

VILNIAUS UNIVERSITETAS  
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Antanas Terleckas

# Kolchozų visuomenės sukūrimas: Lietuvos kaimo sovietizacija 1940–1965 m.

**DAKTARO DISERTACIJA**

Humanitariniai mokslai,  
Istorija ir archeologija (H 005)

VILNIUS 2023

Disertacija rengta 2019–2023 metais Vilniaus universiteto Istorijos fakultete.

Mokslinius tyrimus rėmė Lietuvos mokslo taryba, Lietuvos katalikų mokslo akademija.

**Mokslinis vadovas** – doc. dr. Nerijus Šepetys (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Gynimo taryba:

**Pirmininkas** – prof. dr. Arūnas Streikus (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

**Nariai:**

dr. Marius Ėmužis (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

dr. Sigita Kraniauskienė (Klaipėdos universitetas, socialiniai mokslai, sociologija – S 005),

dr. Regina Laukaitytė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

dr. Mindaugas Pocius (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Daktaro disertacija bus ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje **2023 m. lapkričio mėn. 7 d. 15 val.** Vilniaus universitete, Istorijos fakultete, 211 auditorijoje.

Adresas: Universiteto g. 7, Vilnius, tel. +3702687280; el. paštas: [if@if.vu.lt](mailto:if@if.vu.lt).

Kalba, kuria bus ginama disertacija – lietuvių.

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto ir Lietuvos istorijos instituto bibliotekose ir VU interneto svetainėje adresu:

<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

VILNIUS UNIVERSITY  
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

Antanas Terleckas

# Creating a *Kolkhoz* Society: the Sovietization of the Lithuanian countryside (1940–1965)

**DOCTORAL DISSERTATION**

Humanities,  
History and archeology (H 005)

VILNIUS 2023

The dissertation was prepared between 2019 and 2023 at the Faculty of History of Vilnius university. The research was supported by Research Council of Lithuania and the Lithuanian Catholic Academy of Science.

**Academic supervisor – Assoc. Prof. Dr. Nerijus Šepetys** (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology, H 005)

Dissertation Defence Panel:

**Chairman** – Prof. Dr. Arūnas Streikus (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology, H 005).

**Members:**

Dr. Marius Ėmužis (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology, H 005),

Dr. Sigita Kraniauskienė (Klaipėda University, Social Sciences, Sociology – S 005),

Dr. Regina Laukaitytė (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archaeology, H 005),

Dr. Mindaugas Pocius (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archaeology, H 005).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 15:00 on 7 November 2023 in meeting room 211 of the Faculty of History, Vilnius University.

Address: Universiteto g. 7, Vilnius, Lithuania), Tel. +370 2687280; e-mail: [if@if.vu.lt](mailto:if@if.vu.lt)

The text of this dissertation can be accessed at the libraries of Vilnius University and the Lithuanian Institute of History, as well as on the website of Vilnius University: [www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendarius](http://www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendarius)

## TURINYS

|                                                                                                        |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| IVADAS .....                                                                                           | 7   |
| 1. KAS YRA KOLEKTYVIZACIJA? .....                                                                      | 52  |
| 1.1. Kolektyvizacija kaip ekonominis projektas .....                                                   | 55  |
| 1.2. Pakeisti kaimo socialinę sanklodą .....                                                           | 63  |
| 1.3. Iš kultūros išauganti politinė destrukcija .....                                                  | 71  |
| 1.4. Lietuvos kaimo sovietizacija Vidurio-Rytų Europos kontekste .....                                 | 77  |
| 2. 1940 M. OKUPACIJA IR VISUOMENĖS REAKCIJA: ŠALTINIŲ,<br>ATMINTIES IR ISTORIOGRAFIJOS DŽIUNGLĖS ..... | 80  |
| 2.1. 1940 m. vasara: evoliucija ar revoliucija? .....                                                  | 80  |
| 2.1.1. Ar būta sovietinės okupacijos <i>prielaidų</i> ? .....                                          | 81  |
| 2.1.2. <i>Deus ex machina</i> : pirmosios sovietinės Lietuvos okupacijos<br>atvejis .....              | 86  |
| 2.2. Vidinė destrukcija: <i>visiškai pasikeitęs</i> pasaulis.....                                      | 94  |
| 2.3. Suvaldyti visuomenės reakciją .....                                                               | 103 |
| 2.4. Ekonominė kaimo sovietizacija .....                                                               | 111 |
| 2.4.1. Pirmoji sovietinė žemės reforma .....                                                           | 111 |
| 2.4.2. Valstybinis sektorius LSSR žemės ūkyje 1940–41 m.....                                           | 124 |
| 2.5. Ar 1941 m. birželį dar egzistavo Lietuvos visuomenė? .....                                        | 126 |
| 3. KOLEKTYVIZACIJOS LINK .....                                                                         | 132 |
| 3.1. Vokietijos ir SSRS karo faktorius kaimo sovietizacijos istorijoje...                              | 132 |
| 3.2. „Mažasis NEPas“ ir dar viena kaimo užvaldymo pradžia pokario<br>metais .....                      | 140 |
| 3.2.1. Antrasis žemės reformos bandymas.....                                                           | 146 |
| 3.2.2. Tarp principingumo ir pragmatizmo: Lietuvos partizanų požiūris į<br>žemės reformą .....         | 150 |
| 3.3. Galutinis Lietuvos kaimo pavergimas: kolektyvizacija .....                                        | 154 |
| 3.3.1. Žaidimo taisyklės: klasinio identiteto diegimas .....                                           | 154 |
| 3.3.2. Pasiruošimas: kolektyvizacijos „iš viršaus“ nuleidimas.....                                     | 160 |
| 3.3.3. Eiga: kolchozų kūrimas Lietuvoje .....                                                          | 165 |

|                                                                             |     |
|-----------------------------------------------------------------------------|-----|
| 3.3.4. Identitetas: priežastys kurti kolchozą.....                          | 174 |
| 3.3.5. Estetika: kolchozų pavadinimų dinamika LSSR.....                     | 177 |
| 4. GYVENIMAS KOLCHOZE: ĮVYKIAI, STRUKTŪROS IR<br>KASDIENĖS SITUACIJOS ..... | 181 |
| 4.1. Kolchozo genezė .....                                                  | 181 |
| 4.2. Atsakingi pareigūnai.....                                              | 185 |
| 4.2.1. Biurokratijos tinklas .....                                          | 185 |
| 4.2.2. Kolchozų pirmininkai.....                                            | 191 |
| 4.3. Gyvulininkystės sektorius LSSR kolchozuose.....                        | 201 |
| 4.3.1. Pašaru virstantys arkliai.....                                       | 205 |
| 4.3.2. LSSR pieno ūkio bazė .....                                           | 210 |
| 4.3.3. Kiaulystės dėsniai kolchozų fermose.....                             | 213 |
| 4.4. Kasdienės situacijos: darbas ir erdvė. ....                            | 217 |
| 4.4.1. Darbas ir atlygis kolchoze .....                                     | 218 |
| 4.4.2. Moterų padėtis kolchozuose .....                                     | 224 |
| 5. KAS YRA KOLCHOZŲ VISUOMENĖ?.....                                         | 230 |
| IŠVADOS .....                                                               | 240 |
| ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS.....                                        | 245 |
| SUMMARY .....                                                               | 268 |
| PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS .....                                                   | 281 |

## IVADAS

*Net jeigu revoliucija prasideda tokiomis aplinkybėmis, kurios atrodo nelabai sudėtingos, tai ji pati vystydamasi visada sudaro nepaprastai sudėtingą padėtį. Nes revoliucija – tikra, nuodugni, „liaudiška“, anot Markso, revoliucija – yra nepaprastai sudėtingas ir kankinantis senosios visuomeninės santvarkos mirimo procesas ir naujos visuomeninės santvarkos, naujos dešimčių milijonų žmonių gyvenimo sanklodos gimimas. Revoliucija yra smarkiausia, įnirtinga, žūtbūtinė klasių kova ir pilietinis karas. [...] Jei nebūtų nepaprastai sudėtingos padėties, tai ir revoliucijos nebūtų. Bijai vilkų – neik į mišką. – Leninas, 1917 m. spalio 1 d.*

Nepaisant visų sovietinio režimo pastangų įtvirtinti savą interpretaciją, 1940 m. birželio 15 d. radikalus lūžis Lietuvos valstybės ir visuomenės gyvenime nebuvo visuomenės inicijuota ir iš visuomenės kilusi *revoliucija*. Nebent, sekant Alfredu Erichu Sennu, *revoliucija iš viršaus*<sup>1</sup>, pabrėžiant, kas buvo šių procesų „pirmasis judintojas“. Procesams, prasidėjusiems su Raudonosios armijos (RA) įžengimu į Lietuvą, įvardyti bei apibūdinti istorikai ir visuomenė renkasi kitokius terminus, akcentuojančius destruktivius ir pražūtingus šių procesų aspektus: okupacija, aneksija, sovietizacija, užgrobimas, užvaldymas. Kalbant apie ilgalaikę perspektyvą, apie procesus, vykusius po valdžios perėmimo – apie žmonių protus, sielas ir įpročius, historiografijoje labiausiai prigijo *sovietizacijos* terminas, apibūdinantis ilgą ir sudėtingą procesą, kurio metu ardyta ir naikinta tarpukario Lietuvos visuomenė, o ant suardytos visuomenės likučių kurta nauja, jau sovietinė-socialistinė visuomenė. Kaimo vietovėse šio proceso ašimi tapo kolektyvinių ūkių arba kolchozų kūrimas, historiografijoje dažniausiai vadinamas tiesiog *kolektyvizacija*.

Kaimo gyventojų padėtis sovietmečiu buvo ambivalentiška – nors bolševikai vaizdavosi esą nuskriaustųjų ir silpnųjų gynėjai, tačiau pagal jų įsivaizdavimą naujojoje, sovietinėje visuomenėje svarbiausias vaidmuo teko „revoliucingiausiai klasei“ – proletariatui – ir komunistų partijai, neva įkūnijančiai liaudies valią ir vedančiai ją į komunizmą. Valstiečiams sovietiniame pasaulėvaizdyje teko antraeilis, jei ne trečiaeilis vaidmuo: tiek

---

<sup>1</sup> Alfred Erich Senn, *Lietuva 1940: revoliucija iš viršaus*, iš anglų kalbos vertė Rita Truskauskaitė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009.

nominaliai, tiek ir tikrovėje žemiausią vietą sovietinės visuomenės hierarchijoje užėmė kaimo gyventojai – ūkininkai, valstiečiai, sovietizacijos sąlygomis tapę kolchoznikais. Nors ideologijos požiūriu kolchoznikas yra vertingesnė ir klasiškai sąmoningesnė būtybė už valstietį, kuris bolševikų programiniuose tekstuose ilgą laiką vertintas labai įtariai, gyvenimas ir darbas kaime sovietmečiu niekada netapo prestižine veikla. Sovietinės modernybės modelis buvo sunkiai suderinamas su agrarine kultūra ir įprastais kaimo gyvenimo tempais, įpročiais, o stringanti sovietinės valstybės ekonomika reikė, kad režimas yra priverstas daryti kompromisus ir rinktis prioritetus: kaimo infrastruktūros vystymui buvo skiriama kur kas mažiau dėmesio nei miestų, kaime sovietų valdžia veikė prasčiau, o per visą sovietmetį nesibaigęs jaunų žmonių bėgimas į miestus sąlygojo vis naujų socioekonominių problemų atsiradimą. Kita vertus, sovietinė sistema nebūtų galėjusi egzistuoti be socialinio, politinio ir ekonominio kaimo potencialo – be žmonių, kurie ir patyrė kaimo sovietizaciją.

Apie įvairius Lietuvos sovietizacijos aspektus nuo Nepriklausomybės atkūrimo parašyta šimtai straipsnių ir knygų, tačiau naujų tyrimų poreikis nemažėja: kasmet publikuojami vis nauji tyrimai, kuriuose Lietuvos sovietizacijos istorija atskleidžiama iki šiol nenagrinėtais rakursais, permąstomi istoriografijoje įsitvirtinę teiginiai. Nors okupacijos išvakarėse Lietuva buvo agrarinė, modernėjanti valstybė, tačiau paradoksaliai būtent kaimo sovietizacijos istorija iki šiol susilaukė nepelnytai menko tyrėjų dėmesio. Po Nepriklausomybės atkūrimo pakankamai ilgai pokario kaimo Lietuvoje istorija istorikus domino tik pasipriešinimo, kolaboravimo arba teroro rėmuose – šios „baltosios dėmės“ istorijoje, apie kurias sovietmečiu kalbėta tik ideologizuotai, atkūrus Nepriklausomybę atrodė kur kas patrauklesnės ir aktualesnės. Kolektyvizacijos istorija po 1990 m. kone dingo iš istorikų akiračio, tad ir pats kolektyvizacijos suvokimas Lietuvos istoriografijoje daugiausiai remiasi dar iš esmės kolchozams tebeegzistuojant parašytuose tekstuose suformuluotomis tezėmis ir pakankamai eklektiška kolektyvizacijos bei kolchozų atmintimi. Jei apie sovietinį terorą ir pasipriešinimą parašytos dešimtys istorikų knygų, ir šimtai – kraštotyrininkų, entuziastų ar pačių įvykių dalyvių bei liudininkų, – tai literatūra apie kolektyvizaciją tilptų į kur kas mažesnę lentyną. Refleksijos stoką iliustruoja ir tai, kad autoriaus žiniomis, vienintelis įamžinimo ženklas kolektyvizacijos žiaurumams (neskaitant dar sovietmečiu pradėtų žymėti melioracijos ir vienkiemų naikinimo vajuje išnykusių kaimų) Lietuvoje yra 1989 m. Upynos kaime Telšių rajone pastatytas paminklinis akmuo, ant kurio užrašyta

„Priverstinė kolektyvizacija sugriovė mūsų kaimus...“<sup>2</sup>. Tačiau net ir šiuo atveju šis akmuo tampa tik priedu kitam atminimo ženklui – šalia taip pat pastatytam akmeniui, pažymintiam 1940–1953 m. žuvusiųjų atminimą. Panaši nuostata susiklostė beveik visame posovietiniame pasaulyje. Kaip teigė rusų istorikas Jurijus Afanasjevas, norint įvardyti baisiausius SSRS istorijos aspektus, visada prabylama apie karą ir stalinines represijas. Tačiau Afanasjevas, nemenkindamas stalinizmo aukų svarbos, iškėlė svarbų klausimą: „Kas savo reikšme ir slegiančiomis pasekmėmis nusveria: ar milijonai pražuvusių stalininio teroro aukų, ar dar didesni milijonai visam laikui morališkai suluošintųjų?“<sup>3</sup> Lietuvoje dar nuo *perestrojkos* metu sprogusio atminčių bumo akivaizdu – svarbesnės yra tiesioginės stalinizmo aukos, o dabar, Nepriklausomos Lietuvos ketvirtame dešimtmetyje, dar svarbesniais tampa tie, kurie nesutiko tapti tiesiog aukomis ir aktyviai stalinizmui pasipriešino.

Tokia padėtis nulemia ne tik kiek sustabarėjusį žvilgsnį į pokario metų istoriją, kai daugiausiai dėmesio susilaukia kolaboravimo ir pasipriešinimo klausimai, bet ir nepakankamą to laikmečio gyventojų kasdienybės, laikysenos, identiteto, netgi pačios sovietizacijos ir sovietizuojamos Lietuvos tikrovės suvokimą. Nors binarinės (kolaboravimas-pasipriešinimas; pasipriešinimas-teroras) ar trinarės (kolaboravimas-prisitaikymas-pasipriešinimas) opozicijos modeliai istoriografijoje vis dažniau kritikuojami kaip riboti, tačiau kaimo sovietizacijos kontekste šis požiūris tebėra vyraujantis net mokslinėje literatūroje, į kaimo sovietizaciją žiūrima per pasipriešinimo (partizanų) ir pasipriešinimo užgniaužimo (teroro) prizmę. Tokia binarinio mąstymo struktūra nors ir patogi (o ją siūlo bei palaiko ir pati sovietinė tikrovė bei bolševikinė dialektika, istoriniai šaltiniai), vis dėlto apriboja: primeta sąvokas, normatyvumą, stebėjimo ir vertinimo pozicijas.

Būtent kaimo sovietizacija ir sudarė Lietuvos visuomenės pavergimo pagrindą: tai buvo paskutinė erdvė, kurią sovietiniam režimui liko užvaldyti vėlyvojo stalinizmo laikotarpiu. 1944–45 m. Raudonajai armijai vėl užėmus Lietuvos teritoriją, miestuose valdžia buvo perimta nesunkiai, tačiau kaimo vietovėse bolševikams įtvirtinti valdžios aparatą buvo kur kas sudėtingiau. Aptardami miestų sovietizaciją, mokslininkai daug kalba apie viešųjų erdvių,

---

<sup>2</sup> Kastyčio Laužadžio 1989–1990 m. fotografija, saugoma Vytauto Didžiojo karo muziejuje, in: [https://www.limis.lt/greita-paieska/perziura/-/exhibit/preview/190000037892046?s\\_id=BehP5mW27mqr6Zih&s\\_ind=6&value\\_type=EKSPONATAS](https://www.limis.lt/greita-paieska/perziura/-/exhibit/preview/190000037892046?s_id=BehP5mW27mqr6Zih&s_ind=6&value_type=EKSPONATAS) [tikrinta 2023-06-25]

<sup>3</sup> Jurij Afanasjev, „Mes – ne vergai? Istorinis bėgimas vietoje: Rusijos „ypatingasis kelias“ (I), iš rusų kalbos vertė Nerijus Šepetys, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2009, nr. 3–5, p. 95.

architektūros, simbolių, pačios viešumos užvaldymą, tačiau miestų situacija buvo kitokia nei kaimo: didelė dalis Lietuvos miestų buvo arba sugriauti, arba tušti, arba ir sugriauti, ir tušti, arba mažų mažiausiai netekę didelės dalies gyventojų, ypač sunaikintų žydų. Miestuose buvo tuščių erdvių, kurias sovietinis režimas galėjo užpildyti lengviausiai – tai, jog miestuose sovietų valdžia įsivertino pirmiausia, nulėmė ne tik suinteresuotumas, bet ir tai, kad miestuose įsigalėti buvo paprasčiau. Tuo tarpu kaimas, nuo 1940 m. irgi keitėsis nuo sovietinių reformų, rekvizicijų ir teroro, kur kas labiau išlaikė savo socialinę sanklodą ir jos tęstinumą. Pokario kaimas buvo kur kas panašesnis į tarpukario kaimą, negu pokario miestas – į tarpukario miestą.

Kaimo istorijos apraiškų Lietuvos istoriografija ir atmintis linkusi ieškoti partizanų pasipriešinime. Neretai kasdienėje kalboje galima išgirsti sakant, kad Lietuvos partizanų kova buvo „Lietuvos kaimo pasipriešinimas“ sovietizacijai. Nors partizanų pasipriešinimas bent atmintyje tam tikra prasme užvaldė *kaimo* sąvoką, vis dėlto partizanų istorijoje ir jų paliktuose šaltiniuose gausiausiai atsispindi ne sovietizacija, o būtent pasipriešinimas jai. Galbūt nesitelkdami *tik* į partizanų istoriją arba terorą, sovietizacijos lūžių ar net sovietizacijos pabaigos griežtai nesiesime vien tik su 1953 m., kai miršta Stalinas ir suimamas Jonas Žemaitis-Vytautas?

Žvilgsnis į pokario istoriją vien per partizanų ar vien per sovietinio režimo (teroro, kolaboravimo) prizmę mums neleidžia iš esmės suvokti *sovietizacijos* proceso: kaip tarpukario Lietuvos ūkininko socioekonominė, sociokultūrinė tapatybė buvo sunaikinta, kaip (ar) jis buvo užvaldytas, kaip jis tapo kolchozniku ir kaip tapo kolūkiečiu? Ne į visus šiuos klausimus bus mėginama atsakyti šiame tyrime, kai kuriuos jų užčiuopti istorikų turimais instrumentais yra labai sudėtinga, tačiau nuo to jų svarba nemenksta. Galima užduodami ir daugybę šalutinių klausimų, kurie, tiesa, istoriografijoje keliama dažniau – kaip pasinaudojęs sovietinės sistemos sukurtomis socialinio mobilumo galimybėmis tarpukario Lietuvos kaimo gyventojas pabėgo nuo kolektyvizacijos ir tapo miesto fabriko darbininku, inžinieriumi, kūrybinės inteligentijos atstovu, partiniu aparatčiku ar net valdančiojo elito dalimi. Juk sovietiniai miestai, sovietinė visuomenė augo ir kūrėsi būtent atvykėlių iš kaimų sąskaita – čia ir yra tikroji visuomenės transformacijos istorija. Kaip 1967 m. garsiajame eilėraštyje rašė Algimantas Baltakis: „Iš Leliūnų, Gargždų, Nuo Žagarės, – / Mes – pirmoji karta nuo žagrės. // Inžinieriai, partorgai, poetai. – / Puse kaimo ir pusė miesto. // [...] Mumyse nuolat stojasi

piestu / Pusė kaimo ir pusė miesto...“<sup>4</sup> Į šiuos Lietuvos kaimo sovietizacijos aspektus ir bandoma atsižvelgti šiame tyrime.

**Sąvokos.** Daktaro disertacijoje vartojamos dvi esminės ir tarpusavyje susijusios sąvokos, kurias derėtų kiek detaliau paaiškinti – tai *kolchozas* bei *kaimo sovietizacija*. Kolchozo, o ne kolūkio (kaip ir kolchozniko, o ne kolūkiečio) sąvokos vartojimas yra sąmoningas, o apsisprendimo priežastis panaši kaip ir skirtyje tarp sąvokų *sovietas* ir *taryba*, *sovietmetis* ir *tarybmetis*, *sovietų Lietuva* ir *tarybų Lietuva* – iš išorinės ar vidinės perspektyvos kalbama. Nagrinėjamu laikotarpiu vyksta Lietuvos kaimo visuomenės sovietizacija, kurią visiškai pagrįstai galima laikyti visų pirma mentaliniu, į žmonių sąmonę nukreiptu procesu. Kol vyksta kolchozų steigimas ir žmonių suvaymas į kolchozus, šis darinys lieka svetimas – amžininkų jis dažniausiai ir vadinamas iš rusų kalbos atėjusių žodžiu *kolchozas* (колхоз, kai kur, sutarminant, pavyzdžiui, *kulkozas* arba *kolkozas*), bet ne sulietuvintu ir sunormintu *kolūkiu*. Kolchozas netapo savu nei jį įsteigus, nei jame pradėjus dirbti: ilgą laiką gyvenimo ir darbo sąlygos kolchoze buvo apgailėtinos, o su šiuo dariniu buvo sunku tapatintis (nebent užimant atsakingas pareigas arba saistantis su režimu platesniu mastu). Kažkuriuo metu *kolchozas* tapo *kolūkiu*, o tai galbūt ir yra kaimo sovietizacijos tikroji pabaiga, tačiau tą momentą užfiksuoti yra labai sunku, dar Hannah Arendt atkreipė dėmesį, kad tikslus momentas, kai kolektyvizacija sukūrė naują valstietiją, siejamą bendrų interesų, negali būti nustatytas nei iš statistinių, nei iš dokumentinių šaltinių<sup>5</sup>. Šiuos tapatybinius virsmus užčiuopti yra praktiškai neįmanoma, kadangi jiems suvokti ir įvertinti reikia reflektivių šaltinių (egodokumentų), į kurių rašymą kaimo visuomenė tiesiog nebuvo linkusi. Dėl šių priežasčių, pabrėžiant reiškinio svetimumą kaimo žmonėms ir kultūrai, disertacijoje liekama prie *kolchozo* sąvokos vartojimo. Išimtis – pirmasis disertacijos skyrius, kuriame daugiau pateikiama vidinė, sistemos perspektyva – ten daugiau kalbama apie *kolūkius* ir *kolūkiečius*.

Paaikškinimo vertas ir kitas, *kaimo sovietizacijos* terminas, kuris kiek išplečia, bet tuo pačiu sukonkretina istoriografijoje labiau paplitusį, bet mažiau tikslų *kolektyvizacijos* terminą, nors jie vienas kito nepaneigia ir darbe vietomis patogumo dėlei vartojami sinonimiškai. Kolektyvizacijos termino vartojimas kaimo sovietizaciją tarsi uždaro vieno – kolchozų steigimo – klausimo rėmuose. Būtent tokio požiūrio laikantis istoriografijoje ir

---

<sup>4</sup> Algimantas Baltakis, „Pirmoji karta nuo žagrės“, in: *Keliaujantis kalnas*, Vilnius: Vaga, 1967, p. 87–88.

<sup>5</sup> Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, iš anglų kalbos vertė Arvydas Šliogeris, Vilnius: Tyto alba, 2001, p. 319.

šaltiniuose fiksuojama, kad kolektyvizacija Lietuvoje baigėsi 1951 m. – tada didžioji dalis (per 90 proc.) valstiečių ūkių atsidūrė kolchozuose. Taip kolektyvizacija paverčiama (visų pirma/tik) ekonominiu (žemės ūkio, ūkininkavimo pertvarkymo) klausimu – įsteigus kolchozus žmonės (neva) ima dirbti kolektyviai, o tai tarsi ir yra kolektyvizacijos esmė. Tačiau kolektyvizacija ir kolchozų steigimas buvo tik dalis kur kas platesnės sovietinio režimo politikos – kaimo sovietizacijos – turėjusi ne tik ekonominį, bet ir labai aiškų politinį, socialinį, kultūrinį turinį. Todėl siekiant aprėpti plačiau, apibendrinti svarbiausias tendencijas Lietuvos kaime, tiksliau būtų vartoti *kaimo sovietizacijos* terminą. Be to, taip išvengiama dėl skirtingų sąvokų turinių atsirandančios painiavos vertinant sovietines žemės reformas: klausimas, ar 1940 m. ir 1944 m. sovietinės žemės reformos buvo kolektyvizacijos dalis ir būtina sąlyga, tarsi galėtų būti keliamas, tuo tarpu atsakymas į klausimą, ar sovietinės žemės reformos buvo kaimo sovietizacijos dalis, yra aiškus – neabejotinai taip.

**Istoriografija.** Kaimo sovietizacijos istorija sovietmečiu priklausė partijos istorijos laukui, todėl pagrindinės istoriografinės ar net istoriosofinės kolektyvizacijos istorijos interpretacijos buvo perimtos iš ideologinių tekstų. Nors kolektyvizacijos „tyrimai“ sovietmečiu vyko pakankamai intensyviai, tačiau nauji straipsniai ir knygos iš esmės plėtė tik horizontalų, bet ne vertikalų temos suvokimą: partiniai istorikai imdavosi nagrinėti vis naujas šalutines kaimo sovietizacijos apraiškas, o ne iš esmės permąstydavo pirmtakų darbus. Nepaisant to, sovietmečiu įvyko trys esminiai lūžiai kolektyvizacijos istoriografijoje, tačiau jie buvo sąlygoti ne istorikų darbų, o politinių permainų. Juos įvardysime taip: 1) stalinistinės interpretacijos suformavimas, 2) kolektyvizacijos destalinizacija ir leninizacija, 3) kaimo sovietizacijos restalinizacija.

*Stalinistinės interpretacijos suformavimas.* Pirmieji tekstai apie kolektyvizaciją su tam tikra istorine dimensija pasirodė dar vykstant pačiai reformai. Tai nulėmė tiek sovietinės santvarkos, tiek ir reformos ypatybės: kolektyvizacija turėjo tarsi nušluoti iki tol buvusį istorinį laiką, sukurti socializmą ir tapti pereinamąją faze prieš šuolį į pertekliaus visuomenę: „Naujos dienos praeitį visą / Baigia trupint – lašas po lašo“<sup>6</sup>. Vis dėlto pirmąją ir svarbiausią pseudoistorinę kolektyvizacijos interpretaciją pateikė pats Stalinas *VKP(b) istorijos Trumpajame kurse* pateikdamas reformos ideologinį pagrindimą bei esmę, pretekstus: „Šalis turėjo du galimumus: arba pereiti prie stambiosios *kapitalistinės* [čia ir toliau išskirta tekste, – A. T.] gamybos, kas

---

<sup>6</sup> Justinas Marcinkevičius, „Prašau žodžio“, in: *Prašau žodžio*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955, p. 21.

būtų reiškę valstiečių masių nuskurdinimą, darbininkų klasės ir valstiečių sąjungos pražūtį, buožių sustiprėjimą ir socializmo pralaimėjimą kaime, arba imti smulkiuosius valstiečių ūkius jungti į stambius *socialistinius* ūkius, į kolektyvinius ūkius, kurie galėtų naudotis traktoriais ir kitomis šių laikų mašinomis sparčiam grūdų ūkio ir jo prekinės produkcijos pakėlimui“<sup>7</sup>. Šioje knygoje pateikiama kolektyvizacijos interpretacinė matrica (plačiau žr. 1 skyrių), kurią tiesiog beliko atkartoti.

Tačiau pirmieji kolektyvizaciją reflektuojantys tekstai sunkiai laikytini istoriniais, veikiau juos reikėtų priskirti ideologijos ir propagandos sferoms, kadangi Stalino pateiktai interpretacijai nebuvo galima nei prieštarauti, nei jos kažkaip keisti, todėl net partiniai istorikai šia tema praktiškai nerašė. Tai buvo legendos susiformavimo ir atkartojimo, o ne tyrimo laikotarpis. Tokiuose tekstuose pateikiamas ideologinis reformos būtinybės pagrindimas, kartais – izoliuota (dažnai – išgalvota, suklastota) statistika apie sovietinio žemės ūkio padėtį kolektyvizacijos išvakarėse bei prasidėjus reformai. Šiuolaikiniuose tyrimuose tokie tekstai gali būti naudojami iš esmės tik kaip ideologinio mąstymo, estetinės kaimo sovietizacijos vizijos pažinimo šaltiniai, nes istorinės vertės ar tikrovės pagrindo juose praktiškai nėra. Apie kolektyvizaciją Lietuvoje tokių tekstų parašyti beveik nespėta, nors reformos pabaigą valdžia paskelbė 1951 m. pabaigoje. Šią nišą užpildė apybraižos apie paskirus kolchozus, istorinę dimensiją tarsi turintys sovietinių ekonomistų pasvarstymai ir statistikos rinkiniai, brošiūros agitatoriams – net sovietiniais standartais šie tekstai buvo primityvūs, veikiau propagandiniai, jų autoriai nebuvo istorikai, nors tarsi ir bandė praeitį reflektuoti<sup>8</sup>. Pirmųjų įvairiapusiškesnių studijų, kurias būtų galima pavadinti istoriografinėmis pozicijos, teko laukti iki šešto dešimtmečio pabaigos, kai įvyko lūžis sovietinėje istoriografijoje kolektyvizacijos klausimu.

*Kolektyvizacijos destalinizacija ir leninizacija.* Kolchozai po Stalino mirties menkai keitė savo pavidalą ir veikimo principus, nors ir vyko tam tikros reformos, ypač Georgijaus Malenkovo ir Nikitos Chruščiovo dvidalystės metu<sup>9</sup>. Tačiau Chruščiovui pradėjus destalinizaciją, iškilo problema – kaip nekeičiant kolchozų, kurių perspektyvumu ir nauda

---

<sup>7</sup> *Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) istorija : trumpasis kursas (VKP(b) CK komisijos redaguotas)*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1945, p. 286.

<sup>8</sup> Pvz., E. Bilevičius, *Lietuvos TSR maisto pramonės laimėjimai [1940–1955]*, Vilnius: Valstybinė politikos ir mokslo literatūros leidykla, 1955; B. Grakauskas, *Šešupės kolūkis*, Vilnius: Valstybinė politikos ir mokslo literatūros leidykla, 1955, etc.

<sup>9</sup> Arūnas Streikus, „Politinės ir ekonominės raidos bruožai Lietuvoje 1953–1955 m.“, in: *Darbai*, 1996, Nr. 2, p. 68–84.

Chruščiovas tikėjo, atriboti juos nuo stalinizmo? Kaip nuo stalinizmo atsieti aiškiai stalinistinę reformą, nepakertant jos idėjinio pagrindo?

Išeitimi tapo Leninas ir jo trumpas NEPo laikų tekstas *Apie kooperaciją*<sup>10</sup>: imta teigti, kad ne Stalinas, o neva Leninas padėjęs pamatus kolektyvinio ūkininkavimo ir kolchozų idėjai, kad kolektyvizacija – tiesiog Lenino kooperatinių idealų įgyvendinimas praktikoje. Chruščiovmečiu Stalinas, pagrindinis reformos kūrėjas, buvo atsietas nuo reformos ir istoriografijoje nebeminimas – tik tarp eilučių, kaip „asmens kulto padarinių“, „administravimo faktų“ eufemizmas, kuriuo sovietinėje istoriografijoje buvo bent iš dalies pripažįstamas prievartos elementas kolektyvizacijos metu.

Taip ideologinis kolektyvizacijos pamatas buvo pakeistas, tačiau didesnių problemų režimui tai nesukėlė – kolektyvizacija buvo tarsi atsieta nuo Stalino, o tai reiškė, kad pačių kolchozų stalininio pavidalo keisti niekaip nereikėjo. Istorikams gi problemų tai nesukėlė, o kaip tik suteikė galimybių ir atrišo rankas bent kiek atviriau kalbėti apie praėjusį laikotarpį. Nepaisant kolchozų ideologinio destalinizavimo, kolektyvizacijos tema ir toliau liko aiškiai politizuota, jos politinė prasmė buvo neslepama net sovietmečiu – netgi priešingai – kolchozai tapo viena pagrindinių Chruščiovo įvaizdžio dalių. Agrariniai klausimai chruščiovmečiu pakankamai dažnai apskritai buvo paverčiami ir vienu iš pretekstų sovietinės nomenklatūros batalijose. Garsiausias atvejis Lietuvoje – 1955 m. Mečislovo Gedvilo nušalinimas nuo Ministrų Sovieto pirmininko pareigų, kai šiam buvo suversta kaltė už LSSR žemės ūkio neįgalumus. Tačiau istorikų teigimu, tai buvo tik pretekstas, o tikroji priežastis – seniau prasidėję nesutarimai tarp Antano Sniečkaus ir Gedvilo<sup>11</sup>. Panašių atvejų SSRS istorijoje buvo kur kas daugiau – nukrypimais nuo agrarinio klausimo Stalinas kolektyvizacijos išvakarėse apkaltino Levą Trockį, Grigorijų Zinovjevą, Jevgenijų Preobraženskį<sup>12</sup> ir kitus, o galiausiai, jau vykdant reformą – ir iki tol Staliną palaikiusį Nikolajų Buchariną, tačiau tai toli gražu ne vien stalinizmo praktika. Pavyzdžiui, 1957 m. SSKP CK birželio plenumo, kai vienvaldystę užsitikrinęs Chruščiovas dorojosi su Malenkovu, Viačeslavu Molotovu ir Lazariu Kaganovičiumi, eilė kalbėjusiųjų šiems žėrė priekaištus, kad jie visiškai nesidomi kaimo reikalais, nesilanko kolchozuose ir nepažįsta nei vieno kolchozo pirmininko, o štai Chruščiovas –

---

<sup>10</sup> Lietuvoje, beje, publikuotas dar 1941 m.: Leninas, *Apie kooperaciją*, Kaunas: LTSR Valstybinė leidykla, 1941.

<sup>11</sup> Vytautas Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius: Enciklopedija, 1994, p. 170–172; Marius Ėmužis, *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas 1944-1974 metais: tarpusavio ryšiai ir jų raiška*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2016, p. 107.

<sup>12</sup> *Trumpasis kursas*, p. 288, 292.

priešingai – pažįsta ne tik pirmininkus, bet ir kolchozistus, ypač dažnai lankosi ūkiuose<sup>13</sup>. Taip ir plenume kalbėjęs Sniečkus skundėsi, kad Malenkovas vertė LKP vadovybę kuo greičiau stambinti tam nepasiruošusius kolchozus ir privedė Lietuvos žemės ūkį prie kracho, iš kurio ištraukti galėjo tik išmintingasis ir įžvalgusis Chruščiovas, jo laiku duoti patarimai<sup>14</sup>. Nors agrariniai klausimai netapo tiesiogine politinių permainų partijos viršūnėje priežastimi, jie labai dažnai buvo išnaudojami kaip vienas iš argumentų arba pretekstų.

Būtent tokioje, Chruščiovo destalinizacijos dvasioje – kai pasikeitė ideologinis reformos pagrindimas, bet nieko daugiau – ir yra parašyta didžioji dalis sovietinės istoriografijos apie kolchozus Lietuvoje. Pirmu stambiu veikalu apie kolchozus Lietuvoje laikytinas 1960 m. pasirodęs iš aktyvios politinės veiklos pasitraukusio, buvusio LSSR prekybos liaudies komisaro ir Ministrų sovieto (MS) pirmininko pavaduotojo, ekonomisto Marijono Gregorausko knyga *Tarybų Lietuvos žemės ūkis*. Joje atsispindi visa chruščiovmečio destalinizacija *par excellence*, o taip pat atsiskleidžia dar viena partinės istoriografijos savybė – jos vertė menksta kuo arčiau tuometės rašančiojo dabarties esančius procesus ji aprašo. Gregorauskas 1960 m. publikavo knygą, apimančią laikotarpį iki pat 1960 m., todėl paskutinė knygos dalis yra pati silpniausia ir labiausiai panašėjanti į propagandinį veikalą: palankiai kalbama apie Chruščiovo reformas, kritikuojami jo pirmtakai. Pavyzdžiui, Gregorauskas ne tik kritiškai atsiliepė apie asmens kultą, bet ir įterpė inkriminuojančių pasąžų apie kitus Chruščiovo politinius oponentus: teigė, kad žemės ūkio nuosmukį tiek visoje SSRS, tiek Lietuvoje gilino „asmenybės kulto atgyvenos bei antipartinės Malenkovo, Kaganovičiaus, Molotovo, Bulganino ir Šepilovo grupės veikla“<sup>15</sup>, ir įspėjo, kad tai „būtinai reikia turėti galvoje nagrinėjant socialistinio Lietuvos TSR žemės ūkio vystymą 1952–1958 metais“<sup>16</sup> – didžiausio LSSR žemės ūkio nuosmukio metus. Demaskavus asmens kulto ir antipartinės grupės veiklą 1957 m., esą imtasi priemonių, kurios turėtų atvesti tiek LSSR, tiek ir visą sovietinį pasaulį į „šviesų rytojų“. Būtent 1957 m. sovietinėje istoriografijoje dažniausiai

---

<sup>13</sup> Молотов, Маленков, Казанович. 1957: Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы, Под ред. акад. А. Н. Яковлева; Москва: МФД, 1998, с. 224–225, 260, 292–293, etc. Pavyzdžiui, SSKP CK narys Pavelas Doroninas rėžė, kad Klimentas Vorosilovas „jau 10 metų nėra matęs gyvo kolūkiečio akyse“, c. 322.

<sup>14</sup> *Ibid.*, c. 357–358.

<sup>15</sup> Marijonas Gregorauskas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis, 1940–1960*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, p. 230.

<sup>16</sup> *Ibid.*

nurodomi kaip pirmieji LSSR kolchozų atsigavimo metai – tą tarsi pagrindžia ir ekonominė statistika, tačiau tam tikru faktoriumi, įtvirtinusi tokia interpretaciją galėjo būti ir šis apsivalymas partijos viduje.

Būtent Gregorausko knyga tapo atspirties tašku visiems vėliau rašiusiems partiniams istorikams. Brežnevo valdymo laikotarpiu ideologinis kolektyvizacijos pagrindimas pernelyg nesikeitė, kaip ir pati istoriografija, todėl išskirti šio etapo kaip atskiro neverta. Tiesa, tam tikrų niuansų būta, daugiausia sąlygotų minėtosios partinės istoriografijos problemos, jog partiniams istorikams buvo sunkiausia aprašinėti arčiausiai jų dabarties esančius įvykius. Pavyzdžiui, kurta distancija tarp Brežnevo tuometės dabarties ir Chruščiovo praeities, chruščiovmečio reformos stagnacijos laikotarpiu istoriografijoje imtos vertinti atsargiau: nors Lietuvos žemės ūkis chruščiovmečiu atsigavo, tačiau visos SSRS kontekste įsivyravo stagnacija, todėl, pavyzdžiui, 1974 m. Juliaus Tamošiūno knygoje *Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos (kapitalizmo ir socializmo epocha)* jau konstatuojama, kad žemės ūkis Lietuvoje ir visoje SSRS iki 1964 m. vystėsi nepatenkinamai, lėtai ir nenuosekliai<sup>17</sup>.

*Kaimo sovietizacijos restalinizacija.* Paskutinis lūžis sovietmečio istoriografijoje kolektyvizacijos klausimu įvyko su Michailo Gorbačiovo *perestrojka* ir *glasnost*, kai šis pripažino sisteminės SSRS problemas ir atvėrė kelią bent daliniam SSRS istorijos permąstymui. Tuo metu istorikai, ypač Rusijoje<sup>18</sup>, sugrįžo prie kolektyvizacijos šaknų klausimo ir ėmė ją vaizduoti kaip Stalino, ne Lenino kūrinį – beveik taip, kaip vaizdavo ir pats Stalinas ketvirtame dešimtmetyje, tik griežčiau atribodami Lenino vaidmenį reformoje. Lietuvoje tokių tekstų nebuvo daug, kadangi sovietinės istoriografijos matrica apskritai netruko subyrėti, joje sunkiai tilpo ne tik stalinizmo aukos, bet ir pasipriešinimo bei okupacijos istorija. Tačiau Liudas Truska spėjo parašyti ir tipiškai šią *perestrojkos* dvasią atspindintį tekstą kolektyvizacijos klausimu – 1988 m. žurnale *Mokslas ir gyvenimas* publikuotą ir vėliau knygoje *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją* (1989) perspausdintą tekstą „Lenino kooperacija ir stalininė kolektyvizacija“, kuriame išsako šį *perestrojkos* laikų vertinimo lūžį bei vieną gorbačiovinių reformų lozungų – leninizmo atskyrimą nuo stalinizmo: „Tarp Lenino kooperacijos principų ir Stalino kolektyvizacijos plano tiek bendro, kiek tarp dienos ir nakties. Todėl

---

<sup>17</sup> Julius Tamošiūnas, *Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos (kapitalizmo ir socializmo epocha)*, Vilnius: Mintis, 1974, p. 136, 147.

<sup>18</sup> Evel Economakis, „Soviet Interpretations of Collectivization“, in: *The Slavonic and East European Review*, Apr., 1991, Vol. 69, No. 2 (Apr., 1991), p. 257–281.

Lenino kooperacijos tapatinimas su stalininiais kolūkiais – Vladimiro Iljičiaus atminties įžeidimas“<sup>19</sup>.

Apibendrinant šį partinės, sovietmečio istoriografijos korpusą, galima teigti, kad nors keitėsi ideologinis kolektyvizacijos pagrindimas, dabarties-praeities vertinimas, bet visa sovietinė istoriografija turi tuos pačius trūkumus: partiniai istorikai rasdavo vis kitokių kolektyvizacijos tyrimo aspektų, tačiau sovietinės dialektikos ir partinės istoriografijos rėmų kvestionuoti nebuvo galima. Šiuolaikiniam istorikui tokios knygos naudingos dėl jų empirinio pagrindimo, pateikiamos statistikos ir detalių, kurias, tiesa, reikia vertinti atidžiai ir įtariai – partinės istorijos pagrindinis tikslas buvo užsiimti ne mokslu, o propaganda. Periodizacija sovietinėje istoriografijoje buvo diktuojama politinių lūžių ir nutarimų – deklaracijų apie valstybės ar visuomenės sanklodą, penkmečių – o ne realių socialinių pokyčių. Pavyzdžiui, jeigu po Nepriklausomybės atkūrimo buvo parašyta nemažai knygų apie 1940–1953 m. laikotarpį, matant stalinizmą kaip esminę šios epochos charakteristiką, tai sovietmečiu daugiau rašyta apie 1940–1951 m. laikotarpį, kadangi 1951 m. sovietinė sistema Lietuvoje deklaravo kolektyvizacijos pabaigą, o tuo pačiu ir socializmo sukūrimą<sup>20</sup>.

Šio tyrimo kontekste svarbiausi sovietinės istoriografijos veikalai buvo minėti Gregorausko ir Tamošiūno veikalai, taip pat 1979 m. publikuota kolektyvinė studija *Tarybų Lietuvos valstietija*<sup>21</sup>, kurią galima laikyti tam tikru socialinės istorijos bandymu sovietmečiu. Įvairios informacijos apie rajonų, valsčių, apylinkių lygmens valdžios institucijų veiklą kolektyvizacijos metu galima aptikti Stanislavos Juonienės knygoje *Vietiniai valstybinės valdžios organai Lietuvoje 1940–1951 metais*<sup>22</sup>, į kaimo sovietizacijos interpretacijas sovietmečiu platesniame (ne vien kolektyvizacijos) kontekste leido pažvelgti Algirdo Rakūno darbai<sup>23</sup>. Tačiau didžioji dalis sovietinės istoriografijos šiame kontekste vis dėlto buvo pernelyg vienoda – perskaitęs vieną knygą, tam tikra prasme perskaitai visas, nors kartais tai ir nereflektuojama. Pavyzdžiui, Juozas Starkauskas, aptarinėdamas sovietinę istoriografiją kolektyvizacijos klausimu, Romo Šarmaičio ir Prano Oleko

---

<sup>19</sup> Liudas Truska, „Lenino kooperacija ir stalininė kolektyvizacija“, in: *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, sud. Alfonsas Eidintas ir Gediminas Rudis, Kaunas: Šviesa, 1989, p. 218.

<sup>20</sup> P.vz., Algirdas Rakūnas. *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius: Mokslas, 1976.

<sup>21</sup> *Tarybų Lietuvos valstietija: istorijos apybraiža*, atsakingasis redaktorius Henrikas Šadžius, Vilnius: Mokslas, 1979.

<sup>22</sup> Stanislava Juonienė, *Vietiniai valstybinės valdžios organai Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius: Mintis, 1976.

<sup>23</sup> Rakūnas, *op. cit.*

pasažuose įžiūri kažkokių panašumų ir skirtumų, lyg tai būtų autentiško mąstymo apraiškos, tačiau Starkausko cituojami pasažai – tik ideologinių tezių apie kolektyvizacijos būtinybę atkartojimas<sup>24</sup>.

**Išivijoje** kolektyvizacijos istorija nesusilaukė daug dėmesio: viena vertus, trūko šaltinių, kita vertus, panašu, kaimo peripetijos buvo tiesiog neįdomios. Pavyzdžiui, pirmame *Metmenų* numeryje 1959 m. buvo publikuotas Karolio Drungos tekstas „Padėtis Lietuvoje – iš parvažiavusiųjų perspektyvos“, kur nupasakojami šeštame dešimtmetyje iš Lietuvos į Vokietiją repatrijavusių vokiečių įspūdžiai. Tekste teigiama, kad kolchoznikų pasakojimai nelabai įdomūs, nevertingi, o tuo pačiu atskleidžiama, kas išivius domintų labiau: „[...] žymiai vertingesni yra pasipasakojimai žmonių, kurie turėjo laimės gauti didesnę išsimokslinimą ar turėjo didelės nelaimės pergyventi komunistinius kalėjimus, trėmimus, tose tragiškose sąlygose nukeliauti didelius nuotolius ir matyti daug platesnį sovietinį gyvenimą ir iš įvairesnių požiūrių“<sup>25</sup>. Kitaip tariant, inteligentijos ar teroro aukų gyvenimai išivijoje atsidūrusius lietuvių inteligentus domino kur kas labiau nei kaimo gyventojų.

Kolektyvizacijos refleksijos išivijoje daugiausiai apsiribojo aptakiais skyreliais įvairaus pobūdžio sintezėse<sup>26</sup>, tačiau vertingų pasvarstymų, tyrimų išivijoje būta. Pavyzdžiui, dar 1955 m. San Paule inžinierius Zenonas Bačelis išleido knygėlę, kurioje svarstė, kaip Lietuva turės atrodyti jau po kolchozų panaikinimo<sup>27</sup>. Labiausiai šiame kontekste išsiskiria du istorikai: pirmosios sovietinės okupacijos metais „Pienocentre“ dirbęs, o vėliau daugiau iš ekonominės pusės kolektyvizaciją Lietuvoje analizavęs Pranas Zundė<sup>28</sup> bei 1988 m. bene rimčiausią iki tol publikuotą straipsnį apie kolektyvizaciją

---

<sup>24</sup> Juozas Starkauskas, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 33.

<sup>25</sup> Karolis Drunga, „Padėtis Lietuvoje – iš parvažiavusiųjų persektyvos“, in: *Metmenys*, 1959, p. 112.

<sup>26</sup> Pvz., Romuald J. Misiunas, Rein Taagepera, *The Baltic States: Years of Dependence, 1940-1980*, Berkeley; Los Angeles: University of California press, 1983.

<sup>27</sup> Zenonas Bačelis, *Kolchozai Lietuvoje: Lietuvos žemės ūkio atstatymo klausimais*, Sao Paulo: Garnys, 1955.

<sup>28</sup> Pranas Zundė, *Die Landwirtschaft Sowjetlitauens*, Marburg: Johann Gottfried Herder-Institut, 1962; *Idem*, „Valstiečių atlyginimas okupuotoje Lietuvoje“, in: *Aidai*, 1962, nr. 2, p. 61–64; *Idem*, „Sodybinio sklypo reikšmė kolūkiečiui“, in: *Aidai*, 1962, nr. 5, p. 202–206. Darbas sovietmečiu „Pienocentre“ bent enciklopedijose pateikiamose biogramose dažniausiai nutylimas, tačiau panašu, kad Zundė ten dirbo ir 1941 m. Nors faktas nešokiruojantis, bet įdomus, žr. <https://www.kgbveikla.lt/docs/show/7224/from:538>, <https://www.kgbveikla.lt/docs/show/7223/from:538>.

Lietuvoje anglų kalba publikavęs Kęstutis Girnius<sup>29</sup>, paminėtina ir jo knyga apie partizanų pasipriešinimą, kurioje taip pat nagrinėjami įvairūs kaimo sovietizacijos aspektai<sup>30</sup>. Abiejų autorių tyrimus iki šiol galima laikyti solidžiais, nepasenusiais.

Naujos kolektyvizacijos istorijos interpretacijos, išsivaduojančios net ir iš *perestrojkinų* šablonų, prasidėjo Atgimimo metu ir Nepriklausomybės pradžioje. Pagrindiniu kolektyvizacijos autoritetu Lietuvoje derėtų laikyti Truską: šis istorikas pirmasis kritiškai įvertino sovietinės istoriografijos teiginius ir viešai aprašė kolektyvizaciją tokią, kokia ji buvo – brutalią stalinistinę reformą, griovusią Lietuvos kaimo socialinę sanklodą<sup>31</sup>, iš ankstyvojo-*perestrojkinio* laikotarpio istoriografijos derėtų išskirti ir svarbų Tamaros Bairašauskaitės straipsnį apie gyventojų priverstinius perkėlimus kaip priemonę kolektyvizacijai užbaigti<sup>32</sup>. Kaip Gregorauskas tapo visų vėlesnių istorikų atspirties tašku sovietmečiu, taip Truskos darbai tapo citatų ir nuorodų rinkiniu visiems, kuriems prisireikia bent užsiminti apie kolektyvizacijos istoriją savo darbuose. Truskos įdirbis turėjo didžiulę įtaką visai Nepriklausomos Lietuvos istoriografijai kolektyvizacijos klausimu, nors tiesiogiai kolektyvizacijai Truska skyrė tik kelis pakankamai tarpusavyje panašius straipsnius: akcentuojami kolchoziniai absurdoi, spartus žemės ūkio LSSR nuosmukis, analizuojami kolektyvizacijos forsavimo metodai, tačiau patys kolchozuose atsidūrę žmonės lieka praktiškai neužkabinti. Nuo Truskos kolektyvizacijos klausimu Lietuvoje padaryta labai mažai, o kaimo sovietizacija imta vertinti išskirtinai pasipriešinimo, kolaboravimo ir teroro kontekste.

Išplėsti ar perinterpretuoti Truskos tezes istoriografijoje nesiimta, be to, kaip minėta, bene visus tyrėjus kolektyvizacija domina tik tol, kol ji vyksta (iki 1951 m. arba 1953 m.) – tolesnė gyvenimo kolchozuose raida tarsi „savaime aiški“. Keletą straipsnių parašė Arūnas Gumuliauskas, deja, praktiškai nepajėgęs šiuose darbuose įveikti sovietinės istoriografijos inercijos (tiesa, ją apvertęs į tautinę martirologiją) ir šaltinių diktato<sup>33</sup>. Tipiniu post-

---

<sup>29</sup> Kęstutis Girnius, „The Collectivisation of Lithuanian Agriculture, 1944–1950, in: *Soviet Studies*, Vol. 40, No. 3 (Jul., 1988), p. 460–478.

<sup>30</sup> Kęstutis Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas: „Atgimimo“ bendrovė, 1990.

<sup>31</sup> Truska, *op. cit.*, idem, „Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 1988 metai*, p. 79–90; *Idem, Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas: Šviesa, 1995.

<sup>32</sup> Tamara Bairašauskaitė, „Kolektyvizavimo užbaigimas pietryčių Lietuvoje: valstiečių šeimų perkėlimas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 1989 metai*, p. 65–78.

<sup>33</sup> Pvz., Arūnas Gumuliauskas, „Kolektyvizacija Gruzdžių valsčiuje“, in: *Gruzdžiai*, vyr. redaktorius ir sudarytojas Damijonas Šniukas, Vilnius: Versmė, 2009, p. 720–728.

sąjūdinės istorinės literatūros apie kaimo sovietizaciją atstovu galima laikyti Vytautą Skebą. Nors jo darbuose netrūksta vertingų išvalgų, pernelyg pasiduodama emocijoms ir normatyvumui siekiant parodyti *ypatingą* lietuvių/Lietuvos kančią okupacijos sąlygomis<sup>34</sup>.

Vis dėlto keletą pozicijų, aktualių šiam tyrimui, išskirti derėtų: apskritai geriausiai kolektyvizacijos pasekmes apibendrinti pavyko Arūnui Streikui trumpame esė „Sovietinis kaimas ir erdvės užvaldymas“<sup>35</sup>. Atskirai minėti reikia ir Mindaugo Pocius dviejų dalių straipsnį, kuriame keliamas klausimas dėl LKP vadovybės laikysenos kolektyvizacijos klausimu<sup>36</sup>, taip pat Gedimino Vaskelos tyrimą, įkontekstinantį Lietuvos agrarinio sektoriaus stagnaciją stalinizmo metais Pabaltijo ir SSRS kontekste<sup>37</sup>, be to, dar 1990 m. publikuotą to paties autoriaus knygą, iki šiol liekančia išsamiausia studija apie 1940 m. sovietinę žemės reformą<sup>38</sup>. Eugenijaus Grunskio knygoje *Lietuvos gyventojų trėmimai* daug dėmesio skiriama labai svarbiai kolektyvizacijos daliai – terorui prieš pasiturinčius valstiečius, sovietmečiu vadintus „buožėmis“<sup>39</sup>. Išskirti derėtų ir Klaipėdos krašto sovietizacijai skirtą fundamentalią monografiją *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*<sup>40</sup>, kurioje, tiesa, kolektyvizacijai skiriama pakankamai nedaug dėmesio, taip pat Rubeno Bukavicko 2020 m. apgintą disertaciją apie Klaipėdos krašto sovietizaciją, kurioje nemažai dėmesio skiriama ir kolektyvizacijai<sup>41</sup>. Empiriškai tai labai

---

<sup>34</sup> Vytautas Skebas, „Ekonominės valstiečių genocido prielaidos 1941 m. pirmoje pusėje“, in: *Darbai*, 1996, 1(1), p. 29–42; *Idem*, „Valstiečių gyvenimo pokyčiai Kamajų valsčiuje 1940 – 1944 metais“, in: *Kamajai*, vyriausias redaktorius ir sudarytojas Venantas Mačiekus, Vilnius: Versmė, 2016, p. 230–245.

<sup>35</sup> Arūnas Streikus, „Sovietinis kaimas ir erdvės užvaldymas“, in: *Pasakojimas tęsiasi: modernizacijos traukinys: Lietuvos šimtmetis, 1918–2018*, sudarytojai Giedrė Jankevičiūtė, Nerijus Šepetys, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2018, p. 108–117.

<sup>36</sup> Mindaugas Pocius, „Lietuvos kolektyvizacija 1947–1952 m.: VKP(b) CK sprendimai ir kontrolė“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2018, 2(44), p. 7–14; *Genocidas ir rezistencija*. 2019, 1 (45), p. 72–86.

<sup>37</sup> Gediminas Vaskela, „Lietuvos ūkis TSRS ir Rytų Pabaltijyje XX amžiaus 5–6 dešimtmečiais“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, sudarė Regina Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 225–248.

*Idem*, *Žemę išdalysim iki rudens.*, Vilnius: Mintis, 1990.

<sup>39</sup> Eugenijus Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, Pasaulio lietuvių bendruomenė, 1996.

<sup>40</sup> Sigita Kraniauskienė, Silva Pocyte, Ruth Leiserowitz, Irena Šutinienė, *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019.

<sup>41</sup> Rubenas Bukavickas. *Sovietizacija Klaipėdos krašte: sociokultūrinės ir socioekonominės transformacijos 1945–1960 metais*: daktaro disertacija, Klaipėdos universitetas, 2020.

solidus tyrimas, nors vietomis autorius linkęs pasiduoti šaltinių ir istoriografijos diktatui, o kai kurios autoriaus įžvalgos atrodo labai ginčytinos, pavyzdžiui, bandymas aiškinti Lietuvos kolchozų atsilikimą nuo Latvijos ir Estijos per Maxo Webberio „protestantiškosios etikos“ idėją – esą protestantiškose Latvijoje ir Estijoje susiformavo geresnė darbo kultūra<sup>42</sup>. Paminėti verta ir paskutinį didelį bandymą apmąstyti kolektyvizaciją – 2019 m. išleistą Alvydo Baležėnčio, Prano Sasnausko ir Kazio Starkevičiaus monografiją *Kolūkmetis okupuotos Lietuvos kaime*, bandančią aprėpti visą kolchozų egzistavimo laikotarpį. Autorių prieiga keistoka – kažkodėl pradedama ir baigiama Vytauto Sinkevičiaus įžvalgomis apie 1949 m. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) partizanų deklaraciją ir 1999 m. Seimo priimtą įstatymu dėl šios deklaracijos; bandant aptarti visą sovietinę epochą, siūlės, jungiančios paskirus knygos skyrius, neišvengiamai braška. Tai – 90-ųjų dvasioje parašyta knyga, daugiausia – publikuotų šaltinių ir istoriografijos perpasakojimas, užbaigiamas lietuvių ūkininko pergale prieš sovietinę sistemą: „Kolūkmečio karta atlaikė visus iššūkius ir sunkumus. Nepaisydami trėmimų, persekiojimų, sovietinės ideologijos, okupuotos Lietuvos ūkininkai ir specialistai sugebėjo išsaugoti ūkininkavimo tradicijas ir atkurti jas kartu su Nepriklausomybės atkūrimu. Atkurta žemės nuosavybė, sugrįžo šeimos ūkiai. Reikėjo labai skubėti, kol buvo gyvi senieji ūkininkai, kol galutinai nenutrūko ūkininkavimo tęstinumas. Ir buvo suspėta...“<sup>43</sup>. Paminėtas *specialistų* vaidmuo yra tam tikras raktas į knygą – nei vienas autorius nėra istorikas, Baležentis ir Sasnauskas patys sovietmečiu buvo susiję su agrarinio sektoriumi, o Starkevičius jau Nepriklausomybės metais buvo Lietuvos žemės ūkio ministru. Šios monografijos vertė tai ir nulemia – Sasnauskas netgi buvo kolchozo pirmininku, todėl kai kuriose knygos vietose remiasi asmenine patirtimi, kuri ir yra vertingiausia, visgi šie pasažai veikiau artėja prie šaltinio, ne istoriografijos statuso.

Kontekstinės literatūros, išeinančios už kolektyvizacijos rėmų, bet taip pat labai aktualios šiam tyrimui, yra gerokai daugiau, visų pirma, išskirtinas itin platus Lietuvos partizanų karo ir jo slopinimo istoriografinis blokas<sup>44</sup>, iš

---

<sup>42</sup> *Ibid.*, I. 271.

<sup>43</sup> Alvydas Balažentis, Pranas Sasnauskas, Kazys Starkevičius, *Kolūkmetis okupuotos Lietuvos kaime*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2019, p. 269.

<sup>44</sup> Girmius, *op. cit.*, Nijolė Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija, 1944–1953 metai*, Vilnius: Aidai, 2006.

Nijolė Gaškaitė, Dalia Kuodytė, Algis Kašėta, Bonifacas Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, istorijos sekcija, 1996, Dainius Noreika, *Partizanų karas Lietuvoje (1944–1953): socialinių struktūrų problema*: daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2020, etc.

šio bloko atskirai paminėti vertėtų Pociaus monografiją *Kita mėnulio pusė*, kurioje daug dėmesio skiriama ir Lietuvos partizanų kovai su kolektyvizacija<sup>45</sup>. Nors ši knyga sulaukė pagrįstos kritikos dėl pernelyg neatsargaus sąvokų vartojimo<sup>46</sup>, jos empirinis pagrindas yra solidus, o nei prieš tai, nei po to šie klausimai nebuvo taip išsamiai nagrinėti. Daug dėmesio rašant antrą disertacijos skyrių skirta visai istoriografijai apie 1940 m. Lietuvos okupaciją, ypač Alfredo Ericho Senno<sup>47</sup>, Artūro Svarausko<sup>48</sup>, Truskos darbams<sup>49</sup>, Norberto Černiausko studijai 1940. *Paskutinė Lietuvos vasara*<sup>50</sup>. Mariaus Ėmužio disertacijoje atskleistas sovietinės sistemos favoritizmas, be to, aprašomas agrarininkų tinklas, turėjęs nemažai įtakos priimant sprendimus dėl žemės ūkio Lietuvoje<sup>51</sup>. Daugybę profesionalių straipsnių apie pokario visuomenę įvairiais (ne vien pasipriešinimo ar kolaboravimo) rakursais rašiusi Regina Laukaitytė 2022 m. juos apibendrina monografijoje<sup>52</sup> – tai vienas paskutinių ir labiausiai intriguojančių žvilgsnių į pokario visuomenę, nepasiduodančių teroro, pasipriešinimo ir kolaboravimo rėmams. Apie kolchozų problemas buvo rašoma ir kolektyvinėje monografijoje *Valstybės kontrolės istorija*<sup>53</sup>, rašant darbą buvo aktualūs ir kiti sovietologiniai tyrimai.

---

<sup>45</sup> Mindaugas Pocius, *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009.

<sup>46</sup> Mingailė Jurkutė, „Lunarinės istorijos paradoksai“, in: *Knygų aidai*, 2009, nr. 5, p. 18–22.

<sup>47</sup> Alfred Erich Senn, *Lietuva 1940: revoliucija iš viršaus*, iš anglų kalbos vertė Rita Truskauskaitė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009.

<sup>48</sup> Artūras Svarauskas, „Kodėl dalyvauta ir už ką balsuota rinkimuose į Liaudies Seimą 1940 m.?“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2018-2, p. 101–128.

<sup>49</sup> Truska, *Lietuva 1938-1953 metais*, Kaunas: Šviesa, 1995; *Idem*, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996; *idem*, „1940 metų „Liaudies“ Seimo rinkimai. 1. Politinė padėtis Lietuvoje rinkimų išvakarėse“, in: *Lituanistica*, 1995, Nr. 1, p. 14–28; *idem*, „1940 metų „Liaudies“ Seimo rinkimai. 2. Rinkimų rezultatai“, in: *ibid.*, p. 29–38.

<sup>50</sup> Norbertas Černiauskas, *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*, Vilnius: Aukso žuvis, 2021.

<sup>51</sup> Marius Ėmužis, *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas 1944–1974 metais: tarpusavio ryšiai ir jų raiška*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2016.

<sup>52</sup> Regina Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2022. Minėtini ir kiti autorės straipsniai: „Pavasari Lietuva bus išvaduota iš bolševikų jungo“: 1955 metų pavasaris, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2020-7, p. 15–21; „Gyvenimas Lietuvos SSR pokariu išvengus tremties“, in: *Istorija*, 2018, t. 111, Nr. 3, p. 61–78, etc.

<sup>53</sup> Dalia Bukelevičiūtė [et. al.], *Lietuvos valstybės kontrolės istorija*, Vilnius: Vilniaus universitetas: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.

Apskritai apibendrinant visą tyrimui aktualų istoriografinį korpusą derėtų akcentuoti, kad koncentracija į politinę istoriją sąlygoja ir sovietmečio istorijos supratimo, galbūt net periodizacijos nusistovėjimą, sustabarėjimą. Istoriografijoje pokario Lietuvos sovietizacija ir jos pabaiga pakankamai dažnai nagrinėjama santykyje su pasipriešinimu bei pasipriešinimo išblėsimu: pasibaigus partizaniniam karui, nebeliko politinės alternatyvos sovietinei tikrovei, Lietuvos visuomenė galutinai prisitaikė. Tokio vaizdinio siūlymą dar labiau sustiprina tai, kad Stalino mirties (1953 m. kovo 5 d.) ir organizuoto antisovietinio pasipriešinimo pabaigos (Jono Žemaičio-Vytauto suėmimas, 1953 m. gegužės 30 d.) datos skiriasi tik pora mėnesių, pirmieji sovietizacijos etapai siejami būtent su Stalinu, o sovietmečio istorija dažniausiai periodizuojama pagal pokyčius SSKP CK pirmojo ar generalinio sekretoriaus poste. Toks mąstymas visiškai pagrįstas, nes naujasis SSRS vadovas dažnai atsiribodavo nuo pirmtako, bandydamas sukurti savarankiškumo įspūdį. Tačiau ar galima kaimo gyvenime išskirti lūžiniais vadinamus „atšilimo“, „sąstingio“ ar „persitvarkymo“ periodus, o gal tai tik sovietinio miesto fenomenas? Kita problema, pastebima istoriografijoje – iš kolektyvizuojamų valstiečių dažnai tarsi atimama valia, gebėjimas veikti, (politinis) subjektiškumas (tai, kas anglakalbėje literatūroje vadinama *agency*) – valstiečiai vaizduojami tarsi inertiška masė, kuri per visą stalinizmo laikotarpį galėjo atlikti tik vieną veiksmą – kentėti (išskyrus aktyviąją visuomenės dalį, įsitraukusią į pasipriešinimą) prisitaikydama prie esamos tikrovės, o ne atvirkščiai – versdama sistemą taikytis prie jų. Bene vienintelės išimtys yra minėtieji Laukaitytės tyrimai, kuriuose kaimo gyventojai tebėra *veikiantys*, taip pat kolektyvinė monografija *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.*

Net ir pastarąjį dešimtmetį Lietuvoje sprogęs socialinės istorijos bumai menkai keitė tendencijas istoriografijoje: nors ir susidomėta už partinės nomenklatūros esančiais žmonėmis, visų pirma tyrėjus domino virš plačiosios visuomenės tarsi pakylantis elitas arba gana siauri visuomenės ratai ar institucijos: kultūros ir mokslo žvaigždės ir žvaigždutės<sup>54</sup>, ekonomikos prievaizdai<sup>55</sup>, nesisteminiai ar nematomi visuomenės „židiniai“<sup>56</sup>, tam tikrų

---

<sup>54</sup> Aurimas Švedas, *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius: Aidai, 2009; *Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškiniai ir sąvokos*, sudarytojai Algis Kalėda, Rimantas Kmita, Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019; Valdemaras Klumbyš, *Stovėję po medžiu: lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2021.

<sup>55</sup> Saulius Grybkauskas, *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.

<sup>56</sup> *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, mokslinės redaktorės Jūratė Kavaliauskaitė ir Ainė Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011; *Nematoma*

įstaigų ar institucijų mikroistoriniai<sup>57</sup> tyrimai ir pan. Sovietologija Lietuvoje buvo ir lieka urbanocentrinė, o sovietinis kaimas geriausiu atveju lieka įvairių istorinių tyrimų šalutiniu objektu, savotišku priedėliu. Šis tyrimas – tik nedidelis bandymas atsigręžti į sovietmečio kaimą ir bandymas parodyti, kad ši erdvė istoriografijoje nepelnytai primiršta.

**Užsienio istoriografija** kolektyvizacijos tematika susiduria su kitokiais iššūkiais, nors galima pastebėti ir panašumų: kaip ir Lietuvoje, ši tema ilgą laiką nebuvo populiari (ir, panašu, vėl tokia tapo), nublankstanti prieš labiau kitus sovietmečio fenomenus, susilaukiančius kur kas daugiau tyrėjų dėmesio.

Pirmieji tekstai apie kolektyvizaciją užsienyje pasirodė dar ketvirtame dešimtmetyje<sup>58</sup>, o šios reformos vertinimas ilgainiui nusistovėjo politologiniame Šaltojo karo diskurse: į sovietinės žemės ūkio sistemos tyrimus žiūrėta iš praktinių sumetimų, bandant įvertinti SSRS ekonominį potencialą. Tyrėjai, daugiausia amerikiečiai, domėjosi tik *makro*, politiniu-ekonominiu žvilgsniu – socialinės istorijos perspektyva dar nebuvo susiformavusi. Tokių tyrimų kontekste sovietinis agrarinis sektorius vertintas kaip silpnoji SSRS ekonomikos vieta, kuri trukdo visą sovietinę modernizaciją, tam tikra tokio diskurso iliustracija galima laikyti 1965 m. JAV publikuotos straipsnių rinktinės pavadinimą: *Soviet Agriculture: The Permanent Crisis*<sup>59</sup>. Kaip ir lietuvių išeivijos istorikai susidurdami su šaltinių trūkumu, šie tyrėjai daugiausiai rėmėsi publikuotais abejotinos vertės (ypač stalinizmo laikotarpiu) sovietiniais dokumentų rinkiniais bandydami juose atrasti tiesos grūdų, taip pat iš SSRS pabėgusių ar emigravusių žmonių pasakojimais ir patirtimi, arba atsitiktiniu būdu į Vakarų patekusiais

---

*sovietmečio visuomenė*, mokslinė redaktorė Ainė Ramonaitė, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015.

<sup>57</sup> Saulius Grybkauskas, Rūta Grišinaitytė, *Inžinieriai pagal planą: techninis mokymas ir specialistų rengimas Lietuvoje 1944–1990 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2019.

<sup>58</sup> Pavyzdžiui, L. E. Hubbard, *The economics of Soviet agriculture*, London: Macmillan, 1939.

<sup>59</sup> *Soviet Agriculture: The Permanent Crisis*, edited by Roy D. Laird, New York, Washington, London: Frederick A. Praeger, 1965. Paminėtini ir kiti panašaus pobūdžio darbai: Karl-Eugen Wadekin, *The Private Sector in Soviet Agriculture*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California press, 1973; Martin McCauley, *Khrushchev and the development of Soviet agriculture: The Virgin Land Programme, 1953–1964*, London, Basingtoke: The Macmillan Press, 1976; Stefan Hedlund, *Crisis in Soviet agriculture*, London, Sydney: Croom Helm; New York: St. Martin's Press, 1984, etc.

šaltiniais, kaip vadinamasis „Smolensko archyvas“, į Vakarus patekęs per nacistinę Vokietiją, ir čia tapęs vienu pagrindiniu sovietologų įrankių<sup>60</sup>.

Lūžis kolektyvizacijos istorijos supratime įvyko su vadinamosios „revizionizmo“ paradigmos įsigalėjimu bei socialinės istorijos posūkiu. Kolektyvizacijos istorijos – tikros, nebe pragmatinės – pionieriumi tapo vilnietis Moshe Lewinas, 1966 m. paskelbęs fundamentalia laikomą studiją apie kolchozų kūrimą prancūzų kalba, o netrukus ir angliškai – *Russian Peasants and Soviet Power*<sup>61</sup>. Lewinas per Antrąjį pasaulinį karą porą metų praleido kolchoze, todėl turėjo pranašumą prieš kitus to meto mokslininkus ir kolektyvizaciją vertino kitaip nei pirmtakai – ne kaip sovietinės sistemos „būtinybę“, kylančią iš sovietinės ideologijos, o kaip pragmatišką Stalino sprendimą SSRS problemoms – silpnai valdžiai kaime ir valstiečių pavergimui – išspręsti<sup>62</sup>. Lewino studijų įtaka tyrimų laukui ir revizionistų sovietologų mokyklos įsitvirtinimui buvo milžiniška.

Kurį laiką, su revizionistų srovės įsigalėjimu, kolektyvizacijos istorija tapo itin pamėgta marksistų, kuriems didžiulę įtaką padarė ir Lewino darbai, kadangi ši tema suteikė galimybę reabilituoti marksizmą, kurį savo egzistencija buvo sukompromitavusi SSRS. Istorikams-marksistams Stalinas tapo pagrindiniu sovietmečio demonu, galutinai iškreipusiu marksizmą, imta ieškoti alternatyvų Stalinui SSRS istorijoje, tarsi galinčių atskirti stalinizmą nuo viso sovietinio eksperimento ir paties marksizmo. Pavyzdžiui, pats Lewinas remdamasis vadinamuoju „Lenino testamentu“, teigė, kad jeigu Leninas būtų gyvenęs ilgiau, SSRS raida būtų kitokia – SSRS būtų be (tokios) biurokratijos, nacionalizmo ir šovinizmo, su kitokiu (*sic!*) teroru<sup>63</sup>. Kitas įtakingas sovietologas-marksistas Stephenas Cohenas, apskritai vienas įtakingiausių XX a. istorikų – patarinėjęs George’ui Herbertui Walkeriui Bushui, vadintas asmeniniu Gorbačiovo draugu, vėliau kritiškai atsiliepęs apie 2014 m. Maidano revoliuciją Ukrainoje ir JAV politiką Rusijos atžvilgiu<sup>64</sup> –

---

<sup>60</sup> Plačiau žr. John Arch Geddy, „Guide to the Smolensk Archive“, in: *A Researcher’s Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s*, edited by Sheila Fitzpatrick, Lynne Viola, Armonk, New York, London: M. E. Sharpe, Inc., 1990, p. 84–96.

<sup>61</sup> Moshe Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*, New York: Norton & Company, 1975.

<sup>62</sup> *Ibid.*, p. 515–519.

<sup>63</sup> Lewin, *Lenin’s last struggle*, Ann Arbor: University of Michigan, 2005, p. 129–141.

<sup>64</sup> Matt Schudel, „Stephen F. Cohen, historian of Soviet Union whose revisionist ideas influenced Gorbachev, dies at 81, in: <https://www.washingtonpost.com/local/obituaries/stephen-f-cohen-historian-of-soviet-union-whose-revisionist-views-influenced-gorbachev-dies-at->

savo *geruoju* bolševiku pasirinko Buchariną, laikydamas jį viena realiausių alternatyvų Stalino valdžiai trečiame dešimtmetyje ir teigęs, kad joks bolševikas išskyrus Staliną niekada neteigė tokių idėjų, kokios materializavosi sovietiniame kaime kolektyvizacijos metu<sup>65</sup>. Kitaip tariant, kolektyvizacijos istorija šiems istorikams tapo galimybe reabilituoti marksistinį pasaulėvaizdį ir tvirtinti, kad stalinizmas su juo neturėjo nieko bendro – tai tebuvo Stalino nuokrypis. Toks požiūris tapo iš esmės dominuojančiu mokslinėje literatūroje – kone visuotinai sutinkama, kad būtent Staliną, o ne Leniną ar kurį kitą bolševiką reikia laikyti kolektyvizacijos sumanytoju. Toks revizionistų-marksistų požiūris labiausiai buvo sukritikuotas ideologiją tyrinėjusių istorikų ir filosofų, pavyzdžiui, lenko Andrzejus Walickio, kuris teigė, kad „[...] nėra pagrindo atriboti stalinizmo nuo visos ligtolinės bolševikinės tradicijos. Nes netiesa, kad sumanytoji revoliucija iš viršaus buvo radikalus nukrypimas nuo bolševizmo, kad valstiečių prievartinės kolektyvizacijos idėja neatsirado Lenino galvoje, kad leninizmo šerdis buvo konsensuso siekimas įtikinimu ir kad toji „įtikinimo politika“ buvo būdinga leninizmui nuo 1902 metų, tai yra nuo veikalo *Ką daryti?* parašymo. Tokios rūšies teiginiai yra tiesiog gėdingi. Jie rodo, kad kai kurie, be kita ko, žymūs amerikiečių mokslininkai nuėjo per toli, siekdami apginti leninizmą nuo žeminančių palyginimų su stalinizmu“<sup>66</sup>. Kaip matyti, Walickiui šis klausimas nėra tik istorinis, bet ir vertybinis.

Nors Lewino tezės vėliau buvo daug kartų sukritikuotos, jo indėlis į šios temos tyrimus neginčijamas – būtent Lewino darbai tapo atspirties tašku visiems vėlesniems kolektyvizacijos tyrėjams. Šaltojo karo metu naujų, visą tyrimų lauką sukrečiančių studijų daugiau nepasirodė, nors kelias svarbesnes paminėti verta. Labiausiai išskirtinas Robertas Conquestas, daug dėmesio skyręs kolektyvizacijos Ukrainoje ir Holodomoro, stalinistinio teroro tyrimams<sup>67</sup>. Conquestas tapo savotiška Coheno priešingybe – buvęs Britanijos komunistų partijos narys, užuot ieškojęs marksizmo ar komunizmo „su žmogiškuoju veidu“ galimybių ar alternatyvų SSRS istorijoje, Conquestas visą savo mokslinę veiklą paskyrė polemikai su (jo požiūriu) prosovietiniais Vakarų istorikais ir pačios sovietinės sistemos demaskavimui. Istorikas tapo įtakingu ir už mokslo lauko – kurį laikė rašė kalbas Margaret Thatcher, o jo

---

[81/2020/09/22/b793bd30-fc29-11ea-b555-4d71a9254f4b\\_story.html](https://www.bbc.com/news/world-europe-55111111), 2020-09-22 [žiūrėta 2023-08-14].

<sup>65</sup> Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: a Political Biography*, Vintage Books, 1975, p. 339.

<sup>66</sup> Andrzej Walicki, *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę: komunizmo utopijos istorija*, iš lenkų kalbos vertė Kazys Uscila, Vilnius: Mintis, 2005, p. 478.

<sup>67</sup> Robert Conquest, *Sielvarto derlius: sovietinė kolektyvizacija ir teroras badu*, iš anglų kalbos vertė Ovidijus Stokys, Vilnius: Briedis, 2017.

pažiūras ir darbus vaizdžiai apibendrina mintis apie marksizmą, esą šis tėra „klaidinanti protinė priklausomybė“ (*misleading mental addiction*)<sup>68</sup>. Tiesa, jo darbuose kolektyvizacijos temą užgožia teroro istorija, nors tiriant Holodomorą, tai tarsi ir savaime suprantama. Paminėtina ir iš SSRS į Jungtinę Karalystę išvykusio disidento Žoreso Medvedevo knyga *Soviet Agriculture*<sup>69</sup> kaip savotiškas žvilgsnis „iš vidaus“.

Naujų kokybinių lūžių kolektyvizacijos tyrimai sulaukė yrant SSRS ir bent iš dalies atsivėrus sovietiniams archyvams Rusijoje. Posovietinėje erdvėje kolektyvizacijos istorija sulaukė dviejų iki šiol svarbiausių tyrinėtojų dėmesio – pagrindiniais autoritetais kolektyvizacijos klausimu (bent Vakaruose) laikomos istorikės Sheila Fitzpatrick ir Lynne Viola (ypač pirmoji, nors Violos įdirbis šiame lauke ir didesnis, tačiau Fitzpatrick statusas Vakaruose neabejotinai didesnis), kurių atlikti SSRS kaimo socialinės istorijos tyrimai turėjo kur kas rimtesnį empirinį pagrindimą nei jų pirmtakų. Viola šios temos ėmėsi dar iki SSRS subyrėjimo, 1987 m. publikavusi tyrimą apie vadinamuosius 25000-ininkus (*Двадцатипятитысячники*)<sup>70</sup>, o vėliau ėmėsi ir kitų kolektyvizacijos bei pasipriešinimo jai temų<sup>71</sup>. Fitzpatrick kolektyvizacijos tyrimuose neužsibuvo, tačiau 1994 m. publikuota jos knyga *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*<sup>72</sup> tapo veikiausiai svarbiausiu ir didžiausią įtaką padariusiu tyrimu kolektyvizacijos tema. Pasitelkdama gausią SSRS centrinės, sričių ir rajonų valdžios institucijų medžiagą iš Rusijos archyvų, istorikė pasakoja apie konfliktą tarp sovietinės valstybės ir valstietijos nuo 1920-ųjų iki Antrojo pasaulinio karo pradžios. Fitzpatrick itin profesionaliai derina socialinę ir politinę istorijos perspektyvas, gebėdama užčiuopti kur kas daugiau dinamikos kaimo visuomenėje nei jos pirmtakai, matydama kaimo visuomenę kaip aktyviai besipriešinusią sovietizacijai ir atvirai konfliktavusią su sovietų valdžia. Pasak Fitzpatrick, nors kolektyvizacija buvo kaimo visuomenės užvaldymo programa, kurią daugiau ar mažiau įgyvendinti pavyko, tačiau net ir po jos realizavimo pakeisti visuomenės identitetą, atsikratyti neapykantos

---

<sup>68</sup> Eric Homberger, „Robert Conquest obituary“, in: <https://www.theguardian.com/books/2015/aug/05/robert-conquest>, 2015-08-05 [žiūrėta 2023-08-14].

<sup>69</sup> Zhores A. Medvedev, *Soviet Agriculture*, New York, London: W. W. Norton & Company, 1987.

<sup>70</sup> Lynne Viola, *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*, Oxford University Press, 1989.

<sup>71</sup> Viola, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, Oxford University Press, 1999.

<sup>72</sup> Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, Oxford university press, 1996.

kolchozams sekėsi kur kas sunkiau. Didelį įspūdį istorikei paliko kaimo gyventojų užsispyrimas ir priešiškusmas Stalinui dėl kolektyvizacijos – kaip pavyzdį ji pateikia dainelę, paplitusią kaime po Sergejaus Kirovo, vieno iš stalinistinės kolektyvizacijos propagandistų, nužudymo 1934 m.: „Nužudė Kirovą, nužudysim Staliną“ (*Убили Кирова, убьём Сталина*)<sup>73</sup>.

Su kolektyvizacijos istorija taip pat susijęs ir itin platus Holodomoro istorijos tyrimų korpusas, nors pastaruoju atveju tyrėjų nuomonė išsiskiria. Dalis istorikų pripažįsta Holodomoro unikalumą (pastarųjų argumentai atrodo įtikinamesni, ypač pastarąjį dešimtmetį atrastų šaltinių kontekste<sup>74</sup>), kiti kilusį badą Ukrainoje laiko ne unikaliu – ne genocidu, o tik viena iš ilgo badmečių SSRS sąrašo pozicijų, sukeltų kolektyvizacijos – reiškiniu, turėjusį socialinį, bet ne tautinį pagrindą<sup>75</sup>. Vis dėlto akivaizdu, kad būtent kolektyvizacija buvo vienas esminių faktorių Holodomoro istorijoje, nepaisant to, ar laikysime ją unikaliu, ar ne.

Būtent kolektyvizacijos tyrimuose vyko glaudus posovietinės Rusijos ir Vakarų istorikų bendradarbiavimas. Kertinė čia rusų istoriko, sovietmečiu kurį laiką dirbusio agrariniame sektoriuje ir už kritišką stalininės politikos vertinimą susilaukusio nemalonės Brežnevo ir net Gorbačiovo valdymo metais, Viktoro Danilovo, pavardė. Jo pasaulėvoka kiek primena Šaltojo karo marksistų – kolchozų idėją sovietmečiu jis palaikė, *perestrojkos* metais netgi pasisakė prieš žemės privatizaciją ir itin kritiškai vertino posovietinę Rusiją – kaip praradusią savo galią, – tačiau tuo pačiu Danilovas nekenė Stalino ir jo

---

<sup>73</sup> Fitzpatrick, *op. cit.*, p. 312.

<sup>74</sup> Ypač svarbus ukrainiečiams 1932 m. rugpjūčio 11 d. Stalino laiškas Lazariui Kaganovičiui: „Dabar svarbiausias dalykas – Ukraina. Ten reikalai visiškai prasti. Blogai partijos požiūriu. Blogai sovietų požiūriu. Blogai GPU požiūriu. Redensas nepajėgus vadovauti kovai su kontrevoliucija tokioje didelėje ir savitoje respublikoje kaip Ukraina. Jei dabar nesiimsime taisyti padėties Ukrainoje, galime ją prarasti [...] Piłsudskis nesnaudžia, jo agentūra Ukrainoje daug kartų stipresnė [...]. Ukrainos komunistų partijoje (500 000 narių, che che) atsiranda nemažai [...] sąmoningų ir nesąmoningų petliūrininkų, [...] tiesioginių Piłsudskio agentų. Vos reikalų eigai pasisukus į nepalankią pusę, šie elementai nedelsdami atidarys vidinį frontą partijos viduje (ir išorėje), veikdami prieš partiją [...]. Ukrainos vadovai neįžiūri šių pavojų. Taip negali tęstis. [...] Privalome nusistatyti tikslą per kuo trumpesnę laiką paversti Ukrainą tikra SSRS citadele, ištis pavyzdine respublika. Be tokių ir panašių priemonių (ūkinio ir politinio Ukrainos stiprinimo [...]), kartoju tai dar kartą, mes galime prarasti Ukrainą.“, žr.: Tetiana Boriak, „Holodomoras 1932–1933 m.: Ukrainos genocidas dokumentuose, atmintyje, ir sakytiniuose šaltiniuose“, iš ukrainiečių kalbos vertė Vytas Dekšnys, in: *Naujasis Židiny's-Aidai*, 2022, nr. 5, p. 13–20.

<sup>75</sup> Richard Aldous & Stephen Kotkin, „Studying Stalin“, 2017-11-08, in: <https://www.the-american-interest.com/2017/11/08/studying-stalin/> [tikrinta 2023-06-25].

veikimo metodų<sup>76</sup>. Būtent Danilovas buvo pagrindinis projekto, subūrusio keliasdešimt viso pasaulio istorikų ir archyvarų bei virtusio penkiatomiu šaltinių rinkiniu *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939*<sup>77</sup>, organizatorius. Šiame projekte dalyvavo daug to meto ryškiausių sovietologų – Viola, Roberta Manning, Robertas Williamas Daviesas, Michaelas Ellmanas. Nors tai ir šaltinių publikacija, tačiau minėtina istoriografijos apžvalgoje, nes šias publikacijas lydi istorikų tekstai, be to, projekto metu užsimezgęs bendradarbiavimas turėjo įtakos ir tolesniems (ypač Violos) darbams. „Rosspen“ leidyklos serijoje apie stalinizmą pasirodė ir daugiau šaltinių publikacijų bei tyrimų apie kolektyvizaciją, tiesa, daugumoje jų kolektyvizacija tampa savotišku priedėliu stalininio teroro istorijoje, nors pasitaikė ir tyrimų, išplėtusių kolektyvizacijos suvokimą, pavyzdžiui, Nonna Tarchova publikavo knygą apie Raudonosios armijos vaidmenį kolektyvizacijos istorijoje<sup>78</sup>, taip pat pasirodė lokalių kolektyvizacijos tam tikrose SSRS teritorijose tyrimų<sup>79</sup>.

Savaime suprantama, užsienio istoriografijoje daugiausia dėmesio skiriama SSRS istorijai, todėl tokių tyrimų pritaikomumas Lietuvos istorijos kontekste yra pakankamai ribotas – Lietuvoje kolektyvizacija jau nebebuvo eksperimentas, o jau išbandyta priemonė kaimo užvaldymui, be to, Lietuvos visuomenė gerokai skyrėsi nuo SSRS visuomenės. Pabaltijo ar kitų socialistinių respublikų tyrimais daugiausiai užsiima tų šalių istorikai, nors pasitaiko ir tyrėjų iš užsienio. Iš Pabaltijo valstybių daugiausiai dėmesio sulaukė Estijos atvejo analizė, kurioje be vietos istorikų minėtini vokiečių

---

<sup>76</sup> RW Davies, „Viktor Danilov: Bold historian and champion of the Russian Peasantry“, 2004-03-26, in: <https://www.theguardian.com/news/2004/may/26/guardianobituaries.obituaries> [tikrinta 2023-06-25].

<sup>77</sup> Pirmas tomas publikuotas 1999 m., penktas – 2004 m., po Danilovo mirties. Žr.: Данилов В., Маннинг Р., Виола Л. (ред.), *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927 - 1939*. Том 1, Май 1927- ноябрь 1929, Москва: РОССПЭН, 1999; *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939*, Т. 5. Кн. 2. (1938–1939), Москва: РОССПЭН, 2004.

<sup>78</sup> Нонна Тархова, *Красная армия и сталинская коллективизация 1928-1933 гг.*, Москва: РОССПЭН, 2010.

<sup>79</sup> Алексей Раков *Деревню опустошают: Сталинская коллективизация и раскулачивание на Урале в 1930-х годах*, Москва: РОССПЭН, 2013.

istorikų Davido Feesto<sup>80</sup> ir Olafo Mertelsmanno<sup>81</sup>, švedės Anu Mai Kõll<sup>82</sup> darbai. Latvijos kolektyvizaciją daugiau užsieniakalbei auditorijai pristatė Geoffrey Swainas<sup>83</sup>, tuo tarpu Lietuva užsienių tyrėjų dėmesio nesulaukė, nebent kaip dalis Pabaltijo atvejo analizės Jelenos Zubkovos<sup>84</sup>, Feesto ir kitų istorikų tyrimuose<sup>85</sup>, nemažai dėmesio Lietuvai skiria Chruščiovo kukurūzų vąjų tyręs Aaronas Hale-Dorrellis<sup>86</sup>. Išskirti taip pat reikėtų 2013 m. straipsnių rinktinę *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*, kurioje analizuojami beveik visų su kolektyvizacija susidūrusių Rytų Europos šalių atvejai<sup>87</sup>. Antropologiniu požiūriu iki šiol pavyzdinė ir nepranokstama yra Gailo Kligmano ir Katherine Verdery knyga apie kolektyvizaciją Rumunijoje<sup>88</sup>.

Apskritai bandant apibendrinti visą užsienio istoriografijos korpusą šia tema, derėtų suformuluoti kelis aspektus, kurie atrodo problemiški, nepaisant to, kad įvardyti tyrimai yra tikrai profesionalūs.

Pirma, istorikai perėmė Stalino siūlytą kaimo modernizacijos modelį: tradiciškai (ypač Vakarų) historiografijoje tekstai apie kolektyvizaciją pradedami nuo pasažų apie ekonomiškai, kultūriškai, socialiai atsilikusį XIX–XX a. sandūros Rusijos kaimą ir užbaigiama su sovietinės modernizacijos programos rezultatų aptarimu, teigiama, kad nors kolektyvizacija ir buvo itin brutali reforma, bet visuomenės modernėjimo aspektas, atvėręs ir socialinio mobilumo galimybę, buvo vienas iš kaimo sovietizacijos rezultatų. Nors

---

<sup>80</sup> David Feest, *ZwangsKollektivierung im Baltikum. Die Sowjetisierung des Estnischen Dorfes 1944–1953*, Köln, Wien: Böhlau-Verlag, 2007.

<sup>81</sup> Olaf Mertelsmann, *Everyday Life in Stalinist Estonia*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012.

<sup>82</sup> Anu Mai Kõll, *The Village and the Class War: Anti-Kulak Campaign in Estonia*, Budapest: CEU Press, 2013.

<sup>83</sup> Geoffrey Swain, „Deciding to Collectivise Latvian agriculture“, in: *Europe-Asia Studies*, vol. 55, No. 1 (Jan, 2003), p. 39–58.

<sup>84</sup> Jelena Zubkova, *Pabaltijys ir Kremlius, 1940-1953*, iš rusų kalbos vertė Daina Kasnikovskienė, Vilnius: Mintis, 2010.

<sup>85</sup> David Feest, „The collectivization of Agriculture in the Baltic Soviet Republics, 1944-1953“, in: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, ed. by Constantin Iordachi, Arnd Bauerkämper, Budapest, New York: CEU Press, 2013, p. 79–109.

<sup>86</sup> Aaron Hale-Dorrell, *Corn Crusade: Khrushchev's Farming Revolution in the Post-Stalin Soviet Union*, New York: Oxford University Press, 2019.

<sup>87</sup> *The collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, ed. by Constantin Iordachi, Arnd Bauerkämper, Budapest, New York: CEU Press, 2013.

<sup>88</sup> Gail Kligman, Katherine Verdery, *Peasants Under Siege: The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2011.

stalinistais jų toli gražu nepavadinsi, bet būtent taip Stalinas ir grindė kolektyvizacijos būtinybę: reikėjo modernizuoti(s), o jeigu ne kolektyvizacija, bolševikų valdžia būtų žlugusi. Bandyti perkelti tokias įžvalgas Lietuvos kaimui yra pakankamai sudėtinga, kadangi Lietuvos kaimas per tarpukarį pakankamai sėkmingai transformavosi ir modernizavosi, nebuvo (toks) atsilikęs, o ir modernizacijos aspektai Lietuvoje labiau išryškėja antrinės kolektyvizacijos metu, nuo septinto dešimtmečio antros pusės.

Antra, kaip ir Lietuvos atveju, kolektyvizacijos istorija dažniausiai žmones domina tik iki kolektyvizacijos pabaigos – kas dėjosi sovietizuotame Lietuvos kaime vėliau dažniausiai nėra aktualu. Tradiciškai istorikai tyrimus apie kolektyvizaciją SSRS užbaigia su 1937 m., kartais užtęsia iki Antrojo pasaulinio karo, tačiau kas pačiuose kolchozuose vyko vėliau, istorikų praktiškai nedomina.

Trečia, istorikams pakankamai sunku atsiriboti nuo bolševikinės ideologijos ir rašyti iš sovietizacijos aukų, o ne vykdytojų perspektyvos. Istorikai noriai (ir visiškai pagrįstai) imasi bolševikų lyderių raštų istorinės analizės, ieško ten prieštarių, pro ideologinį kiautą prasimušančių tikrovės atšvaitų, reformų ir kitų sumanymų pagrindimo. Tačiau tokiu būdu jie bent iš dalies prisiima bolševikinį mąstymą, nes tik sistemos viduje aptariamos sąvokos ir reiškiniai turėjo prasmę. Ryškiausias pavyzdys – „buožės“ termino vartojimas istoriografijoje. Nors istorikai dar nuo Lewino visiškai sėkmingai ir pagrįstai kritikavo šią sąvoką kaip neturinčią tikrovės pamato, o tik kaip ideologinį ginklą bolševikų rankose, vis dėlto jie yra priversti šį terminą vartoti, o drauge ir bent iš dalies normalizuoti bolševikinį mąstymą. Pastarąją problemą derėtų išskleisti trejopai, mat ji tipiška, kone identiška tai, kurią kalbėdamas apie neatsargų *Mein kampf* skaitymą ir citavimą kaip būdą „įrodyti“ nacionalsocializmo kaip politinės religijos statusą, identifیکavo Nerijus Šepetys<sup>89</sup>. Pirma – pasiduodama *source mining* tendencijai, kai iš

---

<sup>89</sup> Nerijus Šepetys, *Holokausto postsekuliarumas: tarp kritikos ir supratimo*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022, p. 67–97. Verta pacituoti iš p. 92: „Kiekvienąkart, atsivertus *Mein Kampf* [skaityti – Leniną ar Staliną, - A. T.], svarbu išvengti dviejų kraštutinių pagundų, kurios tokios plačios, kad vidurio takelis, juo ilgiau skaitinėji, juo sunkiau beįžiūrimas. Pirmoji – minėtasis *source mining*, leidimasis į medžioklę vietų (frazijų, sąvokų), kurios atitiktų jau susidarytą požiūrį, gatavą aiškinimo schemą, iliustruotų esamą interpretaciją. Antroji pagunda – ne mažiau pavojinga: susitelkti į „patį tekstą“, ieškant paskiruose samprotavimuose prasminių sąryšių, nuoseklaus dėstymo, racionalios sistemos. Pirmu atveju pervertinamas autoriaus tiesmukumas, juoba kad daugelis jo itin griežtų teiginių yra susieta su konkrečia politine aktualija, istorine situacija, (jam pačiam tuo metu tesuvokiamu) konfliktiniu mazgu. Antru atveju iš esmės praižiūrimas bemaž nuolatinis Hitlerio [skaityti – Lenino ar Stalino, - A. T.] įžvalgu

ideologinių tekstų (kurie neva atspindi tikrąsias užmačias, tereikia jas įžiūrėti) tiesiog selektyviai prisirenkama citatų iš anksto turimam vaizdiniui pagrįsti. Antra – neatsižvelgiama į šių tekstų dinamiškumą ir nuolatinę ideologijos kaitą, prieštaras. Norint imtis kruopščios ideologinių tekstų analizės, o ne *source mining*, reikia atsižvelgti į nuolat kitusias sovietinės tikrovės sąlygas ir ideologijos kismą bei prisitaikymą prie kintančių sąlygų, vertinti kiekvieną tekstą hermeneutiškai kitų tekstų kontekste (pvz., karinis komunizmas, NEP, kolektyvizacija – tai tarsi trys tarpusavyje nesuderinamos sistemos, kurios buvo įvestos SSRS, tačiau ideologija gebėjo kiekvieną jų racionalizuoti). Kitaip tariant, reikia imtis ne tiek istorinės, kiek filosofinės analizės, priešingu atveju nesusikalbėjimas tarsi užprogramuotas (plg. minėtas Walickio oponavimas istorikams dėl kolchozų autorystės klausimo – *istoriškai* su jais ginčytis Walickiui būtų beprasmiška, nes būtų užmėtytas citatomis iš Lenino raštų, pagrindžiančiomis jų nuomonę). Trečia – sovietinio teroro aukoms primetamos tapatybės, kurias jiems suteikė sovietinis režimas ir kokios egzistavo tik bolševikiniame mąstyme, be jokio tikrovės pamato. Kaip teigė Alainas Besançonas, „klasių ar rasių apibrėžimas turi prasmę tik sistemoje ir jos dėka, tad klasės ar rasės sąvokoje nebeįmanoma išvelgti jokio objektyvumo“<sup>90</sup>, todėl bent iš dalies naudojantis šiais tapatybių konstruktais, tarsi prikeliamas ir bolševikinis pasaulėvaizdis. Tai aktualu ne tik kalbant apie režimo aukas, bet ir apie likusius nuošalyje: istoriografijoje dažnai perimamas bolševikinis kalbėjimas apie kaimo gyventojus, jie suskirstomi pagal klasines tapatybes į darbininkus, bežemius, mažžemius, vidutiniuosius valstiečius ir buožes, nors tikrovėje šios sąvokos neturėjo aiškių ribų ar apskritai pagrindimo – nors bolševikai ir pateikė tam tikrus šių sąvokų apibrėžimus, tačiau jie buvo labai abstraktūs; tikrovėje klasinius apibrėžimus kur kas dažniau nulemdavo subjektyvūs faktoriai ir asmeninė sovietinių pareigūnų interpretacija<sup>91</sup>. Nors istorikai ir dekonstruoja šias sąvokas kaip neturėjusias realaus pagrindo, bet nesugeba be jų apsieiti, į tai dėmesį dar 1945 m. atkreipė ir George'as Orwellas, teigęs, kad mokslinėje literatūroje ar apskritai viešajame kalbėjime įsigali kalbėjimas eufemizmais, o ne vadinant daiktus

---

tarpusavio konfliktavimus. Tie patys griežti vertinamieji teiginiai gali būti čia pat (ar po kurio laiko) apsisukus išversti į priešingos prasmės svarstymą, tik švelnesnį. Sąvokos gali nusakyti nesuderinamus dalykus, tuo pat metu vienodai tvirtinami ir neigiami gali būti visiškai priešingos reikšmės faktai ar argumentai. Padėti dar keblesne daro tai, kad Hitleris [skaityti – Leninas ar Stalinas, kolektyvizacijos atveju – ypač Stalinas, - A. T.] nevengia pats aiškinti dalykų, sąvokų, reikšmių, nustatinėti santykių tarp skirtingų fenomenų ar požymių“.

<sup>90</sup> Alain Besançon, „Moralinis žlugdymas“, iš prancūzų kalbos vertė Nijolė Keršytė, in: *Naujasis Židiny-Aidai*, 2000, nr. 5, p. 233.

<sup>91</sup> Žr. Lewin, *Russian peasants*, p. 41–80.

tikraisiais vardais. Taip, anot Orwello, bent iš dalies pataikaujama totalitarinėms ideologijoms, kurios žmonių – svarbiausia – nekaltų, niekuo dėtų – žudymo, apiplėšinėjimo ir prievartos nenorėjo vadinti tikraisiais vardais, o pasitelkdavo tokius moksliškai priimtinus eufemizmus kaip *gyventojų perkėlimas*, *nepatikimų elementų valymas*<sup>92</sup>. Kolektyvizacijos atveju šie eufemizmai – *buožių izoliacija*, *buožių kaip klasės likvidavimas*, pats *buožė*.

Problema ta, kad kolektyvizacijos istorija, kaip ir daugelis sovietmečio, o ypač stalinizmo reiškinių, yra persmelkta ideologijos, todėl rašyti jos istoriją neaptariant ar nenaudojant svarbiausių ideologemų yra neįmanoma. Belieka visą šią refleksiją turėti galvoje ir tikėtis jos nepamesti rašant.

### Šaltiniai ir jų kritika.

**Archyviniai dokumentai.** Siekiant pažinti kaimo gyventojų ir pirmųjų kolchozų kasdienybę, tyrimo metu daug dėmesio skirta pačių kolchozų dokumentams. Šis milžiniškas (1950 m. Lietuvoje buvo 7146 kolchozai, kiekvienas jų turėjo vesti savo dokumentaciją) šaltinių korpusas yra niekaip neaprėpiamas net disertacijos apimties tyrime. Daugiausia dėmesio dėl dokumentų prieinamumo sulaukė Vilniaus regioniniame valstybės archyve (VRVA) esantys kolchozų dokumentai, tačiau taip pat remtasi Kauno regioniniame valstybės archyve (KRVA) bei Klaipėdos regioninio valstybės archyvo (KLRVA) Telšių filiale (TF) saugomais dokumentais. Iki šiol kolchozų dokumentai, susirinkimų protokolai praktiškai nebuvo naudojami tiriant Lietuvos istoriją – iš dalies tai sąlygojo temos nepopuliarumas, iš dalies ir pats dokumentų turinys bei prigimtis. Nepopuliarus šis šaltinis ne tik Lietuvoje, bet ir užsienio istoriografijoje – net kolektyvizacijos tyrėjai labai dažnai šį šaltinį apeina<sup>93</sup>.

Pirmaisiais kolchozų steigimo metais dokumentacija vesta labai netolygiai, kadangi daug kolchozų tuo metu egzistavo tik ant popieriaus – tarp kolchozo steigiamojo susirinkimo protokolo ir kito visuotinio narių susirinkimo galėjo praeiti pusmetis, metai ar dar daugiau laiko. Pasitaikydavo ir atvejų, kai kolchozų dokumentai buvo sąmoningai naikinami partizanų<sup>94</sup> ar

---

<sup>92</sup> Plačiau žr. George Orwell, „Anglų kalba ir politika“, iš anglų kalbos vertė Mantas Tamošaitis, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2023, nr. 2, p. 18–25.

<sup>93</sup> Šiuo požiūriu išsiskiria Köll. Pavyzdžiui, lyginant su valstiečių skundais, kolchozų susirinkimų protokolų turinys jai atrodė įdomesnis, žr. Köll, *op. cit.*, p. 66, 205–207.

<sup>94</sup> Pocius, *Kita mėnulio pusė*, p. 334.

pačių kolchozinių<sup>95</sup>. Svarbiausi tyrimui buvo kolchozų visuotinių ir valdybos susirinkimų protokolai, kuriuose atsispindi formali kolchozo raida nuo sukūrimo iki aptariamojo laikotarpio pabaigos. Dažniausiai jie buvo rašomi tam skirtose protokolų knygose, į vieną knygą užrašomi vienerių metų protokolai. Kiti dokumentai – metinės apyskaitos, stojančiųjų į kolchozus pareiškimai, pasodybinių sklypų apribojimo ar turto suvisuomeninimo aktai, ūkio raidos planai – tyrimui menkai aktualūs, be to, išlikę labai fragmentiškai, dažnu atveju ir nepatikimi. Nepaisant fragmentiškumo, būtent pirmųjų kolektyvizacijos metų (1948–1950 m.) kolchozų susirinkimų protokolai yra patys informatyviausi, nes juose atsispindi žmonių bandymas prisitaikyti prie besikeičiančių tikrovės sąlygų, kartais pakankamai atvirai pasisakoma apie kolchozų problemas, be to, iš steigiamųjų susirinkimų protokolų galima daryti tam tikras išvadas apie kolchozo steigimo aplinkybes, pavyzdžiui, jei visi stojančiųjų parašai parašyti identiškai rašysena. Vėlesnio laikotarpio protokolai – kur kas šabloniškesni, tai veikiausiai atspindi kolchozų nusistovėjimą ir prisitaikymą prie gyvenimo juose, o nuo maždaug šešto dešimtmečio pabaigos kolchozų susirinkimai (ar bent – jų protokolavimas), panašu, tapo grynai formalia procedūra.

Pagal vertę išskirti reikėtų kasmetinių, metų pradžioje (dažniausiai vasario ar kovo mėnesį) vykusių ataskaitinių-rinkiminių susirinkimų protokolus, kuriuose kolchozų pirmininkai pristatydavo metines darbų ataskaitas, pasisakydavo ir kiti atsakingas pareigas einantys kolchozniekai (brigadininkai, fermų vedėjai, revizijos komisijos nariai). Tokiuose susirinkimuose lankydavosi ir „svečiai“ – MTS, apylinkių bei rajonų vykdomųjų ar partinių komitetų, net saugumo aparato atstovai, o protokoluose būdavo pasisakoma drąsiau, kolchozo valdyba sulaukdavo daugiau kritikos. Tai turbūt nulemdavo dvi priežastys: karjeros ambicijų nestokojančių žmonių, dažniausiai – valdybos narių, – bandymas įsiteikti „svečiams“ parodant savo partinį budrumą, o eiliniams kolchozniekams tokie susirinkimai buvo proga betarpiškai išsakyti nepasitenkinimą padėti kolchoze valdžios atstovams.

Kolchozų protokolams bent iš dalies tinka ta pati kritika, kurią Tomas Vaiseta pateikia kalbėdamas apie nagrinėtus partinių organizacijų protokolus vėlyvuju sovietmečiu<sup>96</sup>: kalbėtojus veikia tam tikra autocenzūra, akivaizdžiai matyti numanomas adresatas (šiuo atveju svarbiausias, ko gero, buvo rajono vykdomasis komitetas), *etc.* Kolchozų protokolai taip pat buvo kuriami pagal

---

<sup>95</sup> „Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS vyriausybės atstovo LSSR ataskaita už 1950 m. liepos mėnesį“, in: LCVA, f. R-159, ap. 1, b. 2, l. 66–67.

<sup>96</sup> Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuju sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai, 2014, p. 52–58.

sovietinės viešosios erdvės taisyklės – apie sisteminės problemas nutylima arba jos įvardijamos tik paskirais atvejais, kaip konkrečių žmonių problema (girtuokliavimas, aplaidumas, nėjimas į darbą, vagystės); dažniausiai – kai buvo susidorojama su keičiamu pirmininku, brigadininku ar fermos vedėju. Kita vertus, dėl skirtumų laike ir erdvėje, atsiranda ir tam tikrų ypatybių, kuriomis kolchozų dokumentai skiriasi nuo Vaisetos aptartųjų. Visų pirma, tai nėra *partiniuose* rėmuose sudaromi dokumentai, todėl ideologinio turinio čia kur kas mažiau. Nors įvairių ideologinių klišių protokoluose ir pasitaiko, tačiau lyginant su kitais šio laikotarpio šaltiniais, jų nėra daug, o konkretūs politiniai įvykiai ar politinis švietimas apskritai aptariami labai retai. Pavyzdžiui, kiek teko tyrinėti, nei viename kolchozo susirinkime nebuvo aptarinėjama Stalino mirtis, nors iš išlikusių nuotraukų matyti, kad organizuoti ir demonstruoti visuotinį gedėjimą visoje Lietuvoje stengtasi ir kolchozuose. Antra – šie dokumentai buvo sudaryti tebevykstant kaimo sovietizacijai, todėl žmonių prisitaikymas prie sovietinės santvarkos yra gerokai mažesnis nei mieste vėlyvuoju sovietmečiu. Trečia – protokolinių dokumentų prigimtis sąlygoja, kad tarp istoriko ir tiriamojo objekto atsiranda tarpininkas, šiuo atveju – susirinkimų sekretorius(-ė), kurio funkcija kur kas svarbesnė nei vėlyvuoju sovietmečiu. Šis žmogus, dažniausiai rašydamas ranka, turėjo kaimo žmonių kalbą paversti tokia, kuri tikėtų nugulti į sovietinės institucijos protokolų knygą, kitaip sakant – išversti pasisakymus į sovietinę naujakalbę. Pavyzdžiui, aptariant klausimą, kurį šiandien priskirtume socialinės rūpybos sričiai, viename protokole fiksuojama: „Valdybos pirmininkui drg. Vilčinskui Juozui išaiškinus nustojimo sveikatingumo reikšmę kolūkio valdyba vienbalsiai nutarė drg. Ališauskienei Onai dėl nustojimo darbingumo t.y. rankos sulaužymo linus nuimant skirti 60 nuošimčių mėnesio išdirbio darbadienių, kol minėta moteris išgis“<sup>97</sup>. Iš protokolo tarsi susidaro įspūdis, kad pirmininkui reikėjo rėžti kalbą apie sveikatos svarbą socializmo statyboje ir tuomet siūlyti sprendimą, nors tikrovėje pokalbis galėjo būti gerokai trumpesnis, susidedantis tik iš fakto konstatavimo ir sprendimo: Ališauskienė susilaužė ranką, priskirkime jai 60 proc. darbadienių, kol ranka sugis – visa kita sukurpti galėjo tarpininkas, t. y., sekretorius. Kitaip nei vėlyvuoju sovietmečiu miestuose, fabrikuose ar kitose įmonėse atsidūrę žmonės, menkai išsilavinę ar netgi beraščiai kolchoznikai, galbūt net ir valdybų nariai, kalbėjo kitokia kalba nei žmonės, išmokę *kalbėti bolševikiškai*. Protokoluose kolchoznikai savo balsu prabyla itin retai, daugiau kalba valdyba ir pirmininkas. Žmonės kolchozų protokoluose apskritai nekalba – jie *išstoja*, jų

---

<sup>97</sup> Ukmergės rajono Kurėnų apylinkės „Kalinino“ kolchozo valdybos susirinkimo protokolas, 1951-07-14 in: VRVA, f. 2, ap. 1, b. 2, l. 16–17.

mintys performuliuojamos ir pateikiamos trečiu, ne pirmu asmeniu. Tik itin retais atvejais, protokoluojančio asmens rankai ar protui nuvargus, pasisakančiųjų mintys užrašomos taip, kaip pasakytos, pateikiant jas kaip citatas, o ne parafrases, pavyzdžiui: „Išstojo brigadininkas Mikulka jis pranešė kad kolūkyje brigadininku dirbo 4 metus ir prisipažįsta, kad kartais išgerdavo čia yra jo kaltė, jo brigadoje yra ir sąžiningų kolūkiečių [...]. Kontoros apskaitininkės neteisingai apskaičiuoja darbadienius ir neteisingai įrašo į darbo knyguotes. Taip pat kolūkio agronomė visiškai nieko nežinodavo, dar ir dabar saulėgražos žaliuoja iš po sniego, o laikraščiuose rašo kad siloso pagaminta 500 t ir dar gamina, kiekvienai karvei išeina po 5 t. Sako „*Jeigu karvė žinotų tai tokius korespondentus ragais subadytų*“<sup>98</sup> [išskirta mano – A. T.]. Todėl protokoluojančio tarpininko svarba čia dar didesnė. Ketvirta, beveik nematyti kolchozų protokoluose ir Vaisetos tyrime pastebimo perrašinėjimo ar taisymo *post factum* atvejų, siekiant išcenzūruoti protokolus nuo kritikos partinei ar administracinei valdžiai.

Tematiškai galima išskirti kelis protokoluose dominuojančius klausimus: darbo organizavimas, drausmės klausimai, kolchozų plėtros, augimo planai; einamųjų reikalų, kolchoznikų prašymų ar pareiškimų svarstymas. Nors politinio ar grynai ideologinio-propagandinio turinio (ditirambų valdžiai, pirmiesiems sekretoriams, santvarkai), lyginant su kitais sovietmečio šaltiniais, kaip minėta, yra kiek mažiau, tačiau keičiasi tik forma, ne turinys – sovietinei spaudai ar kitų institucijų dokumentams būdingą ideologinį partijos nutarimų ar santvarkos liaupsinimą čia keičia kitos ideologinės klišės – primilžio normos, kolchozinė statyba, *etc.* Pavyzdžiui, traktorius kaimo sovietizacijos kontekste nėra tik žemės ūkio mašina – tai kartu ir ideologema, sovietinę modernizacijos programą įkūnijantis simbolis.

Dar viena problema, apsunkinanti kolchozų dokumentų panaudojimą istoriniuose tyrimuose, yra tai, kad čia matomi žmonės yra įstatomi į labai siaurus institucinės situacijos rėmus – praktiškai nematyti jų laisvalaikio, kasdienybės, darbo asmeniniuose sklypuose, savivokos, santykio su režimu. Kitaip tariant, net nagrinėjant šaltinius, kurie yra arčiausiai tiriamojo objekto, į kiekvieno kolchozo istoriją tenka žvelgti per tam tikrą miglą<sup>99</sup>. Nors sovietinė biurokratija ir reikalavo protokoluoti susirinkimus, vesti apyskaitą, tačiau dar sovietmečiu viešai pripažinta, kad bent iki šešto dešimtmečio

---

<sup>98</sup> Ukmergės rajono Kurėnų apylinkės „Kalinino“ kolchozo visuotinio susirinkimo protokolas, 1955-03-10, in: VRVA, f. 2, ap. 1, b. 46, l. 103.

<sup>99</sup> Plg. Nerijus Šepetys, „Naisių istorijos migla“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2017, nr. 7, p. 26–34.

pabaigos kolchozų apskaitos dokumentų turinys yra menko patikimumo<sup>100</sup>. Iš dalies tą sąlygojo prastas kolchozinių pasiruošimas biurokratizuoti savo gyvenimus, taip pat menkas pirmininkų ir apskaitininkų išsilavinimas, atsainus požiūris į apskaitos vedimą (pvz., dažnai ant kolchozų protokolų nebūdavo pirmininko parašo, kartais nepasirašydavo ir sekretorius, kartais protokolai buvo nedatuojami). Tačiau kur kas svarbesnė priežastis buvo tai, kad didelė kolchozo išgyvenimo ir plėtros dalis priklausė nuo neformalių kolchozų pirmininkų ar valdybos narių praktikų, kai *blato* ar kitais ryšiais tekdavo aprūpinti kolchozą resursais. Neformalių praktikų kolchozuose tyrimas būtų itin aktualus, tačiau tam reikia ieškoti kitokių šaltinių, tad šis klausimas disertacijoje nėra visapusiškai išplėtojamas<sup>101</sup>.

Vis dėlto siekiant pažinti kolektyvizacijos istoriją, kolchozų dokumentai yra itin svarbus šaltinis, nes iš sovietinių institucijų dokumentų jis yra *arčiausiai* kaimo žmonių ir bent iš dalies parodo juos kasdienėse situacijose, ar bent kasdinių situacijų šešėlius. Analogiška situacija ir su kolchozų pirminių partinių organizacijų dokumentais, nors jų veikla kaime buvo kur kas silpnesnė nei miestuose. Tyrimui taip pat aktualūs buvo kolektyvizacijos metu valstiečių rašyti skundai, tačiau apie juos rašėme atskirai<sup>102</sup>, todėl nesiplėšime.

*Kitų sovietinių institucijų dokumentai.* Dėl aptartų kolchozų dokumentų trūkumų, tyrimas remiantis vien šio pobūdžio šaltiniais būtų itin fragmentiškas, todėl remtasi ir kitų sovietinių institucijų dokumentais. Nors disertacijoje daugiausiai dėmesio skiriama žvilgsniui „iš apačios“, tačiau ir aukščiausių valdžios institucijų dokumentai tokiam tyrimui vertingi. Išskirti derėtų Lietuvos ypatingajame archyve (LYA) saugomus Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto (LKP CK, f. 1771) žemės ūkio skyriaus dokumentus (ap. 69, 78, 95, 115, *etc.*), kur galima aptikti daug įvairios medžiagos: rajonų vykdomųjų ir partinių komitetų ataskaitas, susirašinėjimus tarp įvairių institucijų, telegramas kolektyvizacijos klausimais, kuriuose atsispindi aktualiausios kolchozų raidos problemos. Panašaus pobūdžio dokumentų

---

<sup>100</sup> Tamara Taršilova, *1948–1957 m. Lietuvos TSR kolūkių metinių apyskaitų respublikos suvestinės*, Vilnius: LTSR MA Istorijos institutas, 1986, p. 24.

<sup>101</sup> Marius Ėmužis yra aprašęs kelis kolchozų pirmininkų, turėjusių ryšių su aukščiausią LKP vadovybę (Antanu Sniečkumi, Motiejumi Šumausku), atvejus, tačiau dar daugiau atskleisti galėtų kolchozų pirmininkų santykiai su rajonų vykdomųjų ir partinių komitetų vadovybėmis – ši praktika buvo kur kas labiau paplitusi, o būtent rajono valdžios institucijose ir vykdavo svarbiausi resursų perskirstymai, prie kurių priėjimą reikėdavo gauti. Žr. Ėmužis, *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas*, p. 142–143.

<sup>102</sup> Antanas Terleckas, „Kolektyvizacijos Lietuvoje atspindžiai valstiečių skunduose 1948–1950 m.“, in: *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 43, 2020, p. 103–133.

galima rasti ir Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) saugomuose LSSR ministrų sovieto (R-754), LSSR žemės ūkio sovieto (R-764), Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS vyriausybės atstovo LSSR (R-159) fonduose, taip pat LYA saugomuose partinių veikėjų asmeniniuose fonduose (ypač Antano Sniečkaus, f. 16895); rajonų partinių komitetų fonduose ar regioniniuose archyvuose saugomų rajonų ir apylinkių vykdomųjų komitetų dokumentuose. Tiesa, bandant prieiti prie pastarųjų archyvuose buvo susidurta su bendrojo duomenų apsaugos reglamento apribojimais, be to, didelė dalis ankstyviausių šių institucijų dokumentų buvo sunaikinta dar sovietmečiu<sup>103</sup>. Itin didelę dalį šių fondų sudaro įvairi žemės ūkio produktyvumo statistika, kuri šiame tyrime menkai aktuali. Apie aukščiausio rango partinių ir sovietinių institucijų dokumentų (ne)patikimumą istoriografijoje rašyta ne kartą, todėl nesiplėšime, kiek detalesnė šių šaltinių kritika pateikiama dėstymo dalyje (žr. 4. 2. 1. skyrių).

Tyrimui buvo svarbi ir viena archyvinių šaltinių grupė, nesusijusi su kolektyvizacijos istorija. Svarbią tyrimo dalį sudaro antras disertacijos skyrius, kuriame pateikiama pirmosios sovietinės okupacijos vertinimas. Daugelis istorikų, rašančių apie 1940 m. birželį, skundžiasi šaltinių stygiumi, ypač vienalaikių ir tokių, kurie kalba apie kaimą ir žmonių protus po okupacijos, jų savimonę, refleksijas. „Sunku atkurti liaudies nuotaikas“, – tarsi kapituliuoja Sennas priešpaskutiniame knygos apie 1940 m. sovietinę okupaciją skyriuje<sup>104</sup>. Patikimų istorinių šaltinių stoką istorikai bandė įvairiais būdais kompensuoti – darydami prielaidas, analogijas, lygindami su kitomis panašios patirties šalimis. Istorikams dažnai tenka kliautis sovietinių (ar dar tik sovietizuojamų) institucijų šaltiniais, ypač istoriografijoje mėgstami Mečio Gedvilo ar Antano Sniečkaus vadovaujamų vidaus struktūrų raportai ir apžvalgų biuleteniai (LCVA, f. 378), kuriais menkai reflektuodami jų prigimtį (ar bent tos refleksijos tekstuose nedemonstruodami) rėmėsi Truska, Sennas, Svarauskas. Šių šaltinių patikimumui, pasak Truskos, liudija juose „pateikti naujai valdžiai neparankūs faktai“<sup>105</sup>. Tačiau saugumo aparatas sovietinėje santvarkoje būtent ir turėdavo ieškoti bei fiksuoti „valdžiai neparankius faktus“ – juk nuo to pokariniai NKVD dokumentai netampa patikimesni. Truska nekelia klausimų apie šių šaltinių prigimtį ir problemiškumą – kas yra pirminis VSD informacijos šaltinis ir ar jis patikimas; kokie apibendrinimai padaromi pirminę informaciją apdorojančiame pareigūnų lygyje; koks

---

<sup>103</sup> Juonienė, *op. cit.*, p. 11.

<sup>104</sup> Senn, *op. cit.*, p. 374.

<sup>105</sup> Truska, „1940 metų „Liaudies“ Seimo rinkimai. 1 Politinė padėtis Lietuvoje rinkimų išvakarėse“, in: *Lituanistica*, 1995/1, p. 15.

pareigūnų suinteresuotumas pateikti vienokią ar kitokią informaciją; kaip šios informacijos patikimumą paveikė drastiškai pasikeitusi padėtis valstybėje; kiek šiuose dokumentuose fiksuojami gandai atspindi tikrovę. Net ir skaitant mokslinius straipsnius, kuriuose analizuojami dar Nepriklausomos Lietuvos VSD dokumentai, pavyzdžiui, surinkta informacija stebint kitas politines partijas, kyla klausimų dėl informacijos patikimumo ir vienašališkumo (t. y., informacijos šaltinis dažnu atveju galėjo būti vienas konkretus asmuo)<sup>106</sup>. Tokį nekritišką santykį su aptariamais šaltiniais sukritikavo Kęstutis Kilinskas, teigęs, kad tokių šaltinių medžiagą ne visai dera laikyti informacija – neretai tai tiesiog gandai, inkriminacijos; platesnės visumos, sunkiai atsekamos dabarties tyrinėtoji, fragmentai, kurių prigimtis yra abejotina. Nepaisant to, pasak Kilinsko, Lietuvos istorikai ir toliau tęsia sovietinių istorikų tendenciją inertiškai priimti tokių šaltinių informaciją už gryną pinigą<sup>107</sup>.

Vertinant šiuos šaltinius svarbu ir tai, kaip greitai buvo sovietizuotas VSD. Neatsitiktinai dar 1940 m. birželio 16 d. į Vokietiją pasitraukė 15 aukšto rango VSD pareigūnų, iki liepos 25 d. šis skaičius išaugo bent iki 25, o aukščiausius postus VSD labai greitai užėmė Sniečkaus asmeniniai patikėtiniai<sup>108</sup>. Sovietizacijos elementai matomi ir skaitant dokumentų turinį, pvz., vidaus reikalų aparato raportuose visuomenė skirstoma dažnai pagal klasines kategorijas, kartais kone pažodžiui pagal visus leninizmo ir stalinizmo kanonus. Pavyzdžiui, Tauragės apskrities viršininkas 1940 m. liepos 21 d. raportavo: „Darbininkai ir mažažemiai valstiečiai paimtąja politine Lietuvos kryptim patenkinti. Vidutiniai pasiturį valstiečiai yra laukimo stadijoje, ką duos seimas, ir netikri dėl nuosavybės išlaikymo“<sup>109</sup>. Pagal sovietinio mąstymo kanonus, būtent darbininkai ir mažažemiai-bežemiai valstiečiai yra revoliucijos avangardas, o štai vidutinieji valstiečiai, kaip klasė, yra linkę pasiduoti smulkiaburžuazinėms tendencijoms, todėl jie linkę lūkuriuoti ir laukti, juos reikia patraukti paskui revoliuciją – kažin, kaip čia taip nutiko, kad būtent tokia padėtis neva susiklostė Lietuvoje 1940 m.

---

<sup>106</sup> Plg. Artūras Svarauskas, Mindaugas Tamošaitis, „Lietuvos politinių partijų jaunosios kartos radikalėjimas XX a. 4-ame dešimtmetyje“, in: *Istorija*, t. 68, 2007, p. 43–57.

<sup>107</sup> Kęstutis Kilinskas, *Politikai su antpečiais: civilinės ir karinės valdžios sąveika tarpukario Lietuvoje*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2022, p. 20, 134.

<sup>108</sup> Arvydas Anušauskas, *Lietuvos žvalgyba 1918–1940 metais*, Vilnius: Versus Aureus, 2014, p. 300–301.

<sup>109</sup> Tauragės apskrities viršininko Bildušio pranešimas vidaus reikalų ministerijos informacijos biurui, 1940-07-21, in: *Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939–1940: dokumentų rinkinys*, rinkinį parengė Laimutė Breslavskienė [et. al.], Vilnius: Mintis, 1993, p. 384.

vasarą. Apibendrinant: vargu, ar sovietizuojamo ir sovietizuoto VSD dokumentai yra patikimas šaltinis, tačiau šiam tyrimui jų analizė buvo svarbi norint įvertinti kai kuriuos istoriografijoje įsitvirtinusių vaizdinių apie Lietuvos okupaciją ir aneksiją, nes šių šaltinių įtaka istorikams yra milžiniška.

**Egodokumentai.** Sovietinių institucijų paliktų šaltinių problemas bent iš dalies kompensuoti galėtų egodokumentai – dienoraščiai, laišakai ar bent atsiminimai. Šis egodokumentų korpusas buvo ypač svarbus antrame disertacijos skyriuje, rašant apie pirmąją Lietuvos okupaciją. Tačiau nei valstiečiai, nei kolchoznikai nebuvo linkę dokumentuoti savo kasdienybės popieriuje, todėl mus pasiekęs egodokumentų korpusas yra skurdus, o kaimo realijas (o tiksliau – realiųjų interpretacijas, nuogirdas) dažniausiai pateikia išoriniai stebėtojai – kunigai, partizanai, sovietiniai pareigūnai, miestuose atsidūrę inteligentai.

Kalbant apie kaimo sovietizaciją, retrospektyvių, o ne vienalaikių šaltinių vertė atrodo itin kvestionuotina. Visų pirma, gyvenimas kolchozuose keitėsi, ilgainiui *kolchozas* virto *kolūkiu* – juose atsidūrę žmonės ilgainiui ėmė su jais tapatintis. Apmąstydamas okupacijos traumos sąlygotas mąstymo apie sovietmetį ribas, Valdemaras Klumbys rašė apie savotišką Stokholmo sindromą: „Tai, kad kolektyvizacija buvo prievartinė, žmonės jos vengė ir priešinosi, automatiškai nereikia, kad ir po dvidešimt jų egzistavimo metų kolūkiai vis dar suvokti kaip svetimi. Primestas dalykas gali tapti savu vien todėl, kad nėra kito pasirinkimo. Sovietinė santvarka, nors ir primesta iš išorės, bet gyvenusiesiems po partizaninio pasipriešinimo sunaikinimo buvo vienintelė galima ir todėl neišvengiamai sava realybė“<sup>110</sup>. Išlieka klausimas, ar vien alternatyvos nebuvimas tikrai reiškia neišvengiamą susitapatinimą su kolchozu, bet tapatybių transformacijos svarbos nuvertinti negalima: neaišku, ką vėliau labiau atsimena/atšiminė žmonės – gyvenimą *kolchoze*, ar gyvenimą *kolūkyje* – turbūt kiekvienas atvejis yra pakankamai individualus, priklausantis nuo daugelio faktorių. Po 1990-ųjų įvyko tarsi ir atvirkštinis procesas – *kolūkis* viešajame diskurse buvo vėl paverstas *kolchozu*, kas vėlgi galėjo iškreipti žmonių atmintį. Jeigu kolektyvizacija buvo traumuojanti patirtis, o tuo pačiu, kaip siūlo Lietuvos politikos mokslininkai – ir dekollektyvizacija<sup>111</sup> (nors pastaruoju atveju, manyčiau, kiek devalvuojamas

---

<sup>110</sup> Valdemaras Klumbys, „Po okupacijos ženklu: sąlyginio reflekso nelaisvė“, in: *Metai*, 2020, nr. 11, p. 130.

<sup>111</sup> „Politologė Ainė Ramonaitė: žmonės jau spėjo primiršti sovietmečio absurda“, 2018-01-17, in: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2018-01-17-politologe-aine-ramonaite-zmones-jau-spejo-primirsti-sovietmecio-absurda/167852?fbclid=IwAR2cfXda7HNFUirMY-wfwcCRP2IV4ZdgC-wUlu76B9rafoXzhk6mB11MxNE> [tikrinta 2023-06-25].

traumos terminas), ši dviguba trauma galėjo visiškai pakeisti žmonių atmintį. Tai – pagrindinė priežastis, kodėl **interviu metodu šiame darbe nesinaudojama**, daugiau dėmesio skiriama kitiems šaltiniams. Interviu nenaudojimo spragą bandoma užpildyti remiantis Vilniaus universiteto bibliotekos (VUB) Rankraščių skyriuje (RS) saugomais sovietmečiu vykusių etnografinių ekspedicijų duomenimis, kurių patikimumas taip pat yra ribotas, nors pasitaiko ir vienašališkų refleksijų apie sovietinę tikrovę.

Nors įmanomos įvairios egodokumentų tipologijos, šiame darbe išskirsime penkias egodokumentų grupes:

1) *Sovietmečiu publikuoti atsiminimai ir fiktyvūs, spaudoje publikuoti dienoraščiai*<sup>112</sup>. Šiuo atveju istoriografijoje itin akcentuojama skirtis tarp vienašališkų ir nevienašališkų (dienoraščių ir atsiminimų) nėra aktuali, kadangi šių šaltinių ribos yra pakankamai siauros – jiems galioja sovietmečio viešosios erdvės taisyklės. Nors po Stalino mirties ir buvo galima kažkiek kritiškai atsiliepti apie kolektyvizacijos eigą, esminių klausimų (pvz., kvestionuoti pačios reformos būtinybės) kelti nebuvo galima. Net *perestrojkos* metais gerokai sušvelnėjus viešosios erdvės kontrolei, sovietinių institucijų pareigūnai dažnai taip ir nesugebėjo atsiriboti nuo asmeninių pažiūrų ar nuo numanomo skaitytojo baimės, savicenzūros. Todėl, pavyzdžiui, nors vieno svarbiausio LSSR agronomo Petro Vasinausko 1989 m. publikuoti atsiminimai *Kolūkių sunkmetis* ir yra pakankamai vertingi, juose atskleidžiama pokario betvarkė kaimuose, knyga prasideda tokiu sakiniu: „Tai, kas šioje knygoje parašyta, skiriama ne visiems – tik tiems, kurie tiki galutine [suprask – komunizmo, – A. T.] pergale“<sup>113</sup>. Šie autoriai nesugeba atsiriboti nuo savo pažiūrų ar indoktrinuojančių patirčių, be to, jie tikrąja šio žodžio prasme yra suformuoti sovietmečio. Tačiau tam tikrų vertingų pasąžų tarp šių egodokumentų pasitaiko, dažnu atveju tam reikia, kad autorius turėtų didelį socialinį kapitalą, kuris leistų rašyti drąsiau. Pavyzdžiui, svarbūs tyrimui buvo Ukmergės rajono Deltuvos apylinkės „Lenino keliu“ kolchozo ilgamečio pirmininko, be kita ko SSRS ir LSSR AS deputato Juozo Kondrato atsiminimai *Tolimos pabarės*<sup>114</sup>, taip pat buvusio saugumiečio ir ilgamečio LKP CK nario Kazio Macevičiaus, taip pat dirbusio partinį darbą kaime pokariu, atsiminimai *Ilgai brandintas grūdas*<sup>115</sup>.

---

<sup>112</sup> Pavyzdžiui, Romualdas Lengvinas, „Kolūkio pirmininko dienoraštis“, in: *Nemunas*, 1967, nr. 5, p. 26–37. Dažniausiai tokius pasakojimus sukurpdavo ne pats jų autorius, o šalia atsidūręs leidinio redakcijos atstovas, literatūrinis bendradarbis ar pan.

<sup>113</sup> Petras Vasinauskas, *Kolūkių sunkmetis*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 5.

<sup>114</sup> Juozas Kondratas, *Tolimos pabarės*, Vilnius: Vaga, 1971.

<sup>115</sup> Kazys Macevičius, *Ilgai brandintas grūdas*, Vilnius: Vaga, 1964.

Kaip šios grupės subkategoriją galima būtų išskirti sovietmečiu užrašytus, bet nepublikuotus tekstus. Tokie, kaip taisyklė, yra kiek patikimesni, nors priimti jų nekritiškai taip pat nevertėtų. Čia visų pirma minėtinas agronomo Antano Būdvyčio dienoraštis<sup>116</sup>, kuriame atsispindi agrarininkų tinklo požiūris į LSSR žemės ūkio problemas, taip pat istoriografijoje dažnai naudojami Juozo Grigalavičiaus atsiminimai<sup>117</sup>, tam tikrų kolektyvizacijos vertinimo aspektų galima rasti Juozo Baltušio dienoraščiuose<sup>118</sup>.

2) *Pasipriešinimo dalyvių egodokumentai*. Lyginant su sovietmečiu rašytais tekstais, šie yra kur kas patikimesni. Kita vertus, iškyla kitos problemos: šiuose šaltiniuose atsiskleidžia specifinė, pasipriešinimo perspektyva, per kurią vertinti kaimo sovietizaciją yra sudėtinga, be to, kiekvienas partizanų paliktas tekstas yra individualus – kaip ir jų autorius, dėl to iš skirtingų egodokumentų galima susidaryti visiškai skirtingą partizaninio karo vaizdinį. Kai kurie partizanų tekstai (ypač Juozo Lukšos-Daumanto) turi aiškų propagandinį dėmenį: Lukša aprašo įvykius, kuriuose pats nedalyvavo, pateikia aiškų kolektyvizacijos vertinimą, sieja kolektyvizacijos eigą su teroru, pasiturinčių ūkininkų trėmimu, nors Lukša į Vakarus antrą kartą prasiveržė 1947 m. gruodį, kai Lietuvoje tebuvo 20 ką tik įsteigtų kolchozų, o masiniai 1948, 1949 ir 1951 m. trėmimai dar neįvykę<sup>119</sup>. Egodokumentuose skiriasi požiūris į partizanų kovos metodus, įrankius, eilinius („civilius“) gyventojus. Antai Adolfas Ramanauskas-Vanagas, Lionginas Baliukevičius-Dzūkas, Justinas Lelešius-Grafas daug dėmesio skiria kovai su įtariamais kolaborantais ir kaip svarbu buvo nepersistengti, nebausti žmonių mirties bausme vien dėl menkų įtarimų, o kiek įmanoma labiau išsiaiškinti visas galimas įvykio aplinkybes – kitaip nuo jų nusisuks vietos žmonės. Tačiau eilinio partizano iš Vyčio apygardos Albino Bilinkevičiaus-Balčio dienoraštyje fiksuojama priešinga nuostata – kad viena efektyviausių kovos su kolaboravimu priemonių buvo šeimų šaudymas, „nes mes tam turime

---

<sup>116</sup> Antanas Būdvytis, *Atėjo metas užrašyti... dienoraščiai*, sudarytojas V. Kazakevičius, Akademija: Lietuvos žemdirbystės institutas, 2003.

<sup>117</sup> Juozas Grigalavičius, *Kai Lietuvoje šeiminkavo stalinistai*, Vilnius: Mintis, 1991.

<sup>118</sup> Juozas Baltušis: *Vietoj dienoraščio, 1970–1975*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2019; *Vietoj dienoraščio, 1976–1983*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2019; *Vietoj dienoraščio, 1984–1990*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2020.

<sup>119</sup> Žr. Juozas [Lukša] Daumantas, *Partizanai*, p. 352–356.

pagrindą ir prityrimą. [...] Mes dabar pradėjom šaudyti už vieną kaltą visą šeimą ir to pasekmės geros“<sup>120</sup>.

Todėl akylai pasitikėti partizanų paliktais šaltiniais vertinant kolektyvizacijos eigą nederėtų. Partizanų paliktuose dokumentuose atsispindi priešinimasis kolektyvizacijai, o ne į kolchozus varomų valstiečių perspektyva. Nors valstiečiai ir nenorėjo būti suvaryti į kolchozus ir kiek pajėgė šiam procesui priešinosi, partizanų laikysena kolchozų atžvilgiu buvo principinė – į kolchozus eiti, juolab juos organizuoti, partizanai griežtai draudė, grasino mirtimi ir tokias baudžiamąsias operacijas vykdė, nors partizaninis pasipriešinimas ir buvo gerokai prislopęs. Nors partizanai, ypač karo pradžioje, turėjo didžiulę kaimo gyventojų paramą, tačiau jų egodokumentuose atskleidžiama neutralumo bandžusių laikytis žmonių perspektyva yra vertinama labai griežtai. Antai Lionginas Baliukevičius–Dzūkas dienoraštyje rašė: „Neseniai buvom užėję pas vieną žmogų maisto. Ūkininkas jis neblogas, bolševikiškai tariant, „buožė“. Paprašėm pas jį mėsos. Žmogus mums pasiūlė kriaukšlį duonos ir pradėjo dejuoti, jog visiškai nieko neturi. Pasirodo, turėjo 6 kiaules ir keliasdešimt paukščių. Žinoma, mes patys paėmėm keletą kalakutų, tačiau reikia įsivaizduoti, kad jis savo širdyje mus prakeikė, pasmerkė, galbūt ir greito galo linkėjo. Šis apakęs žmogelis dreba dėl vieno kito kilogramo mėsos, kai mes, partizanai, nesijaudinam dėl savo gyvybės, dažnai pastodami kelią istrebiteliams ir NKVD-istams, atvažiuojantiems iš to žmogaus reikalauti pyliavų. [...] Kaipgi pagaliau vertinti tokį žmogų, kuris gaili saviesiems ir atiduoda svetimiesiems? Aš prisimenu tą žmogų, kaip jis paniuręs ir nekalbus sėdėjo ant lovos. Ką jis tuo metu galvojo? Ne, jis nesupranta, kas tai yra tėvynė, kas tai yra Lietuva. Jam tėvynė – pinigų terba. Tikriausiai, jei jis nebijotų partizanų ir jei bolševikai būtų bent kiek žmoniškesni, jis būtų pirmas tarybinės santvarkos šlovintojas. Tokių žmonių pas mus yra nemažai. Botago jiems reikia, nes tik jo jie bijo ir klauso ir tik jo pliaukšėjimas yra vienintelė jiems suprantama kalba“<sup>121</sup>. Toks Dzūko vertinimas nestebina – vykstant karui tikimasi vietinių žmonių pagalbos, o jos nesulaukus į tokius žmones žiūrima įtariai ar net priešišškai. Tačiau vargu ar šis pasažas padeda suprasti ką nors kito nei pačių partizanų požiūrį, todėl analizuojant pasipriešinimo dalyvių egodokumentus (ar kitus dokumentus, pvz., partizanų spaudą) reikia įvertinti, kieno pozicija atsispindi šiuose

---

<sup>120</sup> Albinas Bilinkevičius, „...pergyventų jausmų atogarsis“: *partizano Balčio dienoraštis, laiškai ir eilėraščiai*, 1947-06-16 įrašas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2014, p. 71–72.

<sup>121</sup> Lionginas Baliukevičius, *Partizano Dzūko dienoraštis*, 1948-10-29 įrašas, parengė Algis Kalėda, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2008, p. 52–53.

šaltiniuose. Nepaisant to, siekiant pažinti pokario tikrovę, partizanų palikti šaltiniai yra kur kas vertingesni nei sovietiniai egodokumentai.

3) *Neutralių gyventojų, nei kolaboravusių, nei dalyvavusių pasipriešinime stalinizmo metais, egodokumentai.* Šioje šaltinių grupėje atsispindi kiek neutralėsnis požiūris į kaimo sovietizaciją, nors praktiškai visi šie šaltiniai ir atspindi įvykių stebėtojo, o ne dalyvio perspektyvą, kadangi jų autoriai dažniausiai yra jau miesto inteligentijos atstovai. Vienintelė išimtis – Laisvės kovų istorijos muziejuje Obeliuose saugomas Kazliškio (Rokiškio raj.) kolchozniko Juozo Guzevičiaus 1955–1956 m. darbo dienoraštis. Tai itin specifinis šaltinis, kurio autorius kone padieniui užsirašinėjo kolchoze nuveiktus darbus, be jokios refleksijos, tarsi vesdamas dar vieną darbo knygelę. Pagal rašymo stilių šis egodokumentas panašiausias į Vytauto apygardos Lokio rinktinės vado Balio Vaičėno dienoraštį, tačiau refleksijų ir vertinimų jame dar mažiau nei Vaičėno dienoraštyje<sup>122</sup>. Vis dėlto tai vienintelis autentiškas kolchozniko dienoraštis, kurį pavyko aptikti.

Kiti egodokumentai, nors ir atspindi daugiau stebėtojo perspektyvą, bet irgi yra vertingi bandant rekonstruoti aptariamam laikotarpiu visuomenėje vyračiusius nuotaikas ir sociokultūrinius procesus, nors ir daugiau atspindi miestų ir miestelių aktualijas. Antrame disertacijos skyriuje, kuriame analizuojamas Lietuvos visuomenės kolapsas 1940 m. vasarą, itin daug dėmesio skiriama dienoraščiams: kunigų Povilo Dogelio<sup>123</sup> ir Antano Pauliuko<sup>124</sup>, mokytojo Motiejaus Lukšio<sup>125</sup>, rašytojo Vinco Mykolaičio-Putino<sup>126</sup>, istoriko Zenono Ivinskio<sup>127</sup>, dailėtyrininkės Halinos Kairiūkštytės<sup>128</sup>. Kai kurie dienoraščiai, kaip pavyzdžiui Kaune sėsliai gyvenusio ir garbaus amžiaus sulaukusio Dogelio dienoraštis, yra įvairių jį

---

<sup>122</sup> Balys Vaičėnas, *Partizano sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestaciniai tekstai*, Vilnius: Tautos paveldo tyrimai, 2013.

<sup>123</sup> Povilas Dogelis, *Kas pergyventa: 1930–1949 metų dienoraštis*, parengė Regina Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2017.

<sup>124</sup> Antanas Pauliukas, *Dienynas: 1918–1941 m. Knyga 3, 1934 m. gegužės 1-oji–1941 m. vasario 23*, parengė Gediminas Rudis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2019.

<sup>125</sup> Motiejaus Lukšio dienoraštis, in: Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės biblioteka, f. 68 [<https://www.epaveldas.lt/preview?id=C190000349852>; <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C190000349854>; <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C190000349855>], žiūrėta 2023-06-20.

<sup>126</sup> Vincas Mykolaitis-Putinas, *Dienoraštis, 1938–1945*, sudarytoja Virgilija Stonytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2022.

<sup>127</sup> Zenono Ivinskio dienoraštis, in: Lietuvos nacionalinės bibliotekos (LNB) rankraščių skyrius (RS), f. 29-14.

<sup>128</sup> Halinos Kairiūkštytės užrašų knygutė, in: Lietuvos literatūros ir meno archyvas (LLMA), f. 397, ap. 1, b. 826.

pasiekiančių pasakojimų ir gaudų rinkinys, atskleidžiantis įvairiapusišką (bet nebūtinai tikrą) karo ir pokario visuomenės vaizdinį. Vertingi karo ir pokario metais arčiau kaimo (miesteliuose) klebonavusių Prano Bieliausko<sup>129</sup>, Felikso Jaramino<sup>130</sup> dienoraščiai, kun. Petro Tarulio atsiminimai<sup>131</sup>, iš sovietmečiu subrendusių inteligentų atsiminimų išskirti derėtų Marcelijaus Martinaičio memuarus<sup>132</sup>, kuriuose pakankamai daug dėmesio skiriama būtent kaimo sovietizacijos refleksijai.

Apskritai atsiminimai istorikų vertinami įtariai, nors trūkumai neeliminuoja šio šaltinio svarbos, tiesiog nuolat reikia reflektuoti šaltinio ribas, pastebėti autoriaus *post factum* žinojimo įtaką, kuri dažniausiai atsiranda ne pasakojant patirtis, bet pateikiant jų apibendrinimus, vertinimus. Tiesa, kartais ir į patirčių (faktų) aprašymus prasibrauna detalės, kurių ten būti neturėtų. Pavyzdžiui, kunigas Jonas Žvinys apibūdindamas 1941 m. pavasario ekonominę sovietų valdžios priespaudą, visiškai pagrįstai vardiija augančias prievoles ir sunkėjančią ekonominę ūkininkų būklę, tačiau pasažo pabaigoje pasiduoda vertinančiam anachronizmui: „O dabar reikia atiduoti, nes kitaip grasina išvežti ten, kur baltos meškos...“<sup>133</sup>. Vargu, ar grasinimai išvežti pas baltas meškas buvo masinis reiškiny 1941 m. pavasarį – veikiau tai vėlesnės patirties įtaka atminčiai.

4) *Išeivijos aplinkoje publikuoti atsiminimai*. Jų vertė šiam tyrimui menka: viena vertus, absoliuti dauguma egodokumentų apima tik 1940–1944 m. laikotarpį, kadangi jų autoriai vėliau iš Lietuvos pabėgo, todėl padengia tik nedidelę dalį tyrimo chronologijos. Vertingi būtų liudijimai apie pirmąją sovietinę okupaciją, tačiau ir čia susiduriame su esminėmis problemomis: atmintis apie pirmąją Lietuvos okupaciją nesiformavo natūraliai (plačiau žr. 2.1 skyrių), be to, išeivijoje atsідūrusius lietuvius dažnai kamuodavo amnezija, ypač žydų ir Holokausto klausimu, o absoliuti dauguma tekstų yra retrospektyvūs. Todėl šiame tyrime jais beveik nesiremta, nors pasitaiko ir išimčių, pavyzdžiui, dėl tematinio aktualumo buvo svarbūs pirmąją sovietinę žemės reformą įgyvendinant dalyvavusio Balio Gaidžiūno atsiminimai<sup>134</sup>, perspektyvesni atrodo ir 1951 m. į Vakarus pabėgusio Juozo Grišmanausko atsiminimai *Tolimieji kvadratai*<sup>135</sup>. Kitų išeivijos autorių atsiminimai daugiau

---

<sup>129</sup> Pranas Bieliauskas, *Dienoraštis, 1920–1957*, Vilnius: Homo liber, 2012.

<sup>130</sup> Feliksas Jaraminas, *Sovietinio teroro sūtemosė*, Vilnius: Kardas, 1994.

<sup>131</sup> Petras Tarulis, *Dalį nau savo tiesą*, Utena: Utenos spaustuvė, 2004.

<sup>132</sup> Marcelijus Martinaitis, *Mes gyvenome: biografiniai užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009.

<sup>133</sup> Jonas Žvinys, *Mano gyvenimo užrašai*, Vilnius: Mintis, 1993, p. 84.

<sup>134</sup> Balys Gaidžiūnas, *Vieneri metai ir viena savaitė*, Cleveland: Dirva, 1950.

<sup>135</sup> Juozas Grišmanauskas, *Tolimieji kvadratai*, New York: Juozas Kapočius, 1952.

naudojami kai kurioms mąstymo apie Lietuvos okupaciją klišėms iliustruoti, nes yra veikiami kolektyvinės traumos – okupacijos – ir bandymo kažką ją ir savo veiklą priespaudos metais racionalizuoti.

5) *Kolchoznikų-kolūkiečių atsiminimai, publikuoti po Nepriklausomybės atkūrimo*. Kaip minėta, valstiečiai nėra linkę popieriuje reflektuoti savo kasdienybės, todėl vienalaikių egodokumentų apie kolchozų steigimą praktiškai neturime. Nors sovietmečiu spaudoje ir buvo nuolat publikuojami darbo veteranų atsiminimai apie kolektyvizaciją, jie yra itin šabloniški ir vienpusiški, šiandien praktiškai neturintys jokios vertės. Po nepriklausomybės atkūrimo kolchozų istorija nugrimzdo į užmarštį ir eilinių kolchoznikų refleksijos nesulaukė tyrėjų ar entuziastų dėmesio. Iki šiol kur nors publikuoti (daugiausiai – leidyklos *Versmė* leistoje „Valsčių“ serijoje) kolchoznikų atsiminimai pasižymi fragmentiškumu, be to, nežinant jų parengimo principų, sunku įvertinti ir jų patikimumą. Nors dažniausiai atsiminimai pateikiami kaip ištisas, vientisas tekstas, matyti, kad jie būdavo užrašomi ne pačių prisiminimų autorių, dažniausiai tokius pokalbius užrašo ne istorikai, o vietiniai kraštotyrininkai, todėl nematyti nei kaip, nei ko jie klausia, nei kas jiems atsakoma. Kartais šios serijos knygose tokie atsiminimai apdorojami į tam tikras konkrečių kolchozų apybraižas, primenančias aukščiausios prabos sovietinę hagiografiją: „Metai po metų didelė meilė darbui ir žemei atvėrė pirmininkui kelius į kolūkiečių širdis. Daugėjo technikos, vyko statybos, gerėjo derliai, greičiau augo galvijai. Žmonės nebesišaipė iš visuomeninio ūkio. Kelias, kuriuo ėjo kolūkio pirmininkas Povilas Milaševičius, vesdamas paskui save kitus specialistus ir kolūkiečius, atvedė nuskurdusį kolūkį ir jį patį iki garbingo apdovanojimo“<sup>136</sup>. Nepaisant to, pavienių detalių, kalbančių apie kolektyvizuojamo kaimo realijas, tokiuose tekstuose galima rasti<sup>137</sup>, nors remtis tokiais teksta sunku: ne tik reikia itin atsargiai vertinti jų turinį, ypač ten, kur pasakojamos ne kasdienės situacijos, o pateikiamas vieno ar kitų procesų vertinimas, bet ir patys atsiminimai dažniausiai yra labai fragmentiški, vargiai suformuojantys kažkokią visumą.

**Ideologiniai bolševikų tekstai.** Kaip atskirą šalinį bloką derėtų išskirti ideologinius bolševikų (tiek Rusijos, tiek Lietuvos) tekstus, pradedant Leninu ir Stalinu, baigiant Sniečkumi. Apie tokių šaltinių naudojimo problemiskumą užsiminta aptariant užsienio istoriografiją, tačiau šio darbo

---

<sup>136</sup> Stasė Gruoblienė, „Apie Gegužės pirmosios kolūkį“, in: *Kamajai*, vyriausias redaktorius ir sudarytojas Venantas Mačiekus, Vilnius: Versmė, 2016, p. 348.

<sup>137</sup> Pvz., *Kolūkinio kaimo žaizdos: pirmųjų kolūkiečių prisiminimai*, sudarė Albina Katinaitė-Navickienė, Ukmergė: Valdo leidykla, 2008; Irena Adomonienė, *Kolektyvizacija Anykščių apskrityje 1948–1950 m.*, Anykščiai: Utenos Indra, 2009.

rėmuose ideologiniai tekstai yra aktualūs ir svarbūs dėl dviejų priežasčių: pirma – juose atsiskleidžia estetiškas kolektyvizacijos dėmuo, bolševikų vaizduotė – ko tikėtasi vykdant kolektyvizaciją. Šiam tyrimui svarbiausias tokių tekstų – Stalino rašytas *VKP(b) istorijos trumpasis kursas*<sup>138</sup>. Lietuvių komunistų tekstai čia mažiau aktualūs, kadangi jie nieko originalaus nepasakydavo, o tik atkartodavo bendrąsias ideologines klišes apie kaimą ir kolektyvizaciją. Antra priežastis, leidžianti rimtai vertinti tokių šaltinių naudojimą, – bolševizmas pasižymi panieka praeičiai, pakankamai kritišku santykiu su dabartimi ir viltingomis svajonėmis apie ateitį. Laikui bėgant, planuota ateitis tampa dabartimi, ankstesnė dabartis – praeitimi, praeitis – dar gilesne praeitimi, o tikrovė tiek smarkiai nepasikeičia. Todėl skirtingo laikotarpio bolševikų raštuose atsiskleidžia skirtingi tų pačių procesų vertinimai – apie panašią problematiką kalbėta aptariant partinę istoriografiją. NEPo laikais atsirado kritiškas požiūris į karinio komunizmo politiką, vėliau Stalinas ėmė kritikuoti NEPą, Chruščiovo valdymo metu rašytuose tekstuose gausu paniekos Stalino valdymo metams, Brežnevo metais rašytuose tekstuose netrūksta kritikos Chruščiovo agrarinei politikai, savaip sovietinė istorinė praeitis buvo permąstoma Gorbačiovo valdymo metais.

**Grožinė literatūra.** Bent iš dalies prie ideologinių tekstų galima priskirti ir stalinizmo laikotarpio, socialistinio realizmo kanonus atitinkančią grožinę literatūrą, ypač poeziją. Apie kolektyvizaciją rašę rašytojai stalinizmo laikotarpiu atliko partiją aptarnaujančio personalo vaidmenį: meninės vertės šioje kūryboje praktiškai nėra (tai buvo pripažinta dar sovietmečiu<sup>139</sup>), tačiau ne meninės vertės juose reikia ieškoti, o ideologinių vaizdinių materializavimo literatūrinio pavidalu.

Vykstant kolektyvizacijai sovietų valdžiai ypač tiko poezija, labiau tinkama ideologinėms ir estetinėms bolševikų užmačioms atskleisti (žr. 1 skyrių), o proza – konkretybėms – parodyti kaip kolektyvizacija veikė ir vyko kasdienėse situacijose. Atitinkamai grožine literatūra naudojamosi tyrime – kaip iliustracinė medžiaga ideologiniams teiginiams ir vaizdiniais iliustruoti: pasitelkti Juozo Baltušio, Jono Šimkaus, Eduardo Mieželaičio, Justino Marcinkevičiaus ir kt. apie sovietinį kaimą rašiusių veikėjų tekstai. Kadangi sovietinės literatūros apie kaimą laukas – milžiniškas – daugiausia dėmesio skirta stalinizmo ir ankstyvojo post-stalinizmo literatūrai. Vėlesnėje sovietinėje grožinėje literatūroje vaizdiniai tapo kur kas subtilesni, mažiau

<sup>138</sup> *Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) istorija : trumpasis kursas (VKP(b) CK komisijos redaguotas)*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1945.

<sup>139</sup> *Tarybinė lietuvių literatūra*, II tomas, redaktorius Jonas Lankutis, Vilnius: Vaga, 1982, p. 22.

šabloniški (nors absoliučioje daugumoje jų ideologinė schema, ant kurios konstruojamas literatūrinis pasakojimas, išlieka), juose parodomas reformos sudėtingumas, įvairesnės reakcijos į kolektyvizaciją – kaip teigė Girnius, šiuo požiūriu sovietiniai rašytojai už partinius istorikus buvo nuoširdesni<sup>140</sup>.

### **Tyrimo naujumas ir aktualumas, darbo objektas, tikslas ir uždaviniai.**

Darbe keliama klausimai, susiję su sovietine politika ir jos tikslais trimis skirtingais lygmenimis: **a.** kaimo apskrity, kaip erdvės, į kurią bolševikai žiūrėjo su panieka; **b.** Lietuvos, kaip okupuotos valstybės ir erdvės; **c.** žmogaus, kaip būtybės, kurią sovietų valdžia siekė užvaldyti ir užsitikrinti absoliutų jos paklusnumą.

Užsienio istoriografijoje giliausias tradicijas turi ir svarbiausia išlieka pirmoji perspektyva – kalbėti apie kaimo sovietizaciją ir kolektyvizaciją kaip vidinį SSRS eksperimentą. Ši perspektyva leidžia kelti esminius, su komunistinių režimų prigimti susijusius klausimus: kam sovietų valdžiai apskrity buvo reikalingi kolchozai? Ar tai buvo tikslas, ar tik priemonė? Jei priemonė, kam skirta – (karo) pramonės sukūrimui, žmogaus pavergimui ar tiesiog agrarinio sektoriaus modernizavimui? Koks buvo reformos galutinis rezultatas – kokį kaimą ji sukūrė, ar apskrity sukūrė kažką naujo? Kiek racionalus sprendimas buvo kurti kolchozus? Ar Lietuvos kaimo sovietizacijos patirtis buvo ypatinga, išskirtinė? Šie klausimai yra pamatiniai kalbant apie kolektyvizacijos istoriją, daugybę kartų kelti istoriografijoje (išskyrus paskutinį), o skirtingi istorikai pateikia skirtingus atsakymus. Dėl klausimų sudėtingumo galutiniai atsakymai į juos šiame tyrime nepateikiami – prie jų tik artėjama, daromos prielaidos, pateikiami tam tikri vertinimai, tačiau visapusiškai į tai atsakyti reikalingos kitokios prieigos, kiti šaltiniai, galų gale, ne Lietuvos kaimo sovietizacijos istorijoje ir reikia jų ieškoti. Tačiau nekeliant šių klausimų, sunku apskrity conceptualizuoti kaimo sovietizacijos procesą, o pastarajai tendencijai pasiduodama Lietuvos istoriografijoje.

Antroji perspektyva, kalbėti apie valstybės okupaciją ir aneksiją, buvo ir tebėra absoliučiai dominuojanti Lietuvos istoriografijoje, tai nulemta istorinių-tapatybinių priežasčių; panaši tendencija vyrauja ir tyrimuose apie kitas Pabaltijo šalis, kiek mažiau tai būdinga darbams apie Vidurio-Rytų Europą. Dažniausiai tai yra kalbėjimas iš centro perspektyvos, iš *viršaus*, Maskvos ir Vilniaus, akcentuojant politinius ir ekonominius žiūros taškus. Šia perspektyva parašyti ir svarbiausi darbai kolektyvizacijos tema – Truskos, Girniaus, Pociaus, Vaskelos, – jie leidžia suprasti, kaip buvo vykdoma

---

<sup>140</sup> Girnius, „The Collectivisation of Lithuanian agriculture“, p. 478.

sovietinė politika Lietuvos kaime, pamatyti tam tikrus, dažniausiai ekonominius, jos rezultatus. Šios istoriografinės pozicijos yra itin svarbios, tyrime jomis remiamasi, su jomis polemizuojama, tačiau pagrindinis jų trūkumas šio tyrimo rėmuose – jie vargiai gali užčiuopti trečiąjį lygmenį – žmogaus perspektyvą. To nepadarius, sunku kalbėti apie šių procesų pasekmes visuomenei, lieka kliautis prielaidomis ar grubokais apibendrinimais.

Būtent trečiasis lygmuo, kalbėjimas apie žmonių perspektyvą, šiame tyrime yra svarbiausias: bandoma rekonstruoti ne (tik) kaimo sovietizacijos mechanizmus, o tai, kaip į juos nuo pat 1940 m. birželio reagavo žmonės. Remiantis istoriografijoje iki šiol nenaudotais šaltiniais ir permažstant istorikų labiausiai mėgstamus, tačiau galbūt kartais kiek inertiškai naudojamus šaltinius, ieškoma atsakymų į klausimus, kurie artimiausi Fizpatrick, Violos, Lietuvoje – pastariesiems Laukaitytės tyrimams<sup>141</sup>, ar tematiškai bei erdviškai kiek nutolusiems, bet prieigos požiūriu artimiems socialinės istorijos tyrimams.

Šis darbas – tai bandymas konkrečiau užčiuopti istorinę tikrovę, kuri iki šiol istoriniuose tyrimuose tik šmėžavo. Disertacijoje neapsiribojama nei chronologinėmis „pokario“ ar stalinizmo ribomis, kaip iki šiol istoriografijoje, kurioje kaimo sovietizacija pasidaro nebeaktuali iškart po kolektyvizacijos pabaigos; nei istoriografijoje dominuojantiems pasipriešinimo, teroro klausimams. Tyrime bandoma žengti už šių dominančių ir bandoma užčiuopti, kaip gyveno kolchozuose atsidūrę kaimo gyventojai ne tik stalinistinės priespaudos, bet ir tarsi mažiau represyviais SSRS egzistavimo laikotarpiais. Atliekant tyrimą mėginta kiek įmanoma priartėti prie tikrovės ir nepasiduoti (moksline) literatūroje ir atmintyse įsitvirtinusiems įvaizdžiams, tuo pačiu stengiantis nuolat reflektuoti kiek toks priartėjimas išvis įmanomas dėl šaltinių nepakankamumo ir netobulumo. Tai bandymas pateikti ne apibendrintą kolektyvizacijos kaip proceso vaizdinį, veikiau – mėginimas parodyti, kaip prie šio proceso taikėsi sovietizuojama kaimo visuomenė. Derėtų akcentuoti, kad kai kurie svarbūs kaimo sovietizacijos aspektai, kaip, pavyzdžiui, sovchozų ir mašinų-traktorių stočių veikla, kaimo kraštovaizdžio ir infrastruktūros, architektūros transformacijos, su žemės ūkiu susijusių pramonės šakų raida, respublikinio masto ekonominiai klausimai, sovietinių gyvenviečių steigimo pradžia – giliau nenagrinėjami.

Šio tyrimo **objektas** – sovietų valdžios vykdyti LSSR kaimo erdvės ir gyventojų užvaldymo procesai. Kaimas, kiek atsiribojant nuo tarpukarinės tradicijos ar griežtų administracinių suskirstymų, tyrime laikomas erdve už

---

<sup>141</sup> Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje*.

didžiųjų LSSR miestų, t. y., į kaimo erdvę bent iš dalies patenka ir miesteliai, nors pagrindinė tyrimo erdvė – į kolchozus transformuojami kaimai.

Šio darbo **tikslas** – ištirti sovietizacijos metu 1940–1965 m. kaime vykusius socialinius, kultūrinius, ekonominius ir politinius procesus bei pokyčius. Tikslui pasiekti išsikeliami pagrindiniai **uždaviniai**: 1) nustatyti kolektyvizacijos kaip estetinės, socialinės, kultūrinės, politinės ir ekonominės programos tikslus ir glaustai palyginti Lietuvoje vykusią kolektyvizaciją su SSRS bei kitų Vidurio-Rytų Europos šalių, atsidūrusių vadinamajame socialistiniame bloke, patirtimi; 2) ištirti ir išskirti svarbiausius kaimo sovietizacijos aspektus pirmaisiais sovietinės okupacijos, karo tarp Vokietijos ir SSRS bei pokario metais (t. y. iki kolektyvizacijos); 3) išnagrinėti kolektyvizacijos eigą Lietuvoje, išskirti svarbiausius kolchozų kūrimą skatinusius veiksnius; 4) ištirti pagrindines kolektyvizuoto kaimo kasdienes situacijas ir struktūras: darbo santykius, gyvulių padėtį, kolchozus apgaubusį biurokratijos tinklą 5) nustatyti, kokiomis savybėmis pasižymi kaimo sovietizacijos sąlygomis sukurta kolchozų visuomenė.

**Darbo chronologinės ribos.** Disertacijoje tyrinėjamas 25 metų laikotarpis nuo 1940 m. iki 1965 m. Dažniausiai būtent 25 metų laikotarpį sociologai laiko reikalingu naujai kartai, šiuo atveju – kolchozų kartai, susiformuoti. Pradžios taškas – 1940 m. birželio 15 d. – yra savaime suprantamas: tądien prasidėjo Lietuvos okupacija, o su ja – Lietuvos kaimo visuomenės užvaldymo procesai. Baigtinės datos pasirinkimą nulėmė kelios priežastys. Pirmą, tiek Lietuvos, tiek ir užsienio istoriografijoje *kolektyvizacijos* istorija dažniausiai baigiasi su kolchozų tinklo sukūrimu, nesigilinant į tai, kas kolchozuose vyko po to, todėl nuspręsta neapsiriboti 1951 ar 1953 m. Antra – tai yra „antrosios kolektyvizacijos“ išvakarės – kolchozinių (arba – galbūt jau ir *kolūkinių*) gyvenviečių masinio kūrimosi ir vienkiamų sistemos naikinimo, kurį lydėjo ir Lietuvos kraštovaizdį drastiškai keitusi masinė melioracija. Mūsų požiūriu, norint išnagrinėti šį procesą, reikia visiškai kitokių instrumentų, iš esmės – urbanizacijos teorijų pritaikymo, kadangi būtent tuo laikotarpiu pagaliau buvo realizuota Stalino maksima *priartinti kaimą prie miesto*. Kolūkinės gyvenvietės – jau nebe agrarinės, o bent pseudourbanistinės struktūros, neturinčios praktiškai nieko bendra su tradiciniu kaimu, išskyrus žemės ūkio eksploatavimą. Trečia – ši riba praktiškai sutampa su Chruščiovo valdymo pabaiga, kai kolchozai imami transformuoti, 1966 m. juose naikinami darbadieniai, *etc.*, todėl šios reformos darbe neaptariamos.

**Darbo struktūra.** Disertacijos tekstas skirstomas tematinio ir chronologiniu principu į penkias dalis. Pirmojoje, teorinėje dalyje, svarstomi daugiau teoriniai temos nagrinėjimo aspektai: atsigręžiama į SSRS patirtį

kolektyvizacijos metu ir keliamas klausimas, kas apskritai buvo kolektyvizacija, neapsiribojant dalyje Lietuvos mokslinės literatūros ir šaltinių įsivyravusiu vertinimu, kad kolektyvizacija – tai dar vienas kaimo gyventojų įbaudžiavinimo procesas. Antrame skyriuje nagrinėjama pirmosios sovietinės okupacijos Lietuvoje istorija, polemizuojama su istoriografija ir šaltiniais, bandant atrasti prieigą, neįkalinančią istorikų ir amžininkų *klaidų, kaltės, pamokų, (ne)tikėjimo* ir *(ne)pasipriešinimo* sovietiniam režimui diskurse; aptariami pirmieji konkretūs kaimo sovietizacijos aspektai, o daugiausiai dėmesio skiriama vienalaikiams šaltiniams, t. y., dienoraščiams. Trečiame skyriuje aptariama Antrojo pasaulinio karo reikšmė kaimo sovietizacijos istorijoje, nagrinėjama pokarinė Lietuvos kaimo sovietizacija ir kolektyvizacijos eiga. Ketvirtame skyriuje, remiantis Lietuvos istoriografijoje beveik nenaudotais šaltiniais, ypač kolchozų dokumentais, į kaimo užvaldymą sovietmečiu bandoma žiūrėti ne (vien) per pasipriešinimo ir teroro, sovietų valdžios (makro), o neutralesnę, platesnę visuomenės dalį apimančią (bet vis dėlto mikro) perspektyvą, kalbėti apie kaimo visuomenės segmentą, aktyviai nedalyvavusį nei pasipriešime, nei tiesiogiai nukentėjusį nuo represijų. Išskiriamos tipinės kasdienės situacijos ir struktūros, kuriose teko atsidurti kaimo gyventojams ir gyventojoms, jų augintiniams ir augintinėms po kolchozų sukūrimo. Penktame, apibendrinamajame skyriuje, bandoma įvertinti kaimo sovietizacijos rezultatus iki pat 1965 m. bei apibūdinti, kokiomis savybėmis pasižymi *kolchozų visuomenė*.

## 1. KAS YRA KOLEKTYVIZACIJA?

Šiame disertacijos skyriuje bus bandoma konceptualizuoti patį kolektyvizacijos reiškinį. Koks buvo kolektyvizacijos tikslas? Ar tai – daugiau ekonominis, ar politinis projektas? Ar kolektyvizacija buvo būtina stalininės industrializacijos sąlyga? Kiekvienas šių klausimų istoriografijoje keltas ne kartą, o pateikti kiekvieno šio vertinimo niuansus vargu ar yra prasminga. Todėl šiame skyriuje daugiau bus pateikiamas autoriaus turimas įsivaizdavimas, grindžiamas istoriografija ir šaltiniais bei, kur reikia, demonstruojamos tokio supratimo ribos, nurodant į tokiam požiūriui oponuojančių sovietologų darbus.

Istoriografijoje bandymų konceptualizuoti kolektyvizaciją buvo daugybė: į kolektyvizaciją siūlyta žiūrėti kaip į bolševikų karą su valstiečiais ar pilietinio karo tąsą<sup>142</sup>, kaip į tam tikrą modernizacijos projektą<sup>143</sup>, kaip savotišką kultūrinio kolonializmo išraišką<sup>144</sup>, vis dėlto absoliuti dauguma tyrėjų vienaip ar kitaip pripažįsta modernizacijos elementą kolektyvizacijos programoje, išvelgdami Apšvietos epochoje suformuluotos etatizmo idėjos realizaciją *par excellence*<sup>145</sup>. Skirtumai vertinant kolektyvizaciją istoriografijoje atsiranda dėliojant akcentus, kurie kolektyvizacijos aspektai – kultūriniai, ekonominiai ar politiniai – buvo svarbiausi. Toks aiškinimas pagrįstas istoriškai: apie kolektyvizaciją kaip tam tikrą, sovietiniam pasauliui ypatingą modernizacijos projektą ideologiškai kalbėjo ir patys bolševikai; modernybė dar nuo Arendt laikoma būtina totalitarinių režimų atsiradimo sąlyga; kolektyvizacija sutapo ir su pirmuoju Stalino penkmečio planu bei industrializacija, buvo integrali šio plano dalis. Tiesa, užmaiti modernybę ant agrarinio pasaulio buvo ne taip paprasta, nes be technikos ir „kaimo priartinimo prie miesto“ fetišizavimo nelabai būta kaip suderinti šiuos du vaizdinius. Todėl vietomis bandymai literatūroje moderniai pateikti kaimo gyvenimą atrodo kiek keistokai, pavyzdžiui: „Visi darbai, dideli jie ar maži, yra reikšmingi, reikalingi ir garbingi, tačiau ypatingos pagarbos nusipelno duonos augintojai. Juk duona yra žmogaus egzistavimo, jo kūrybinių jėgų, energijos, darbingumo šaltinis“<sup>146</sup>.

---

<sup>142</sup> Žr. Conquest, *op. cit.*

<sup>143</sup> James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven, London: Yale University Press, 1998, p. 181–222.

<sup>144</sup> Žr. Viola, *Peasant Rebels under Stalin*.

<sup>145</sup> Kligman, Verdery, *Peasants under Siege*, p. 41.

<sup>146</sup> *Žemės ūkis = Selskoe choziastvo / LTSR valst. Darbo k-tas*, LTSR žemės ūkio m-ja; parengė S. Vidugirienė, Ch. Leibzonas, Kaunas: Šviesa, 1982, p. 3.

Vis dėlto kalbant apie Lietuvos ar kitų Vidurio-Rytų Europos šalių kolektyvizaciją, bandymai konceptualizuoti kaimo sovietizaciją pagal schemas, tinkančias SSRS ketvirto dešimtmečio kolektyvizaciją, pasidaro pakankamai problemiški:

1) Kolektyvizuotos visiškai skirtingos kaimų visuomenės. Jeigu Sovietų Sąjungoje tenka kalbėti apie atsilikusią, beraščių visuomenę, kurioje žemė dažnai priklausė tradicinėms kaimo bendruomenėms (rus. *мур, община*), tai Europoje kalbame apie individualių ūkininkų sluoksnio, suklestėjusio tarpukariu, sunaikinimą ir likvidavimą. Dėl to daugybė modernizacijos elementų, susijusių su kolektyvizacija Lietuvoje išryškėja tik antrosios kolektyvizacijos bangos, t. y., kolūkinių gyvenviečių kūrimo laikotarpiu septinto dešimtmečio antroje pusėje. Pavyzdžiui, Vylius Leonavičius, aptarinėdamas sovietinę modernizaciją Lietuvos kaime, jos analizės imasi tik nuo vėlyvojo sovietmečio, Brežnevo valdymo laikotarpio, nes anksčiau modernizacijos aspektų nelabai įžvelgia<sup>147</sup>. Zenonas Norkus modernizacijos elementus kolektyvizacijos programoje irgi vertino įtariai, kadangi kolektyvizacija SSRS valstiečius jo požiūriu grąžino valstiečius į baudžiavos laikų padėtį, o Lietuvoje – į dvaro kumečių<sup>148</sup>: „Kolektyvizacija – tai tiesiog 1861 m. panaikintos baudžiavos (ir valstiečių bendruomenių) restauracija, siekiant gauti išteklių industrializacijai, vykdomai tais pačiais metodais ir tose pačiose vietose, kur ją vykdė dar Petras I, sukūręs Uralo pramonę“<sup>149</sup>. Analogišką vertinimą išsakė ir Antanas Poviliūnas<sup>150</sup>; „antrąją baudžiava“ kolektyvizaciją vadino ir amžininkai<sup>151</sup>. Toks vertinimas yra

---

<sup>147</sup> Vylius Leonavičius, Apolonijus Žilys, Giedrė Baltrušaitytė, *Hibridinė sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenės modernizacija*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2021, p. 131–166.

<sup>148</sup> Žr. Zenonas Norkus, „Agrarinių reformų Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos respublikose lyginamoji istorinė sociologinė analizė“, in: *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2012/1 (30), p. 5–52.

<sup>149</sup> *Idem*, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios sociologijos istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 223.

<sup>150</sup> Antanas Poviliūnas, *Lietuvos žemės ūkio grįžimas į rinkos santykius ir ūkininkijos ekonominė raida*, Vilnius: Apostrofa, 2008, p. 22.

<sup>151</sup> Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 128–151; Nenustatyto Lietuvos partizanų organizacinio vieneto atsišaukimas „Kas į kolchozus stas – tėvų žemę parduos“, 1948 m. pavasaris, in: LYA, f. 3377, ap. 55, b. 232, l. 10 [<https://epartizanai.archyvai.lt/dokumentai/3/doc6435>], žiūrėta 2023-04-14]. Pacituoti vertas ir vienas partizanų eilėraštis, kuriame atsispindi ir kolektyvizacijos esminių akcentų propagandos refleksija: „Aš kolchoze be rankovės / Ir su kiaura sėdyne. / Kas iš to, kad šitas stovi / Su pilvu kaip statinė. // Kai įstojoma, žadėjo / Agronomų ir vinių. / O dabar, matai, pavėjui / Viskas eina po vėlnių... // Bus ir elektra, ir kina / Į kolchozą tik „ura“! / O čia lempai žibalinei / Prasto smirdalo nėra. // Taip gyvuojam ir gyvuosim / Mes kolchozuos be vargų. / Šiaudų ryšiais susijuosim / Kai

visiškai pagrįstas socialinėje ir ekonominėje plotmėje, tačiau visiškai ignoruoja kultūrinę kolektyvizacijos matmenį.

2) Nors reformos tikslai, schema ir net vykdymo metodai, pagal kuriuos buvo vykdoma kolektyvizacija SSRS ir socialistiniame bloke, buvo panašūs, skyrėsi reformų intensyvumas: radikaliausia ji buvo SSRS ketvirtame dešimtmetyje, kiek mažiau radikali – Pabaltijyje ir Vakarų Ukrainoje, Moldovoje, o švelniausia – socialistinio bloko šalyse (žr. skyrių 1. 4). Kolektyvizacija Pabaltijyje ar Vakarų Ukrainoje rėmėsi prievarta ir net masiniu teroru, vis dėlto jo mastai buvo kur kas mažesni nei SSRS: pokarinė kolektyvizacija niekur nesukėlė didesnio bado ir nenusinešė tūkstančių ar net milijonų žmonių gyvybių. Dar mažiau prievartos naudota socialistinio bloko šalyse, vietos gyventojams negrasinta Sibiro, o tai yra viena priežasčių, kodėl kolektyvizacija ten užtruko ar išvis neįvyko, nors prasidėjo beveik tuo pačiu metu kaip Pabaltijyje.

3) Pokarinė kolektyvizacija nepasižymėjo tokiu eksperimentiškumu, kaip ketvirtame dešimtmetyje, kai bolševikai tiesiog eksperimentavo su žmonėmis (tiek su tais, kurie buvo varomi į kolchozus, tiek ir jų varovais) bei savo valdžios galimybėmis. Eksperimentai ketvirtame dešimtmetyje buvo užbaigti, o užvaldymo instrumentai – ištobulinti. Tai buvo sovietinės indoktrinacijos ir pasirengimo masinio teroro taikymui šalies viduje įvertinimo eksperimentas: kolektyvizacijos pradžioje sąmoningai nebuvo duotos konkrečios instrukcijos su preciziškais esminių sąvokų apibrėžimais – nebuvo net duotos instrukcijos, kas yra tas *kolchozas*, į kurį reikia žmones suvaryti, ar kas tas *buožė*, kurį reikia sunaikinti, taip atrišant rankas partinių tarnautojų savivalei ir interpretacijoms, o tai, tyrėjų teigimu, skatino prievartos mastus; tuo pačiu ši kolektyvizacijos metu sukaupia teroro patirtis buvo itin svarbi vėlesnei sovietinio teroro aparato veiklai<sup>152</sup>. Viola 1930 m. kolektyvizaciją vadina „krikštu ugnimi“ komunistams (reformos vykdytojams), įdiegusiu manichėjišką-dualistinę pasaulio sampratą, kuri tapo stalinizmo skiriamuoju bruožu<sup>153</sup>. Nors ir Lietuvos kolektyvizacijoje tam tikro neapibrėžtumo būta (žr. 3 skyrių), vis dėlto galutinis tikslas – žmonių

---

pristigsime sagų. // Įkырėjo „kolchoziena“. / Jos neėda nei šuva. / Kiaulės griaužiasi per sieną. / Žmonės rėkia: „Baudžiava“! // O kolchozninkai kai keikia / Byra spaliai nuo lubų: / „Kad tas Stalinas be laiko / Apsivožtų su grabu“! Eilėraštis „Kaip gera kolchoze“, tarp 1948–1953 m., in: LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18142, l. 273–84 atv. [ <https://epartizanai.archyvai.lt/dokumentai/3/doc4001?fbclid=IwAR3UcT6PO7gMawKvcoKZwXIHplbNvpBvbCu8rZwGNrWVMj8SbyeVBZtJtCc>, žiūrėta 2023-04-14].

<sup>152</sup> Viola, *Peasant Rebels under Stalin*, p. 234; Fitzpatrick, *Stalin's Peasants.*, p. 39.

<sup>153</sup> Viola, *op. cit.*, p. 234.

suvarymas į „žemės ūkio arteles“ pagal SSRS pavyzdį, buvo aiškus nuo pat pradžių.

4) Skiriasi politinės sąlygos: vienu atveju kalbame apie vidinę kolonizaciją, vidinį imperijos sukūrimą, kitu – okupuotų teritorijų politinio pasipriešinimo likvidavimą ir kaimo visuomenių pavergimą.

Todėl dauguma bandymų konceptualizuoti kolektyvizaciją Lietuvos kontekste yra tinkami tik sąlyginai. Tad ir šiame skyriuje užuot aptarinėję visus istoriografinius diskursus ir teorines prieigas prie kolektyvizacijos, mes pateiksime tik kai kuriuos, mūsų požiūriu, esminius kolektyvizacijos bruožus, bendrus bet kuriam kolektyvizacijos bandymui. Šiame skyriuje daugiausiai kalbėsime apie kolektyvizaciją kaip pragmatiškai motyvuotą užvaldymo bandymą, kurio tikslas – ne tiek modernizuoti, kiek perimti ekonominių, politinių ir socialinių ryšių kontrolę į valstybės rankas. Nors modernizacijos elementas kolektyvizacijoje ir matomas, mūsų požiūriu, modernizacijos programa ankstyvojoje kolektyvizacijoje, kuri ir nagrinėjama šiame darbe, buvo sovietinio režimo instrumentas politiniams tikslams pasiekti, o ne tikslas. Daugiau dėmesio skirsime perspektyvai „iš viršaus“, kadangi tik taip įmanoma suprasti kolektyvizacijos užmačias ir ją konceptualizuoti. Kolektyvizaciją bandysime suskaidyti keliais pagrindiniais pjūviais, tikėdamiesi, kad taip pavyks aiškiau perteikti kolektyvizacijos esmę, nors toks skaidymas ir yra tik sąlyginis, kadangi visi šie pjūviai buvo susiję tarpusavyje, o jų kompleksiskumą puikiai suprato ir amžininkai.

### 1.1. Kolektyvizacija kaip ekonominis projektas

Net po baudžiavos panaikinimo 1861 m., Rusijos imperijos kaimas ir toliau gyveno daugiau mažiau feodalizmo sąlygomis: vyravo smulkus, natūrinis ūkis ir bendruomeninė žemėvalda – labai retais atvejais valstiečių valdoma žemė kaime buvo privati nuosavybė, didžiulę įtaką turėjo kaimų bendruomenės. Laukuose darbuotasi daugiau mažiau tais pačiais mediniais įrankiais, kaip ir prieš šimtus metų, raštingumo lygis buvo itin menkas, o dėl demografinės ir socioekonominės padėties kaime susidarė darbo jėgos perteklius.

Periodiškai Imperijoje kildavo valstiečių sukilimai, ypač didesnių politinių neramumų Imperijos viduje, kurių metu valstiečiai artikuliuodavo būtent ekonominį reikalavimą – gauti žemės – net ir po baudžiavos panaikinimo. Didesnių žemės ūkio modernizavimo tendencijų amžių sandūroje nebuvo, išskyrus Stolypino reformą 1901–1903 m., kuri ir pačių valstiečių sulaukė nemažai pasipriešinimo, nors ir siekė modernizuoti Rusijos žemės ūkį. Todėl istoriografijoje ikibolševikinis Rusijos kaimas ir pati Rusija

dažniausiai vadinama atsilikusia (nors ir viena galingiausių pasaulio valstybių)<sup>154</sup>. Tai ypač akcentuojama kolektyvizacijos tyrimuose, nes padeda atskleisti bolševikų ekonominius tikslus: nors Rusijoje ir buvo gaunami pakankamai dideli (kiekybiškai) derliai, vis dėlto agrarinis Rusijos imperijos sektorius buvo nenašus ir ekstensyvus<sup>155</sup>. Nepaisant to, tai buvo nusistovėjusi ir (tegel ir prastai) veikianti ekonominė struktūra, kuri nešė Imperijai pelną bei užtikrino, kad minimalūs maistiniai Imperijos gyventojų poreikiai būtų realizuoti.

Nusistovėjusią tvarką suardė Pirmasis pasaulinis karas ir bolševikų perversmas. Karo metais didžiuliuose Rusijos miestuose ėmė stigti maisto, o Imperijos administracija nesugebėjo atitinkamai reaguoti į augančią infliaciją, nepakėlė žaliavų supirkimo kainų, tad valstiečių suinteresuotumas dalintis derliumi su valstybe vis menko. Valdžią užėmusiems bolševikams viena pirmų konkrečių problemų buvo maisto tiekimo – į miestus ir besikuriančiai Raudonajai Armijai – užtikrinimas, kadangi didelė dalis Rusijos miestų karo pabaigoje balansavo ant bado ribos. Pasak Leszeko Kołakowskio, tuometinę Lenino žemės ūkio programą sudarė negatyvus turinys, t. y., „kapitalizmo“, kaip jį suprato Leninas, sugriovimas: 1918 m. gegužę Leninas uždraudė laisvą prekybą (įskaitant ir grūdus), prilygindamas ją kapitalizmui ir „Kolčiako politikai“<sup>156</sup>. Vėliau Leninas įvedė privalomas maisto pristatymo prievoles ir leido sovietiniam aktyvui iš valstiečių nusavinti „grūdų perteklių“, ideologiškai pagrįsdamas tai teiginiu, jog grūdų valstybei netiekia tik buožės<sup>157</sup>. Vis dėlto pirmieji bolševikų bandymai užtikrinti maisto tiekimą į miestus įvairiais dekretais baigėsi nesėkme – valstiečiai netapo didžiuliais bolševikų šalininkais (nepaisant sovietinėje ir apskritai historiografijoje nuolat akcentuoto garsiojo „Žemės dekreto“) ir nepuolė vykdyti kitų jų nutarimų entuziastingai: maisto srautai į miestus nepadidėjo. Pasak Fitzpatrick, tai buvo lūžis bolševikų mąstyme ir strategijoje: jie buvo priversti suvokti, kad jų valdžia yra gyvybiškai priklausoma nuo kaimo<sup>158</sup>. Situacija darėsi kritinė, kadangi neužtikrinus maisto tiekimo į miestus, bolševikų valdžia galėjo tuoj pat sužlugti.

---

<sup>154</sup> Sheila Fitzpatrick, *The Russian revolution*, Oxford: Oxford University Press, 2017, p. 16–40.

<sup>155</sup> Toks jis atrodė ir bolševikams, žr. Leon Trotsky, *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and Where Is It Going?*, New York: Pathfinder press, 1973, p. 5.

<sup>156</sup> Leszek Kołakowski, *Main currents of marxism: its 'Origin, Growth and Dissolution*, New York, London: W. W. Norton & Company, 2005, p. 742.

<sup>157</sup> Leninas, „Apie badą“, 1918-05-22, in: *Rinktiniai raštai trimis tomis*, t. 2, Vilnius: Mintis, 1981, p. 612–613; Conquest, *op. cit.*, p. 65; *Trumpasis kursas*, p. 214.

<sup>158</sup> Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, p. 83.

Nepavykus pelnyti kaimo simpatijų, bolševikai griebėsi prievartos – karinio komunizmo (1918–1921) politikos. Karinio komunizmo esmė, kaip teigė Kołakowski, buvo paprasta – žmonių šaudymas, sulaikymas ir įbauginimas<sup>159</sup>. Prasidėjo „kaimo proletariato“ organizavimas ir klasinį karą kurstanti, prieš klasinį priešą – „buožes“ – nukreipta agitacija. *Buožės* sąvoka bolševikų rankose buvo naudojama itin selektyviai, nuo bolševikų politikos kentėjo toli gražu ne vien pasiturintys valstiečiai. Svarbu akcentuoti ir tai, kad karinis komunizmas nebuvo numatytas kaip laikinas priemonių kompleksas susiklosčiusiai ekstremaliai padėčiai spręsti, priešingai – Kołakowski ir Walickis, tirdami anuometinius bolševikų (Lenino, Bucharino, Trockio) programinius tekstus, argumentuotai įrodo, kad tai buvo ne laikinas pragmatinis, o idėjinis sprendimas – karinis komunizmas buvo laikomas socioekonominė tvarka, kuri tęsis iki galutinės revoliucijos pergalės<sup>160</sup>. Kaip rašė Bucharinas: „Karinį komunizmą mes laikėme ne militarine ūkininkavimo forma, reikalinga pilietinio karo metu, o universalia, bendra, „normalia“ nugalėjusio proletariato ūkinės politikos formule“<sup>161</sup>. Kitaip tariant, karinis komunizmas turėjo būti ekonominio kaimo užvaldymo programa ir perimti ekonomikos kontrolę į valstybės rankas. Tai buvo pirmasis kompleksinis kaimo sovietizacijos bandymas, kadangi kolektyvizacijos idėja dar nebuvo išbaigta, nors žemės ūkio komunos, kažkuo galėjusios priminti vėlesnius kolektyvinius ūkius, buvo kuriamos ir karinio komunizmo laikotarpiu<sup>162</sup>.

Nors karinio komunizmo politika iš pradžių ir davė kiekybinių rezultatų (miestuose atsirado daugiau maisto), kartu su pilietiniu karu ši politika vos nesužlugdė bolševikų valdžios: skaičiuojama, kad 1918–1922 m. be jokių teisminių procesų buvo sušaudyta šimtai tūkstančių darbininkų ir valstiečių, o nuo 1921 m. prasidėjęs badas Sovietų Rusijoje per metus nusinešė 5 mln. gyvybių<sup>163</sup>. Pirminiam karinio komunizmo efektui išblėsus, miestuose vėl ėmė stigti maisto ir bolševikų valdžia atsidūrė ten pat, kur buvo ir 1918 m. pavasarį. Kaip teigė Conquestas, karinį komunizmą vadinęs tiesiog karu su valstiečiais, šį karą laimėjo būtent valstiečiai<sup>164</sup>. Tai skamba kiek ironiškai Lenino 1917 m. rugsėjo pasisakymų apie Laikinosios vyriausybės neveiknumą ir raginimų trauktis fone: „Demokratinis pasitarimas apgaudinėja valstiečius, neduoda jiems nei taikos, nei žemės. *Vien tik*

---

<sup>159</sup> Kołakowski, *op. cit.*, p. 744.

<sup>160</sup> Kołakowski, *op. cit.*, p. 751; Walicki, *op. cit.* p. 431.

<sup>161</sup> Cituota iš: Walicki, *op. cit.*, p. 431.

<sup>162</sup> Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, p. 85.

<sup>163</sup> Stéphane Courtois [et al], *Juodoji komunizmo knyga: nusikaltimai, teroras, represijos*, iš prancūzų kalbos vertė Irina Mikalkevičienė [et al.], Vilnius: Vaga, 2000, p. 20.

<sup>164</sup> Conquest, *op. cit.*, p. 80.

bolševikų vyriausybė patenkins valstiečius<sup>165</sup>; „Savaime aišku, kad, jeigu valstiečių šalyje po septynių demokratinės respublikos mėnesių galėjo kilti valstiečių sukilimas, tai nenuginčijamai įrodo nacionalinį revoliucijos žlugimą, nepaprastai didelę jos krizę, įrodo, kad kontrrevoliucijos jėgos priėjo *paskutinę ribą*. [...] Turint prieš akis tokį faktą, kaip valstiečių sukilimas, visi kiti politiniai simptomai, net jeigu jie prieštarautų šiam nacionalinės krizės brendimui, neturėtų visiškai jokios reikšmės. Tačiau, atvirkščiai, visi simptomai rodo kaip tik tai, kad nacionalinė krizė pribrendo. [...] Bolševikai būtų demokratijos ir laisvės išdavikai, nes tokiu momentu pakęsti, kad valstiečių sukilimas būtų nuslopintas, *reiškia* leisti suklustoti Steigiamojo susirinkimo rinkimus *visiškai taip pat* [...] kaip buvo suklustotas „Demokratinis pasitarimas“ ir „priešparlamentis“<sup>166</sup>. Paėmus valdžią ir pranešdamas apie Žemės dekretą, Leninas rėžė, kad tokia padėtis tikrai nesikartos: „Melu ir bailia apgaule skamba jų [Laikinosios vyriausybės – A. T.] žodžiai apie pogromus ir anarchiją kaime. Kur ir kada pogromus ir anarchiją sukeldavo išmintingos priemonės? Jei vyriausybė būtų elgusis išmintingai ir jei savo priemonėmis būtų siekusi patenkinti valstiečių varguomenės poreikius, tai argi valstiečių masės būtų ėmusios bruzdėti?“<sup>167</sup>. Vis dėlto po pirmųjų bandymų perimti valdžią kaime, bolševikai buvo atsidūrę toje pat padėtyje, kaip ir Lenino nekenčiami demokratai – jie turėjo slopinti valstiečių sukilimą.

Šį kartą bolševikai griebėsi priešingos taktikos – užuot griebęsi lazdos, pasiūlė meduolį – dalinę rinkos liberalizaciją, prievartos ir prievolių likvidavimą Naujosios ekonominės politikos (NEP, 1921–1928) pavidalu. Tai, kaip akcentuojama istoriografijoje, rodė bolševikų gebėjimą taikytis prie kintančių tikrovės sąlygų: atsisakyti ideologinių nuostatų, jeigu jos ima trukdyti politinių tikslų įgyvendinimui. Pavyzdžiui, Bucharinas, kartu su Preobraženskiu karinio komunizmo metu, 1919 m. parengęs *Komunizmo abėcėlę* – savotišką komunizmo vadovėlį masėms, – tapo vienu pagrindiniu NEPo ideologu, o karinio komunizmo ideologija buvo užmiršta. 1925 m. JAV lietuvių kalba pasirodė tik pirmoji *Komunizmo abėcėlės* dalis, o antroji, apie proletariato diktatūrą ir komunizmo kūrybą liko nepublikuota, nes, vertėjo teigimu, „yra kiek nusenuši“<sup>168</sup>.

---

<sup>165</sup> Leninas, „Bolševikai turi paimti valdžią“, 1917-09-12–14, in: *Rinktiniai raštai trimis tomais*, t. 2, Vilnius: Mintis, 1981, p. 302.

<sup>166</sup> Leninas, „Krizė pribrendo“, 1917-09-29, in: *ibid.*, p. 318, 320.

<sup>167</sup> Leninas, „Pranešimas apie žemę“, 1917-11-08, in: *ibid.*, p. 395.

<sup>168</sup> Nikolai Bucharin, Evgenii Preobraženski, *Komunizmo A-B-C*, vertė V. Tauras, Brooklyn: Lietuvių darbininkų literatūros draugija, 1925, p. 202.

Prasidėjus NEPui, ekonominė padėtis SSRS viduje, miestuose ir kaimuose, stabilizavosi. Conquesto teigimu, 1927 m. pradžioje sovietinis valstietis galėjo pagrįstai viltingai žvelgti į ateitį: bene pirmą kartą istorijoje jam priklausė žemė, jis pakankamai laisvai galėjo disponuoti derliumi, baisūs grūdų nusavinimo ir sukilimų laikai baigėsi – atrodo, kad „bolševikų vyriausybė nusprendė protingai spręsti kaimo gyventojų problemas“<sup>169</sup>. Kita vertus, tokia padėtis netenkino pačių bolševikų, kadangi NEPo laikais stiprinti valstybės vaidmenį kontroliuojant ekonomiką sekėsi sunkiai. Kolektyvizacijos išvakarėse valstybės vaidmuo kaimo ekonomikoje buvo pernelyg menkas, ir šis klausimas tapo partinių rietenų, kovos dėl valdžios ašimi: iš pradžių kaimo užvaldymo ir kolektyvizacijos klausimu prieš Trockį stojo Stalinas ir Bucharinas, vėliau, susidorojus su Trockiu, Stalinas pats ėmė laikytis šio pozicijai kone identiško požiūrio ir taip susidorojo su Bucharinu<sup>170</sup>. 1928–1929 m. susidorojęs su paskutine, „kairiąja“, opozicija partijos viduje, Stalinas buvo pasirengęs grįžti prie kaimo užvaldymo programos, ir jau turėjo konkrečius instrumentus jai realizuoti – kolektyvizacijos planą.

Žvelgiant iš ekonominės perspektyvos, kolektyvizacijos procesas atrodo pakankamai aiškus, galima išskirti keturis pagrindinius kolektyvizacijos tikslus: 1) Ekonominių ryšių perėmimas iš savarankiškų ir nepriklausomų subjektų į valstybės (partijos) rankas 2) Bolševikinio planavimo sistemos įvedimas 3) Žemės ūkio mechanizavimas ir optimizavimas, leisiantis didinti žemės ūkio produkcijos kiekius 4) Sąlyginai ekonominiams argumentams galima priskirti ir argumentą dėl „klasinio-ekonominio išnaudojimo“ kaime likvidavimo, kuris savaime turėjo įvesti lygiavą kaime, tačiau tai veikiau buvo pretekstas, ideologinė klišė, pagrindžianti *būtinybę* kolektyvizuoti, nei realus ekonominis tikslas: „Darbo liaudis vieninga: / Griauna praeitį seną, / Buožės, pykčiu paspringę, / Dar bejėgiškai stena: / – Dieve, ponų globėjau! / Koks baisiausias skandalas! – / Išnaudojimui galas! Išnaudotojams galas!“<sup>171</sup>. Svarbiausias iš šių tikslų buvo pirmasis.

Stalinas išmoko pirmųjų revoliucijos metų pamokas ir suprato, kad kaimo ekonomikos resursus užvaldyti yra labai sudėtinga, o jų neužvaldžius kyla grėsmė visam režimui: net ne jo plėtrai, bet pačiai egzistencijai, kadangi karinio komunizmo metais bolševikų valdomi miestai ir toliau nuolat

---

<sup>169</sup> Conquest, *op. cit.*, p. 23.

<sup>170</sup> *Trumpasis kursas*, p. 279–298.

<sup>171</sup> Antanas Jonynas, „Mūsų kaimas“, in: Jonynas, *Kovotojų dainos*, Vilnius: Valstybinė Grožinės literatūros leidykla, 1949, p. 8–10.

balansavo ant bado ribos. Neatsitiktinai būtent ekonominius argumentus Stalinas nurodo kaip pretekstą, paskatinusį pradėti kolektyvizaciją. Dėl žemės perdalinimo Žemės dekretu 1917 m. susmulkėjo žemės ūkis, o tai savo ruožtu reiškė apskritai smukusią žemės ūkio produkciją ir dar labiau sumažėjusius produkcijos tiekimo miestams mastus. Šie ypač sumenkdamo SSRS kilus periodiškai pasikartodavusioms isterijoms dėl netrukus prasidėsiančio karo, o kolektyvizacijos kontekste reikšmingiausia jų įvyko 1927 m. Viešai trimituojant apie tuoj prasidėsiantį karą prieš Sovietų Sąjungą, valstiečių tiekiami maisto srautai vėl sustojo, o šią situaciją Stalinas paverė tiesioginiu kolektyvizacijos pretekstu: „Nebuvo galima abejoti, kad su tokia grūdų ūkio padėtimi TSRS kariuomenė ir miestai turėjo atsidurti chroniško bado akivaizdoje. Tai buvo grūdų ūkio krizė, po kurios turėjo eiti gyvulių ūkio krizė. Kad būtų galima išeiti iš tokios padėties, būtinai reikėjo žemės ūkyje pereiti prie stambiosios gamybos, kuri galėtų panaudoti traktorius ir žemės ūkio mašinas ir kelis kartus padidinti grūdų ūkio prekingumą“<sup>172</sup>.

Norint perimti ekonomikos kontrolę į savo rankas, visų pirma reikėjo padaryti tai, ko nepavyko Leninui įvairiais dekretais karinio komunizmo metais – reikėjo sukurti ekonominį mechanizmą, kuris palengvintų ir įgalintų komunistų valdžią gauti visus resursus, paliekant tik minimalią, arba išvis jokios alternatyvos. Tokio mechanizmo centre atsidūrė kolektyviniai ūkiai – *kolchozai*, kurių tikslas ir buvo persikirstyti ekonominius galios svertus kaime. Kolchozų prigimtį bei veikimo principus sąlygojo kelios aksiomos, kuriomis bolševikai besąlygiškai tikėjo: smulkus ir individualus ūkis yra neperspektyvus; efektyvų žemės ūkį galima kurti tik stambiuose ūkiuose, nes tik egzistuojant stambiems ūkiams įmanoma pritaikyti žemės ūkio techniką (traktorių). Šioms aksiomoms pagrįsti į sovietinės istorijos knygas ir vadovėlius būdavo pridėdama iš konteksto ištrauktų Lenino citatų, neva pagrindžiančių reformų būtinybę, nors jos dažniau kalbėjo ne apie ekonominius, o politinius motyvus, kaip kad: „Smulkioji gamyba gimdo kapitalizmą ir buržuaziją nuolatos, kasdien, kas valandą, stichiškai ir masiškai“<sup>173</sup>.

Žmonės, stojantys į kolchozus<sup>174</sup>, turėjo atsisakyti savo žemės ir atiduoti ją visuomeniniam ūkiui, asmeniniam naudojimui paliekant tik

---

<sup>172</sup> *Trumpasis kursas*, p. 286.

<sup>173</sup> *Lietuvos TSR istorija: nuo seniausių laikų iki 1957 metų*, vyriausias redaktorius Juozas Žiugžda, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 453.

<sup>174</sup> Kolektyvizacijos pradžioje nebuvo aišku, kaip turėtų veikti kolchozai, pavyzdžiui, daug kur buvo kuriamos ne žemės ūkio artelės, o žemės ūkio komunos, kuriose žmonės ne tik dirbo, bet ir gyveno kolektyviai; nebuvo aišku, kiek palikti, ar išvis

(priklausomai nuo geografinių vietovių ir kai kurių subjektyvių faktorių, kaip kad senyvas amžius ar didelis išlaikytinių skaičius šeimoje) 0,25–1 ha žemės plotas asmeniniam naudojimui (daržui), Lietuvoje tokio sklypo dydis dažniausiai buvo 60 arų<sup>175</sup>. Turėjo būti suvisuomeninami ir visi darbiniai gyvuliai bei žemės ūkio inventorius (nuo plūgų iki įvairių žemės ūkio mašinų), sėklos, pašarai, didesni ūkiniai pastatai ir visos įmonės, perdirbančios žemės ūkio produktus (pvz., malūnai). Nevisuomeninama tik kolchozniko gyvenamieji trobesiai ir dalis gyvulių, priklausomai nuo geografinių ir kultūrinių sąlygų (Lietuvoje – 1 karvė ir 1 vnt. prieauglio; 1 paršavedė kiaulė su prieaugliu; iki 10 avių ir ožkų, neribotas skaičius paukščių bei triušių ir iki 20 bičių avilių)<sup>176</sup>.

Toliau kolektyviniuose ūkiuose įvedamas planavimas, t. y. žemės ūkio produkcija planuojama ne pagal vietos gyventojų vartojimo, bet pagal valstybės poreikius: vietoje 125 mln. savarankiškų valstiečių ūkių po kolektyvizacijos SSRS ketvirtame dešimtmetyje, sovietiniam režimui liko 200 tūkst. nuo valstybės tiesiogiai priklausomų ir tiesiogiai jai atskaitingų kolektyvinių ūkių<sup>177</sup>, kuriuos suvaldyti ir kreipti tinkama ekonomine linkme, išnaudoti technikos potencialą buvo kur kas paprasčiau. Dar daugiau: kaimo resursai, anksčiau buvę nepastovūs, dabar atsidūrė partijos rankose, ir ši juos nukreipė industrializacijos finansavimui. Dalį resursų tekdavo atiduoti per privalomuosius pristatymus, dalį valstybė (monopolis) supirkdavo, o likutį kolūkiai galėjo išnaudoti savo reikmėms, atsiskaityti su kolūkiečiais už darbą. Valstybė savo ruožtu remia kolektyvinius ūkius paskolomis, suteikia galimybę įsigyti ar kitaip gauti statybinių medžiagų, technikos, *etc.*

Ūkių sustambinimas leido efektyviau panaudoti techniką, ypač traktorius žemei įdirbti, per MTS sutartis su kolektyviniais ūkiais. Kolūkiečiai dukart per metus kolektyviai ruošiasi sėjai ir derliaus nuėmimui, atlieka įvairius kasdienius darbus, pagal partijos diktuojamus planus vykdomas gyvulininkystės vystymas. Kolektyvinio ūkio nariai ūkininkauja kolektyviai – dirba brigadose, organizuoja bendras sėjas ir derliaus nuėmimus, prižiūri

---

palikti individualiam naudojimui nuosavos žemės ar gyvulių. Tai – svarbus kolektyvizacijos elementas, kurio vis dėlto neaptarinėsime, nes Lietuvoje šios diskusijos jau nebuvo aktualios. Toliau aprašomas kolchozo modelis remiantis jau kolektyvizacijos eigoje nusistovėjusiais *Pavyzdiniais žemės ūkio artelės įstatais*, kokie ir buvo naudojami Lietuvoje.

<sup>175</sup> *Pavyzdiniai žemės ūkio artelės įstatai*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1949, p. 5.

<sup>176</sup> *Ibid.*, p. 6–7. Klajoklių gentims ar apskritai Vidurio Azijai šie skaičiai ir gyvulių rūšys buvo visai kitokie.

<sup>177</sup> Viola, „Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities“, in: *Collectivization of agriculture in Eastern Europe*, p. 49.

kolūkio gyvulius, už tai uždirba *darbadienius*, už kuriuos metų pabaigoje gauna atlygį natūra ir pinigine išraiška. Dirbdami kolūkiečiai uždirba sau ir kolūkiui, o kolūkis uždirbtus pinigus reinvestuoja: perka mašinas, plečia dirbamos žemės plotus ir gyvulių fermas, atsiskaito su Mašinų-traktorių stotimis už suartas žemes ar nuimtą derlių, už nudurbtus darbus ir sumoka valstybei prievolės bei įmokas už paskolas.

Įvedus planavimą, atsiveria galimybės ir bolševikiniam ūkio modernizavimui bei specializavimui. Užuoat pasitikėjus kaimo gyventojų kompetencija, sovietinėje valstybėje imti ugdyti specialistai, turėję optimizuoti procesus žemės ūkyje: agronomai, zootechnikai, mechanizatoriai. Įvedama ir tam tikra geografinė specializacija: vienos vietovėse telkiamasi į gyvulininkystę, kitose – į grūdines kultūras, trečiose – į žuvininkystę ir pan. Tai leidžia didinti bendrą produkciją, kadangi neatsižvelgiama į visuomenės poreikius, žemės ūkis tampa mažiau natūrinio pobūdžio, t. y. kai auginamas platus spektras kultūrų, bet pakankamai nedideliuose plotuose. Kolektyviniai ūkiai veikė priešingai – dideli plotai skiriami vienai paskirai kultūrai.

Toks buvo kolektyvinių ūkių veikimo modelis pagal bolševikų ekonominę vaizduotę, nors toks jis tikrovėje niekad neveikė. Derėtų pastebėti tai, kad ekonomiškai kolektyvizacijos idėja buvo aiškiai modernistinė, turinti nemažai panašumų netgi su fermeriniu ūkiu JAV. Idėja, kad valstybė turi aktyviai dalyvauti ekonomikos gyvenime, kontroliuoti rinką (nebūtinai taip, kaip tai suvokė marksistai ar bolševikai, t. y. per nacionalizaciją ir laisvos prekybos panaikinimą) ar bent išgauti maksimalią grąžą, kaip minėta, yra atsekama dar nuo Apšvietos laikų, ją bandoma įgyvendinti ir liberalizmo bei demokratijos sąlygomis<sup>178</sup>. Įvairių žemės ūkio modernizavimo projektų, kurie apimtų daug ką tik išvardytų elementų – planavimą, žemės ūkio technikos pritaikymą, valstybės įtakos didinimą, galima rasti ir Vakarų ekonomikose tarpukariu, kai kuriuos elementus galima įžiūrėti ir tarpukario Lietuvoje, pavyzdžiui, kooperacijos judėjime. Vis dėlto drastiškai skyrėsi priemonės, kuriomis mėginta įgyvendinti šias reformas, bei jų veikimo spektras – kaip minėta, skirstyti kolektyvizaciją skirtingais pjūviais galima tik iš dalies, nes kolektyvizacija buvo milžiniška reforma, kurioje ekonomika buvo tik vienas iš elementų.

Būtent ekonomiškai kolektyvizacijos rezultatai buvo greičiausi, konkrečiai – valstybės įtakos išaugimas ūkyje. Ekonominiai kolektyvizacijos rezultatai, ypač tai, kaip praturtėjo valstybė, darė įspūdį tyrėjams Šaltojo karo metu: pakankamai įtakingi ir svarbūs istorikai (pavyzdžiui, Edwardas Halletas Carras) kolektyvizaciją laikė būtina sąlyga sovietinei industrializacijai, šiuo

---

<sup>178</sup> Plačiau žr. Scott, *Seeing Like a State*.

požiūriu netgi racionalia (*sic!*) reforma<sup>179</sup>. Vis dėlto tokio vertinimo kritikai atkreipė dėmesį į tai, kad ekonominio racionalumo kolektyvizacijoje būta labai nedaug, o kolektyvizacijos efektas buvo labai trumpalaikis ir ekstensyvus: valstybė tiesiog nusavino daugybę žemės ūkio produkcijos (ypač grūdų), kuria užtvindė pasaulinę rinką, o tai ir suteikė ekonominę naudą SSRS. Vėliau sovietinis žemės ūkio sektorius buvo nuolatiniėje stagnacijos būsenoje, todėl ir ekonominio racionalumo jame praktiškai nėra. Šia prasme kolektyvizacijos ekonominį pagrįstumą galima palyginti su ūkininku, kuris rudenį parduoda visą savo derlių ir nepasilieka nieko sėklai – vienerius metus jo pajamos bus didesnės, tačiau tai sukels neišvengiamų problemų ateityje. Panaši padėtis susiklostė visoje SSRS – nors kolektyvizacija ir davė tiesioginį impulsą industrializacijai, vis dėlto tai dar vienas ekstensyvus sprendimas. Įspūdingai industrializacijos kontekste atrodantys kolektyvizacijos ekonominiai rezultatai nublanksta prieš vėlesnius jos rezultatus: sovietinė agrarinė ekonomika, nors ir desperatiškai bandė modernizuotis, bet išliko nenaši iki pat sovietmečio pabaigos, o ilgainiui SSRS tapo netgi grūdų importuotoja, nebe eksportuotoja. Todėl, kaip apibendrina ekonomistas Ljubo Sircas, vienintelis racionalus kolektyvizacijos aspektas buvo tai, kad ji sustiprino partijos valdžią kaime<sup>180</sup>, bet tai – jau politinis, ne ekonominis argumentas.

## 1.2. Pakeisti kaimo socialinę sanklodą

Kalbėti apie bolševikų požiūrį į kaimo gyventojus yra pakankamai sudėtinga, kadangi jis nuolat keitėsi, ir ne tik dėl aukščiau išvardytų ekonominių problemų, kurias bolševikams sukeldavo valstiečiai. Istorikai marksistinės pakraipos partijos į kaimą žiūrėjo labai įtariai, kaip ir pats Karlas Marxas, dar 1848 m. *Komunistų partijos manifeste* paniekinančiai užsiminęs apie „kaimo gyvenimo idiotizmą“<sup>181</sup>, šią tezę, anot Conquesto, cituoti ypač mėgo Leninas<sup>182</sup>. Marxui ir jo sekėjams kaimas asocijavosi su praeitimi, feodalinėmis liekanomis, pasak Marxo, valstiečiai nėra klasė, todėl neturi ir klasinio sąmoningumo: „Vadinasi, jie nepajėgūs patys apginti savo klasinių interesų nei parlamente, nei konvencijoje [veikiausiai turėtų būti „konvente“

---

<sup>179</sup> Žr. E. H. Carr & R. W. Davies, *Foundations of a planned economy, 1926–1929*, vol. I. London, Basingstoke: The Macmillan Press Ltd, 1978.

<sup>180</sup> Ljubo Sirc, „Economics of collectivization“, in: *Soviet Studies*, Jan., 1967, Vol. 18, No. 3, p. 362–370.

<sup>181</sup> Karl Marx, Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, New York: International Publishers, 2007, p. 13.

<sup>182</sup> Conquest, *op. cit.*, p. 31.

– A. T.]. Jie negali atstovauti sau, jiems turi būti atstovaujama“<sup>183</sup>. Panašiai kaimą vertino ir įvairioms srovėms priklausantys rusų revoliucionieriai, įskaitant ir pačius bolševikus: kaimas jiems buvo atsilikimo simbolis, mažai to, kaimo gyventojai buvo abejingi revoliuciniams idealams, būdami beraščių mase negebėjo ir jų suprasti; kaime tradiciškai didelę įtaką turėjo dvi bolševikų „klasinių priešų“ kategorijos – dvarininkija bei stačiatikių Bažnyčia. Tad neatsitiktinai bolševikai, akcentavę modernizacijos būtinybę, industrializacijos ir darbininkų svarbą, iki 1917 m. spalio perversmo į valstietiją žiūrėjo pakankamai skeptiškai ar netgi priešišškai: Leninas to laiko raštuose užsimena apie tuometinę vyriausybę į vis gilesnę krizę stumiantį „agrarinį judėjimą“, pripažįsta jo potencialą, tačiau tikisi, kad bolševikams paėmus valdžią, savaime pavyks perimti ir agrarinio judėjimo kontrolę<sup>184</sup>.

Panašus skepsis valstiečių atžvilgiu buvo būdingas ir daugeliui kitų XX a. pradžios Rusijos partijų ar judėjimų. Netgi tarp narodnikų, palankiai vertinusių kaimą – kaip idealistinę vietą, kurioje saugomos ir puoselėjamos svarbiausios vertybės, kad čia glūdi potencialas revoliucijai, – politinės karjeros pradžioje trynėsis Georgijus Plechanovas galiausiai konstatavo, kad valstiečiai yra „grubūs žemrausiai, žiaurūs ir negailestingi darbiniai gyvuliai, kuriems mąstymas – pernelyg didelė gyvenimo prabanga“<sup>185</sup>. Bet kokie narodnikų ar kitų judėjimų bandymai mobilizuoti kaimą baigėsi nesėkme, kadangi įtarūs valstiečiai patys „į liaudį“ išėjusius inteligentus ir agitatorius ėmė skusti žandams<sup>186</sup>, o net ir pakankamai dažnai kildavusiuose valstiečių sukilimuose Rusijos imperijoje XIX–XX a. sandūroje valstiečių reikalavimas buvo vienas ir tas pats – žemė. Tad pamažu ir ši inteligentijos dalis nuo valstiečių ėmė nusigręžti.

Ankstyvuosiuose ar net 1917 m. bolševikų ir kitų marksistinės pakraipos Rusijos revoliucionierių tekstuose kaimui tenka nereikšmingas vaidmuo, net panieka<sup>187</sup>. Bolševikų požiūriu, pirminis kaimo užvaldymo etapas, kurį socialiniu požiūriu reikėjo įgyvendinti, buvo bent vieno iš dviejų klasinių priešų – dvarininkijos – likvidavimas; antrasis – stačiatikių Bažnyčia

---

<sup>183</sup> Cit. iš Anne Applebaum, *Raudonasis badas: Stalino karas prieš Ukrainą*, iš anglų kalbos vertė Jolita Parvickienė, Vilnius: Tyto alba, 2023, p. 46.

<sup>184</sup> Leninas, „Laiškas CK, MK, PK ir Piterio ir Maskvos sovietų nariams bolševikams“, 1917-10-14, in: *Rinktiniai raštai trimis tomis*, II t., p. 361–362.

<sup>185</sup> Conquest, *op. cit.*, p. 31.

<sup>186</sup> Oskar Anweiler, *The Soviets: The Russian Workers, Peasants, and Soldiers Councils 1905–1921*, New York: Pantheon Books, 1974, p. 9; Fitzpatrick, *The Russian revolution*, p. 25–26.

<sup>187</sup> Aišku, yra ir išimčių: narodnikai, Nikolajus Bakuninas. Žr. Oskar Anweiler, *The Soviets: The Russian Workers, Peasants, and Soldiers Councils 1905–1921*, New York: Pantheon Books, 1974, p. 9.

– nors ir buvo puolamas, bet ne tiek. Pavyzdžiui, 1917 m. *Balandžio tezėse* Leninui kaime svarbiau likviduoti dvarininkiją, tad jis iškėlė bene vienintelį konkretų reikalavimą, keičiantį Rusijos socioekonominę sanklodą kaime: konfiskuoti visų dvarininkų žemes ir jose įrengti pavyzdinius ūkius<sup>188</sup> – apie žemės išdalinimą valstiečiams dar nekalbama. Prioritetu kaime tampa ne valstiečių transformacija ar mobilizavimas, bet „klasinio priešo“, dvarininkų, likvidavimas, kuris buvo pasiektas karinio komunizmo metais ir pakankamai radikalčiai pakeitė Sovietų Rusijos kaimo socialinį paveikslą. Sunaikinus dvarininkus ir aristokratiją, buvo galima atsigręžti į valstiečius, tačiau ir tada valstiečiai buvo bolševikų ignoruojami, o tikruoju revoliucijos varikliu bolševikai ir toliau laikė miesto darbininkiją, proletariatą<sup>189</sup>. Tiesa, jausmas buvo abipusis: Conquesto pateikiamais duomenimis, iki 1917 m. spalio perversmo į VKP(b) buvo įstoję tik 494 valstiečiai, o kaime veikė tik keturios bolševikų kuopelės<sup>190</sup>.

Kažkokios programos, kurią galėtų pasiūlyti valstiečiams, ypač socialinėje plotmėje, bolševikai neturėjo. Apskritai, jie valstiečių svarbos tiesiog neįvertino, nors net iki Spalio perversmo Rusijos pramonė buvo priklausoma nuo iš kaimo atvykstančių sezoninių darbininkų, kadangi pramonės kūrimas Rusijos imperijoje vėlavo ir darbininkijos klasė ten iki bolševikų perversmo iš esmės nespėjo susiformuoti, liko artima valstietijai<sup>191</sup>. Bolševikai kaimo ne(be)pažinojo ir jį nuvertino. Tam tikra prasme bolševikų požiūris į valstietiją buvo panašus į carinės administracijos požiūrį – į valstiečius žiūrėta kaip į nereikšmingą faktorių, kurio vienintelio vertė – maisto tiekimas imperijai. Valstietija bolševikų planuose geriausiu atveju buvo inertiška masė, kuri, tikėta, pati kažkaip savaime paseks paskui revoliuciją ir taip virs revoliucijai angažuota socialine grupe.

Vis dėlto bolševikai nematė kaimo gyventojų kaip vienaalyčio socialinio sluoksnio. Pagal socioekonominės tapatybes, kaimo gyventojai buvo skirstomi į žemės ūkio darbininkus (rus. *батраки*), vargšus (*бедняки*), vidutiniuosius valstiečius (*середняки*) ir buožes (*кулаки*). Šios skirtys egzistavo tik bolševikų mąstyme, nes tikrovėje skirtumai tarp šių klasių buvo labiau sąlyginiai: vargšais tarsi laikyti valstiečiai, neturintys arklio, tačiau galėję turėti žemės, buožė tapti galėjo bet kuris daugiau (už)dirbantis valstietis, sezoniniams darbams nusisamdantis vieną ar du darbininkus, o

---

<sup>188</sup> Leninas, *Balandžio tezės*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1947, p. 18.

<sup>189</sup> Žr. Nikolai Bucharin, *Organizuokitės*, iš rusų kalbos vertė K. Vidikas, Philadelphia: Kovos spauda, 1917.

<sup>190</sup> Conquest, *op. cit.* p. 65.

<sup>191</sup> Fitzpatrick, *The Russian revolution*, p. 20.

vidutinysis valstietis galėjo gyventi taip pat skurdžiai kaip ir vargšas. Tačiau būtent vidutinieji valstiečiai bolševikų požiūriu sudarė didžiąją dalį kaimo gyventojų (daugiau nei 60 proc.)<sup>192</sup>, jie ir buvo tas socialinis kontingentas, į kurį taikėsi bolševikai – juos ir reikėjo pritraukti. Beje, įdomu tai, kad Lietuvoje bandant importuoti šią bolševikinę pasaulėžiūrą, terminas „varguomenė“ ar „vargšai“ buvo naudojamas kur kas mažiau: jį pakeitė konstruktas „bežemiai ir mažažemiai valstiečiai“, „smulkieji valstiečiai“, arba tiesiog – „valstiečiai“<sup>193</sup>. Čia pat verta paminėti vieną kaimo „proletarizacijos“ aspektą, dar geriau atskleidžiantį sovietinio režimo požiūrį į kaimo gyventojus, atsiskleidusį kone iškart po 1917 m. spalio perversmo – sovchozų steigimą. Iki kolektyvizacijos darbas sovchoze buvo bene vienintelė galimybė valstiečiui perimti darbininko identitetą ir taip tarsi tapti klasiškai sąmoningesne būtybe, kadangi sovchozuose dirbo žemės ūkio *darbininkai*, t. y., proletarai – klasine prasme, kur kas prestižiškesnė klasė nei valstiečiai ar net kolūkiečiai. Vis dėlto šis kaimo socialinės transformacijos aspektas gerokai nublinksta prieš pokyčius, vykusius kartu su kolektyvizacija, be to, kaip teigia Lewinas, kaimo darbininkų gyvenimo sąlygos, net ir pradėjusių dirbti sovchozuose, buvo vergiškos<sup>194</sup>.

Kaimo varguomenė ir darbininkija vien dėl savo neturtingumo buvo vaizduojami esantys proletariato sąjungininkai revoliucijoje, nors lyginant su miestų darbininkija – vis dėlto antrarūšiai revoliucijos veikėjai. Pasiturintys valstiečiai vaizduoti kaip klasinis priešas, užėmęs dvarininkijos – klasinio išnaudotojo – vietą kaime ir ypač suklestėję NEPo metais. Vidutinieji valstiečiai buvo savotiškoje tarpinėje būsenoje: vietos sovietiniame pasaulyje jiems buvo, tačiau jų statusas buvo problemiškas, kadangi jie, bolševikų požiūriu buvo linkę pasiduoti smulkiaburžuazinėms, kapitalistinėms tendencijoms, buožių įtakai. Pavyzdžiui, Leninas *Balandžio tezėse* 1917 m. rašė: „Būtų didžiausia klaida užmiršti apie agrarinį judėjimą ir agrarinę programą. Bet tokia pat klaida būtų užmiršti tikrovę, kuri parodo mums buržuazijos ir valstiečių susitarimo faktą – arba, vartojant tikslesnį, mažiau teisinį, daugiau ekonominį-klasinį posakį – klasinio bendradarbiavimo faktą. Kada šis faktas nustos buvęs faktas, kada valstiečiai atsiskirs nuo buržuazijos, paims žemę prieš ją, paims valdžią prieš ją, – tada tai bus naujas buržuazinės-demokratinės revoliucijos etapas, ir apie jį bus kalbama atskirai“<sup>195</sup>. Būtent vidutinieji valstiečiai bolševikų retorikoje buvo vaizduojami kaip

---

<sup>192</sup> Plačiau apie klasinių sąvokų apibrėžimų sąlygiškumą žr. Lewin, *Russian peasants*, p. 43–80.

<sup>193</sup> Plg. *Tarybų Lietuvos valstietija*, p. 26–34.

<sup>194</sup> Lewin, *Russian peasants*, p. 51.

<sup>195</sup> *Ibid.*, p. 27.

svyruojantys, linkę pasiduoti buožių įtakai, ir todėl, kaip klasė – turintys potencialo, bet nepatikimi. Todėl vidutiniuosius valstiečius reikėjo izoliuoti nuo buožių ir paversti bolševikų sąjungininkais, o pasiturinčius valstiečius – vartojant sovietinius eufemizmus – likviduoti, o kalbant žmonių kalba – sunaikinti. Sovietiniame kaime tokiems žmonėms, kurie „naudojasi kaimo varguomenės tamsumu, susiskaldymu, išsisklaidymu“; „stengiasi patraukti į savo pusę vidutinį valstietį, ir kartais jiems tai pavyksta“<sup>196</sup>, vietos nebuvo.

Vis dėlto aiškos programos, kaip transformuoti valstiečių socialinę tapatybę, bolševikai neturėjo. Antai 1919 m. *Komunizmo abėcėlėje* planai dėl kaimo ateities atrodo pakankamai abstraktūs<sup>197</sup>, o juose, kaip pastebi Fitzpatrick, gausu radikalių teiginių, atspindinčių bolševikų paniką kaimui (istorikei užkliuvęs pavyzdys – raginimas atsisakyti „barbariško“ įpročio vakarienauti namie ir vietoje to su kaimynais organizuoti viso kaimo, komunos vakarienę)<sup>198</sup>. Kaimo simpatijų bolševikai karinio komunizmo programa nepelnė, o ir vienintelė socialinė pertvarka, kurią pavyko įvykdyti kaime nuo valdžios užgrobimo iki karinio komunizmo pabaigos, buvo dvarininkijos likvidavimas. NEPO laikotarpiu socialinė padėtis kaime keitėsi, tačiau ne bolševikams tinkama linkme – kažkiek stiprėjo pasiturinčių valstiečių sluoksniš, o tai itin akcentavo Stalinas, pavertęs tokią padėtį vienu iš pretekstų kolektyvizacijai. Vis dėlto šie pokyčiai tikrovėje nebuvo esminiai: kol neprasidėjo kolektyvizacija, didesnių pokyčių kaimo socialinėje struktūroje SSRS neįvyko.

Kolektyvizacijos programa tapo bolševikų atsakymu šioms problemoms spręsti, tačiau kolektyvizacijos išvakarėse į valstiečius tebebuvo žiūrima įtariai. Tą sąlygojo tiek jų gyvenimo būdas, tiek ir bolševikinio mąstymo aksiomos, tiek ir ankstesniame skyriuje aptartos ekonominės problemos, kurias kaimo gyventojai sukeldavo bolševikų režimui: valstiečiai gyveno kaime, sunkiai suvokė modernistinius lozungus, kuriais ginklavosi komunistų partija, svarbią jų tapatybių dalį sudarė tikėjimas, kurį bolševikai buvo atmetę, *etc.* Todėl šiame kontekste kolektyvizacija turėjo tris pagrindinius tikslus: 1) Pasiturinčių valstiečių kaip socialinės klasės sunaikinimas 2) Vidutiniojo valstiečio atitraukimas nuo pasiturinčių valstiečių įtakos ir pritraukimas prie proletariato 3) Valstiečių klasinė transformacija – iš *valstiečio į kolūkietį*.

---

<sup>196</sup> Leninas, „Draugai ir darbininkai! Einam į paskutinę kovą“, 1918-08, ne anksčiau 6 d. in: *Rinktiniai raštai trimis tomais*, II t., p. 662.

<sup>197</sup> Nikolai Buharin, Evgenii Preobrazhensky, *The ABC of Communism*, The Communist Party of Great Britain, 1922, p. 356-363.

<sup>198</sup> Fitzpatrick, *The Russian revolution*, p. 84.

Vykdamt kolektyvizaciją teigta, kad vienintelis būdas pritraukti vidutiniuosius valstiečius savo pusėn – sunaikinti jų klasiniam identitetui pavojų keliantį socialinį sluoksnį: „Partija suprato, kad kol nebus sulaužytas buožių pasipriešinimas, kol buožės nebus sumušti atvirame mūšyje valstiečių akivaizdoje, darbininkų klasė ir Raudonoji armija kentės dėl duonos stokos, o valstiečių judėjimas už kolektyvinius ūkius negali įgauti masinio pobūdžio“<sup>199</sup>. Buožės naikinti trejopai: 1) Ekonomiškai, t. y., jie buvo apkrauti milžiniškais mokesčiais, o jie patys „išbuožinami“, t. y., atiminėtas jų turtas, laikytas „pertekliniu“. 2) Socialiai, t. y., buožėms buvo uždrausta įstoti į kuriamus kolektyvinius ūkius. Kadangi visas kaimas turėjo būti transformuojamas į kolchozus, tai tiesiogiai reiškė, kad sovietiniame kaime buožėms vietos nėra: „Laimė bus. – Be buožių arsim ir akėsim, / Su usnim, kūkaliais – lauk juos iš dirvos! / [...] Lauk iš žemės buožę! Tedvesia dėlė tas! – / Pritarė partorgui daug balsų. / Bandė dar kažin kas lyg užtart, gailėtis, / Betgi pasijuto vienas tarp visų“<sup>200</sup>. 3) Fiziškai. Formaliai fiziškai naikinti (žudyti) buožių tarsi įsakyta nebuvo, tačiau buvo sudarytos visos sąlygos prievartai ir žmonių naikinimui, kadangi kolektyvizacijos vykdytojai buvo spaudžiami įgyvendinti buožių izoliavimo ir likvidavimo kvotas. Aiškių apibrėžimų, kas yra buožė, kaip minėta, nebuvo, todėl bet kuris valstietis galėjo tapti teroro auka (nors kai kurių tikėtinas tapsmas auka buvo akivaizdesnis ir labiau neišvengiamas nei kitų)<sup>201</sup>; buožės dehumanizavimas ir sąvokos išplėtimas leido ir ragino kolektyvizacijos vykdytojus elgtis brutaliai<sup>202</sup> ir skatino teroro mastus. Tai leido Stalinui nusimesti dalį atsakomybės ir 1930 m. paskelbti garsųjį straipsnį „Apsvaigimas nuo laimėjimų“, kuriame už perteklinį smurtą ir kitus ekscesus vykdamt kolektyvizaciją buvo apkaltinti paskiri partiniai pareigūnai, o ne pati partija ar juolab pats Stalinas.

Būtent prieš pasiturinčius valstiečius buvo nukreiptas sovietinis teroras vykstant kaimo sovietizacijai, tiesa, pasiturinčių valstiečių likvidavimas buvo ir aiškiai politinius motyvus turėjęs procesas. Pavyzdžiui, Ukrainoje per Holodomorą nuo bado mirė toli gražu ne tik „buožės“. Likvidavus pasiturinčius valstiečius, bolševikų požiūriu tarsi savaime išsisprendė ir kita, vidutiniojo valstiečio problema – nebeliko „buožių“, nebeliko ir kapitalistinių ar smulkiaburžuazinių tendencijų kaime, todėl vidutinieji valstiečiai savaime tapo proletariato ir kaimo varguomenės sąjungininkais. Kolektyvizacija

---

<sup>199</sup> *Trumpasis kursas*, p. 291.

<sup>200</sup> Vacys Reimeris, „Laimės sukūrimas“, in: Reimeris, *Ir skrenda daina*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1952, p. 53.

<sup>201</sup> Fizpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 48; Viola, *Best Sons of the Fatherland*, p. 16.

<sup>202</sup> Viola, *Peasant rebels*, p. 36.

sprendė ir kitą klasinio-socialinio stratifikavimosi klausimą, t. y., apskritai likvidavo klasinį susiskirstymą kaime, kadangi tiek varguomenė, tiek vidutinieji valstiečiai tapo nebe atskiromis, o viena bendra socialine klase – kolūkiečiais.

Nors sovietinėje valstybėje kolūkiečiai buvo mažiausiai vertinama klase, vis dėlto kolūkiečio statusas kolektyvizacijos metu turėjo tiek ideologinių, tiek praktinių privalumų. Ideologiškai kolūkiečių statusas valstybės akyse rodė klasinį sąmoningumą, progresyvumą, jie jau buvo sovietinės santvarkos produktas, o ne feodalizmo reliktas: „Senojo tipo valstietis su savo žvėrišku nepasitikėjimu miestu, kaip plėšiku, pasitraukia į užpakalį. Jį pakeičia naujas valstietis, kolektyvinių ūkių valstietis, kuris į miestą žiūri su viltimi, laukdamas iš ten realios gamybinės pagalbos“, – sakė draugas Stalinas, kuris ne kartą pabrėždavo darbininkų pirmūnų brigadų siuntimo į kaimą milžinišką reikšmę<sup>203</sup>. Privalumų kolūkiečio statusas teikė ir praktiškai: įstojus į kolūkį, buvo galima išvengti milžiniškų mokesčių, kuriais buvo apkraunami valstiečiai kolektyvizacijos metu, o kai kuriais atvejais stojimas į kolūkį galėjo išgelbėti net gyvybę, pavyzdžiui, Ukrainoje, viena iš išgyvenimo strategijų per Holodomorą buvo stoti į kolchozą<sup>204</sup>.

Čia pat verta užsiminti ir apie dar vieną socialinių permainų aspektą, prasidėjusį su kolektyvizacija – pokyčius lyčių santykiuose kaime: sovietinė valstybė deklaravo lygias galimybes sovietiniame kaime moterims ir vyrams, todėl, pavyzdžiui, filmuose, grožinėje literatūroje ar propagandiniuose plakatuose itin mėgdavo vaizduoti moteris-traktoristes ir moteris-kolūkio pirmininkes: „Traktoristės jūs, drąsios lakūnės / Ir spartuolės visuos fabrikuos, / Grandininkės – ryžtingos pirmūnės / Kolektyvinių ūkių laukuos“<sup>205</sup>; „Plaukuose žydra gėlė / Ir veidai įkaitę, / Traktorium velėną kelia šitokia mergaitė“<sup>206</sup>; „Neseniai kaime stebino daug ką / Neregėta puiki mašina: / Naujas traktorius ėjo per lauką / Jį vairavo žvali mergina“<sup>207</sup>. Vis dėlto tarp šios deklaracijos ir tikrovės buvo labai didelė praraja, kadangi tiek traktorius ir toliau vairavo beveik išimtinai vyrai, tiek ir kolūkio pirmininkų buvo tik vienetai (plačiau žr. skyrelius 4. 2. 2., 4. 4. 2.)

---

<sup>203</sup> „Darbininkai šefuoja kolektyvinius ūkius“, in: *Tiesa*, 1948-03-11.

<sup>204</sup> Tetiana Boriak, „Holodomoras 1932–1933 m.: Ukrainos genocidas dokumentuose, atmintyje ir sakytiniuose šaltiniuose“, iš ukrainiečių kalbos vertė Vytas Dekšnys, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2022, nr. 5, p. 13–20.

<sup>205</sup> Antanas Jonynas, „Liaudies moterys“, in: *Kovotojų dainos*, p. 12–13.

<sup>206</sup> Valerija Valsiūnienė, „Traktorininkė“, in: *Tiesa*, 1949-04-05.

<sup>207</sup> Antanas Venclova, „Pavasario šventė kolūkyje „Naujuoju keliu“, in: *Tarybinė lietuvių poezija, 1940–1950*, atsak. redaktorius Albinas Žukauskas, Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1950, p. 188.

Galiausiai, kolektyvizacija socialinėje plotmėje, kad ir kur ji bevyktų, turėjo vieną beveik tiesioginį padarinį, drastiškai keitusį socialinę kaimo sanklodą, nors ideologiškai ir nepagrįstą – urbanizaciją. Nors istoriografijoje apie sovietinę urbanizaciją dažnai rašoma iš miesto perspektyvos, t. y., kalbama apie miestą kaip traukos centrą, vis dėlto kolektyvizacijos metu miestas pritraukdavo ne dėl pozityvių faktorių, o iš kaimo buvo bėgama – dėl neigiamų. Sovietinė urbanizacija – ne vien natūralus miestų augimas, o masinis bėgimo iš kaimo, dėl kolektyvizacijos sąlygotų baisumų ir nesąmonių, procesas. Vien SSRS per kolektyvizaciją 1929–1937 m. į miestus pabėgo 12 mln. kaimo gyventojų, tas pats procesas vyko ir Lietuvoje. Tiesa, kolektyvizaciją galima ir šiaip vadinti tam tikra kaimo pseudourbanizacija, kadangi kolektyvizacija, kaip sakė Stalinas, turėjo „priartinti kaimą prie miesto“ – iš tradicinių kaimo gyventojų, valstiečiai turėjo tapti tarsi pseudo-proletarinį gyvenimą gyvenančiomis būtybėmis. Šiame kontekste vėl atsiskleidžia, kaip tarpusavyje susiję buvo skirtingi sovietizacijos elementai, kadangi didžioji dalis į miestus patraukusių žmonių tapo integralia SSRS industrializacijos dalimi, būtent tokie žmonės ir nusėdo, pavyzdžiui, Stepheno Kotkino aprašytame Magnitogorske ir kūrė modernią SSRS pramonę<sup>208</sup>. Kita vertus, dar Šaltojo karo metais atsirado sovietologų (dažniausiai apeliuojančių į Bucharino „alternatyvą“ SSRS istorijoje), manančių, kad industrializacija buvo galima ir be kolektyvizacijos; kad industrializacija galėjo efektyviau kilti iš NEPo<sup>209</sup>, arba dar plačiau – kad sovietinei modernizacijai nereikėjo nei kolektyvizacijos, nei industrializacijos<sup>210</sup>, tačiau tokie svarstymai atrodo kiek perdėm motyvuoti asmeninių nusistatymų<sup>211</sup>.

---

<sup>208</sup> Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley, California: University of California Press, 1997, p. 81, 107.

<sup>209</sup> P vz., James Millar, Corinne Guntzel, „The Economics and Politics of Mass Collectivization Reconsidered: A Review Article“, in: *Explorations in Economic History*, Volume 8, Issue 1, Autumn, 1970, p. 103–116.

<sup>210</sup> Žr. Robert Tucker, *The Soviet Political Mind*, New York, London: W. W. Norton & Company, 1972, p. 35–36.

<sup>211</sup> Oponavimo tokiam požiūriui pavyzdžiai: Michael Ellman, „Did the Agricultural Surplus Provide the Resources for the Increase in Investment in the USSR During the First Five Year Plan?“, in: *The Economic Journal*, Dec., 1975, Vol. 85, No. 340, p. 844–863; Viola, „Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities“, in: *Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*, p. 56. Plačiau šią diskusiją aptaria Bauerkämperis ir Iordachi, žr. Bauerkämper, Iordachi, „The Collectivization of Agriculture in Eastern Europe: Entanglements and Transnational Comparisons“, in: *ibid.*, p. 3–46.

### 1.3. Iš kultūros išauganti politinė destrukcija

Iš aukščiau pateiktų pasažų turėtų aiškėti, kad valstiečių užvaldymo klausimas po 1917 m. spalio perversmo netruko tapti viena opiausių naujojo bolševikų režimo problemų – jei miestuose vienaip ar kitaip valdžią perimti pavyko, tai kaimo erdvės bolševikų valdžia niekaip negebėjo pasiekti. Nors Rusijos imperijos valstietiją visiškai pagrįstai galima laikyti tradicine, konservatyvia, modernybės standartais – atsilikusia visuomene, vis dėlto valstietijos nuvertinimas ir laikymas inertiška, pasyvia mase buvo priežastis, dėl kurios bolševikų valdžia vos nežlugo. Valstiečiai dar XIX–XX a. sandūroje rodė, kad nėra abejingi ir pasyvūs, kad geba organizuotis (bent mikrobendruomenės lygmeniu): vien per 1905 m. Rusijos revoliuciją įvairiose imperijos vietose buvo užfiksuota daugiau nei 3000 didesnių ar mažesnių valstiečių sukilimų, dažniausiai nukreiptų prieš vietos dvarininkiją<sup>212</sup>. Kaimo gyventojai Rusijoje nebuvo nei apatiški, nei izoliuoti, – jie buvo linkę sukilti, norėjo gyventi geriau ir sugebėjo išsikrovoti tam tikrą politinę autonomiją, kuri bolševikams nebuvo palanki.

Pirmaisiais mėnesiais po valdžios užgrobimo, bolševikų valdžia apėmė tik didžiuosius Rusijos miestus, o ir juose nebuvo tvirta. Tikėdamiesi pelnyti kaimo gyventojų simpatijas ir taip sustiprinti politines pozicijas, bolševikai pasiūlė jiems žemės – garsiuoju iš eserų perimtu 1917 m. lapkričio „Žemės dekretu“ *de facto* buvo įvykdyta žemės nacionalizacija, uždrausta privati žemės nuosavybė ir prekyba ja, žemę imta dalinti valstiečiams. Sovietinė istoriografija labai sureikšmino šį nutarimą, neva padėjusį užtikrinti valstiečių paramą, dekreto reikšmę apdainavo ir Eduardas Mieželaitis: „Pats Leninas žemes padalė! / Ten pabaigta jau su dvarais... / Kalbėjo vyrai mūs kaimely, / Troboj sujėg vakarais“<sup>213</sup>.

Tokį požiūrį pasiūlė pats Leninas, teigęs, kad revoliucija būtų nepavykusi, jei ne iš eserų perimtas žemės padalijimo programa<sup>214</sup>, panašaus požiūrio laikėsi ir kai kurie Vakarų sovietologai<sup>215</sup>. Vis dėlto kalbant apie ilgalaikę perspektyvą atrodo, kad Žemės dekreto politinė reikšmė gali būti kiek pervertinta. Visų pirma, klaidinga izoliuotai vertinti žemės dekretą,

---

<sup>212</sup> Abraham Ascher, *The Revolution of 1905: a short History*, Stanford: Stanford university press, 2004, p. 52.

<sup>213</sup> Eduardas Mieželaitis, iš poemos „Iškovotoji duona“, in: Mieželaitis, *Pakilusi žemė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1951, p. 87.

<sup>214</sup> Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, p. 730.

<sup>215</sup> *Ibid.*, p. 740; Alexander Shtromas, *Political Change and Social Development: The Case of the Soviet Union*, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris: Verlag Peter Lang, 1990, p. 25.

neatsižvelgiant į kitus bolševikų ekonominės politikos aspektus. Kaip pastebi Lewinas, valstiečiai į bolševikus nežvelgė entuziastingai (išskyrus dalį varguomenės, bet tik tam tikrais, trumpais etapais); valstiečiai valdžia – ar caro, ar bolševikų, – ypač jos deklaracijomis, tradiciškai nepasitikėjo, laukė, kol pažadai duos kažkokių rezultatų<sup>216</sup>. Juolab deklaracijos turinys (ne valstiečiai, o valstybė tampa žemės savininku) atrodė įtartinas, galėjo priminti baudžiavos laikus. Antra, istorikų tyrimai rodo, šis dekretas buvo reaktyvus, o ne revoliucingas: dar 1917 m. vasarą valstietija vėl aiškiai parodė, kad ji nėra apatiška, kai silpstant Imperijos valdžiai, pasirodė daugybė valstiečių reikalavimų tolygiai padalinti žemes, priklausiusias dvarininkams, valstybei ir Cerkvei, o Laikinajai vyriausybei nesiėmus konkretesnių priemonių, valstietija pati ėmėsi žemės perskirstymo kaime<sup>217</sup>. Silpstant bet kokiai centrinei valdžiai, kaimuose kūrėsi įvairūs savivaldos organai, komitetai, kurie ir ėmėsi žemės perskirstymo, atimant ją iš dvarininkų. Kitaip tariant, Žemės dekretu buvo pasinaudota tik įteisinant jau susiklosčiusią padėtį. Žinoma, tai neeliminuoja dekreto reikšmės, kadangi nei Caro valdžia, nei Laikinoji vyriausybė tokių dekretų nepriėmė, todėl negalima jo laikyti visiškai nereikšmingu, tačiau atsižvelgti į šį kontekstą taip pat svarbu. Politiškai svarbus ir kitas kontekstas – valstiečių padėtis pilietinio karo metais. Pasak Fitzpatrick, nei „baltieji“, nei „raudonieji“ valstiečių simpatijų neturėjo, tačiau „baltųjų“ pergals atveju veikiausiai būtų atstatyta padėtis iki 1917 m., o tai reikštų žemės praradimą. Todėl be didelio entuziazmo „raudonieji“ laikyti mažesniu blogiu<sup>218</sup>.

Žemės dekreto efektas nublanksta ir prieš karinio komunizmo politiką. Nors grūdų ir kitų maisto produktų atiminėjimas iš valstiečių ir nedavė norimų rezultatų, bet bolševikams tai buvo gyvybiškai svarbu siekiant išlaikyti valdžią miestuose ir bent kiek stabilizuoti padėtį Sovietų Rusijoje. Kaip minėta, remiantis Kołakowskio ir Walickio tyrimais, karinį komunizmą reikėtų laikyti ne kažkoku laikinu ar pragmatiniu kompromisu, o tuometine idėjine sistema, kuri, pasak bolševikų ideologų, turėjo egzistuoti iki pat komunizmo sukūrimo. Tačiau ir įvedus karinį komunizmą bolševikų valdžia kaime išliko silpna, o abejingumą ir įtarumą naujojo režimo atžvilgiu pakeitė akivaizdi neapykanta bolševikų valdžiai: vien per 1918 m. vasarą bolševikų kontroliuojamuose rajonuose kilo 140 didelių maištų ir sukilimų; dažniausiai sukildavo būtent valstiečiai prieš žiaurias rekvizicijas, prekybos apribojimus

---

<sup>216</sup> Lewin, *op. cit.*, p. 32–33.

<sup>217</sup> Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, p. 57.

<sup>218</sup> Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, p. 79.

ir naujas mobilizacijas į Raudonąją armiją<sup>219</sup>. 1921 m. sovietinis režimas atsidūrė kone analogiškoje situacijoje, kokioje buvo ir prieš paskelbiant karinio komunizmo politiką – ant žlugimo ribos. Tuometinei Sovietų Rusijos ekonomikai gelbėti NEPas tiko, tačiau politiškai tai reiškė bolševikų atsisitraukimą nuo deklaruotų idealų – pirmas kaimo užvaldymo bandymas baigėsi nesėkme. Tai reiškė, kad valstiečiai turi valią ir sovietinio režimo pernelyg nesibaimina, o tai netruko tapti didžiule problema bolševikinio pasaulio architektams. Jiems beliko guostis tuo, kad blėstant Pilietiniam karui, alternatyvos bolševikų valdžiai apskritai nebeliko.

Deklaruojant pasaulinės revoliucijos siekį, Sovietų Sąjungoje, kurioje valstiečiai iki industrializacijos sudarė didžiausią visuomenės sluoksnį, jų autonomija buvo nepageidaujama, nereikalinga, trukdanti. Pirmasis bolševikų susidūrimas su kaimu be kita ko parodė, kad kaimas ne tik nėra apatiškas, bet ir galintis sukelti daugybę problemų partijai. Totalitarinėje valstybėje, kurios link netrukus sparčiai ims judėti Sovietų Sąjunga, toks valstiečių iniciatyvumas yra nesuvokiamas ir absoliučiai nereikalingas, todėl kaimą reikėjo jau nebe paversti sąjungininku, bet suvaldyti, užgniaužti, atimti iš jo potencialą priešintis, juolab nemažai valstiečių pilietiniame kare dalyvavo (ar buvo priversti dalyvauti) ir „baltųjų“ pusėje. Kita vertus, iš šių situacijų bolševikai galėjo daug ko pasimokyti, kaip statyti valstybę ir užgniaužti pasipriešinimus. Būtent šiuo metu, kaip teigia Stephane'as Courtois, išryškėja ir vienas esminių (bet kurio) komunizmo bruožų: bado pavertimas ginklu<sup>220</sup>, kurio panaudojimas ypač skaudžių pasekmių turėjo Ukrainoje Holodomoro metu.

Kolektyvizacijos kaip politinio projekto išeities taškas labai panašus į ekonominę kaimo užvaldymo programą: įgyvendinus reformas, didžioji dalis kaimo išteklių atsiduria tiesioginėje režimo dispozicijoje, o tai reiškė valstybės ekonominių išteklių ženklų sustiprinimą, belieka sukurti valdžios aparatą jam administruoti ir susidoroti su potencialiais pasipriešinimo židiniais. Kolektyvizacijos metu susiformuoja politinė valdžios piramidė nuo pat VKP(b) CK Politbiuro ar tiesiog Stalino iki pat kiekvieno kolchozo – tai buvo vienas svarbiausių politinių kolektyvizacijos uždavinių bei rezultatų.

Vykdamas kolektyvizaciją, svarbus politinis elementas yra ne tik valstiečių, bet ir reformos vykdytojų indoktrinacija. Kolektyvizacijos vykdytojai buvo tie žmonės, kurie turėjo paklusti ir besąlygiškai vykdyti partijos instrukcijas, atsakyti už reformos vykdymo tempus ir atstovauti partijos interesams kaime, o vėliau – tapti valdžios piramidės dalimi,

---

<sup>219</sup> Juodoji komunizmo knyga, p. 100.

<sup>220</sup> *Ibid.*, p. 9.

perimančia valstiečių gyvenimų ir ekonominių išteklių kontrolę (kolchozų pirmininkais, rajonų vykdomųjų komitetų pareigūnais, *etc.*). Pavyzdžiui, vykdant kolektyvizaciją vykdyta vadinamųjų 25000-ininkų kampanija, kai 25 tūkst. partinių ir sovietinių pareigūnų iš miestų buvo siunčiami į kaimus vykdyti kolektyvizacijos, užiminėti svarbių pareigų, įskaitant ir kolūkio pirmininkus. Šie žmonės, pasak Violos, buvo „paskutiniai revoliucionieriai“<sup>221</sup> – žmonės, atnešę bolševikų valdžią į kaimus. Būtent šie, kolektyvizacijos užgrūdinti pareigūnai, vėliau užėmė stalininių valymų metu sunaikintų aukų pareigas ir pozicijas bei iškilo kaip būsimasis sovietinis elitas iki pat Brežnevo laikų<sup>222</sup>.

Tačiau svarbu akcentuoti tai, kad dar didesnę politinio kolektyvizacijos plano dalį sudarė ir kultūrinis turinys – siekiant kurti socialistinę visuomenę ar netgi nestokojant dar ambicingesnių, visą pasaulį apimančių planų, reikėjo keisti patį kaimo gyventojų identitetą, kurį bolševikai, kaip minėta, vertino itin skeptiškai. Nesugebant susidoroti su valstiečių bruzdėjimais ir pamažu transformuoti šį identitetą, nuspręsta politinį ir kultūrinį kaimo gyvenimą ne pakeisti, bet sunaikinti senąją sanklodą ir kurti naują, bolševikinį kaimą – baigėsi marksistinės emancipacijos galimybė, griebtasi bolševikinės destruktijos. Kaip teigia Viola, kolektyvizaciją pavadinusi „kultūrų susidūrimu“, bolševikams valstiečių kultūra – tradicijos, institucijos, gyvenimo būdas – simbolizavo valstiečių autonomiją, kuri, savo ruožtu, kėlė grėsmę partijos planams turėti absoliučią valdžią, todėl valstiečių kultūra valstybei tapo dar vienu priešu, kuris turėjo būti sunaikintas<sup>223</sup>. Vėlgi, šias idėjas socrealistinėje kūryboje vėliau atkartoję ir lietuvių poetai: „Kad tik dabar pats laikas griauti / Senuosius papročius, ardyt / Kad reik kitaip ūkininkauti, / Kad laimė visiškai arti“<sup>224</sup>; „Į tėviškę džiugus laimingas žengia laikas, / Naujoji era nušviečia trobas. / Šviesa išblaško seno raugo tvaiką / Ir liekanas jo nelabas“<sup>225</sup>. Senieji papročiai, senoji kultūra yra ne integruojama į naująją pasaulį, ne transformuojama, o būtent – sunaikinama.

Pasak Violos, geriausias valstiečių kultūros naikinimo pavyzdys – bolševikų antireliginė kampanija, vykusi kolektyvizacijos metu: iki 1930 m. pabaigos SSRS kaimuose buvo uždaryta iki 80 proc. maldos namų, jų varpai

---

<sup>221</sup> Viola, *Best Sons of the Fatherland*, p. 217.

<sup>222</sup> *Ibid.*, p. 211.

<sup>223</sup> Viola, *Peasant Rebels under Stalin*, p. 38–39.

<sup>224</sup> Eduardas Mieželaitis, iš poemos „Iškovotoji duona“, in: *Pakilusi žemė*, p. 157.

<sup>225</sup> Albinas Žukauskas, „Kolektyvizacija“, in: *Grūto parko lyrika: totalitarinės poezijos antologija, 1940–1990*, sudarytojas Vaclovas Paulauskas, Vilnius: Gairės, 2000, p. 188–189.

imti masiškai lydyti ir panaudoti industrializacijai<sup>226</sup>. Kolchozo kontora, nebe bažnyčia turėjo tapti naujojo kaimo gyvenimo centru. Lietuvoje ir kitur Vidurio-Rytų Europoje kolektyvizacijos metu tokio masto antireliginės kampanijos nebuvo<sup>227</sup>, tačiau konkretūs antireliginiai aspektai (ne tik propaganda) kolektyvizacijoje išliko. Pavyzdžiui, kolchozams suvisuomeninus arklius ir griežtai reglamentavus jų naudojimą asmeninėms reikmėms, dvasininkams tapo sunkiau judėti po parapijas, teikti sakramentus – tai vėlgi aktualiau SSRS (didesni atstumai), tačiau su tokiomis problemomis susidurti turėjo ir dvasininkai Lietuvoje.

Kultūrinis krūvis buvo aiškiai deklaruotas ir kolektyvizacijos generuojamame viešajame diskurse, pavyzdžiui, visoje sovietmečio istoriografijoje nuolat kartota stalininė tezė, kad „technika laužė valstiečių psichologiją“<sup>228</sup>. Kitaip tariant, technika (ypač traktorius, tapęs bene pagrindiniu kolektyvizacijos ir mechanizacijos vizualiniu simboliu) buvo skirtas ne (vien/tiek) tam, kad dirbtų laukuose, o tam, kad keistų valstiečių mąstymą ir pasaulėžiūrą. Tai tarsi patvirtina ir faktas, jog prie MTS dažnai veikė įvairios politinės institucijos, dažniausiai vadinamos politskyriais – šios įstaigos buvo susijusios ne tik su žemės ūkiu<sup>229</sup>. Technikos fetišizavimu bandyta pelnyti visuomenės simpatijas ir 1940 m. vasarą Lietuvoje, kai spaudoje buvo rašoma, kad aviacija tąmet apsės net tris ketvirtadalius kolchozų žemių SSRS<sup>230</sup>. Vis dėlto būtent traktorius tampa simboliu, kuris tiek vizualiojoje kultūroje, tiek ir viešajame diskurse laužo ankstesnį kaimo kultūrinį kraštovaizdį, būtent traktoriai sovietinėje literatūroje dažnai atlieka bene esminį kolektyvizacijos aktą – suaria ežias, žymėjusias ankstesnes žemės ribas tarp individualių savininkų: „Traktoriais užarę rėžius ir ežias, / Šimtapūdžiais derliais mes auginsim laimę. / Kelsime sodybas mūrines,

---

<sup>226</sup> Viola, *op. cit.*, p. 40.

<sup>227</sup> Nors dvasininkai ir patirdavo represijų, būta ir bažnyčių uždarymo atvejų, tačiau pagal mastą tai nepalyginami procesai. Plačiau žr. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002, p. 88–134.

<sup>228</sup> Giedrius Butkus, *Mašinų-traktorių stotys Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1973, p. 71; Aleksandras Jefremenka, „Pradinis žemės ūkio kolektyvizavimo laikotarpis pokario Lietuvoje (1947–1948)“, in: *Už socializmo sukūrimą Lietuvoje: mokslinės konferencijos medžiaga*, atsakingasis redaktorius Mykolas Burokevičius, Vilnius: [s. n.], 1969, p. 275.

<sup>229</sup> Nors Lietuvoje MTS pradėti steigti dar 1940 m., politskyriai imti kurti tik 1950 m., ir 1953 m. jau išformuoti. Iki tol politskyrių funkcijas atliko MTS direktorių pavaduotojai politiniams reikalams. Žr. Regina Krutulytė, „MTS politinių skyrių veikla Tarybų Lietuvos žemės ūkio ištisinio kolektyvizavimo laikotarpiu“, in: *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorija*, VI, 1965, p. 5–14.

<sup>230</sup> „3/4 dirvų šiemet apsės aviacija“, in: *Liaudies Balsas*, 1940-08-12.

gražias / Vietoj vienasėdžio šiaudalūšnio kaimo // Nebegąsdins arklio auto užesys, / Nes visur valstiečiui eis talkon mašinos. / Žibalinę lempą liaudis užgesys, / Tartum saulę – šviesą Iljičiaus pažinus<sup>231</sup>; „Piktai išnaudojamas skurdo valstietis. / Jį užtvaros smaugė ir ežios usninės. / Nuplėšė jas greitai žvalus kolūkietis, – / Sutrūko jo vargo grandinės. / Kur raistuose prietarų šmėklos vaidinos, / Ten dirba motorai, ten rieda mašinos“<sup>232</sup>. Traktoriai, kartu su elektrifikacijos programa atskleidžia kolektyvizacijos kaip estetinio projekto esmę: tai turėjo būti reforma, kuria žmogus pavergs gamtą, ir taps nepriklausomas nuo „kaimo gyvenimo idiotizmo“.

Kolektyvizacija turėjo pozityvų, sovietinės kultūros diegimo elementą. Kolektyvizacijos metu raginta steigti klubus-skaityklas ir bibliotekas, saviveiklos ir savišvietos kolektyvus, didinti radijo sklaidą, statyti darželius, didinti raštingumą – visa tai turėjo tapti naujojo kaimo kraštovaizdžio svarbiausiais centrais<sup>233</sup>: „Kas, jei ne kaimo inteligentas išaiškins darbo valstiečiui, kaip vyko gyvybės plėtotė žemėje, kas, jei ne inteligentas įrodys jam, jog prietariai, kad negalima sėti avižų jauno mėnulio metu ar sodinti bulves kryžiaus dienomis ir pan., yra niekuo neparemti ir neretai padaro darbo valstiečiui nuostolių. Tik Tarybų valdžios metais kaimui tapo plačiai prieinamos tokios kultūros priemonės, kaip spauda, radijas, kinas. Plečiasi kaimo darbo žmogaus akiratis. [...] Kaimo inteligente! Mūsų tarybinėje respublikoje neįmanomas platus, kūrybinis kaimo darbo žmogaus žengimas į priekį, nekeliant kaimo kultūros lygio. Tavo, kaimo inteligente, uždavinys yra palengvinti tarybiniam valstiečiui žengti plačiu keliu į šviesų ir laimingą rytojų“<sup>234</sup>.

Kolektyvizacija savo mastu turėjo ne transformuoti, o šluote nušluoti ankstesnį kaimo gyvenimą ir tik tada imtis naujojo kaimo identiteto kūrimo – nebe per kaimo bendruomenę, o per kolūkį. Kolūkiečiai jau galėjo tapti sovietinio savivaizdžio dalimi, menininkams teikti užsakymai kurti kūrinius apie sovietinį kaimą; per tai vyko ir pačių žmonių indoktrinavimo(si) procesas. Tuo pačiu kultūrinė sovietizacija suteikė ir ligi tol neturėtas galimybes eiliniams kolūkiečiams: kolūkietis, viršijęs primilžio normą, teoriškai galėjo būti paverstas sovietinės visuomenės didvyriu: pas jį

<sup>231</sup> Reimeris, „Laimės sukūrimas“, in: *Ir skrenda daina*, p. 53.

<sup>232</sup> Vincas Mykolaitis-Putinas, „Kantata Tarybų Lietuvos dešimtmečiui“, in: *Tarybinė lietuvių poezija, 1940–1950*, atsak. redaktorius Albinas Žukauskas, Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1950, p. 130.

<sup>233</sup> Lietuvos istoriografijoje vieną tokių kultūrinių-erdvinių transformacijų atvejį aprašė Silva Pocytė, žr. Pocytė, *Agluonėnai: kaimas istorijos pagairėje (1939–1990)*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1994.

<sup>234</sup> „Darbo valstiečio žodis kaimo inteligentui“, in: *Tiesa*, 1948-05-13.

apsilankytų laikraščių korespondentai, jo nuotrauka atsidurtų laikraštyje ir taip iš nebylios daugumos jis tampa svarbiu sovietinės valstybės piliečiu.

#### 1.4. Lietuvos kaimo sovietizacija Vidurio-Rytų Europos kontekste

Kolektyvizacijos programa visose sovietų įtakos sferoje atsidūrusiose šalyse sudarė kaimo užvaldymo pagrindą, ją imta įgyvendinti ir 1939–1940 m. sovietų užimtose teritorijose, ir pokario metais į sovietų įtakos zoną patekusiosiose socialistinio bloko šalyse. Tačiau norint geriau suprasti, kuo Lietuvos kaimo sovietizacija skyrėsi nuo kitų šalių patirties, derėtų išskirti kai kuriuos esminius skirtumus tarp socialistinio bloko šalių ir Lietuvos patirties<sup>235</sup>.

Socialistinio bloko šalyse sovietų valdžia elgėsi taip pat kaip ir Lietuvoje: vos komunistams perėmus valdžią, būdavo paskelbiama apie žemės reformas, kurių radikalumo mastas priklausė nuo konkrečių socioekonominių aplinkybių kiekvienoje šalyje: jei Lietuvoje 1940 m. nustatytas žemės maksimumas siekė tik 30 ha, tai Lenkijoje ir Vokietijos Demokratinėje Respublikoje (DDR) ši riba buvo 100 ha, Vengrijoje – 114 ha, Čekoslovakijoje iš pradžių 250 ha, vėliau – 50 ha<sup>236</sup>. Vėliau, 1948–1949 m. paskelbta apie kolektyvizaciją Lenkijoje, Vengrijoje, Bulgarijoje, Čekoslovakijoje, Rumunijoje, o galiausiai, 1952 m., ir DDR. Užuoť nuosekliai aptarinėję kiekvienos šalies atvejį, identifikuosime esminius skirtumus tarp Lietuvos ir Vidurio-Rytų Europos kaimo sovietizacijų.

1) Skyrėsi ne tik šių šalių visuomenės, kas galėjo nulemti skirtingas kolektyvizacijos pasekmes, bet ir statusas po Antrojo pasaulinio karo, kaip ir patirtis pačiame kare. Nors akivaizdu, kad SSRS norėjo kaip įmanoma išplėsti savo įtaką, tačiau pirmaisiais pokario metais dar nebuvo aišku, kad šiose šalyse įsitvirtins komunistai; 1945–47 m. šiose šalyse komunistai dar tik periminėjo valdžią į savo rankas ir kūrė vienpartinę sistemą su Maskvos pagalba. Nors ilgainiui šios šalys ir liko priklausomos nuo Maskvos geopolitinės įtakos, vis dėlto jos nebuvo *okupuotos*, todėl ir elgtasi čia kitaip nei aneksuotose teritorijose. Ypatingiausias čia iki karo neegzistavusios valstybės – DDR – atvejis.

---

<sup>235</sup> Kolektyvizacijos bandymų būta ir Jugoslavijoje bei Albanijoje, pastarojoje kolektyvizacija netgi pilnai buvo užbaigta; taip pat ir Azijoje, Kuboje ir Tanzanijoje, tačiau šių šalių patirtis yra kiek kitokia, todėl jų neaptarinėsime.

<sup>236</sup> Čia ir toliau žr. Feest, „The Collectivization of Agriculture in the Baltic Soviet Republics, 1944–1953“, in: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*, p. 85.

2) Nors kolektyvizacijos Vidurio-Rytų Europoje turėjo aiškų prievartos elementą, o joms įvykdyti naudotos tos pačios ūkininkų spaudimo priemonės kaip ir visame sovietiniame pasaulyje – ekonominė priespauda per mokesčius, priešprieša tarp mažžemių ir pasiturinčių ūkininkų, pastarųjų diskriminacija, propaganda, tačiau ir čia matyti aiškūs skirtumai: Lietuvoje ir visoje SSRS buvo aiški nuostata, kad „buožės“ tapti kolektyvinio ūkio nariais negali, dėl to jie dažnai atsidurdavo represijų taikinyje. Tuo tarpu Lenkijoje, Vengrijoje, Čekoslovakijoje ir Rumunijoje pasiturintys valstiečiai, išpardavę turtą, galėjo tapti kolektyvinių ūkių nariais bent iki 1951–1952 m., apskritai į „buožes“ šiose šalyse žiūrėta nuosaikiau<sup>237</sup>.

Svarbiausia tai, kad kolektyvizacija šiose šalyse vyko be vieno kartinio elemento – masinio teroro, žmonių deportacijų į Sibirą, priešingai nei SSRS aneksuotose Pabaltijo šalyse, Moldovoje bei Vakarų Ukrainoje. Todėl ir kolektyvizacijos tempai šiose šalyse buvo gerokai lėtesni. Jeigu Lietuvoje bent ant popieriaus iki 1951 m. pabaigos per 90 proc. valstiečių atsidūrė kolchozuose ir kolektyvizacija *de facto* buvo baigta, tai Vidurio-Rytų Europoje šis procentas buvo gerokai mažesnis, pavyzdžiui, Lenkijoje 1956 m. tesiekė 6 procentus<sup>238</sup>. Svarbiu faktoriumi tapo ir pasipriešinimai kolektyvizacijai, ypač Lenkijoje, kurioje buvo ilgametė žemvaldystės ir žemės paveldėjimo tradicija, kurią kolektyvizacija grasino sunaikinti, o tai kėlė didžiulį kaimo visuomenės nepasitenkinimą. Pasipriešinimas kolektyvizacijai Lenkijoje įgavo itin radikalias formas, kai kolchozų organizatoriai būdavo stigmatizuojami likusių kaimo bendruomenės narių: pasak lenkų istoriko Dariuszo Jaroszo, kolchozų organizatorių geriamas vanduo (šuliniai) būdavo nuodijami, jų šunys – užmušami, o į gyvulių pašarui skirtą šieną beriamas smulkintas stiklas<sup>239</sup>.

3) Kadangi kolektyvizacija šiose šalyse vyko lėtai, po Stalino mirties ir SSRS priespaudos sušvelnėjimo, vietos partiniams elitams iškilo klausimas: ar tęsti kolektyvizaciją ir tuo sustiprinti pozicijas santykiuose su Maskva, bet tuo pačiu didinti kolektyvizacija nepatenkintos visuomenės pasipiktinimą; ar kaip tik labiau pataikauti vietos gyventojams, bet rizikuoti įtampomis santykiuose su Maskva<sup>240</sup>? Beveik visose šalyse, išskyrus DDR, šis klausimas nebuvo atsakytas per visą 1953–1956 m. laikotarpį, kai

---

<sup>237</sup> Plačiau žr. Nigel Swain, „Eastern European Collectivization Campaigns Compared, 1945–1962“, in: *ibid.*, p. 516–520.

<sup>238</sup> Dariusz Jarosz, „The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes of Defeat“, in: *ibid.*, p. 134.

<sup>239</sup> *Ibid.*, p. 129.

<sup>240</sup> Jan Rychlík, „Collectivization in Czechoslovakia in Comparative Perspective, 1949–1960“, in: *ibid.*, p. 204.

kolektyvizacijos kampanijos Vidurio-Rytų Europoje buvo iš esmės sustojusios. Galiausiai Lenkijoje (ir Jugoslavijoje) kolektyvizacijos idėjos buvo atsisakyta, tačiau prie jos įgyvendinimo grįžo Čekoslovakija, Vengrija, Rumunija ir Bulgarija, kuriose kolektyvizacija buvo užbaigta 1959–1962 m. laikotarpiu; DDR kolektyvizacijos nebuvo sustabdžiusi ir užbaigė 1960 m.<sup>241</sup>

4) Esminis skirtumas tarp Lietuvos ir kitų socialistinio bloko šalių buvo tas, kad Lietuvoje buvo kuriami stalininiai *kolchozai*, žemės ūkio artelės, o Vidurio-Rytų Europoje – kur kas įvairesni kooperatinės nuosavybės konstruktai. Pavyzdžiui, Lenkijoje kuriami kolektyviai ūkiai labiau priminė kooperatyvus, o ne kolchozus, iš valstiečių nebuvo atimami arkliai, nebuvo įvestas ir išdirbio minimumas<sup>242</sup>; Čekoslovakijoje net nebuvo panaikinta privati žemės nuosavybė, todėl ir žemė, ir visas kolektyvinių ūkių turtas priklausė patiems valstiečiams<sup>243</sup>, Vengrijoje nuo sovietinių kolchozų modelių nutolta po 1956 m., žemės ūkis buvo stipriai subsidijuojamas valstybės, jiems suteikta daugiau galimybių naudotis savo iniciatyvomis, o ne vien pasikliauti direktyvomis „iš viršaus“<sup>244</sup>. Tai nulėmė ir kitus skirtumus, susijusius su kolektyvizacijos eiga.

Todėl nors visiškai pagrįstai galima teigti, kad kolektyvizacija yra reiškinys, su kuriuo susidūrė visos socializmo paliestos Europos šalys, manyti, kad šios reformos buvo identiškos, būtų visiškai klaidinga. Tiksliau kalbėti ne apie vieną kolektyvizaciją, įgyvendintą visame socialistiniame pasaulyje, bet apie *kolektyvizacijas*, tarp kurių yra panašumų, tačiau išlieka ir daugybė skirtumų. Brutaliausia kolektyvizacija neabejotinai vyko SSRS ketvirtame dešimtmetyje, jos (kiek švelnesnė) tąsa buvo Pabaltijyje, Moldovoje ir Vakarų Ukrainoje bei Vakarų Baltarusijoje (buvusioje Rytų Lenkijoje) įvykdyta kolektyvizacija, o mažiausiai žiaurumu pasižymėjo Vidurio-Rytų Europos socialistinio bloko šalių kaimo sovietizacija.

---

<sup>241</sup> Bauerkämper, Iordachi, *op. cit.*, p. 23–24.

<sup>242</sup> Jarosz, *op. cit.*, p. 119–120.

<sup>243</sup> Rychlík, *op. cit.*, p. 189–191.

<sup>244</sup> József Ö. Kovács, „The Forced Collectivization of Agriculture in Hungary, 1948–1961“, in: *ibid.*, p. 235–238; Hans Jörgensen, Zsuzsanna Varga, „Diverging Roads from the Soviet Kolkhoz-Model: Estonia and Hungary – Inside and Outside the Soviet Union“, in: *Humanities and Social Sciences Latvia*, 24(1), 2016, p. 4–37.

## 2. 1940 M. OKUPACIJA IR VISUOMENĖS REAKCIJA: ŠALTINIŲ, ATMINTIES IR ISTORIOGRAFIJOS DŽIUNGLĖS

Apie 1940 m. birželio okupaciją bei jos pasekmes, netgi okupacijos istorijos suvokimo problemas parašytas ne vienas tekstas<sup>245</sup>, atliktos kruopščios paskutiniųjų valstybingumo valandų, pirmųjų sovietizacijos ir aneksijos mėnesių rekonstrukcijos ir analizės<sup>246</sup>. Tačiau kalbant ne apie „iš viršaus“ nuleistą okupavimo ir sovietizavimo mechanizmą, o apie visuomenės reakcijas į šias politines permainas, 1940 m. vasaros ir pirmosios Lietuvos sovietizacijos istorija išlieka menkai pažini istorikams. Nors preciziškai, kone minučių tikslumu istorikai geba rekonstruoti tai, kaip Raudonosios armijos daliniai peržengė Lietuvos sieną, kaip iš Lietuvos traukėsi atsakingas pareigas einantys politikai ir kaip juos pakeitė iš SSRS atvykę aneksijos spektaklio režisieriai ir vietiniai talkininkai – rekonstruoti visuomenės nuotaikas ir reakcijas į sovietinę okupaciją, ypač kaimo gyventojų, kurių gyvenimas istoriniuose šaltiniuose atsispindi kur kas prasčiau nei miesto inteligentijos, sekasi kur kas sunkiau. Siekdami priartėti prie šio dėl šaltinių stokos veikiausiai apskritai neišsprendžiamo istoriografinio klausimo, daugiau dėmesio skirsime pagrindinių vyraujančio istoriografinio diskurso, atminties ir šaltinių sąlygotų problemų aptarimui<sup>247</sup> ir pateiksime kai kurių kaimo sovietizacijos aspektų analizę.

### 2.1. 1940 m. vasara: evoliucija ar revoliucija?

*Kažkodėl manęs nejaudina klausimas, išsivystėme iš beždžionės, iš bakterijos, ar apskritai atsiradome atsitiktinumo dėka. Svarbesnis visad atrodo klausimas, ar tebesivystome dabar, ir, jei taip, – kuo galiausiai tapsime, – J. P. Campanella, Sull'evoluzione e l'origine dell'uomo.*

---

<sup>245</sup> Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996; Alfred Erich Senn, *Lietuva 1940. Revoliucija iš viršaus*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009, Liudas Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas: Šviesa, 1995, etc.

<sup>246</sup> Bene kruopščiausia rekonstrukcija: Anušauskas, Gražina Sviderskytė, *XX amžiaus slaptieji archyvai: dvylika istorijos detektyvų*, Vilnius: Versus Aureus, 2008, p. 11–36.

<sup>247</sup> Iki šiol sėkmingiausias ir daugiausiai autoriui įtakos šiame lauke padaręs yra Šepečio tekstas „Komunistinė agresija prieš Lietuvą: šešios pastabos apie istorijos supratimo ribas“, in: *Demokratija Lietuvoje: Pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*, sud. Mingailė Jurkutė ir Nerijus Šepetys, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2011, p. 95–105. Tačiau Šepetys daugiau dėmesio skiria politikos ir (istorikų) moralizavimo plotmei, ne visuomenės istorijai.

Grubiai apibendrinant visą Nepriklausomos Lietuvos (iš dalies – ir išeivijos) istoriografijos korpusą apie pirmąją sovietinę okupaciją, galima išskirti dvi stovyklas, kurioms pasiūlysiame sąlyginius pavadinimus: evoliucionistai ir revoliucionieriai. Nors tarp šių srovių galima aptikti nemažai bendrybių, jas išskiria priešingas požiūris į vidinį, Smetonos valdžios tariamų ar iš tiesų buvusių klaidų faktorių Lietuvos okupacijos istorijoje. Evoliucionieriai linkę jį sureikšminti, revoliucionieriai – kone atmesti ar bent suskliausti kaip nereikšmingą; taip atitinkamai skiriasi ir bendras požiūris į tarpukario Lietuvos valstybę ir autoritarinę Antano Smetonos valdžią.

### 2.1.1. Ar būta sovietinės okupacijos *prielaidų*?

Kur kas gilesnes tradicijas turi evoliucionistų stovyklos požiūris į Lietuvos okupaciją. Nors, žinoma, evoliucionistai neeliminuoja išorės agresoriaus faktoriaus okupacijos istorijoje ir tebelaiko jį esminiu (kitaip būtų tiesiog nesąžininga), jie linkę sureikšminti ir vidinius faktorius: ieškoti okupacijos *prielaidų* tarpukario Lietuvos istorijoje; autoritarinio režimo tariamų ar realių klaidų, krizių, kurios prisidėjo prie visuomenės pasimetimo, kone egzistencinės visuomenės krizės ir besąlyginės kapituliacijos 1940 m. vasarą; jie ieško atsakymų į klausimus, kodėl okupacijai nebuvo pasiruošta, kodėl ji nebuvo numatyta, kur buvo suklysta, kaip iš to *pasimokyti*, taip valingai ar nevalingai bent iš dalies atimdami iš tarpukario visuomenės valią, subjektiškumą (*agency*). Kitaip tariant, nors okupacija aiškiai buvo primesta iš išorės, evoliucionistų požiūriu Lietuvos aneksiją ir sovietizaciją palengvino tarpukario Lietuvos trūkumai bei krizės. Viena iš kitos sekančios įvairios tautininkų režimo klaidos lėmė (ar bent skatino) vidines politines krizes, dažnai paskatinamas ir išorinių krizių (1938 m. Lenkijos ultimatas, 1939 m. Vokietijos ultimatas ir spalio 10 d. sutartis su SSRS; inkulpaciją galima pradėti nuo pat 1926 m. gruodžio 17 d., kai buvo nuversta demokratiškai išrinkta valdžia ir neva buvo užgniauztas pilietinės visuomenės formavimasis). Visuomenė ir valstybė palaipsniui tolo viena nuo kitos, o tai esą palengvino bolševikų darbą: palaipsniui besivystydama, evoliucija baigėsi su paskutiniu „valstybingumo saulėlydžio“<sup>248</sup> spinduliu – SSRS ultimatumu Lietuvai 1940 m. birželio 14 d. ir po to sekusia okupacija.

---

<sup>248</sup> Plg. Truskos knygos *Antanas Smetona ir jo laikai* skyriaus pavadinimas „Saulėlydis“, ir poskyriai: „Kapituliacija Lenkijai“, „Kapituliacija Vokietijai“, „Žygio į Vilnių atsisakymas ir SSRS protektorato priėmimas“, „Kapituliacija Sovietų Sąjungai“, „Režimo finalas“ ir „Paskutinieji Smetonos metai“. Truskos požiūriu, Nepriklausomybės saulė vakarop pasuko dar 1938 m.

Tokio požiūrio ištakų reikėtų ieškoti ne istoriografijoje, o atmintyje: pamatus evoliucionistiniam požiūriui klojo ne istorikai, bet šių įvykių liudytojai, ypač – pokariu atsidūrę išeivijoje. Atmintis apie 1940 m. okupaciją nesusiformavo natūraliai: jai didžiulę įtaką darė ne tik okupacijos trauma, bet ir poreikis *post factum* racionalizuoti savo pačių elgesį karo ir okupacijos akivaizdoje, dėl to įvairiose išeivijoje rašytose enciklopedinėse biogramose ar biografijose kai kurie veiklos sovietų ar nacių okupuotoje Lietuvoje faktai (nors visiškai neutralūs, kaip darbas fabrike, „Pienocentre“ ar pan.), lieka nutylėti. Egzilyje parašyti net ir istorikų tekstai dažnai būdavo veikiami atminties diktato, pavyzdžiui, Vincas Trumpa 1967 m. paskaitoje teigė, kad karo išvakarėse „Tauta ir jos vadovybė turbūt niekados nebuvo taip susiskaldžiusios ir pasimetusios kaip 1939 m. krizei atėjus. Vienybės nebuvo net ir ministerių kabinete ir kariuomenės vadovybėje. O pati tauta, į kurios vienybės jausmus buvo apeliuojama, ištisus trylika metų buvo labai suskilusi, negalėdama pakęsti tolimesnės iki kaulų smegenų nusibodusios diktatūros“<sup>249</sup>. Faktoriumi, paskatinusiu tokio vertinimo formavimąsi galėjo būti ir sovietinė propaganda, nuo pat okupacijos pradžios į viešąją erdvę paleidusi Smetonos „pabėgimo“ ir valstybės apleidimo vaizdinį, iki šiol nepaleidžiantį nei visuomenės, nei istorikų vaizduočių.

Patirties *post factum* racionalizavimo ir nenatūralaus atminties formavimo(si) vienu pirmųjų ir ryškiausių pavyzdžių galima būtų laikyti pirmosios sovietinės okupacijos metais atsakingas pareigas okupaciniame valdžios aparate ėjusių, o vėliau nuo to atsiriboti bandžusių žmonių liudijimus, pavyzdžiui, Liaudies Seimo deputatų atsiminimus, užrašytus nacių okupacijos metais<sup>250</sup>. Tai pakankamai radikalus pavyzdys – kolaborantams reikėjo racionalizuoti savo kolaboravimą. Tačiau mažesniu mastu, apie asmeninę atsakomybę okupacijos akivaizdoje, jį kelti galėjo kiekvienas. Vis dėlto dažniau atsakomybės klausimas išeivių (ypač politiškai angažuotų) keltas ne asmeniniu, o kolektyviniu lygmeniu. Pokario išeiviai buvo veikiami istorinės traumos ir keldami šį klausimą taip traumą racionalizavo, tuo pačiu nusimesdami nuo savęs bent dalį atsakomybės: ne *aš nepasipriešinau*, o *mes nepasipriešinome*. Po tuo „mes“ dažniausiai slypi kritiškas Smetonos režimo vertinimas, vengiant asmeninės atsakomybės. Kone garsiausia tokio požiūrio iliustracija – 1948 m. parašytas Jono Aisčio eilėraštis: „Vienas kraujo lašas

---

<sup>249</sup> Cit. iš Solomonas Atamukas, *Lietuvos žydų kelias*, Vilnius: Alma littera, 1998, p. 208.

<sup>250</sup> Žr. *Lietuvių archyve* paskelbtus Vinco Krėvės, Prano Mickaus, Antano Garmaus, Liudo Dovydeno, Henriko Kačinsko, Romualdo Juknevičiaus, Stasės Vaineikienės ir kt. atsiminimus, in: *Lietuvių archyvas: bolševizmo metai*, III tomas, Kaunas: Studijų biuro leidinys, 1942.

būt tavo nuplovęs, / O varge jo vieno tu pasigedai, / Nors stiprybę sėmėm iš didžios senovės – / Liko netesėti mūsų pažadai... // Vienų vienas žodis būt tavo apgynęs, / Bet varge jo vieno tu pasigedai, / Nors visi žadėjom mirti už tėvynę – / Liko netesėti mūsų pažadai...“<sup>251</sup>.

Kolektyvinės atsakomybės ir kaltės paieškos atpalaiduoja nuo mąstymo apie asmeninę atsakomybę, o tuo pačiu – neišvengiamai pasiduodama pamokslavimams. Dėl šios priežasties didžioji dalis išeivijoje parašytų memuarų yra menkai patikimi, nes pernelyg pasiduoda normatyvumui bei visažiniui „aš tai kitaip būčiau daręs“. Pavyzdžiui, lakūnas Juozas Vaičeliūnas 1955 m. rašytuose atsiminimuose aprašo emocijas okupacijos dieną: „*Mano* [čia ir toliau išskirta mano – A. T.] galvoje netilpo. Ateina žiaurus priešas, užgrobia mūsų tėvynę, o *mes* negalime pakelti ginklo jį sulaikyti? Bet toks *mūsų* vyriausybės sprendimas!“<sup>252</sup>. Tačiau Vaičeliūnas šios emocijos nesusieja su savo veiksmais: žiauraus priešo grobikiškas elgesys 1940m. vasarą jam netrukdo klausyti visų naujos karinės vadovybės įsakymų, balsuoti Liaudies seimo rinkimuose, netgi vykti atostogų į SSRS, stebėti 1941 m. birželio trėmimus ir karo tarp Vokietijos ir SSRS pradžios sulaukti tebeinant tarnybą į Raudonąją armiją integruotame kariniame dalinyje. Plačiausiu mastu šį kaltės ir klaidų klausimą, užgriebia Kazys Škirpa, kaip teigia Šepetys, savo atsiminimais-studija *Lietuvos nepriklausomybės sutemos* padaręs didelę įtaką lietuviškai istoriografijai. Škirpa, būdamas eilinis išeivis JAV, nuo kurio niekas nebepriklauso, retrospektyviai ir anachronistiškai klausia (ir atsako): „Nejaugi nebuvo galima išvengti 1940 m. birželio 15 dienos didžiosios nelaimės?... Platesnių paaiškinimų buvo pateikta knygoje. Čia tik trumpai atsakau, jog – taip! Mano įsitikinimu, minėtos nelaimės tikrai būtų buvę išvengta, jei ano meto Lietuvos politinės vadovybė būtų realiau vertinusi krašto padėtį, artėjant Antrajam pasauliniam karui ir jam prasidėjus, ir būtų parodžiusi ryžto išnaudoti Lietuvos gelbėjimui jos didžiųjų kaimynų interesų susikirtimų mūsų krato atžvilgiu“<sup>253</sup>. Kaip teigia Šepetys, tokia istoriografinė retrospektyvaus klaidų ieškojimo stovykla suklestėjo po Nepriklausomybės atkūrimo<sup>254</sup>, o ryškiausias šios pozicijos atstovas Šepečiui yra Truska, tiesiogiai kėlęs tokius pat klausimus kaip Škirpa, pvz.: „Ar iš

---

<sup>251</sup> Jonas Aistis, [Vienas kraujo lašas būt tavo nuplovęs], in: Aistis, *Chimeros akys*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2008, p. 244.

<sup>252</sup> Juozas Vaičeliūnas, *Tėvynės sargyboje*, Sudbury, 1955, p. 133.

<sup>253</sup> Kazys Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos (1938–1940): atsiminimai ir dokumentai*, Chicago: Lietuvos kronika; Vilnius: Vilsa, 1996, p. 233.

<sup>254</sup> Šepetys, *Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva*, Vilnius: Aidai, 2006, p. 29–30.

tikrųjų 1940 m. vasarą niekas nepriklausė nuo pačių lietuvių, arba, anot Bronio Railos, ar vien priešai buvo dėl visko kalti?“<sup>255</sup>.

Truska ši išeivijoje puoselėtą kaltės, kaltųjų ir klaidų ieškojimą perkėlė į Nepriklausomos Lietuvos istoriografiją, jo liniją pratęsė jaunesni istorikai: Algimantas Kasparavičius, Šarūnas Liekis, Arūnas Svarauskas, Mindaugas Tamošaitis, *etc.* Šios stovyklos poziciją vaizdžiai iliustruoja Tamošaičio recenzija Senno knygai *Lietuva 1940. Revoliucija iš viršaus*, kuriai pagrindinis priekaištas formuluojamas taip: „[...] tenka konstatuoti ir šiandien vyraujančią problemą – dauguma dabartinių autorių, rašančių apie 1940 m. Lietuvos įvykius, nesigilina į ankstesnio laikotarpio šalies vidaus procesus. Todėl perteikiant visą vaizdą per Lietuvos ir Sovietų Sąjungos bei apskritai užsienio politikos įvykius, dauguma svarbių detalių, pirmiausia dideli nesutarimai tarp autoritarinės valdžios ir visuomenės, ypač okupacijos išvakarėse, lieka nepastebimi. Deja, užuot įsigilinę į tai, tyrėjai pagrindinį dėmesį kreipia į kitus dalykus ar išskirtinį dėmesį skiria sovietinei istoriografijai, kartu įrodinėdami jau seniai įrodytas tiesas. Tenka tik apgailestauti, kad per du nepriklausomos Lietuvos dešimtmečius nepasirodė išsamesnis, išskyrus pavienius straipsnius, tyrimas apie opoziciją A. Smetonos autoritariniam valdymui. Tokie tyrimai būtų labai naudingi istorikams, tiriantiems 1940 m. Lietuvos tragediją, ir leistų labiau įsigilinti į *tų įvykių genezę* [išskirta mano – A. T.]“<sup>256</sup>.

Kas ieško, tas randa, – byloja lietuvių liaudis, taip meistriškai atskleisdama ieškančiojo suinteresuotumo radybų rezultatais sąlygojamą problemišumą. Nors Hannah Arendt įspėjo istorikus nemėginti paaiškinti *visko*, kitaip bus kalbama banalybėmis, o kai kurie dalykai vis dėlto lieka už istorinio pažinimo ribų<sup>257</sup>, labai retai mokslininkai, užsimoję ieškoti reiškinių ar įvykio ištakų, prielaidų, jų neranda – tiek retrospektyvaus žinojimo, tiek ir susiformuotų išankstinių lūkesčių gravitaciją nugalėti yra sunku<sup>258</sup>. Dar sunkiau – priimti *deus ex machina* perspektyvą, kurioje „prielaidos“ nėra (tiek) reikšmingos. Chrestomatinis to pavyzdys – Holokausto prielaidų ieškojimas lietuvių kultūroje nuo XIX a. antros pusės<sup>259</sup>.

<sup>255</sup> Truska, „Pasimokyti galima tik iš kritiškai suvoktos istorijos“, in: Truska, *Tautinis atgimimas ir istorija*, Vilnius: Edukologija, 2012, p. 384.

<sup>256</sup> Mindaugas Tamošaitis, „1940 m. valstybės tragedija JAV istorijos profesoriaus akimis“, in: *Oikos*, 2011, nr. 1, p. 157–158.

<sup>257</sup> Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, p. 7.

<sup>258</sup> Žr., pavyzdžiui, Streikaus recenziją 2011 m. Jūratės Kavaliauskaitės ir Ainės Ramonaitės iniciatyva gimusiai knygai *Sąjūdžio ištakų beišeikant: Nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, in: *Knygų aidai*, 2012-3, p. 23–26.

<sup>259</sup> Liudas Truska, Vygantas Vareikis, *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje: XIX a. antroji pusė–1941 m. birželis*, Vilnius: Margi raštai, 2004.

Truskos atsakymas į kaltės klausimą 1940 m. vasarą aiškus – kaltas (ir) Smetonos režimas, daręs didesnių ar mažesnių klaidų, kurių (beje, pakankamai selektyviai) šaltiniuose prisirankioja istorikas. Režimas iš esmės buvo pats kaltas vien dėl savo egzistavimo, nes „diktatūra, kad ir aksominė, ugdo ne asmenybes, o pataikūnus, prisitaikėlius, vidutinybes“<sup>260</sup>; arba „antidemokratinio valdymo politiniai ir moraliniai padariniai lietuvių tautai buvo sunkūs. [...] Atimdamas iš žmonių teisę dalyvauti valstybės valdyme, režimas kartu atleido juos nuo pareigos rūpintis valstybės reikalais, nes teisė ir pareiga šiuo atveju neatskiriamos. Į žmonių sąmonę buvo kalama mintis, jog vadas budi, todėl tauta galinti būti rami ir nesiblaškyti, kad nekliudytų vairininkui vesti Lietuvos laivą per audringą Europos politikos jūrą. Antidemokratinis valdymas ir sunki ekonominė 4-o dešimtmečio padėtis daugelio žmonių sąmonėje nuvertino žodį „nepriklausomybė“. Visuomenėje plito apatija“<sup>261</sup>. Toks požiūris, visų pirma, kiek menkina pačią tarpukario Lietuvos valstybę ir visuomenę. Visas diskusijas spaudoje Truska laiko ne visuomenės gyvybingumo, atsakomybės dėl valstybės likimo, pareigos ir rūpesčio Lietuvos ateitimi išraiška, o medžiaga dekadanso apraiškoms įrodyti. Panašius aiškinimus, inkulpuojančius Smetonos režimą už klaidas, sukūrusias įvairaus pobūdžio krizes yra pateikę Sennas, Algimantas Kasparavičius, Šarūnas Liekis, Vytautas Jokubauskas<sup>262</sup>, Solomonas Atamukas<sup>263</sup>. Jie tęsia dalyje išeivijos puoselėtą tradiciją itin kritiškai vertinti tarpukario Lietuvos visuomenės būklę, iš esmės sutapatinant ją su Smetonos režimu<sup>264</sup> (anaiptol neteigiame, kad Smetoną adoravusi išeivijos dalis buvo teisesnė). Užbaigiant derėtų pasakyti, kad ši istoriografinė srovė (ypač Truskos darbai), suklestėjusi po *perestrojkos* ir Nepriklausomybės atkūrimo, padarė didžiulę įtaką ne tik

---

<sup>260</sup> Truska, „Pasimokyti galima tik iš kritiškai suvoktos istorijos“, p. 397.

<sup>261</sup> Truska, *Lietuva 1938-1953*, p. 26–27.

<sup>262</sup> Žr. Šepečio pateikiamas citatas iš istorikų darbų: Šepetys, „Šešios pastabos“, p. 98–99; taip pat: *Valia priešintis: paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos*, sudarytojai Hektoras Vitkus, Vyantas Vareikis, Klaipėda: Druka, 2015, p. 93–100; Vytautas Jokubauskas, *Netiesioginis poveikis ir Lietuvos karinis saugumas 1919–1940 m.*, Klaipėda: Druka, 2019, p. 307–329.

<sup>263</sup> „Šis painus ir skausmingas priverstinis pasirinkimas [būti prosovietiniu, ar pronacistiniu – A. T.] buvo papildomas veiksnys, kuris gilino skilimą visuomenėje, aštrino bendrąją krizę, dar prieš tai apėmusią prezidento Antano Smetonos autoritarinį policinį režimą“, žr. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias*, p. 208.

<sup>264</sup> Kažkiek panašių tezių galima rasti ir sovietinėje istoriografijoje, ypač besistengusioje diskredituoti tautininkų valdžią, tačiau sovietinėje istoriografijoje šis klausimas sprendžiamas gerokai primityviau – į „revoliuciją“ vedančia dialektika.

istorikų, bet ir kitų mokslų atstovų ir visuomenės požiūriui į Lietuvos istoriją<sup>265</sup>.

### 2.1.2. *Deus ex machina*: pirmosios sovietinės Lietuvos okupacijos atvejis

Evoliucionieriams oponuojantys revoliucionieriai, kuriems priskirtini Streikus, Šepetys, Norbertas Černiauskas, Kęstutis Skrupskelis, iš dalies net ir Sennas, į 1940 m. birželio 14–15 d. įvykius linkę žiūrėti kaip į radikalų tikrovės pasikeitimą, kuriam Lietuva niekaip negalėjo pasiruošti, nes šį pakeitimą sąlygojo iš išorės primestas dviejų totalitarinių valstybių veikimas ir agresija – okupacijos istorija buvo revoliucija (ne bolševikine žodžio prasme, žinoma), kurios supratimui vidinių priežasčių, prielaidų paieškos nepadeda. Revoliucionieriai ypač akcentuoja totalitarinių režimų unikalumą, laiko jų agresiją ypatinga, dėl kurios jiems pavykdavo pakankamai nesunkiai (kaip kad Lietuvoje) užvaldyti okupuojamas valstybes bei visuomenes. Bet kokia okupacijos genezės introspekcija Lietuvoje revoliucionieriams nėra prasminga ir niekuo nepraturtina mūsų suvokimo apie pirmąsias okupacijos dienas, savaites ir mėnesius. Tai pakankamai radikali pozicija, su kuria galima ginčytis: pavyzdžiui, galima oponuoti, kad sunku paaiškinti aukščiausio rango Lietuvos politikų įsitraukimą į Liaudies vyriausybės veiklą (pvz., Ernesto Galvanausko), neatsižvelgiant į jų patirtį autoritarinio režimo metais.

Pagrindinis revoliucionierių iššūkis – istoriškai pagrįsti tai, kas istorikų instrumentais yra beveik nepagrindžiama. Tokie pertrūkiai istorijoje, kaip kad 1940 m. birželį supranta revoliucionieriai, visuomet labai prastai atsispindi istoriniuose šaltiniuose. Žmonių kasdienybė yra tęstinis procesas, kuriame radikalūs lūžiai įvyksta retai, o jų mastas išryškėja tik laiko perspektyvoje. Skaitydami pirmuosius dienoraščių įrašus po 1940 m. birželio 15 d., aiškiai užčiuopti pajėgsime tik emociją, bet anaipol ne racionalų situacijos įvertinimą, vėlesni dienoraščių įrašai gali prieštarauti pirminiam vertinimui. Pavyzdžiui, kun. Povilas Dogelis 1940 birželio 15 d. įrašė dienoraštyje apimtas rezignacijos: „Katastrofa. Jau po Lietuvai. Bolševikai Kaune“<sup>266</sup>, tačiau birželio 26 d. jau kalba kur kas nuosaikiau ir nenori sutikti su kalbančiaisiais apie valstybingumo pabaigą, nors prieš keliolika dienų ir pats

---

<sup>265</sup> Pavyzdžiui, 2009 m. (!) ekonomisto Petro Stankevičiaus knygos skyriuje apie 1940 m. okupaciją, pateikiama bendra 1940 m. vasaros įvykių rekonstrukcija remiantis vien tik Truskos ir Vytauto Kancevičiaus knygos *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose* perpasakojimu, žr. Stankevičius, *Lietuvos pramonės transformacijos ir jų socialinės-ekonominės pasekmės*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2009, p. 124–146.

<sup>266</sup> Povilas Dogelis, *Kas pergyventa: 1930–1949 metų dienoraštis*, 1940-06-15 įrašas, p. 225.

buvo vienas iš jų: „Per daug myliu Lietuvą, dėl to ir jaudinuosi, kai girdama kalbant, jog Lietuva nustoja savo nepriklausomybės“<sup>267</sup>.

Neįvertinant šio negebėjimo racionalizuoti tokio masto lūžių *ad hoc*, šaltiniai imami naudoti selektyviai, dažniausiai – iš anksto žinomų tezių pagrindimui. Revoliucionieriai ragina kiekvieną šaltinį vertinti atskirai, atsiriboti nuo išankstinio patyriminio bei istoriografinio žinojimo, nepasiduoti šaltinių instrumentalizavimo inercijai, o kaip esminį kelti klausimą apie šaltinio (ypač – egodokumentų) intenciją. Tokiu būdu didelė dalis egodokumentų, parašytų *post factum*, tiesiog eliminuojami kaip neaktualūs, vertinamos ne paskiros liudijimų detalės, o liudijimo, pasakojimo visuma. Taip, pavyzdžiui, Šepečiuui itin svarbiu ir dažnai akcentuojamu šaltiniu tapo Jozefo Mackiewicziaus *Kelias į niekur*<sup>268</sup>, kuris šaltinių kritikos požiūriu atrodo menkai patikimas šaltinis: parašytas iš laiko perspektyvos, beletrizuotas, apie lenkišką Vilniaus kraštą, o ne Kauno Lietuvą.

Evoliucionieriams įrodinėti savo tezes yra paprasčiau, nes laikantis požiūrio, kad vidinių prielaidų okupacijai ir visuomenės kolapsui buvo, bereikia jas rasti, o liudijimų apie autoritarinio režimo klaidas netrūksta – tiek vienalaikių, tiek ir retrospektyvių. Skaitant Zenono Ivinskio dienoraštį Smetonos valdžios subyrėjimas gali atrodyti neišvengiamas ir geidautinas, paburnojimų ant valdžios negebėjimo spręsti socioekonominės, sociokultūrinės ir politinės problemas galima rasti ir Mykolaičio-Putino, ir Dogelio dienoraščiuose, net ir autoritarinės valdžios kontroliuotoje bei cenzūruotoje spaudoje, kituose šaltiniuose. Nepaisant to, nenuginčijamas lieka faktas, kad iki 1940 m. birželio 15 d., valstybė ir visuomenė funkcionavo, gyveno pakankamai *normalų gyvenimą*. Net jei sutiktume, kad krizės ženklų ar politinių klaidų būta, jos niekaip nepajėgė paralyžiuoti tarpukario Lietuvos visuomenės, kaip kad matyti iš 2021 m. pasirodžiusios Černiausko studijos *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*, kurioje rekonstruojamas 1940 m. pirmosios pusės Lietuvos visuomenės portretas<sup>269</sup>. Černiauskas užčiuopia įvairius socialinius Lietuvos visuomenės pjūvius – darbininkiją ir bedarbius, šaulius, valstiečius, intelektualus, dvasininkus, mokytojus ir mokinius. Pasiiekti šias skirtingas visuomenės grupes, o svarbiausia – įžiūrėti šių socialinių grupių nevienalytiškumą, – Černiauskui pavyko kur kas geriau nei daugeliui bandžusių iki tol. Skaitant knygą, be Lietuvą apėmusios kuro krizės ir ekonominių sunkumų, Antrojo pasaulinio

---

<sup>267</sup> *Ibid.*, 1940-08-26 įrašas, p. 229.

<sup>268</sup> Józef Mackiewicz, *Kelias į niekur*, iš lenkų kalbos vertė Leonardas Vilkas, Vilnius: Aidai, 2009.

<sup>269</sup> Norbertas Černiauskas, *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*, Vilnius: Aukso žuvis, 2021.

karo įvykių sekimo, didesnių visuomenės „moralinės“ krizės ženklų nematyti. Greičiau priešingai – tai – gyvybinga, sparčiai modernėjanti, mobilizuotis gebanti, vilčių, ambicijų bei planų nestokojanti visuomenė ir valstybė. Panašus vaizdinys susidaro ir skaitant daugiau ar mažiau neutralių kasdienybės stebėtojų dienoraščius, o ne retrospektyvius ir pamokslauti linkstančius angažuotų įvykių dalyvių liudijimus. Nors tiesiogiai klausimų apie okupaciją Černiauskas ir nekelia, vis dėlto jo rodomas gyvybingos visuomenės portretas ragina atsisakyti vidinių okupacijos ir aneksijos „priežasčių“ paieškų; sustiprina argumentus į okupaciją žiūrėti ne kaip į evoliuciją, kuri brendo, o kaip į radikalų lūžį, kuriame nuo Lietuvos politikų mažai kas tepriklausė. Vis dėlto nei Černiauskas, nei Šepetys nepaaiškina, kaip ši visuomenė subyrėjo vos per keletą savaitių ar net dienų. Stingant šaltinių, ši istoriografinė diskusija tam tikra prasme virsta tikėjimo klausimu, kurio išspręsti nei pajėgsime, nei bandysime, nors savo požiūrį ir deklaravome bei deklaruosime toliau.

Su šia istoriografijos ir atminties problematika susijusi ir dar viena metodologinė problema, apsunkinanti mąstymą apie žmonių patirtis sovietinės okupacijos (ypač pirmosios) metais – elgesio modelių konstruktas, dažniausiai susivedantis į *kolaboravimo*, *pasipriešinimo* ir *prisitaikymo* sąvokas. Atkūrus Nepriklausomybę, šios sąvokos padėjo conceptualizuoti žmonių ar žmonių grupių elgesį okupacijų metais (ir tam tikra prasme tapo atsvara bei kultūros kritika „ir tada dirbome Lietuvai“ ar „kultūrinės rezistencijos“ mitams). Tačiau dabar pernelyg dažnai net istoriografijoje kolaboravimo, pasipriešinimo ir prisitaikymo sąvokos vartojamos iš inercijos, mechanškai, nepermastant jų turinio, o tai labiau apsunkina nei palengvina istorijos supratimą. Nereflektuojant šių elgesio modelių ribų lengva pasiduoti tokiems moralizuojančio pobūdžio apibendrinimams kaip šis: „kolaboravimas, kurį legalizavo ir net įpilietino besąlyginė kapituliacija ir kuris 1940 m. vasarą buvo pasiekęs neįtikėtiną mastą, apėmęs visus visuomenės sluoksnius“<sup>270</sup>. Vargu, ar išskyrus labai aiškiai identifikuojamus atvejus, kai būdavo užimamos atsakingos politinės pareigos (ministrų, Liaudies Seimo narių, VSD atsakingų pareigūnų; įvairių administracinių ir kultūrinių vadovaujantys postai) ar užsiimama prievarta prieš kitus gyventojus (dalyvavimas represijose), kalbėjimas apie kolaboravimą 1940 m. vasarą turi didelę prasmę. Šiame lygmenyje kolaboravimo klausimas istoriografijoje seniai išspręstas, tačiau iš inercijos per šią prizmę bandoma žiūrėti ir į visos visuomenės laikyseną. Norint tokiomis sąvokomis apibrėžti vyraujančią žmonių santykį su valdžia, reikia, kad režimas ir valdžia būtų nusistovėjusi,

---

<sup>270</sup> Truska, „Pasimokyti galima tik iš kritiškai suvoktos istorijos“, p. 395.

kaip ir visuomenės požiūris, o to 1940 m. vasarą tikrai nebuvo. Galima būtų prieštarauti, teigiant, kad Vakarų Europoje, pavyzdžiui, Prancūzijoje Antrojo pasaulinio karo metu iškart po nacių okupacijos pradžios kolaboravimo klausimas tapo vienu skaudžiausių. Tačiau Vakarų Europos patirtis buvo visiškai kitokia nei Lietuvos: Vakarų Europa patyrė brutalias karines okupacijas, kurių niekaip nemėginta užmaskuoti ar pavadinti kitaip: agresoriaus pajėgos įsiveržia į šalį ir užimtose teritorijose sukelia nepasitenkinimo ir bejėgiškumo jausmą tarp vietos gyventojų. Lietuvoje gi, kaip ir Latvijoje ar Estijoje, šis mechanizmas buvo kur kas subtilesnis, o okupacija, nors ir rėmėsi sovietine kariuomene, visgi nebuvo tiesiog karinė. Todėl teiginys, kad kolaboravimas 1940 m. vasarą Lietuvoje „buvo pasiekęs neįtikėtiną mastą“, ir apėmė visus sluoksnius, kaip siūlo Truska<sup>271</sup>, yra tiesiog klaidingas ir nepasakantis nieko prasmingo.

Taikant įvairius elgesio (ar apskritai – teorinius) modelius, reikia nuolat reflektuoti tokių įrankių ribas. Pavyzdžiui, vieną conceptualiausių tekstų apie šiuos elgesio modelius Lietuvoje 1996 m. parašęs Girnius<sup>272</sup> (šis tekstas kitų mokslininkų, Lietuvoje kalbančių apie pasipriešinimą-kolaboravimą-prisitaikymą dažnai nurodomas kaip atspirties taškas) aiškiai nurodė: tekstas tik apie inteligentijos elgesį, tad sąvokų pritaikymas kitiems sluoksniams dažnu atveju tiesiog neveikia. Vertinant vieno ar kito žmogaus elgesį Girnius siūlo atkreipti dėmesį į tai, kaip žmogus vertina savo specialybę ir jo santykius su partija bei valdžios struktūromis. Bene vieninteliai šaltiniai, kalbantys apie tokį santykį ir tampantys atspirties tašku tiek Girniui, tiek ir kitiems tyrėjams, yra refleksijos, egodokumentai – tekstai, kur žmonės apmąsto savo ir kitų santykį tikrove. Tačiau kaip elgtis tuomet, kai tų refleksijų (pvz., valstietijos atveju) tiesiog nėra? Be to, kaimo žmonėms juk apskritai nekyla klausimas, kaip vertinti savo „specialybę“. Žinoma, Girniaus modelis ar apibrėžimai nėra vieninteliai, o apie kolaboravimą kalba ne tik istorikai. Tai nereiškia, kad elgesio modelių prieiga nėra vaisinga, tiesiog nuolat reikia įvertinti jos ribas.

Nors (ne)pasipriešinimo klausimas išeivių memuaristikoje tampa esminiu, tačiau kasdienybės stebėtojų dienoraščiuose ir laiškuose iš 1940 m. vasaros, šio klausimo nekelia niekas, kaip ir nelipdo kolaboranto etiketės. Skaitant tokius šaltinius susidaro įspūdis, kad pasipriešinimo ir kolaboravimo klausimas imamas formuluoti tik nusistovėjus sovietų valdžiai, nuo maždaug 1941 m., kai ir imamas organizuoti antisovietinis pasipriešinimas, o tuo pačiu ir įvardijami pagrindiniai pasipriešinimo taikiniai, kuriais ir tapdavo žmonės,

---

<sup>271</sup> *Ibid.*

<sup>272</sup> Kęstutis Girnius, „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, nr. 5, p. 268–279.

vadinti kolaborantais: 1941 m. birželio sukilimo metu, o dar labiau partizaninio karo metu. Iki tol kalbėti apie (ne)pasipriešinimą yra tam tikras anachronizmas, kuris sukelia dar daugiau istorijos suvokimo problemų. Retrospektyviai ieškant pasipriešinimo ir jo neradus, kaip kad 1940 m. birželį, apima tam tikra resignacija, vėlgi verčianti diskredituoti tarpukario Lietuvos palikimą ir prieinama klaidingos išvados – jei nesipriešino, reiškia valstybė nebuvo verta ginti ar nesugebėjo gintis; visuomenė susitaikė, kolaboravo. Net ir *pasipriešinimo* sąvoka yra gerokai problemiška, nes Lietuvoje jis visų pirma įsivaizduojamas kaip partizaninis, pokarinis – organizuotas, kolektyvinis, ginkluotas ir radikalus. Tačiau 1940 m. vasarą, jei jau ieškotume, pasipriešinimo formų reikėtų ieškoti visiškai kitokių – net pasitraukimas į užsienį, einamų pareigų atsisakymas 1940 m. vasarą gali būti traktuojamas kaip pasipriešinimo veiksmas, kaip kad į Smetonos pasitraukimą yra linkęs žiūrėti Šepetys. Kelti klausimą, kodėl 1940 m. nebuvo priešintasi taip, kaip įsivaizduoja vėliau susipratę įvykių liudininkai ar istorikai, nėra tikslinga, nėra istoriška.

Šios istoriografinės ir atminties problematikos aptarimą užbaigsime pereidami prie kaimo sovietizacijos klausimų ir jų vaizdinių istoriografijoje. Lietuvos istoriografijoje kalbėjimas apie kaimo sovietizaciją 1940-41 m. dažniausiai susitelkia į po Liaudies seimo rinkimų pradėtą vykdyti sovietinę žemės reformą ir anksčiau pradėtus dalinti pažadus apie būsimą žemės dalinimą. Tradiciškai žemės reforma aiškinama kaip sovietinio režimo bandymas sukiršinti valstiečius tarpusavyje ir plėsti režimo socialinę bazę<sup>273</sup>. Stingant šaltinių, daroma (tarsi) logiška, tačiau sunkokai įrodoma (nėra šaltinių) prielaida: bežemiai ir mažąžemiai kaimo gyventojai buvo tarp pagrindinių naujo režimo simpatikų, nes jų simpatijas pelnyti pavyko vien žemės pažadu ir jo įgyvendinimu: „bežemiai ir mažąžemiai valstiečiai aktyviai įsitraukė į priešrinkiminę kampaniją, o ūkininkai į vykstančius procesus žvelgė su nepasitikėjimu ir baime“<sup>274</sup>; „[...] 1940 m. vasaros Lietuvoje įvykių nesuprasime, jeigu ignoruosime faktą, kad nemažai gyventojų, ypač vargingesniųjų, daugiau ar mažiau tikėjo demagoginiais komunistų pažadais [...]“<sup>275</sup>; tokį vertinimą perima ir ekonomistai: „Bežemiai ir mažąžemiai kaimo gyventojai, gavę žemės, bedarbiai, įgiję darbą pramonės įmonės, tarnautojai, užėmę vienokias ir kitokias pareigas valstybinėse įstaigose ir organizacijose, pritarė vykstantiems pertvarkymams. Tačiau

---

<sup>273</sup> Anušauskas [et al.], *Lietuva 1940-1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 122.

<sup>274</sup> Svarauskas, „Kodėl dalyvauta ir už ką balsuota rinkimuose į Liaudies Seimą 1940 m.?“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2018-2., p. 111.

<sup>275</sup> Truska, *Lietuva 1938–1953 m.*, p. 66.

dauguma stambesnių ūkininkų, nacionalizuotų įmonių savininkų, atleistų iš darbo už nenuolankumą okupantams, valstybinių įstaigų, tarnautojų, mokytojų, karininkų, kunigų ir kt. buvo nepatenkinti ir keikė okupantus bei vietinius jų pagalbininkus<sup>276</sup>. Taip bent iš dalies supanašėjama su marksistiniu požiūriu į pasaulį, kuriame kiekvienam socialiniam sluoksniui priskirtos įvairios objektyvios socioekonominės tapatybės, galingesnės už visas kitas subjektyvias tapatybes: „Šitoks žemės klausimo sprendimas Lietuvoje buvo labiausiai suprantamas ir artimas kaimo proletariatui ir darbo valstiečiams. [...] Štai dėl ko Lietuvos Komunistų partijos agrarinė programa lietuviškosios buržuazijos diktatūros metais mobilizavo Lietuvos valstiečius kovai su buržuazija. Ši programa ir buvo pradėta ryžtingai vykdyti galutinai laimėjus proletariato diktatūrai Lietuvoje – išrinkus Liaudies Seimą. Ją entuziastingai parėmė Lietuvos kaimo varguomenė ir darbo valstiečių plačiausios masės“<sup>277</sup>. Kitaip tariant, valstiečiai elgėsi vienaip ar kitaip, tikėjo ar netikėjo, rėmė ar nerėmė, nes jie yra valstiečiai – dažniausiai į tokius rėmus galima suskliausti didelę dalį istorikų tezių apie kaimo sovietizaciją pirmosios sovietinės okupacijos metais; esą žmonių elgesį nulemia jų ekonominiai poreikiai, o ne valia.

Vis dėlto ne visada verta esmine žmogaus charakteristika laikyti jo socioekonominę tapatybę. Kaimo sovietizacija nėra vien tik sovietinės ekonominės santvarkos įdiegimas kaime, tai kur kas platesnė, žmonių ir erdvės užvaldymo programa, kuri pradėdama diegti jau pirmosiomis dienomis po okupacijos, o ir reakcijų į ją būta įvairių. Žmonės reaguoti turėjo ne vien į pažadus dėl žemės, bet ir visas kitas permainas: pokyčius mokyklose, kai religinius ir valstybingumo simbolius pakeičia Leninas ir Stalinas, staigius ir masinius visuomeninių organizacijų uždarymus, antireliginio turinio pasisakymus, kaimynų politikavimus, pasklidusias žinias apie pirmuosius suimtus asmenis, *etc*<sup>278</sup>. Pavyzdžiui, Yehuda Baueris teigia, kad Rytų Lenkijoje sovietų okupaciją palankiau sutiko jauni ir vargingi žydai, o pasiturintys, vyresni, religingesni reagavo kur kas šalčiau<sup>279</sup>. Tą patį pastebi ir Janas Grossas, teigęs, kad jei kuris visuomenės segmentas sovietų okupuotoje

---

<sup>276</sup> Stankevičius, *Lietuvos pramonės transformacijos*, p. 142.

<sup>277</sup> Gregorauskas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis 1940–1960 m.*, p. 76.

<sup>278</sup> Tiesa, teisybės dėlei reikia pasakyti, kad ir kai kuriems įvykių liudininkams kartais viskas atrodė paprasta, būtent pagal socioekonominės tapatybių rėmus. Pavyzdžiui, Pauliukas 1940 m. rugpjūčio 4 d. dienoraštyje užsirašė: „Visi bežemiai ir mažžemiai išsižioję laukia, kaip greitai valdžia apdovanos juos žadėta žeme.“, žr. Pauliukas, *Dienynas*, p. 667.

<sup>279</sup> Yehuda Bauer, *The Death of the Shtetl*, New Haven, London: Yale University Press, 2009, p. 38–42.

Rytų Lenkijoje 1939 m. ir atsiliepė į naujo režimo mobilizaciją, tai buvo jaunimas – ne vien dėl įtikėjimo pokyčiais, kuriuos neša režimas, bet ir dėl nuotykių troškimo<sup>280</sup>. Tai kur kas subtilesnė visuomenės stratifikacija nei vien pagal (ne)turėto žemės ploto dydį. Juk žemės pažadai irgi labiausiai aktualūs buvo jaunimui, o ne vyresnio amžiaus žmonėms, kuriems įsitvirtinti žemės ūkyje buvo kur kas sunkiau. Istoriografijoje mėgstamų naudoti saugumo ir policijos struktūrų raportuose taip pat matyti atvejų, kai fiksuojama, jog vyresni žmonės buvo pasyvesni naujojo režimo atžvilgiu, be to ir valstiečių reakcija nebuvo numaldyta vien žemės pažadu, taip pat atsirasdavo ir „buožių“, kurie tapdavo naujojo režimo šalininkais<sup>281</sup>.

Šiame skyriuje ir bandysime ieškoti kitokių prieigos taškų prie kaimo sovietizacijos nei tai tradiciškai daroma Lietuvos istoriografijoje. Atspirties tašku mūsų požiūriui į Lietuvos sovietizacijos procesus galima laikyti minėtojo Grosso tyrimą apie Vakarų Lenkijos sovietizaciją 1939–1940 m. Gerai žinoma, kad nei Lietuvoje, nei bet kurioje kitoje okupuotoje teritorijoje bolševikai neturėjo pakankamai patikimų žmonių, kad galėtų įvykdyti pilną, totalitarinę valstybės ir visuomenės užvaldymą ir sovietizaciją, o ne tik karinį teritorijos užgrobimą: iki okupacijos uždrausta Lietuvos komunistų partija

---

<sup>280</sup> Jan Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2002, p. 125.

<sup>281</sup> Kelios citatos iš Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos suvestinių: „Seinų apskr. Rudaminos apylinkėje Liaudies Vyriausybę ir nauja politinė santvarka jaunimas daugumoje patenkintas, tačiau senesnio amžiaus gyventojai reiškia visokių abejonių. Esą, galys prasidėti per didelis darbininkų sauvaliavimas, galį būti nusavinta ir mažesnių ūkių žemės, bijomasi, kad nepasireikštų kokia nors suirutė ir kad nekiltų karas. Be to, senesnio amžiaus žmonės čia susirūpinę ir bažnyčios likimu ir pageidaujama, kad ji tikintiesiems būtų palikta. Dvasininkija čia laikosi santūriai.“ (1940-07-09); apie mitingus Prienuose: „Valstiečiai šalčiau reagavo į kalbas, negu miestelėnai“ (1940-07-20); apie verčiančius kailį mitinguose: „Kadangi tardytojas Krukauskas [entuziastingai kalbėjęs prosovietiniame mitinge – A. T.] turi ūkį, regis iš 60 ha, tai po jo kalbos Laižuvos apylinkės nepažįstami asmenys jį kritikavo sakydami, kad kalba apie proletariatą ir lygybę, o pats be tarnybos turi tokį ūkį. Esą, jeigu jis toks proletariato užtarėjas, būtų labai gražu, jeigu būtų paminėjęs, jog savo ūkį kiekvienu momentu pasiruošęs atiduoti vargšams. Kalbėjo, kad savo ūkyje darbininkus engė kiek įmanydamas, net su revolveriu grąšindamas. Kiti juokėsi ir iš mokytojo Savicko, kuris tik ką nešiojęs žalią uniformą ir taip persekiojęs nestojusius į tautininkų ir jaunalietuvių eiles, dabar staiga pasidaręs tokiu liaudies teisių gynėju, jų užtarytoju ir atsidėjęs keikia tautininkus. Dėl mokytojo Savicko, ypač tarnautojai išsireiškia, kad komunistų partija ir bendrai valdžia turėtų tokių staigių persimetėlių vengti, nes jie gali tik skaudžiai apvilti. Sako, geriau jau turėti reikalą su neutraliu žmogumi, negu su tokiu išverstskūriu“ (1940-07-01). Žr. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 230, 249; b. 225, l. 31.

buvo silpna ir nepopuliari, ypač kaime – skaičiuojant ne tik partijos narius, bet ir atsiųstus iš SSRS žmones, taip pat prijauniančius vietos entuziastus, fanatikus, žioplius, naivuolius, pažįstamus ir kitą mobilizuojamą aktyvą (kuris tikrai ne visas buvo patikimas), vis tiek kalbame apie nedidelę žmonių grupę. Po karinės invazijos, tapusios preliudu sovietizacijai, bolševikai aktyviai nebesirėmė ir šimtais tūkstančių raudonarmiečių, likusių Lietuvoje. Sovietai veikė ypatingu būdu, kur kas rafinučiau ir subtiliau nei naciai bet kur Europoje, ir buvo gerai įsavinę mechanizmus, leidžiančius kompensuoti šį kadro trūkumą. Todėl atspirties tašku mūsų požiūriui tampa Grosso tezė apie ypatingą sovietinio užvaldymo pobūdį: „Paversti žmones nepajėgiais suprasti, kas leidžiama, ir priversti juos patirti, kad jų gyvenimas yra „visiškai pasikeitęs“ – būtent toks buvo sovietų administracijos tikslas, kuriam pasiekti ji sugalvojo neįtikėtina paprastą ir ekonomišką priemonę: kiekviena bendruomenė turėjo ardyti savo vientisumą, bendrystę, kad užvaldymas vyktų ne iš išorės, o iš vidaus. Tai leido režimui ignoruoti arba bent jau atidėti kvalifikuotų kadro stygiaus klausimą, o iš bendruomenės tuo pat metu buvo atimta galimybė konsoliduotis prieš išorinę grėsmę. Jei revoliucijos sąvoka, bent jau tokia, kokią praktikavo sovietiniai komunistai, turi prasmę, ji neabejotinai turi apimti ir šią stulbinamą savybę – bendruomenės savidestrukciją“<sup>282</sup>. Žinoma, Lietuvos ir Lenkijos visuomenės skyrėsi, neketiname teigti, kad Grosso teiginius apie Rytų Lenkijos (ar Vakarų Ukrainos bei Baltarusijos) sovietizaciją galima aklai perimti Lietuvos kontekstui, vis dėlto tai prieigos prie problemos klausimas, ne paties turinio. Grosso tezė savaime ir nėra revoliucinga (panašų požiūrį *Kelyje į niekur* suformuluoja ir Mackiewiczius), ji kažkiek primena ir kitų totalitarizmo tyrinėtojų tezes apie šių režimų unikalumą, tačiau Lietuvos istoriografijoje pakankamai neįprasta tyrinėti sovietizaciją iš šios perspektyvos – mūsųose dažniau keliamas (ne)(i)tikėjimo okupantų pažadais klausimais. Grosso perspektyva ištraukia mus iš lituanistinio atminties-istoriografinio-kultūrinio diskurso, iš mūsų retrospektyvaus žinojimo spąstų, ir siūlo į 1940 m. sovietizaciją žiūrėti kiek kitaip. Užuoat telkėsi į bolševikų veikimo turinį 1940–

---

<sup>282</sup> Gross, *op. cit.*, p. 70. „Rendering people incapable of knowing what is allowed and making them experience their lives as „completely changed“ was precisely the Soviet Administration’s aim, and it invented a remarkably simple and economical device to this end: each community was to undermine its own cohesiveness, being therefore overpowered not from without but from within. This enabled the regime to ignore, or at least postpone, resolution of the critical shortage of qualified manpower, while the community was simultaneously deprived of the opportunity to consolidate against an external threat. If there is a meaning to the concept of revolution, at least as practiced by Soviet communists, it certainly must include this awesome characteristic: the included self-destruction of a community“.

41 m., pažadus ir tikėjimą jais, daugiau dėmesio skirsime jų veikimo formoms ir prasidėjusiai visuomenės destrukcijai.

Aptarus šias problemas, dėl kurių mūsų požiūriu mėginti imtis detalios 1940–1941 m. rekonstrukcijos šio tyrimo kontekste yra pernelyg ambicinga, apsiribosime keliais pjūviais, atskleidžiančiais pirmuosius Lietuvos kaimo sovietizacijos etapus. Siekdami išsivaduoti iš istoriografinio ir atminties diktato, daugiausiai pirmosios sovietinės okupacijos analizę grįšime remdamiesi egodokumentais, konkrečiai – dienoraščiais; o atsiminimuose ieškosime ne įvykių įvertinimų, o tik pasakojimų detalių (faktų). Deja, neišvengiamai, didžioji egodokumentų dalis daugiau pasakoja ne kaimo, o miesto sovietizacijos istoriją, nors panašumų tarp šių erdvių užvaldymo 1940–41 m. būta.

## 2.2. Vidinė destrukcija: *visiškai pasikeitęs* pasaulis

*Taip netikra viskas atrodo, taip keistai visi elgiasi, – Ignas Šeinius,  
Raudonasis Tvanas.*

1940 m. birželio 15 d. sovietinė kariuomenė peržengė Lietuvos sieną ir užėmė didžiuosius Lietuvos miestus. Iš Lietuvos pasitraukė prezidentas Smetona, o iš SSRS atvyko Vladimiras Dekanozovas. Prasidėjo Lietuvos aneksijos ir sovietizacijos procesas, istoriografijoje dažnai vadinamas Dekanozovo „spektakliu“<sup>283</sup>, pabrėžiant tai, kad sovietizacija vyko pagal tipiška sovietinį modelį: identiški procesai vyko Latvijoje ir Estijoje; panašiai elgtasi Rytų Lenkijoje 1939 m. bei pokario Vidurio-Rytų Europoje. Iš kalėjimų paleistas ir mobilizuojamas komunistinis aktyvus mobilizuojamas perima svarbius administracinius ir politinius postus, iš kurių šalinti tarpukario Lietuvos pareigūnai – apskrinių viršininkai, burmistrai, policijos viršininkai, teisėjai; prasideda politinių ir administracinių institucijų, jėgos struktūrų ir kariuomenės perėmimas, neutralizuota ir izoliuota Lietuvos kariuomenė, nuo liepos 1 d. uždraustos visos nekomunistinės organizacijos, pradėta kurti liaudies milicija, ruošiasi Liaudies seimo rinkimams.

Šis vaizdiny „iš viršaus“ daug kartų analizuotas istoriografijoje, tad jo pernelyg nedetalizuosime, o daugiau mėginsime užčiuopti visuomenės reakcijas bei jų įvairovę. Akcentuosime tik tai, kad *labai greitai pasikeitė labai daug*. Didžiulio masto permainos prasidėjo iškart su okupacija, o žmonės, nors ir galutinai nesuprato, kas įvyko ir negebėjo to racionalizuoti, aiškiai jautė, kad jų gyvenimai, sekant Grosso teze, „visiškai pasikeitė“.

---

<sup>283</sup> Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija, p. 79.

Viešoji erdvė – radijas, ypač laikraščiai – nebespėjo paskui greitai besikeičiančią tikrovę, nors ir liko bene vieninteliu informaciniu kanalu, ypač kaimo žmonėms<sup>284</sup>. Išskyrus TASSo ir sovietų perimtos ELTA pranešimų publikacijas, naujosios valdžios iniciatyva įgrūdamų vedamųjų, Lietuvos žiniasklaida nebepajėgė pasakyti beveik nieko aktualaus apie tikrovę: atsivėrė praraja tarp įvykusių permainų ir jas lydėjusio viešojo diskurso. Šią prarają pastebėjo net pati sovietinė spauda, pavyzdžiui, *Liaudies balse* birželio 24 d. rašyta: „Reikia pasakyti, kad kai kurie laikraščiai gana keistai šiuo momentu atrodo. Tuo laiku, kai kraštas gyvena istorinį momentą, šie laikraščiai atrodo lyg būtų išleisti užsieny. Jie pilni visokių aprašymų apie užsienio politiką, bet jie labai maža ir šykščiai deda medžiagos apie mūsų dabarties įvykius“<sup>285</sup>. Paleckis atsiminimuose taip pat užsimena apie spaudos negebėjimą spėti paskui tikrovę, kai pirmomis dienomis po okupacijos „laikraščiai skelbė smulkmenas, kaip vokiečiai įžengė į Paryžių, kaip paėmė Verdeną“<sup>286</sup>.

Skaitant dienoraščius matyti, kad žinios ir gandai sklido net greičiau nei žmonės kažkoku būdu patirdavo permainas; žinios apie okupaciją juos pasiekė kasdienėse situacijose, o žmonės bandė užpildyti šį informacinį vakuumą savomis interpretacijomis ir sklindančiais gandai: „Visą dieną nieko nežinojau, kas įvyko, tik Vrubl. Bibl. panelė mane sustabdė ir pasakė, kad bolš. įžengė į Lietuvą – kad krautuvės apgultos žmonių [...]. Vėliau sužinojau, kad sov. kar. įžengė į Lietuvą ir užėmė svarbesnius centrus: Kauną, Vilnių, Panevėžį, Šiaulius, Raseinius. Liūdna, labai liūdna...“, – 1940 m. birželio 15 d. užrašų knygelėje fiksavo Halina Kairiūkštytė<sup>287</sup>. Paleckį žinios esą pasiveja išėjusį iš kino teatro<sup>288</sup>, Zenoną Ivinskį – gatvėje, išėjus iš universiteto po daktaro disertacijos gynimo<sup>289</sup>, Mykolą Romerį – belaukiant traukinio: „Rytą išvažiavau iš Vilniaus. Važiuoju į Švenčionėlius ir Panevėžį. Iki Panevėžio (iš Švenčionėlių siauruoju) atvažiavau ramiai. Bet Panevėžyje išgirdau negirdėtas naujienas. Kai atėjo mano greitas traukinys į Obelius – pirmas, kurį sutikau, buvo Silvestras Leonas, dabartinis Tribunolo teisėjas [...]. Iš jo pirmo sužinojau didelę naujieną, kad šiandien Sovietų kariuomenė žygiuoja į Lietuvą ir „užima“ Vilnių, Kauną, Panevėžį, Raseinius, Alytų ir

---

<sup>284</sup> Pasak Antano Terlecko, iki 1941 m. birželio trėmimų jo tėvas apie sovietų valdžią ir Staliną žinojo tik iš laikraščių, in: Antanas Terleckas, *Trys politiniai laišakai*, Vilnius: Lietuvos laisvės lyga, 1992, p. 22–23.

<sup>285</sup> „Nauji metodai?“, in: *Liaudies balsas*, 1940-06-24.

<sup>286</sup> Justas Paleckis, *Gyvenimas prasideda*, Vilnius: Vaga, 1967, p. 230.

<sup>287</sup> Halinos Kairiūkštytės užrašų knygutė, 1940-06-15 įrašas, in: LLMA, f. 397, ap. 1, b. 826, l. 115.

<sup>288</sup> Paleckis, *Gyvenimas prasideda*, p. 229.

<sup>289</sup> Ivinskio dienoraštis, 1940-06-16 įrašas, p. 532.

bene Kėdainius. Tai nėra Lietuvos likvidavimas, bet šiaip ar taip visiškas jos pavergimas. Vagone važiauvau su Antanu Vienožinskiu ir keliais kitais ponais. Aišku, visi gyvai komentavo naujieną“<sup>290</sup>.

Pirmu tiesioginiu susidūrimu su pakitusia tikrove daugeliui tapo raudonarmiečių ir karinės technikos pamatymas. Nors istoriografijoje ir teigiama, kad sovietiniai kareiviai stengėsi elgtis ir atrodyti padoriai, nekonfliktuoti su vietos gyventojais, tačiau vien paties vaizdo užteko pasėti baimei ir neužtikrintumui. Šepetys kelia vargiai įrodomą (bet vien dėl to neatmestiną) hipotezę, kad raudonarmiečių ir karinės technikos pamatymas politiniame gyvenime aktyviai nedalyvavusiems žmonėms (pvz., kaimo gyventojams) buvo esminė patirtis: „Paprastam žmogui Lietuvos kaime, miestelyje ar net mieste, nedalyvavusiam įvykiuose ir buvusiam politiškai pasyviu, viskas regėjosi daug aiškiau – rusų tankai užėjo, viskas baigta, Lietuvos nebėra. Ir jau reikėjo galvoti – kaip dabar gyvensim, kaip ištversim? O tie, kurie buvo arčiau politinės tikrovės, visuomeniškai aktyvesni, galėjo dar kelias savaites galvoti, kad galima kažką išgelbėti, kad dar ne viskas prarasta“<sup>291</sup>. Nors hipotezė veikiausiai neįrodoma dėl šaltinių stokos, bet visgi svarbi ne tik savo turiniu, bet ir tuo, kad neapriboja kaimo žmonių reakcijos į prasidėjusią sovietizaciją žemės klausimu.

Vis dėlto kad raudonarmiečių pamatymas buvo ypatingas įvykis, liudija daugybė šaltinių. Tarp Ramygalos ir Panevėžio kursavęs mokytojas Lukšys dienoraštyje 1940 VI 15 užsirašė: „Susirūpinęs išleistuvėmis (VI skyr.) 16 val. grįžtu iš miesto – namie ašaros. Net šurpas nukrėtė. Kas gi atsitiko? Žmona išsigandusi. Karas!“<sup>292</sup>. Kitą dieną jis tęsė: „Nuo ankstauro ryto dunda SSSR šarvuočiai, tankai. Žmonės stoviniuoja, kalbasi. Apie vidudienį prisirinko aikštė žmonių – mitingas. Jau kiekvieną šarvuotę pasitikdami sveikina. Šarvuočiai skubiai važiuoja: užsisukdami išrausė grindinį“<sup>293</sup>. Kunigas Antanas Pauliukas dienoraštyje užsirašė: „Vakar, birželio 17 d., vieškeliu pro Palaukių koplyčią ir Tiltagalių sodžių per visą dieną be pertraukio ėjo ir važiavo labai daug rusų kariuomenės. Kur važiavo ir koku tikslu? Niekas nežino. Labai daug prabirbėjo tankų, gruzovikų, autobusų ir automobilių. Per tirštus dulkių debesius sunku buvo išžiūrėti pravažiuojančius. Nuo dulkių ko neuždusome.“<sup>294</sup> Ivinskis apie raudonarmiečius Laisvės alėjoje konstatavo:

---

<sup>290</sup> Mykolo Romerio dienoraščio ištraukos, 1940-06-15 įrašas, in: *Kultūros barai*, 1991/8, p. 75.

<sup>291</sup> Šepetys, „Šešios pastabos apie..“, p. 100.

<sup>292</sup> Lukšio dienoraštis, 1940-06-15 įrašas, l. 41.

<sup>293</sup> *Ibid.*, l. 43.

<sup>294</sup> Pauliukas, *Dienynas*, 1940-06-18 įrašas, p. 654.

„Išpūdis buvo savotiškas“<sup>295</sup>, per kariuomenės pamatymą su okupacija susiduria ir Niliūnas, ir Šeinius *Raudonojo tvano* herojus<sup>296</sup>. Vėlesniuose išeivių atsiminimuose šis išpūdis kiek slopsta – jį nustelbia vėlesnės okupacijų patirtys, nors, pavyzdžiui, sovietiniuose lageriuose kalintas Valentinas Gustainis prisiminimuose rašė, kad Laisvės alėjoje matyti kavaleristai „atrodė grėsmingai, bijojau arčiau prieiti“<sup>297</sup>.

Iš dienoraščių matyti skirtingi, o ne vienodi situacijos įvertinimai, o tai reiškia, kad reakcijos ir interpretacijos visuomenėje buvo įvairios, žmonės tiesiog bandė suvokti, kas dedasi: okupacija (o ir okupacija okupacijai nelygi)? Protektoratas? Darbininkų valdžia? Karas? Ką reiškia Smetonos pasitraukimas? Žmonės galėjo tik spėlioti. Skyrėsi ir žmonių elgesys: dalis politinio elito pabėgo iš Lietuvos, dalis – liko savo postuose, įsivaizduodami, kad jų darbas vis dar yra prasmingas, tuo stiprindami sovietų kurtos *normalybės* iliuziją; atsirado ir grupė visuomenei ligtol nepažintų, tačiau politiškai angažuotų žmonių, noriai įsitraukusių į naujosios Lietuvos kūrimą. Tačiau nei apie visuotinį palaikymą (kolaboravimą), nei apie visuotinį pasipriešinimą kalbėti neverta.

Kaip ir po 1939 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutarties, Lietuvoje atsiradę raudonarmiečiai netruko tapti tam tikru kliuviniu gyventojų kasdienybei: netrukus į valdžios institucijas plūstelėjo valstiečių skundai dėl apylinkėse atsidūrusių karinių dalinių nuostolių: nuganytų pievų, išmindytų pasėlių, iškirstų medžių, *etc.*<sup>298</sup>, fiksuoti incidentai kaip girti kariškiai savivaliauja, ima šaudyti ar griebiasi prievartos<sup>299</sup>, netgi grobia merginas prievartiniam darbui<sup>300</sup>. Atsižvelgiant į tai, kad okupacinė valdžia raudonarmiečius stengtasi suvaldyti, jog šie nekeltų didesnio visuomenės nepasitenkinimo (gerokai prasčiau tai daryti pavyko 1944–1945 m.), ko gero,

---

<sup>295</sup> Ivinskio dienoraštis, 1940-06-16 įrašas, p. 535.

<sup>296</sup> Šeinius, *Raudonasis tvanas*, New York: Talka, 1953, p. 89–90.

<sup>297</sup> Valentinas Gustainis, *Be kaltės*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 37.

<sup>298</sup> Trakų apskrities, Kaišiadorių valsčiaus ūkininkų nusiskundimai dėl sovietų kariuomenės padarytų nuostolių ir tai patvirtinantys vietos apžiūros aktai, in: LYA, f. V-148, ap. 9, b. 26, l. 10–42 [<https://www.kgbveikla.lt/docs/show/6340/from:538>, žiūrėta 2023-06-26]. Pauliukas 1940-07-04 fiksuoja: „Permetimas kariuomenės padaro nemažai nuostolių ūkininkams“, žr. Pauliukas, *Dienynas*, p. 659.

<sup>299</sup> „Rokiškio apskrities policijos Obelių nuovados viršininko raportas Rokiškio policijos vadui“, 1940-06-18, in: LCVA, f. 384, ap. 4, b. 20, l. 41 [<https://www.kgbveikla.lt/docs/show/6344/from:538>, žiūrėta 2023-06-26]; Politinio pobūdžio įvykių santraukos ir Kauno miesto milicijos budėtojo pranešimai iš 1940 m. rugpjūčio 4–5 d., in: LCVA, f. R-130, ap. 1, b. 3, l. 125 [<https://www.kgbveikla.lt/docs/show/6364/from:538>, žiūrėta 2023-06-26]

<sup>300</sup> Pauliukas, *Dienynas*, 1940-11-16 įrašas, p. 700–701.

šių susidūrimų nederėtų laikyti masiniu reiškiniu, bet incidentai fiksuoti tiek dienoraščiuose, tiek ir valdžios institucijų dokumentuose.

Pirminę patirtį – susidūrimą su svetima kariuomene – lydėjo staigūs pokyčiai visoje Lietuvoje. Vienu pirmųjų konkrečių okupacinio režimo uždavinių tapo bandymas suvaldyti visuomenės reakciją ir sudaryti išpūdį, kad įvyko taikus valdžios perėmimas, o ne brutalus valstybės užgrobimas. Spauldoje ir radijo bangomis nuolat kartojamos tos pačios žinutės: nebijokite, dirbkite, likite savo vietose, neklausykite gandų, jas kartoja ir žlugusios tautininkų valdžios atstovai<sup>301</sup>. Viešasis diskursas apsisvertė – anksčiau garbintas Smetonos režimas imtas vaizduoti kaip išnaudotojiškas, iškart imamas kurti sovietinis pasakojimas, kad Smetona „pabėgo“ ir paliko tautą likimo valiai. Tuo pačiu imama griežtinti viešojo gyvenimo kontrolė: dar birželio 16 d. priimamas nutarimas apie viešojo gyvenimo apribojimus miestuose: įvedama komendanto valanda, uždraudžiamas naktinis gyvenimas, būriavimasis, gandų platinimas, uždraudžiama netgi „nutraukti darbą“<sup>302</sup>.

Istoriografijoje linkstama susikoncentruoti į šių pasakojimų ir viešosios erdvės turinį, teigiama, kad bandydami maskuoti savo tikruosius interesus, bolševikai nekalbėjo nei apie Lietuvos inkorporavimą į SSRS, nei apie būsimos sovietizacijos mastus (kolektyvizaciją), kūrė iliuziją, gudravo, nekalbėjo apie savo ilgalaikius tikslus ir taip glumino vietos gyventojus, kurių pirminį išgastį suvaldė iš Nepriklausomos Lietuvos laikų atpažįstamos personalijos Liaudies vyriausybės sudėtyje. Šie aspektai svarbūs, tačiau tuomet kiek pražiūrimi kiti, liekantys už sovietinio kalbėjimo turinio – pats kalbėjimo būdas ir forma, atskleidžiantys, kad brutali destruktija, nors ir maskuojama, prasidėjo iškart po okupacijos, o visų pirma buvo sulaužyta viešoji erdvė.

Per porą savaitių nuo okupacijos pasikeitė ne tik viešosios erdvės turinys, bet ir forma, pati viešumoje vartojama kalba. Birželio 20 d. Kairiūkštytė užsirašė: „Laikraščiai peikia seną režimą, net nemalonu skaityti“<sup>303</sup>. Iki liepos 7 d. uždaromi beveik visi nekomunistiniai laikraščiai, o ir likusieji (*Lietuvos aidas*, *Lietuvos žinios*, *XX amžius*) pasidaro sunkiai beatpažįstami, forma ir turinys artėja (tiesa, nepasiekia) prie vėlyvojo stalinizmo nykumos. Nors sovietinis pasaulėvaizdis ir ideologija 1940 m. vasarą dar nebuvo brukami taip tiesmukai kaip reokupacijos metais, tačiau ne vien žmonių (ne)tikėjimas šiuo vaizdiniu yra svarbus, bet ir pats jo

---

<sup>301</sup> Pirmą tekstą apie tai, kas įvyko birželio 15 d. *Lietuvos aide* užrašė ilgametis Smetonos valdžios propagandistas Valentinas Gustainis: „Visų Lietuvos Respublikos piliečių ir gyventojų žiniai“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-06-17.

<sup>302</sup> „Kauno karo komendanto įsakymas nr 1“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-06-17.

<sup>303</sup> Kairiūkštytės užrašų knygelė, 1940-06-20, in: LLMA, f. 397, ap. 1, b. 826.

atsiradimas. Pavyzdžiui, Matlė Olkinaitė 1940 m. rugsėjo 23 d. dienoraštyje rašė: „Laikraščius skaičiau. Nagi nieko. Žmonės rašo ir patys netiki. Šeinas (nejaugi tas, kurį pažįstu) rašo apie naująją literatūrą, kuri dabar gali laisvai plėstis ir bujoti... Plėstis ir bujoti, o tuo pačiu metu jai nustatytos tokios siauros ribos ir toks aiškus, paprastas ir, sakyčiau, nekūrybiškas socialistinio realizmo kelias. Vaizduoti kunigą, ir būtinai pilvotą, ir kortų garbintoją. Vaizduoti dvarininką, ir būtinai kvailą ir supuvusį. Vaizduoti darbininką, ir būtinai sergantį ir nelaimingą. ... Literatūra gali laisvai plėstis ir bujoti!.. Liūdna ir juokinga“<sup>304</sup>. Nors viešosios erdvės turinys Olkinaitei atrodo svetimas ir ji bando jį atmesti, visgi jis įsiveržia į jos paauglišką pasaulį. Pauliukas rugpjūtį rašė: „[Nuo] šių metų, 1940 m., iš pat pradžių užsiprenumeravome visą 10 laikraščių. O šiandien prie bolševikų valdžios nebeturime nė vieno. Vietoje „XX amžiaus“ prisiūsdavo „Darbo Lietuvą“, bet šiandien ir to laikraščio nebegauname. Štai tau ir liuosybė žadėta. [...] Nebegirdžiame apie žemės parceliaciją, tai yra apie atėmimą žemės nuo vienu ir perdavimą kitiems, aiškiau sakant, apie atėmimą žemės nuo buržujų ir atidavimą biedniokams. [...] Visi ūkininkai neramūs, laukia kažkokių nepaprastų įvykių“<sup>305</sup>.

1940 m. sovietinis pasakojimas buvo svarbus ne vien dėl savo turinio ar transliuojamų žinučių, kuriomis kažkas neva būtinai turėjo įtikėti, kiek radikaliai tikrovės taisyklių pakeitimui, tokiam, kur naujosios tikrovės ribos nėra aiškios, kaip kad teigė Grossas. Kasdienėje kalboje anksčiau naudoti žodžiai ir jų prasmės radikaliai keitėsi, atsirado visiškai naujos, niekad negirdėtos ir neaiškaus turinio sąvokos, kurias žmonės ėmė nuolat girdėti. Istorikai seniai atkreipė dėmesį į karingą bolševikinės retorikos pobūdį<sup>306</sup>, kuris buvo visiškai svetimas ir neįprastas lyginant su demokratinių ar net autoritarinių režimų retorika. Išnaudojant šią retoriką, kaip teigia Sennas, buvo kuriama žiauri ir brutali viešoji smurto kultūra, kuri turėjo įtakos ir kasdienybei, žmonių tarpusavio santykiams<sup>307</sup>. Pati kalba tapo instrumentu, kuris kūrė chaosą žmonių mąstyme ir spartino sovietizaciją, kūrė neaiškių elgesio normų ir taisyklių pasaulį; sąvokų turinys sąmoningai ir sėkmingai plautas nuo bet kokio atpažįstamo tikrovės pamato. Tam tikra šio proceso iliustracija galima laikyti Gedvilo žodžius, kuriais jis kreipėsi į Lietuvos mokytojų suvažiavimą rugpjūčio 14 d.: „Toji revoliucija verčia mus visas

<sup>304</sup> Matilda Olkinaitė, *Atrakintas dienoraštis: kūrybos rinktinė*, 1940-09-23 įrašas, sudarytojas Mindaugas Kvietkauskas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.

<sup>305</sup> Pauliukas, *Dienynas*, 1940-08-21 įrašas, p. 671.

<sup>306</sup> Anu Mai Köll, *The Village and the Class War: Anti-Kulak Campaign in Estonia*, Budapest: CEU Press, 2013, p. 65.

<sup>307</sup> Senn, *op. cit.*, p. 293.

vertybes pervertinti. Tai, kas vakar buvo kilnu ir gerbiama, šiandien atrodo žema ir paniekinimo verta; kas vakar buvo gražu, šiandien – bjauru. Viskas radikalčiai pasikeičia<sup>308</sup>. Vertybių ir viešumos erdvę įvertino ir Olkinaitė: „Bjaurūs laikai. Pasaulis išėjo į gatvę, įsikišo raudoną nosinę į kišenėlę ir šūkauja. Salomėjos Nėries, Liudo Giros poemos – aš nežinau, kaip normalūs žmonės taip gali rašyti. Plakatai, plakatai – daugiau nieko. [...] Nejaugi komunizmas ir jo idėjos negali būti išreikštos eilėraščių, kuriame dominuotų ne griovimas, bet kūryba, ne neapykanta, o meilė?“<sup>309</sup>.

Vienu naujųjų ir greitai bene esminių tapusių viešosios erdvės konstrukto tapo „liaudies priešo“ sąvoka, ilgainiui virtusi savotišku bolševikinės retorikos simboliu. Nors Svarauskas teigia, kad „liaudies priešo“ sąvoka Lietuvos viešojoje erdvėje imta plačiai naudoti tik po 1940 m. liepos 5 d., kai diriguojant Dekanozovui buvo priimti nutarimai dėl rinkimų į Liaudies Seimą ir prasidėjo rinkiminė agitacija<sup>310</sup>, į viešumą ji įtraukta kone iškart po okupacijos. Dar birželio 18 d. LKP CK atsišaukime, sveikinančiame Justo Paleckio vyriausybę, rašoma: „Kraštas ir visų pirma valdžios aparatas turi būt išvalytas nuo šnipų, provokatorių ir niekšų. Į kalėjimą liaudies priešus!“<sup>311</sup>. Kitas atsišaukimas, birželio 22 d. atspausdintas *Liaudies balse*, ragino nepasiduoti provokatoriams, kuriems pavyksta suklaidinti darbininkus: „Tad nesiduokim provokuojami provokatorių, dirbkim sąžiningai savo darbą. [...] Šalin liaudies priešai!“<sup>312</sup>. Pasak pranešimų spaudoje, prosovietiniuose mitinguose birželį ir liepą taip pat dažnai buvo kalbama apie liaudies priešus<sup>313</sup>. Tad nereikėtų šios sąvokos sieti ir tik su rinkimais, dar aktualesnė ji tapo po jų.

Sąvokos turinys buvo visiškai miglotas, joje galėjo tilpti bet kas, anaip tol ne tik politiškai ar ekonomiškai režimo akyse susikompromitavę asmenys. Pokario metais liaudies priešai visų pirma bus nacionalistai ir buožės, 1940–41 m. daugiau dėmesio skirta su buvusia valstybe susisaisčiusiems asmenims: joks liaudies priešų sąrašas nebuvo baigtinis, kadangi jį *ad infinitum* būdavo galima išplėsti pridedant junginį: „ir kiti“. Už konkretų turinį svarbesni tapo beatodairiški raginimai priešą vyti šalin, netgi

---

<sup>308</sup> „Turime lenktyniauti dėl skubios pažangos: Vidaus reikalų ministerio M. Gedvilo kalba mokytojams“, in: *Tiesa*, 1940-08-15.

<sup>309</sup> Olkinaitė, *Atrakintas dienoraštis*, 1940-08-29 įrašas.

<sup>310</sup> Svarauskas, „Kodėl dalyvauta ir už ką balsuota rinkimuose į Liaudies Seimą 1940 metais?“, p. 106–107.

<sup>311</sup> LKP CK atsišaukimas „Sveikinam min. pirm. Paleckio vyriausybę!“, 1940-06-18, in: LYA, F. 1770, ap. 14, b. 1.

<sup>312</sup> LKP CK atsišaukimas „Nepasiduokim provokacijoms!“, 1940-06-22, in: *ibid*.

<sup>313</sup> „Mūsų liaudis žengia pirmyn pati savo laisvės kurti: kalbos, pasakytos per mitingą Petro Vileišio aikštėje“, in: *Tiesa*, 1940-06-26.

naikinti. Smurtas, o ir ilgainiui ir teroras imtas vaizduoti kaip būtina gerovės, „šviesaus rytojaus“, sąlyga. Pavyzdžiui, 1940 m. liepos 1 d. vakarinėje *Lietuvos aid*o laidoje pasirodė S. Nemunaičio straipsnis pavadinimu „Krašto demokratizacija“, kuriame įrodinėjama, kad krašto demokratizacija be laisvų rinkimų, aprūpinimo darbu, valstybės aparato sumažinimo, liaudies masių iniciatyvos ugdymo, etc., yra ir „kova be pasigailėjimo su visais liaudies priešais“<sup>314</sup>. Tai tipiška bolševikinė strategija – priešą paversti tarsi objektyviu, kita vertus – menkai apibrėžtu, nekonkrečiu, o tuo pačiu per šią mobilizaciją kovai su priešu, diegti bolševikinį mąstymą. Kitaip tariant, „liaudies priešų“ ir visos sovietinės naujakalbės kūrimas buvo vienas iš sistemos steigiamųjų elementų – ne tik kaip mobilizacijos, bet ir kaip destruktijos elementas, vėlgi kuriant neaiškias ribas ir taisykles turinčią tikrovę. Panašių pavyzdžių SSRS istorijoje yra gausu: pavyzdžiui, SSRS prasidėjus „išbuožinimo“ kampanijai, pasak Fitzpatrick, blogiausias jos aspektas buvo jos nenusipėjamumas ir neapibrėžtumas – bet kas galėjo tapti teroro auka (nors kai kurių tapsmas aukomis buvo akivaizdesnis ir labiau neišvengiamas nei kitų)<sup>315</sup>; Viola taip pat atkreipia dėmesį, kad bet kuris valstietis galėjo tapti liaudies priešu<sup>316</sup>, o buožės dehumanizavimas ir sąvokos išplėtimas leido ir netgi ragino kolektyvizacijos vykdytojus elgtis brutaliai<sup>317</sup> ir tai didino teroro prieš kaimo gyventojus mastą.

Tokiomis pat skėtinėmis, viską – ir tuo pačiu nieko, – apimančiomis sąvokomis tapo ir „liaudis“, netgi „partija“, „valstybė“, „buržuazija“, „proletariatas“. Šalia konkrečių sąvokų, painumo pridėjo ir viešumą užvaldžiusi sovietinė dialektika, kurią tiksliai apibendrino Sennas: „Vyriausybė skelbė santarvę ir kartu skatino konfliktą. Ji viešai pripažino tautų lygybę ir monolitinę darbo klasės brolybę; ji teigė simbolizuojanti anksčiau negirdėtą šalies gyventojų sutarimą. Ji įtikinėjo sugebanti struktūrizuoti ekonomiką, kad būtų išvengta nedarbo ir išnaudojimo. Antra vertus, ji ragino imtis energingų veiksmų prieš institucijas, tradicijas, įpročius ir asmenis („liaudies priešus“), kurie bent kiek nukrypo nuo jos idealų arba, dar svarbiau, nepaisė jos autoriteto“<sup>318</sup>. Keitėsi ir vaizdas miesteliuose bei miestuose, ypač Liaudies Seimo rinkimų fone, tačiau ir iki jų. Mokytojui Lukšiui didelį nerimą ir pasipiktinimą keldavo Panevėžyje matomi raudonarmiečiai, kurių karinė technika užkimšdavo gatves, ardydavo

---

<sup>314</sup> S. Nemunaitis, „Krašto demokratizacija“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-07-01.

<sup>315</sup> Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 48.

<sup>316</sup> Viola, *Best Sons of the Fatherland*, p. 16.

<sup>317</sup> Viola, *Peasant Rebels under Stalin*, p. 36.

<sup>318</sup> Senn, *op. cit.*, p. 292–293.

grindinį<sup>319</sup>; Dogelis fiksavo vizualinius pasikeitimus gatvėse: „Per tą laiką – nuo VI. 15 d., kai SSSR kariuomenė įžygiavo į Lietuvą, iš karto Lietuva paraudonavo. [...] Išnaudota kiekviena proga, kad raudonumu nudažyti. [...] Sako matę, kaip salaziečiai vežė ekskursiją vaikų į Pažaislį. Vaikai buvę su raudonomis vėliavomis. Pagaliaus spalva nieko blogo nesudaro, bet tik tikėjimas būtų išlaikytas – tegul sau būtų ir komunizmas“<sup>320</sup>.

Kartu su šia kalbine ir mentaline destrukcija siūlytas ir tam tikras pozityvus vykstančių permainų vertinimas – sovietinės gerovės valstybės pažadas, kurį bolševikai siūlė visiems (išskyrus, aišku, priešus) ir iškart. Kaimo gyventojams gerovė visų pirma siejosi su žeme: varguomenės sluoksniai tiek mieste tiek kaime imti vaizduoti kaip būsimosios Lietuvos atrama, kaimo žmonėms žadėta suteikti žemės, o apie kolchozus sąmoningai tylėta net po Liaudies seimo rinkimų. Liaudies vyriausybės žemės ūkio ministru tapęs Matas Mickis birželio 22 d. kalbėdamas per radiją, ramino kaimo gyventojus: „Kiekvienam ūkininkui, kuriam žemė yra pragyvenimo šaltinis, o ne spekuliacijos objektas, garantuojama visiška jos neliečiamybė“<sup>321</sup>, tą patį ministras kartojė ir po Liaudies Seimo rinkimų<sup>322</sup>. Ne ką mažiau svarbu už konkrečius pažadus buvo pats klasinio identiteto kūrimas, kad vieni žmonės – bežemiai, mažažemiai, darbininkai – yra savaime vertingi ir svarbūs, o kiti – klasiniai, liaudies priešai – yra savaime nusipelnę ne tik privilegijų apribojimo, bet galbūt net ir sunaikinimo.

Per mėnesį iki Liaudies seimo rinkimų kardinaliai pasikeitė visas viešasis gyvenimas, o tai žmones baugino ir neramino, nors istoriografijoje teigiama, kad kol svarbiausia institucija buvo Liaudies vyriausybė, žmonių palaikymas (ar bent nesipriešinimas) naujam režimui buvo didesnis<sup>323</sup>. Nors tokį požiūrį pagrindžiančių šaltinių tikrai galima rasti, vėlgi per daug susitelkiama į tam tikrus labai nepastovaus turinio aspektus, ir pražiūrimi formos klausimai. Kone visuose išlikusiuose dienoraščiuose iš 1940 m. vasaros, o ne retrospektyviuose egodokumentuose, vyraujanti emocija yra nerimas ir pasimetimas, negebėjimas prisitaikyti prie taip greitai besikeičiančios aplinkos, paprastų ir aiškių žinių (ne lozungų) stygius. Lukšys dar birželio 18 d. užrašė: „Sudarius naują vyriausybę, atrodo, padėtis aiškėja.

---

<sup>319</sup> Lukšio dienoraštis, 1940-06-15 įrašas, l. 43.

<sup>320</sup> Dogelis, *Kas pergyventa*, 1940-07-14 įrašas, p. 230.

<sup>321</sup> „Žemė, kurią jūs esate amžiais persunkę savo prakaitu ir krauju, yra jūsų ir pasiliks jūsų, - pareiškė žemės ūkio ministeris M. Mickis“, in: *Lietuvos ūkininkas*, 1940-06-27.

<sup>322</sup> „Nickas nevers ūkininkus dėtis į kolchozus pasakė Žemės ūkio ministeris“, in: *Lietuvos ūkininkas*, 1940-07-18.

<sup>323</sup> Svarauskas, *op. cit.*, p. 103.

Bet visuomenė dar nerami: visus užgulė hipnozės – pirkti!“<sup>324</sup>. Putinas dienoraštyje birželio 19 d. fiksavo „Niekas nekomentuoja ir nuotaikų nereiškiu“<sup>325</sup>, o liepos 7 d. tęsė: „Dėl visų tų ir daugybės kitų įvykių aiškios nuomonės negaliu susidaryti, nes gyvenant čia, užkampyje, stoka patikimų žinių ir šiaip tikresnių duomenų“<sup>326</sup>; Dogelis fiksavo kaip sovietų kariuomenė grupuojasi įvairiose Lietuvos vietose, o Kaune masiškai sekvestruojami butai<sup>327</sup>.

Kur kas tiksliau atrodo kalbėti apie visuomenę apėmusią vidinę fragmentaciją, socialinių saitų bei *normalybės* irimą, kurio apraiškų netrūko nuo pat 1940 m. birželio 15 d., o ne visuomenės (ne)tikėjimą sovietų valdžios pažadais. Bene ryškiausia visuomenės irimo manifestacija galima laikyti Senno pakankamai išsamiai aprašytą akivaizdų antisemitizmo augimą Lietuvoje<sup>328</sup>. Vyraujant tokiam pasimetimui ir socialinių ryšių irimui visuomenėje, aneksiją, grįžtant prie Grosso minties apie tikrovės su neaiškiais taisyklėmis kūrimą, vykdyti buvo paprasčiau.

### 2.3. Suvaldyti visuomenės reakciją

Visuomenės pasimetimas po okupacijos netruko pasireikšti konkrečiais veiksmais, visų pirma – bandymu sukaupti kažkokias atsargas, maistą, prekes. Kartu su Raudonosios armijos įsiveržimu pasklidus gandams apie karą, okupaciją, laukiantį kolchozų kūrimą, Lietuvos gyventojai, baimindamiesi ir pinigų nuvertėjimo, užgulė parduotuves dar labiau nei prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, po 1939 m. rugsėjo 1 d. Į tai reaguodami prekybininkai ir įvairios maisto pramonės sektoriaus dalys bandė parduotuves uždarinėti ir stabdyti prekybą, kad išvengtų nuostolių. Didelio chaoso įnešė ir parduotuvėse viską šluote šlavę raudonarmiečiai, tuo keldami tiek mažiau apsuksų prekybininkų, tiek ir klientų nepasitenkinimą ar bent nuostabą. Kaimo gyventojai taip pat rūpinosi maisto atsargų sudarymu, ūkininkai ėmė masiškai skersti gyvulius.

Suvaldyti šias visuomenės reakcijas Liaudies vyriausybei sekėsi sunkiai, o nuolatiniai pakartotiniai bandymai kontroliuoti padėtį rodo, kad vien žemės pažadais pelnyti žmonių simpatijas ir juos suvaldyti nepavyko. Dar birželio 17 d. naujojo finansų ministro Ernesto Galvanausko reaktyviu įsakymu, prisidengiant kova su spekuliacija, imamasi prekybos apribojimų:

---

<sup>324</sup> Lukšio dienoraštis, 1940-06-18 įrašas, l. 50.

<sup>325</sup> Mykolaitis-Putinas, *Dienoraštis*, 1940-06-19 įrašas, p. 147.

<sup>326</sup> Mykolaitis-Putinas, *Dienoraštis*, 1940-07-07 įrašas, p. 149.

<sup>327</sup> Dogelis, *Kas pergyventa*, 1940-06-21 įrašas, p. 226.

<sup>328</sup> Senn, *op. cit.*, p. 308–320.

uždrausta be finansų ministro leidimo kelti prekių kainas, tiek žmonėms, tiek prekybos įmonėms draudžiama „sudarinėti nenormalias atsargas“, įsakoma visas parduotuves nustatytu laiku laikyti atidarytas<sup>329</sup>. Po savaitės spaudoje jau skelbtos pavardės pirmųjų, kurie pagal šį įstatymą buvo nubausti<sup>330</sup>, pavyzdžiui, buvęs premjeras Vladas Mironas nubaustas už tai, kad ėmė išpardavinėti dvare laikomas karves<sup>331</sup>. Šių priemonių neužteko – spalio 8 d. apsvarsčius spekuliacijos klausimą LKP(b) CK biuro posėdyje<sup>332</sup>, nuo spalio 10 d. imtos taikyti kur kas griežtesnės sankcijos – už tai, ką sovietų valdžia vadino „spekuliavimu“ ar „atsargų sudarinėjimu“, grėsė 5–10 metų kalėjimo<sup>333</sup>.

Jau pirmosiomis dienomis po okupacijos paralyžiuotas ekonominis Lietuvos gyvenimas ir toliau sparčiai smuko. Anksčiau – geriau ar blogiau – veikęs ekonominis mechanizmas daugelyje sričių nustojo funkcionuoti. Įvertinti reikia ir tai, kad dėl ultimatumų, prarasto Klaipėdos krašto ir Antrojo pasaulinio karo Lietuvos ekonomika ir taip susidurdavo su sunkumais nuo 1939 m. Po okupacijos itin smuko vartojimas – prekybos sektorius taip ir neatsistatė, didelė dalis parduotuvių liko tuščios. Net sovietinė istoriografija pripažįsta, kad sutriko gamyba pramonės sektoriuje, tiesa, kaltę versdama buržuazijai, kuri, apimta išgąsčio, esą griebėsi „klastos“<sup>334</sup>. Kaime suvaldyti gyvulių skerdimo vajaus taip pat nepavyko, jį vis pakurstydavo nauji bolševikų veiksmai ir pažadai. Pavyzdžiui, ėmus aktyviau kalbėti apie būsimą žemės perdalijimą, XX amžiuje liepos 2 d. pranešta, kad stambesnieji žemvaldžiai likviduoja gyvą ir negyvą inventorį: „Tokie kenkėjai bus visu įstatymų griežtumu baudžiami“<sup>335</sup>; panašius grasinimus tekdavo kartoti ir vėliau<sup>336</sup>.

---

<sup>329</sup> „Spekulantai bus griežtai baudžiami: finansų ministro įsakymas“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-06-17.

<sup>330</sup> „Finansų ministro baudos“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-06-25.

<sup>331</sup> Valstybės Saugumo ir Kriminalinės Policijos Marijampolės apygardos žinios, 1940-07-03, in: LCVA, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 211.

<sup>332</sup> LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas, 1940-10-08, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 10, l. 2–3.

<sup>333</sup> „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas dėl kovos su spekuliacija sustiprinimo“, 1940-10-10, in: *Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje: dokumentų rinkinys*, redakcinė komisija: Eusejus Jacovskis [et al.], Vilnius: Mintis, 1965, p. 137.

<sup>334</sup> Algirdas Rakūnas, *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius: Mokslas, 1976, p. 61–63.

<sup>335</sup> Cit. iš. Kęstutis Skrupskelis, *Ignas Skrupskelis: asmenybė ir laikas*, Vilnius: Versus aureus, 2014, p. 357.

<sup>336</sup> Pvz., „Atsargų sudarinėtojai iš akių neišleidžiami“, in: *Darbo Lietuva*, 1940-07-17.

Sovietinė istoriografija bandė įrodinėti, kad dar 1940 m. birželį–liepą sovietinė valdžia ėmėsi veiksmingų priemonių, kurios pinigų apyvartą rinkoje labai sumažino, o tai kartu mažino spekuliaciją ir daiktų supirkinėjimą<sup>337</sup>. Sutikti galima tik su paskutine teiginio dalimi – daiktų supirkinėjimas gal ir menko, bet tik dėl to, kad mažėjo tiek prekių parduotuvėse bei krito pinigų vertė, kurią dar labiau skatino okupacinio režimo politika ir pradėta didesnė pinigų emisija. Krentant lito perkamajai galiai, darbas darėsi vis mažiau našus: nors buvo keliami darbininkų atlyginimai, kainos augo kur kas sparčiau<sup>338</sup>. Nepaisant to, kad bolševikai vaizdavosi didžiuliais kovotojais su spekuliacija, būtent jie ir atvėrė kelią spekuliacijos suklestėjimui. Netrukus po okupacijos susiformavo milžiniškos kainų žirkklės tarp (juodosios) rinkos kainų ir valstybės kontroliuojamos ekonomikos sektoriaus – oficialiais sovietų duomenimis, *Lietūkis* už superkamus grūdus mokėjo 50 proc. mažiau nei buvo galima gauti rinkoje<sup>339</sup>. Žmonės aiškiai ieškodavo maksimalios naudos sau, o ne naujam režimui: „Klasių kova atspindėjo ir grūdų supirkime valstybės nustatytomis kainomis. Pasinaudodami tuo, kad grūdai ir kiti maisto produktai rinkoje labai pabrango, buožės atsisakydavo parduoti valstybei grūdus nustatytomis kainomis, nes pastarosios buvo žemesnės negu rinkoje. Jie slėpė grūdus, sabotavo raudonųjų gurguolių organizavimą, ragino valstiečius nevežti grūdų valstybei, o pardavinėti rinkoje spekuliacinėmis kainomis“<sup>340</sup>. Ekonominių problemų mastą atskleidžia tai, kad jau spalio 10 d. LKP CK(b) biuro posėdyje spęstas klausimas dėl miestų aprūpinimo duona<sup>341</sup>, ši situacija tik prastėjo 1941 m., kai Lietuvos agrarinis sektorius buvo įtrauktas į sąjunginį mechanizmą, dėl kurio respublikinė valdžia neturėjo galimybės laisvai disponuoti derliumi, o tapo priklausoma nuo Maskvos<sup>342</sup>.

Kita visuomenės reakcijos į okupaciją pusė buvo dar vasarą prasidėjusi didelė migracija. Politškai svarbiausia buvo mažiausiai skaitlinga migrantų grupė – tų, kurie per sieną traukėsi į Vokietiją. Tačiau svarbiu faktoriumi buvo ir vidinė migracija. Dalį jos, ypač iš miestų į kaimus, sąlygojo pokyčiai kalendoriuje – vasarą daug žmonių iš miestų tradiciškai vykdavo į provinciją ilgesnėms ar trumpesnėms atostogoms<sup>343</sup>. Bet būta ir daugybė „migrantų“, kurių atsiradimas buvo sąlygotas okupacijos. Pavyzdžiui, Gustainis turėjo

---

<sup>337</sup> Rakūnas, *Klasių kova Lietuvoje*, p. 55.

<sup>338</sup> Senn, *op. cit.*, p. 298.

<sup>339</sup> Rakūnas, *op. cit.*, p. 73.

<sup>340</sup> *Ibid.*, p. 71–72.

<sup>341</sup> LKP(b) CK Biuro posėdžio protokolas, 1940-10-10, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 14, l. 1.

<sup>342</sup> Zubkova, *Pabaltijys ir Kremlius*, p. 200.

<sup>343</sup> Černiauskas, 1940, p. 33–37.

galimybę birželio 15 d. trauktis į Vokietiją kartu su Edvardu Turausku, tačiau nusprendė, kad likti Lietuvoje yra prasminga. Netrukus atleistas iš ELTA direktoriaus pareigų, Gustainis pasitraukė į kaimą ir stengėsi atrodyti kuo vargingiau – ėjo dirbti lauko darbų vilkėdamas kuo paprastesnius drabužius: „Maniau, jeigu aš naujos tvarkos įstatymų nelaužysiu, tai ir jie manęs nekliudys. [...] Kadangi naujoji valdžia vadinosi darbininkų ir valstiečių valdžia, kadangi itin gerbiami buvo ne baltarankiai, o juodadarbiai, tai ir aš greitai prie naujos mados prisitaikiau: ėjau šieno grėbti, rugių ir kviečių kirsti kartu su visais kitais darbininkais. Kartu su jais laukuose dirbau, kartu iš vieno puodo ir valgiau“<sup>344</sup>. Svarstyti apie ilgalaikį įsikūrimą kaime ir ūkininkavimą birželį ėmėsi ir Putinas<sup>345</sup>. Priešingai nei pokario metas, kai žmonės nuo negandų slėptis masiškai traukė į miestus, 1940 m. šis maršrutas vedė priešinga kryptimi – į kaimą, kur, įsivaizduota, šansai išgyventi karo negandas yra didesni. Pavyzdžiui, ir 1941 m. birželio 22 d., prasidėjus Vokietijos-SSRS karui, Ona Šimaitė laiške Kazio Jakubėno meldė, kad šis trauktųsi į kaimą<sup>346</sup>, o 1944 m., sovietams grįžtant ir naciams rengiant Lietuvos miestų evakuacijos planą, buvo numatyta tarnautojų šeimoms persikelti į kaimus, tiesa, kaip teigia Laukaitytė, nei šis planas buvo įgyvendintas, nei apie jį buvo informuoti patys gyventojai<sup>347</sup>.

1940 m. vasarą atsirado dar viena didžiulė migrantų banga, traukusių iš kaimų į miestus – žemės ūkio darbininkai. Nors jie dažnai mėgindavo laimės ieškoti miestuose, o 1940 m. (iki okupacijos) kaimuose jų ypač trūko, nes ūkininkai neišgalėjo jiems sumokėti išaugusių atlyginimų<sup>348</sup>, po okupacijos jų masinis traukimas į miestus tapo visiškai nekontroliuojamas, o jį dar labiau paskatino vasarą kilusi sausra. Žemės ūkyje dirbę darbininkai ėmė vengti darbo, miestuose tikėjosi gauti pašalpų, darbo, galimybių, kurias žadėjo okupacinis režimas. Suprastėjo ir pačių ūkininkų padėtis, kaip teigia Sennas, „Vietos valdžios institucijos matė, kad jų pajamos mažėja, nes daug žmonių liovėsi mokėti mokesčius, o dėl antplūdžio iš kaimo didėjo kainos. Saugumas pranešė, kad organizuotos kampanijos nemokėti mokesčių nebuvo, bet sklindant gandams, jog mokesčiai bus sumažinti, daugelis visai nustojo juos mokėti. Galiausiai miesto valdžia įsakė žmonėms grįžti į kaimus“<sup>349</sup>.

---

<sup>344</sup> Gustainis, *Be kaltės*, p. 40.

<sup>345</sup> Mykolaitis-Putinas, 1940-06-30 įrašas, p. 149.

<sup>346</sup> Rimantas Stankevičius, *Nepadariusi tautai gėdos: Onos Šimaitės gyvenimo fragmentai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, p. 15.

<sup>347</sup> Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje*, p. 31.

<sup>348</sup> Černiauskas, *op. cit.*, p. 140–144.

<sup>349</sup> Senn, *op. cit.*, p. 298.

Akivaizdu, kad sovietiniai lozungai ir pažadai daliai žmonių įtaką padarė: kaime netruko atsirasti žmonių, kurie pamatė galimybę tapti svarbiais, įgauti kažkokią valdžią, gėrybių, o tai darė įtaką jų elgesiui. Dar birželį sovietizuojamas Saugumas fiksavo, jog dalis darbininkų jau nustojo dirbti ir apleido ūkius, kiti nebepripažįsta samdytojo autoriteto<sup>350</sup>. Pauliukui teko susidurti su trimis kaimynais, kurie žemės reformos metu nusitaikė būtent į jo ir artimųjų žemę<sup>351</sup>; Algirdas Gustaitis pasakoja, kad puikiai sutardavo su jo dvare dirbusiais kumečiais, tačiau užėjus bolševikams šie nustoję dirbti: „Girdėjau, darbininkai tardavosi, kas pasiims kokius arklius, vežimus, baldus, paveikslus, kur sau atsiskirs kiek nori žemės, kokias mašinas išsiveš. Man tai atrodo neįtikėtina, siaubinga“<sup>352</sup>; Balys Gaidžiūnas, dirbęs prie sovietinės žemės reformos vykdymo darbų, liudija panašiai: „Nuolatinis darbininko agitavimas neklausyti darbdavio, palengva pradėjo duoti vaisius. Ir mano gyvenamajam ūkyje palaipsniui augo darbininkų niurzgėjimas. Vieną dieną karvių šėrikas pareiškė, kad ir jam atėjo kiti laikai ir jis turįs gauti pavaduotoją. [...] Kai su juo buvo taikingai pradėta aiškintis, kas gi čia atsitiko, kad nebesuspėja, jis atvirai pareiškė, jog gretimai esančio dvaro darbininkai iš jo juokiasi, kad jis dirba taip pat, kaip ir anksčiau kad dirbdavęs. Ano dvaro darbininkai jam aiškina, kad dabar atėję kiti laikai ir galima pagyventi beveik nedirbant“<sup>353</sup>.

Santykiai tarp skirtingų visuomenės segmentų kaime darėsi vis sudėtingesni. Okupacinė valdžia ėmė kurti kvaziadministracinės struktūras kaime, kaip kad valstiečių ir dvarų komitetus, kurie ilgalaikėje perspektyvoje buvo bereikšmiai, tačiau tuo metu suteikė komitetų nariams psichologinę iliuziją jaustis svarbiems; kaip rašė Putinas birželio 29 d.: „Daug naujų žmonių išplaukia į paviršių“<sup>354</sup>. Šis psichologinis instrumentas – suteikti valdžią ir galimybę būti svarbiam, pranašesniai prieš kitus – bolševikų buvo įvaldytas meistriškai, veikė jis ir 1940 m. vasarą Lietuvoje. Olkinaitė dienoraštyje brolio, įstojusio į komunistų partiją, politinę karjerą taip ir vaizduoja, lyg tai būtų ne kažkas reikšmingo, o veikiau žaismingo, kylančio iš noro būti svarbiu:

<sup>350</sup> Valstybės Saugumo ir Kriminalinės Policijos Marijampolės Apygardos žinios, 1940-06-26, in: LCVA, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 197.

<sup>351</sup> Pauliukas, *Dienynas*, 1940-08-03 įrašas, p. 666.

<sup>352</sup> Algirdas Gustaitis, *Karas braukia kruviną asarą: Antrojo pasaulinio karo dienoraštis*, Chicago: Devenių kultūrinis fondas, 1990, p. 24–25.

<sup>353</sup> Balys Gaidžiūnas, *Vieneri metai ir viena savaitė*, Cleveland: Dirva, 1950, p. 48–49.

<sup>354</sup> Mykolaitis-Putinas, *Dienoraštis*, 1940-06-29 įrašas, p. 148.

„Iliuška mane pabučiavo; iš jo burnos kvepėjo alum. Tai dėkingųjų kompartijos narių patarnavimas: užfundijo alų...“<sup>355</sup>.

Ši žmonių mobilizacija, nors režimo ir geidauta, tačiau taip pat sukėlė jam tam tikrų problemų. Bolševikų siūlytas pasaulėvaizdis buvo pernelyg sudėtingas, kad juo būtų galima pilnai įtikėti ir įsisavinti – žmonės greičiau gaudė kažkokias nuotrupas, sudėdami į jas asmenines viltis ir nuoskaudas dėl patirtų skriaudų, nepritekliaus. Propaganda ir viešojo gyvenimo destruktija veikė, atsirado žmonių, kurie mobilizavosi – nebūtinai patikėjo pačia valdžia, kiek lozungais, netgi ėmė veikti pagal savo supratimą, o ne klusniai vykdė visas instrukcijas. Apie tokius sunkiai sukontroliuojamus, improvizuoti linkusius žmones netrūksta liudijimų ir sovietinių veikėjų egodokumentuose, taip pat ir to meto spaudoje, kur dažniausiai jie įvardijami provokatoriais. Pavyzdžiui, sovietinio Saugumo struktūrose dirbęs komunistinis pagrindininkas Vladas Vildžiūnas pasakoja, kad paleistas iš Ukmergės kalėjimo 1940 m. birželio 20 d., jau birželio 21 d. Kaune gavo užduotį iš Gudaičio-Guzevičiaus numalšinti minią Vileišio aikštėje, kur veikia „fašistiniai provokatoriai“ – kalbėję ne antisovietškai, o kaip tik kritikavę Liaudies vyriausybę, kad ši nepakankamai entuziastingai kovoja su fašistais ir siūlę savus kovos metodus bei reikalavimus<sup>356</sup>. Panašius atvejus fiksavo ir Saugumas: birželio 25 d. pranešta, kad Alytaus apskrityje susidariusia politinė padėtimi stengiasi pasinaudoti „daug tokių, kurie nebuvo joki politiniai veikėjai, o tik pagarsėję kaip chuliganai bei lengvo pasipelnymo mėgėjai“<sup>357</sup>; liepos 7 d. mitingą Prienuose sudrumstė kalbėti paskirtas agitatorius, pareiškęs, kad per Suvalkijos valstiečių protestus 1935–1936 m. bent iš dalies inspiravo ar palaikė Lietuvos Saugumas<sup>358</sup>, panašių „provokatorių“ sovietinis Saugumas rasdavo ir daugiau<sup>359</sup>. Spaudoje rašyta ir apie farsu virstančius prosovietinius mitingus: „Mitinguose susirinkusi liaudis neišvengiamai kalbėtojams turi ploti, nes tai yra palaikymas mitingo „sielos“ ir priduoja jam stipresnį efektą. Tačiau plojimai nepriderinti prie tinkamų kalbos vietų daro labai neigiamą įspūdį. Plojimai tokiose kalbos vietose, kuriose pabrėžiama

---

<sup>355</sup> Olkinaitė, *op. cit.*, 1940-09-11 įrašas.

<sup>356</sup> Vladas Vildžiūnas, *Pakelti kumščiai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1964, p. 260–261.

<sup>357</sup> „Valstybės Saugumo ir Kriminalinės Policijos Marijampolės apygardos žinios“, 1940-06-25, in: LCVA, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 195.

<sup>358</sup> „Valstybės Saugumo ir Kriminalinės Policijos Marijampolės apygardos žinios“, 1940-07-13, in: LCVA, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 231.

<sup>359</sup> Valstybės Saugumo ir Kriminalinės Policijos Šiaulių apygardos biuletenis nr. 10, 1940-07-31, in: LCVA, f. 378, ap. 12, b. 296, l. 2; Valstybės Saugumo Departamento biuletenis Nr. 192, 1940-06-27, in: LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 707; *etc.*

buvusio režimo juodi darbai, kyšininkavimai, darbininkų šaudymas, išdo lėšų eikvojimai ir panašūs barbariškumai būtų ne tik mitingo „sielos“ nepalaikymas, bet pačio mitingo profanavimas, nes tokie plojimai, logiškai imant, tikėtų tik liaudies priešams, buvusio režimo šalininkams. Tačiau nėra jokio pagrindo įtarinėti, kad tokie plojimai sąmoningai keliama liaudies priešų – tie plojimai kaip tik liaudies draugų, bet, žinoma, nesąmoningai, per nesusipratimą. Mitingų dalyviai į tai turėtų atkreipti dėmesį ir kaip nors kitaip rodyti savo pasipiktinimą<sup>360</sup>. Tai reiškia, kad suvaldyti reikėjo ne tik (nominaliai) priešišką Lietuvos visuomenę, bet ir savarankiškus pokyčių entuziastus.

Matant šias skirtingas reakcijas į okupacijos faktą ir permainas, prasidėjusias dar iki Liaudies seimo rinkimų, daryta galima suabejoti istoriografiniu vaizdiniu apie tarsi sėkmingą bolševikų valdžios perėmimą, pirmąjį okupacijos ir aneksijos etapą, kurio metu pavyko žmones suklaidinti, apmauti, o šie kažkuo įtikėjo. Matyti, kad suvaldyti visuomenę, ypač jos reakcijas į pokyčius, sekėsi sunkiai – nusivylę darbininkai turėjo grįžti į kaimus, parduotuvės liko tuščios, žmonės ir toliau rinko atsargas ir buvo įtarūs – tik šios reakcijos nevirto tokiomis manifestacijomis, kokių tikėjosi vėliau atsiminimus rašę veikėjai ar istorikai. Nors istoriografijoje Lietuvos okupacijos pabaiga ir aneksijos pradžia laikomi Liaudies Seimo rinkimai yra itin sureikšminami, pagrįsta kelti klausimą, ar gyventojai tuo metu taip racionaliai ir sąmoningai vertino dalyvavimą rinkimuose, ar tikrai turėjo tokių artikuliuotų lūkesčių, kuriuos rekonstruoja Svarauskas, išskiriantis įvairių socialinių grupių motyvaciją dalyvauti rinkimuose<sup>361</sup>? Galbūt (ne)balsavimas rinkimuose neparodo to, ko tikisi istorikai? Galbūt rinkimai žmonėms buvo tik dar vienas epizodas 1940 m. vasarą vykusioje sovietizacijos kakofonijoje?

Skaitant vienalaikius įvykių amžininkų liudijimus nematyti tokio rinkimų sureikšminimo ir įprasminimo, kuris matyti vėlesniuose išėivių (ar nacių okupacijos laikotarpio) prisiminimuose, ir kurį perėmė Nepriklausomos Lietuvos istoriografija. Refleksija dienoraščiuose atskleidžia ne patį balsavimo veiksmo kvestionavimą ar sureikšminimą, įtikėjimą ar neįtikėjimą, motyvus ir priežastis balsuoti ar nebalsuoti, o įtarų viso balsavimo fono vertinimą bei didėjančią konfrontaciją tarp lietuvių ir žydų. Romeris rinkimus laikė formalumu: „Esame Liaudies seimo rinkimų išvakarėse, seimo, kuris nulems Lietuvos likimą. Nulems formaliai, nes iš tikrųjų tas likimas jau nulemtas tiek vidaus, tiek išorės jėgų santykio didžiojoje karo audroje. Pasauliniai įvykiai, kuriuose dalyvavo ne tik Hitlerio ranka, bet taip pat, nors

---

<sup>360</sup> „Dėl plojimų mitinguose“, in: *Liaudies balsas*, 1940-07-10.

<sup>361</sup> Svarauskas, *op. cit.*, p. 124–125.

ir dėl kitų motyvų Stalino ranka, radikaliai pakeitė gyvavusią pas mus iki birželio seną tvarką<sup>362</sup>. Dogelis, nors ir šią dieną pavadino istorine, rašė: „Rinkimų salėje vaizdas. Visi pareigūnai beveik vieni žydai. Įkalbinėja mesti visą sąrašą. Kai dedama į voką, tai moka ir pasižiūrėti, ką meti. Aš į voką įdėjau tik vieną asmenį. [...] O čia pat praeinantis vyras sako: Tik liaudies priešai meta po vieną. Pamaniau sau: na tai ir laisvė. Tautininkai neleido kitų sąrašų, ir šie neleidžia. Dėl to už tautininkus visai nebalsavau. Už šiuos balsuoju pasirinkdamas tą, kurį pažįstu. Ir tai jiems negerai. Tai kam gi reikalingas balsavimas su tokiomis ceremonijomis, neva slaptas, neva laisvas – tai tik vieni monai“<sup>363</sup>. Putinas rinkimų išvakarėse skundėsi naujuoju sąjūdžiu, jį erzino tautinės savigarbos stoka ir tautininkų rinkimus imituojantys metodai<sup>364</sup>, o rinkimų dienos įspūdžiai nedramatiški: „Ėjom į Pabiržę balsuoti. Žmonių atrodo ne daugiau, kaip paprastą sekmadienį. Balsuojančių nemaža. Daugelis, kiek buvo girdėti iš kalbų, nežino, ką reikia pasirinkti iš sąrašo, nes mano, kad jame esama visokių partijų kandidatų, o žmonių užtarėjų tik trys. Ypač viena moterėlė susirūpinusi klausinėjo, kurie gi tie trys tikrieji. Taip pat daug kalbų prieš žydus“<sup>365</sup>. Lukšys išvakarėse stebėjosi neregėta priešrinkimine mobilizacija, bet fiksavo aplinkinių skepsį: „Kiek balsuos paaiškės sekmadienį. Bet dauguma, ypač ūkininkai, abejingai galvoja. Juos stabdo vienas žodis – komunizmas! Balsuos ar nebalsuos – visvien visi bus balsavę, visus atstovus išrinks. Kaip gali žinoti, kiek yra balsuotojų, jeigu niekas jokių sąrašų netvarko, jokių žinių nerenka? Kiek balsuos, tiek ir turėjo teisę balsuoti – 100 proc. rinkimai pasiseks“<sup>366</sup>, rinkimų dieną rašė: „Žmonės eina balsuoti. Vienas kitą klausinėja, už kurį k. geriau. Kai sužino, kad nėra iš ko pasirinkti – kas pasiūlyta, tas ir gera – tai bent vieną kortelę nuplėšia: „tos smarvės Iciko nereikia“... Negirdėjau nė vieno, kuris užtartų ar patartų ir už žydą balsuoti“<sup>367</sup>. Pauliukas, panašu, nebalsavo, tačiau rinkimus pastebėjo<sup>368</sup>, Niliūno dienoraštyje rinkimams vietos išvis neatsirado<sup>369</sup>.

Tai jokių būdu nekeičia rinkimų reikšmės Dekanozovo režisuotame spektaklyje, tačiau leidžia kelti klausimą, kiek prieš save besirutuliuojantį spektaklį gebėjo racionalizuoti Lietuvos gyventojai, tuo pačiu – ar prasminga

---

<sup>362</sup> Romeris, *op. cit.*, 1940-07-13 įrašas, in: *Kultūros barai*, 1991/9, p. 76.

<sup>363</sup> Dogelis, *Kas pergyventa*, 1940-07-14 įrašas, p. 231.

<sup>364</sup> Mykolaitis-Putinas, *Dienoraštis*, 1940-07-12 įrašas, p. 151–152.

<sup>365</sup> Mykolaitis-Putinas, *Dienoraštis*, 1940-07-14 įrašas, p. 152.

<sup>366</sup> Lukšio dienoraštis, 1940-07-11 įrašas, l. 75.

<sup>367</sup> Lukšio dienoraštis, 1940-07-14 įrašas, l. 80.

<sup>368</sup> Pauliukas, *Dienynas*, 1940-07-14 ir 07-15 įrašai, p. 661.

<sup>369</sup> Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai, 1938–1975*, Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 39.

suskirstyti juos pagal socioekonominės tapatybes, kaip kartais lengvai konstatuojama, jog bežemiai ir mažžemiai buvo ypač entuziastingi rinkimų išvakarėse. Svarbus faktorius ir tai, kad paskutiniai demokratiniai rinkimai Lietuvoje įvyko dar 1926 m., galima kelti klausimą ir kiek spėjo susiformuoti demokratinio gyvenimo tradicija laikotarpiu nuo Steigiamojo Seimo rinkimų iki perversmo. Kitaip tariant, buvo užaugusi karta žmonių, kurie rinkimų prasmės apskritai galėjo nesuprasti, laikyti juos tam tikru spektakliu, kuriame dalyvauti nėra didelio reikalo, nes net ir sudalyvavus mažai kas pasikeičia.

Nagrinėdamas išlikusius rinkimų biuletenius (nors išliko tik labai fragmentiška dalis), kuriuose netrūksta balsavusių ir už Smetoną, ir už Hitlerį, ir antisemitinių lozungų<sup>370</sup> – Sennas teigia, kad rinkimų metu Lietuvos gyventojai pademonstravo tam tikrą pasyvų pasipriešinimą<sup>371</sup>. Vis dėlto svarbiausia, manding, ne tai, o tiek rinkimų fone, tiek po jų aiškiai matoma visuomenės fragmentacija iš vidaus, ypač tarp lietuvių ir žydų, kumečių ir ūkininkų, galvas keliančių aktyvistų ir šių stebėtojų, kuri labiausiai ir pasitarnavo sovietiniam režimui ir palengvino Lietuvos aneksijos procesą. Visuomenę, kurioje yra socialiniai ryšiai, tarpusavio pasitikėjimas, o žmonės ima bijoti atvirumo ir vieni kitų, užvaldyti yra kur kas lengviau. Kaip minėta, sekant Grossu, bolševikai stengėsi kurti tikrovę, kurios taisyklės nebūtų iki galo aiškios, taip gluminant žmones ir lengvinant sovietizaciją. Tai yra fonas, kurio kontekste reikia vertinti visas kitas kaimo (ir ne tik) sovietizacijos priemones.

## 2.4. Ekonominė kaimo sovietizacija

### 2.4.1. Pirmoji sovietinė žemės reforma

Po Liaudies Seimo rinkimų buvo paskelbta apie žemės reformą, kuri buvo sovietinės agrarinės politikos pagrindas pirmaisiais okupacijos metais – esminė režimo priemonė pasiekti Lietuvos kaimo gyventojus, pelnyti simpatijas ir „plėsti režimo socialinę bazę“<sup>372</sup>. Apie sovietinę žemės reformą išsamiausiai rašęs Vaskela pateikė detalią (ypač *makro* lygmens) reformos analizę, tad akcentuosime tik kai kuriuos aspektus, galbūt leisiančius labiau priartėti prie *mikro* perspektyvos.

Nors lozungai apie žemės dalijimą ir būsimą reformą prasidėjo praktiškai iškart po okupacijos, konkretų pavidalą reforma įgavo tik po rinkimų. Liepos 22 d. Seimas priėmė žemės nacionalizavimo deklaraciją,

---

<sup>370</sup> Žr. LYA, f. 3377, ap. 58, b. 593.

<sup>371</sup> Senn, *op. cit.*, p. 382.

<sup>372</sup> *Lietuva 1940–1990*, p. 122.

pagal kurią buvo nustatyta 30 ha žemės neliečiamumo norma: turėjusių daugiau „perteklius“ – nusavinamas, suburiamas į valstybinį žemės fondą, iš kurio žemė dalinama bežemiams ir mažažemiams. Valstiečiai taip pat atleisti nuo įsiskolinimų už žemę per ankstesnę reformą, mokesčių ir baudų, gautų iki 1939 m. vidurio<sup>373</sup>. Reforma priimta skambiai: liepos 23 d. visas *Tiesos* numeris buvo užtvindytas Seimo deputatų kalbomis, kuriose šie aptarinėjo valstiečių padėtį smetoninėje ir naujoje Lietuvoje. Ilgiausią kalbą režęs ministras Mickis diskreditavo visą tarpukario Lietuvos agrarinę politiką, teigdamas, kad ši atstovavusi tik buržuazijos interesams: „Smetonininkai šmeižė bežemius ir mažažemius, pravardžiuodami juos girtuokliais, tinginiais ir savo turto išėikvotojais. [...] Ponai smetonininkai grobė valstiečius iki paskutinės karvės [...]. Tai jie, o ne valstietiška biednuomonė, latravo ir paleistuvavo prašmatniuose restoranuose, begėdiškai švaistydami liaudies turtą į visas puses“<sup>374</sup>. Gandai apie kolchozus Liaudies seime ne tik neigti, bet bandyti pateikti kaip didžiausias absurdas, pasitelkiant net juoką: „Skleidžiami šlykščiausi melai, kad pav. iš valstiečių bus viskas atimta iki vaikų imtinai, kad valstiečiai bus prievarta suvaryti į kolchozus (juokas)“<sup>375</sup>. Šiame sakinyje abu dėmenys pateikiami kaip vienodai absurdiški, kitaip tariant – žmonių suvaymas į kolchozus vaizduojamas tiek pat tikėtina, kaip ir vaikų atėmimas iš valstiečių. Tuo padėtis Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje skyrėsi nuo okupuotų Rytų Lenkijos teritorijų, kur kolchozų steigimo procesas buvo greitesnis ir ankstesnis, prasidėjęs dar 1940 m.<sup>376</sup> Kiti kalbantieji nepasakė nieko originalaus – vyko sovietinei sistemai būdingas savitiksliis kalbėjimas, svarbus ne dėl turinio, o dėl paties sistemos steigimo akto ir indoktrinacijos per kalbą. Pavyzdžiui, Marijampolės apygardoje išrinktas Jurgis Bieliauskas kėlė tokius prioritetus Seimui: „Pirmoj eilėj visos mūsų apylinkės valstiečiai ir valstietės prašo pašalinti iš liaudies tarpo degtinę (plojimas) ir pakelti švietimą iki 100 proc. Kai tas bus pašalinta, mes galėsime sparčiau žengti pirmyn prie naujų laimėjimų“<sup>377</sup>.

Netrukus nuo deklaracijų pereita prie konkrečių veiksmų: liepos 26 d. įsteigta Valstybinė žemės ūkio komisija, ėmusi organizuoti apskričių, o šios – valsčių komisijas. Kad šis klausimas nebuvo tik ekonominis, bet ir aiškiai politinis, rodo Valstybinės komisijos sudėtis, kurią sudarė pakankamai aukšto

---

<sup>373</sup> „Liaudies Seimas skelbia visą Lietuvos žemę su jos gelmėm, miškais ir vandenim liaudies nuosavybe: liaudies Seimo priimta deklaracija žemės klausimu“, in: *Tiesa*, 1940-07-23.

<sup>374</sup> „Liaudies atstovo M. Mickio kalba“, in: *Tiesa*, 1940-07-23.

<sup>375</sup> *Ibid.*

<sup>376</sup> Gross, *op. cit.*, p. 65, Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens*, p. 50.

<sup>377</sup> „Atstovo Bieliausko Jurgio kalba“, in: *Tiesa*, 1940-07-23.

rango komunistų partijos nariai bei kairieji agronomai, dažnu atveju dar tarpukariu taip pat tapę komunistų partijos nariais: pirmininku tapo Alfonsas Žukauskas, sudėtyje taip pat buvo Povilas Sklėrius, Karolis Didžiulis (1940 m. ėjęs ir LKP CK žemės ūkio skyriaus vedėjo pareigas), Michalina Meškauskienė, Juozas Grigalavičius, Domas Pundzius, Romanas Žebenka, Adolfas Guogis ir Petras Vasinauskas<sup>378</sup>.

Reforma buvo itin sparti ir radikali, o tai savaime lėmė jos padrikumą – jei tarpukarinė žemės reforma vykdyta praktiškai dvidešimtmetį, tai šią mėginta įvykdyti vos per porą mėnesių. Rugpjūčio 4 d. apskričių ir valsčių žemės komisijų pirmininkų, agronomų pasitarimui pirmininkavęs Gedvilas pareiškė, kad žemė turi būti išdalinta dar iki rudens, o bet kokios reformos vykdymo iššūkiai atmesti bolševikiniu entuziazmu: „Kai kurie mūsų veikėjai skundžiasi, kad trūksta žmonių, kad sunku bus praveisti žemės padalinimą, bet tas yra netiesa. Tik apsidarykime aplink – žmonių yra“<sup>379</sup>.

Reikia pripažinti, kad ambicingi tikslai dėl reformos tempų buvo beveik įgyvendinti. Nors spalio 9 d. LKP CK biuro posėdyje fiksuota eilė klaidų vykdant reformą ir skųstasi jos tempais<sup>380</sup>, Vaskela pagrįstai teigia, kad vėluota tik partinės vadovybės akyse – pagal reformos mastą, darbai įvykdyti neįtikėtinai greitai. Jau 1940 m. lapkričio 1 d. Valstybinė žemės ūkio komisija pareiškė, kad žemės pertvarka baigta<sup>381</sup>, imta ruošti komisijų išformavimui. Per šį laikotarpį įvykdyti milžiniški pertvarkymai: iš 24 tūkst. ūkių nusavinta apie 545 tūkst. ha žemės, dar 60 tūkst. ha – iš bažnyčių, vienuolynų, valstybinių ir visuomeninių organizacijų, taip suformuotas Valstybinis žemės fondas, kurį sudarė 607 592 ha žemės. Labiausiai šio nusavinimo buvo paliestas 30–50 ha valdžiusių ūkininkų sluoksnis – žemė buvo atimta iš 15 958 (55,2 proc. visų reformos metu paliestų ūkių) šiai kategorijai priskirtų ūkių (žr. Antaninos Butkutės-Rameliienės sudarytas lenteles, panašu, parengtas remiantis 1941 m. leidiniu *Lietuvos TSR liaudies ūkio plano vykdymo pagrindiniai rodikliai*<sup>382</sup>).

---

<sup>378</sup> *Lietuvos TSR valstybinės žemės ūkio komisijos protokolai 1940 m.*, spaudai paruošė Aleksandras Jefremenka, Vilnius: Mintis, 1976, p. 6.

<sup>379</sup> Iš Vidaus reikalų ministro Gedvilo kalbos apskričių ir valsčių žemės ūkio komisijų pirmininkų, apskričių agronomų, viršininkų ir kt. pasitarime apie būtinumą padalyti žemę bežemiams ir mažžemiams valstiečiams iki rudens sėjos, in: *Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje 1940–1941 metais*, p. 151; Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens*, p. 80.

<sup>380</sup> LKP(b) CK Biuro posėdžio protokolai, 1940 10 09, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 12, l. 1-3.

<sup>381</sup> *Lietuvos TSR valstybinės žemės ūkio komisijos protokolai 1940 m.*, p. 211.

<sup>382</sup> *Lietuvos TSR liaudies ūkio plano vykdymo pagrindiniai rodikliai*, Nr. 1-2, Vilnius: Lietuvos TSR statistikos valdyba, 1941.

Valstybinio žemės fondo sudėtis pagal buvusius žemės valdytojus<sup>383</sup>

| Buvę valdytojai                                                                                                                                     | Priskirta valstybiniam žemės fondui |       |              |       |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------|-------|--------------|-------|
|                                                                                                                                                     | Vienetai                            |       | Žemės plotas |       |
|                                                                                                                                                     | skaičius                            | proc. | ha           | proc. |
| Vienuolynai ir bažnytinės parapijos                                                                                                                 | 718                                 | 2,5   | 19 125       | 3,2   |
| Dvarininkai, kuriems nepalikta norma                                                                                                                | 889                                 | 3,1   | 108 644      | 17,9  |
| Savininkai, valdžiusieji daugiau kaip 100 ha                                                                                                        | 956                                 | 3,3   | 102 772      | 16,9  |
| Savininkai, valdžiusieji nuo 50 iki 100 ha                                                                                                          | 5563                                | 19,4  | 198 884      | 32,7  |
| Savininkai, valdžiusieji nuo 30 iki 50 ha                                                                                                           | 15958                               | 55,2  | 134 326      | 22,1  |
| Savininkai, valdžiusieji mažiau kaip 30 ha                                                                                                          | 1550                                | 5,4   | 16 057       | 2,6   |
| Valstybinės, savivaldybių, visuomeninių organizacijų žemės, taip pat valstiečių miškas ir valstiečių žemė (už kuriuos duota pakaitų žemės iš fondo) | 1550                                | 11,1  | 27 834       | 4,6   |
| Iš viso LSSR.                                                                                                                                       | 28 719                              | 100,0 | 607 592      | 100   |

1940 m. reformos metu išskirstyta žemė gavėjų grupėmis<sup>384</sup>

| Gavėjai                          | Išskirta žemės |       |         |       |
|----------------------------------|----------------|-------|---------|-------|
|                                  | Vienetai       |       | Plotas  |       |
|                                  | Skaičius       | proc. | ha      | proc. |
| I. Valstiečiai, tarp jų:         | 75 346         | 84,2  | 393 777 | 68,3  |
| 1. Kumečiai                      | 7099           | 7,9   | 56 788  | 9,9   |
| 2. Bežemiai, smulkūs nuomininkai | 7274           | 8,1   | 57 855  | 10,0  |
| 3. Mažažemiai                    | 41 906         | 46,9  | 167 311 | 29,0  |

<sup>383</sup> Lentelė iš Antanina Butkutė-Ramelienė, *Lietuvos KP kova už tarybų valdžios įtvirtinimą respublikoje (1940–1941m.)*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 127. Apskritai skirtinguose leidiniuose pateikiama statistika kiek svyruoja, tačiau paklaidos neatrodo esminės: „didysis pasakojimas“ išlieka toks pats.

<sup>384</sup> Lentelė iš Butkutė-Ramelienė, *op. cit.*, p. 133.

| Gavėjai                                                           | Išskirta žemės |       |         |       |
|-------------------------------------------------------------------|----------------|-------|---------|-------|
|                                                                   | Vienetai       |       | Plotas  |       |
|                                                                   | Skaičius       | proc. | ha      | proc. |
| 4. <i>Kaimo amatininkai bežemiai</i>                              | 3178           | 3,6   | 7616    | 1,3   |
| 5. <i>Kiti bežemiai</i>                                           | 13 008         | 14,5  | 91 650  | 15,9  |
| 6. <i>Žemė, duota valstiečiams už valstybės paimtą žemę</i>       | 2881           | 3,2   | 12 557  | 2,2   |
| II. Valstybinės įstaigos                                          | 2716           | 3,0   | 60 594  | 10,5  |
| III. Valstybinis miškų ūkis                                       | 7683           | 8,6   | 109 997 | 19,1  |
| IV. Savivaldybės, kooperacija ir kitos visuomeninės organizacijos | 2814           | 3,2   | 4 286   | 0,7   |
| V. Miestams plėsti ir miestų gyventojams žeme aprūpinti           | 868            | 1,0   | 7 864   | 1,4   |
| Iš viso Lietuvos TSR                                              | 89 427         | 100,0 | 576 518 | 100,0 |

LTSR Valstiečių ūkiai pagal dydį po 1940 m. žemės reformos<sup>385</sup>

| Ūkių grupė         | Prieš žemės reformą    |                       | Po žemės reformos      |                       |
|--------------------|------------------------|-----------------------|------------------------|-----------------------|
|                    | Ūkių skaičius ( proc.) | Žemės plotas ( proc.) | Ūkių skaičius ( proc.) | Žemės plotas ( proc.) |
| Iki 2ha            | 11,6                   | 0,8                   | 7,2                    | 0,5                   |
| 2-5 ha             | 15,8                   | 4,4                   | 9,9                    | 3,1                   |
| 5-10 ha            | 25,7                   | 15,4                  | 40,1                   | 27,7                  |
| 10-20 ha           | 29,6                   | 33,2                  | 27,1                   | 31,5                  |
| 20-30 ha           | 10,9                   | 20,8                  | 15,7                   | 37,2                  |
| Daugiau kaip 30 ha | 6,4                    | 25,4                  | -                      | -                     |

Sukurto Valstybinio žemės fondo žemės imtos dalinti bežemiams ir mažžemiams. Tačiau net ir tokio nusavintos žemės kiekio, sudariusio daugiau nei dešimtadalį visos Lietuvos teritorijos, užteko tik maždaug trečdaliui interesantų patenkinti: gauta daugiau nei 200 tūkst. prašymų gauti

<sup>385</sup> *Ibid.*, p. 135.

žemės (Truskos skaičiavimu – kreipėsi „beveik kas trečia Lietuvos šeima“), tačiau tik 27 tūkst. bežemių vidutiniškai gavo po 7,53 ha žemės, 42 tūkst. mažžemių – po 4 ha<sup>386</sup>. Didžioji dalis žemės buvo išdalinta individualiems ūkiams (65 proc.), iš likusiųjų buvo kuriamas ir stiprinamas valstybinis sektorius: steigti sovchozai, valstybinis miškų ūkis, MTS ir Mašinų-arklių nuomos punktai (MANP). Suskubta ir teikti paramą naujakuriams: dar 1940 m. spalį skirta 20 mln. litų paskola įvairiam gyvajam ir negyvajam inventoriui įsigyti. Žemės komisijoms buvo pavesta ir prižiūrėti dvarų veiklą, tam įkurta dvarų komisarų pareigybė<sup>387</sup>. Nors reformos metu (ir vėliau, partinėje istoriografijoje) itin mėgta piršti vaizdinį, kad Lietuvos kaime iki tol klestėjo buožės, tačiau atsižvelgiant į tai, kad 55,2 proc. visų reformos paliestų ūkių reformos turėjo minimalų žemės „perteklių“, daugių daugiausiai galėjusių siekti 20 ha, šis sovietinis vaizdinys atrodo akivaizdžiai išpūstas. Taip, bežemių ir mažžemių skaičius Lietuvoje buvo didelis, poreikis gauti žemės egzistavo, diskutuota ir apie antrinės reformos galimybę, tačiau tarpukarinė Lietuvos žemės reforma sukūrė ir taip pakankamai egalitarinį žemės ūkio sektorių – padėtis buvo kur kas tolygesnė nei Sovietų Rusijoje, bolševikams 1917 m. paskelbus „Žemės dekretą“.

Pasak Vaskelos, pirmiausia stengtasi patenkinti kumečių ir smulkiųjų nuomininkų, tada – žemės ūkio darbininkų ir galiausiai – mažžemių valstiečių prašymus<sup>388</sup>. Tiesa, pirminiame LSSR Ministrų sovieto nutarime apie valstybinio žemės fondo sudarymą prioritentinė eilė atrodė kitaip: didžiausią pirmenybę žemei gauti turėjo 1) valstiečiai, kurių žemė paimta valstybės reikalamis 2) bežemiai ir mažžemiai valstiečiai su didelėmis šeimomis 3) smulkieji nuomininkai valstiečiai 4) kiti mažžemiai valstiečiai, turį mažiau kaip 8 ha žemės 5) ordinarininkai, ilgus metus dirbę dvaruose<sup>389</sup>. Prioritentinė tvarka buvo pakeista vėliau, kadangi vykdant reformą partiniai ir sovietiniai darbuotojai sulaukė LKP vadovybės kritikos už tai, kad šie iš pradžių esą žiūrėjo į kaimą kaip į „vieningą“, t. y., nesuteikė pirmenybės tiems, kurie „buožių buvo išnaudoti ilgiausiai“ – kumečiams<sup>390</sup>. Panašios kritikos iš LKP CK žemės ūkio skyriaus vedėjo Didžiulio sulaukė ir Lietuvos agronomai 1940 m. gruodį vykusiame Žemės ūkio aktyvistų suvažiavime Kaune: „Daugelis vietos agronomų pradėjo dalyti sėklas, nedarydami

---

<sup>386</sup> Truska, *Lietuva 1938–1953*, p. 80; Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens*, p. 95.

<sup>387</sup> Valstybinės žemės ūkio komisijos nutarimas apie komisarų paskyrimą dvaruose, in: *Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje 1940–41 metais*, p. 157.

<sup>388</sup> Vaskela, *op. cit.*, p. 98.

<sup>389</sup> LSSR MS nutarimas apie valstybinio žemės fondo sudarymą, 1940-08-05, in: *Tarybų valdžios atkūrimas*, p. 154.

<sup>390</sup> Butkutė-Rameliienė, *Lietuvos KP Kova už Tarybų valdžios įtvirtinimą*, p. 130.

skirtumo tarp stambių žemvaldžių ir darbo valstiečių, ir daugelyje vietų sėklos buvo duodamos kaip tik pasiturintiems ūkininkams, tuo tarpu partija ir vyriausybė kreditus skyrė tiems darbo valstiečiams, kurie patys nepajėgia sėklų įsigyti<sup>391</sup>.

Žvelgiant izoliuotai, reformos rezultatai įspūdingi ir laukti – ne veltui 1939–1940 m. Lietuvoje daug diskutuota apie antrą žemės reformą, būta ir Nepriklausomos Lietuvos agronomų, raginusių imtis antros reformos. Tai lyg ir reikštų, kad naujam režimui pavyko pelnyti reikšmingos dalies kaimo gyventojų palaikymą ar palankumą. Vis dėlto izoliuotai žemės reformos statistikos vertinti nereikėtų, nors ir nereiktų pasiduoti išeivijoje rašiusių autorių vertinimams, esą reformos deklaracija buvo padaryta prieš tautos valią ir „sukrėtė kiekvieną, kuris tik pajėgė įsigilinti, ko galima artimiausiu metu laukti“<sup>392</sup>.

Vėlgį, labai stinga šaltinių, atskleidžiančių valstiečių savimonę ir vidinį pasaulį, tenka daryti tam tikras prielaidas. 1940 m. sprendimas imti žemę iš bolševikų rankų neturėjo tokios aiškios vertybinės konotacijos kaip kad pokario metais, tad spręsti apie aiškų ir artikuliuotą santykį su režimu dėl pateikto prašymo gauti žemės nereikėtų. Pauliukas liepos 27 d. dienoraštyje rašė: „Žmonės dar nėra pripratę prie naujos komunistiškos tvarkos“<sup>393</sup> – jie vis dar taikėsi prie naujos tikrovės, valdžia dar nesigriebė masinio teroro, o žemė buvo universali, aukščiausios prabos vertybė tradicinėje ar net modernėjančioje visuomenėje<sup>394</sup>. Kaip parodė Černiauskas savo studijoje, didžioji dalis Lietuvos kaimo gyventojų vis dar gyveno laiko tėkme, panašia į tą, kurią Kristijonas Donelaitis aprašė *Metuose* – jų laiką apibrėžė poryčių kalendoriuje įrėmintas darbas ir religinės šventės. Tokioje visuomenėje žemė yra didžiausia svajonė, tą aiškiai suvokė tiek tarpukario Lietuvos politikai, tiek ir patys bolševikai, pripažinę, kad tarpukarinė žemės reforma itin apsunkino jų destruktivų darbą. Antai Izraelis Lempertas rašė: „Labai svarbi akcija buvo žemės reforma, įvykdyta, pačių jos iniciatorių liudijimu, siekiant rasti atsvarą Spalio revoliucijos, be kita ko, panaikinusios dvarininkų žemėvaldą ir išdalijusios žemę valstiečiams, poveikiui. Nors ir labai ribota, žemės reforma sustiprino buržuazijos pozicijas, ypač kaime. Svarbiausias idėjinis politinis rezultatas, kurį pasiekė buržuazija, buvo tam tikros viltys, iliuzijos, simpatijos

---

<sup>391</sup> Karolis Didžiulis, *Už liaudies laimę: atsiminimai, straipsniai, laiškai, kalbos*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963, p. 223.

<sup>392</sup> Gaidžiūnas, *Vieneri metai ir viena savaitė*, p. 67–68.

<sup>393</sup> Pauliukas, *Dienynas*, 1940-07-27 įrašas, p. 664.

<sup>394</sup> Pavyzdžiui, Nobelio premijos laureato Johno Steinbecko vieni garsiausių kūrinių *Rūstybės kekės, Apie peles ir žmones* vaizduoja ketvirto dešimtmečio JAV „kaimą“, kurio gyventojai svajoja apie vieną dalyką – nuosavą žemę.

kapitalistinei žemėvaldai bei buržuazinei vyriausybei, ėmusiai apriboti dvarininkų galią ir dalyti žemę valstiečiams. Pagrindiniai socialiniai politiniai reformos padariniai buvo tie, kad, išparceliavus didžiuosius senus dvarus, žymiai sumažėjo kaimo darbininkų susitelkimas, jie buvo išsklaidyti po palyginti nedidelius buožių bei naujųjų dvarininkų ūkius, taigi jų galimybės susitelkti ir organizuotai kovoti žymiai sumažėjo“<sup>395</sup>. Lempertas ne tik pripažįsta, kad tarpukarinė žemės reforma tapo atsvara bolševikų idėjoms, bet ir sprendama socialinius klausimus, apsunkino jų politinį veikimą. Panašių pasąžų galima rasti ir Kapsuko atsiminimuose<sup>396</sup>. Tokiame kontekste net ir išeivijoje publikuotoje Mykolo Krupavičiaus biografijoje fiksuojamas pokalbis tarp Aleksandro Gudaičio-Guzevičiaus ir vyskupo Vincento Brizgio, kurio metu Gudaitis-Guzevičius esą prasitarė, jog Krupavičiaus reforma pastatė sieną komunizmo įtakai, kurią pramušti galėjo tik tankai, neskamba visiškai neįtikėtina<sup>397</sup>.

Neįmanoma užginčyti: žinia apie dalinamą žemę 1940 m. vasarą ženklios dalies visuomenės buvo sutikta palankiai – nuo pat birželį paskleistų pažadų apie būsimą reformą, iki pat jos įvykdymo. Tačiau savaime žmonių prašymas gauti žemės neturėtų nei stebinti, nei reiškia reikšmingą susisaistymą su valdžia. Net jei laikytume 200 tūkst. prašymų gauti žemės kažkokia žmonių lojalumo ir valdžios pripažinimo išraiška, šis lojalumas ilgalaikėje perspektyvoje neišvengiamai bliuško. Apskritai po okupacijos pasklido daugybė gandų ir baimės dėl galimo kolchozų įvedimo ir kitų drastiškų permainų, su kuriomis žmonės siejo komunizmą, todėl kiekvienas Liaudies vyriausybės nutarimas ar viešas išstojimas, pabrėžiantis žmonių teisę į žemės neliečiamumą, būdavo sutinkamas palankiai; tą pastebi ir sovietinis saugumas<sup>398</sup>. Vis dėlto tikrovė greitai parodė, kad šie pažadai dažnai buvo tušti.

Pirmasis viešas naujojo ministro Mickio išstojimas birželio 22 d., kuriuo ministras pabrėžė žemės neliečiamumą kiekviena, kuriam „žemė yra pragyvenimo šaltinis, o ne spekuliacijos objektas“<sup>399</sup>, nors trumpalaikėje perspektyvoje ir galėjo nuraminti žmones, vis dėlto buvo melas. Absoliuti

---

<sup>395</sup> Izraelis Lempertas, *Fašistinis režimas Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1975, p. 38–39.

<sup>396</sup> Vincas Mickevičius-Kapsukas, *Pirmoji Lietuvos proletarinė revoliucija ir sovietų valdžia*, Chicago: Vilnis, 1934, p. 216.

<sup>397</sup> Petras Maldeikis, *Mykolas Krupavičius*, Chicago: Lietuvos krikščionių demokratų sąjunga, 1975, p. 169.

<sup>398</sup> Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Marijampolės apygardos žinios, 1940-06-26, in: LCVA, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 197.

<sup>399</sup> „Žemė, kurią jūs esate amžiais persunkę savo prakaitu ir krauju, yra jūsų ir pasiliks jūsų, - pareiškė žemės ūkio ministeris M. Mickis“, in: *Lietuvos ūkininkas*, 1940-06-27.

dauguma tų, iš kurių žemė buvo nusavinama, gyveno iš žemės, o ne ja „spekuliavo“, todėl reformos metu jie galėjo jaustis apgauti. Akivaizdu ir tai, kad dalis visuomenės, tegul ir mažesnė nei prašiusi žemės, į reformą reagavo priešišškai, nes žemė iš jų buvo atimta. Turbūt pagrįstai galima daryti prielaidą, kad 24 tūkst. šeimų (ūkių) buvo nepatenkintos šia agrarine politika, nes būtent iš tiek valstiečių 1940 m. buvo nusavintas žemės „perteklius“; dar keliasdešimt tūkstančių ūkių baiminosi panašaus likimo, kol nebuvo paskelbta reforma ir viršutinė žemės nusavinimo riba – 30 ha. Prasidėjusią reformą Pauliukas vertino vienareikšmiškai: „Valdžia atima žemę nuo vienu ūkininkų ir atiduoda dykai kitiems – bežemiams vargšams. Negana to, kad atima žemę, bet atima dar ir kitą gyventojų turtą. Štai šiandien po pietų įvežė į valsčiaus valdybą keletą vežimų, taipgi konfiskuotą turtą Ignolyno dvaro Linkevičiaus. Negana to, kad atėmė nemažai žemės, bet dar palietė ir kitokį turtą. Nuskriausti žmonės verkia. O daugumas tokiu elgesiu bjaurėjasi. Toks elgesys, kas žino, ar išeis valdžiai ant naudos“<sup>400</sup>; „Visi ūkininkai neramūs, laukia kažkokių nepaprastų įvykių“<sup>401</sup>.

Tokiu būdu reforma buvo dar vienas vidinės visuomenės fragmentacijos ir kiršinimo etapas: iš vienu buvo atimama, kitiems – atiduodama. Tuo pačiu diegta ir sovietinė ideologija, sovietinis tikrovės suvokimas, klasinis identitetas: vieni, beturčiai, yra savaime vertingi; kiti – savaime nevertingi, muštini, engtini, netgi naikintini – priešai. Tam tikra iliustracija šiam požiūriui galėtų būti daugiau simbolinės prasmės turėjęs 1941 m. sausio 16 d. priimtas nutarimas, pagal kurį visi dvarininkai turėjo būti perkelti gyventi į kumetynus, o visi dvarų darbininkai – į dvarų gyvenamąsias patalpas<sup>402</sup>. Šiam aspektui įvertinti svarbus kontekstas: lyginant su pokario Vidurio-Rytų Europos patirtimis, kur žemės reformų metu nenusavinamos žemės ribos buvo gerokai aukštesnės, Lietuvoje „buožėms“ priskiriamas ūkininkas kitose šalyse galėjo būti priskiriamas kone mažąžemiams. Kitaip tariant, kiekvienoje šalyje sovietiniam režimui prirėkdavo supriešinti visuomenės iš vidaus, o „klasinio priešo“ apibrėžimai buvo labai lankstūs.

Nusivylimo sukelti turėjo ir pati reformos eiga bei rezultatai. Buvo patenkinta tik apie trečdalį pareiškimų gauti žemę, tarp jų – 93,04 proc. kumečių ir tik 58,48 proc. bežemių pareiškimų<sup>403</sup>. Reiškia, kad beveik pusė

---

<sup>400</sup> Pauliukas, *Dienynas*, 1940-08-08 įrašas, p. 668

<sup>401</sup> Pauliukas, *Dienynas*, 1940-08-21 įrašas, p. 671.

<sup>402</sup> Iš žemės ūkio liaudies komisaro M. Mickio įsakymo apie dvarų darbininkų šeimų apgyvendinimą dvarininkų gyvenamose patalpose, in: *Tarybų valdžios atkūrimas 1940–41 metais*, p. 216.

<sup>403</sup> Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens*, p. 98.

bežemių – nors jų pareiškimai režimo požiūriu ir buvo pagrįsti – žemės taip ir negavo, o tai vėl ragintų matyti visuomenę įvairesnę, nelaikyti bežemių režimo atrama *a priori*. Dėl reformos tempų forsavimo neišvengiamai pasitaikydavo spragų reformos vykdyme. Iš Valstybinės žemės ūkio komisijos protokolų matyti, kad procesas buvo menkai centralizuotas, todėl ypač valsčių lygmenyje atsirado daugybė erdvės savivalei. Dar 1940 m. rugpjūčio 9 d. Valstybinė žemės komisija buvo priversta laikinai stabdyti žemės dalijimą, nes „ne kurios komisijos nesuprato ir dėl didelio skaičiaus prašymų žemei gauti tiksliai neprisilaikė Ministerių Tarybos nutarimų ir Valstybinės komisijos išsiaiškinimų žemės fondo sudarymo klausimu“; tokia pati situacija pasikartojo ir rugpjūčio 20 d.<sup>404</sup>. Nors darbui reikėjo didelių pajėgumų, tačiau matavimo ir dalinimo brigadas raginta formuoti savanoriškais pagrindais iš kaimo aktyvo (t. y., nemokant algų)<sup>405</sup>, kas sukėlė papildomų problemų, nes darbininkams teko ieškoti kitokio materialinio paskatinimo, o tai suteikė galimybę vietos gyventojams spręsti kylančias problemas kyšiais. Kybartų žemės komisijoje dirbęs agronomas Gaidžiūnas atsiminimuose pasakoja, kad palenkti komisijos narius savo pusėn būdavo galima juos pavaišinus ar nugirdžius, o ir tarp pačių komisijos narių netrūko ginčų, subjektyvumo: „vieniems komisijos nariams tas pats ūkininkas atrodė priešas, kitiems – draugas“<sup>406</sup>. Sovietinio saugumo dokumentuose taip pat galima aptikti žinių apie reformos trūkumus: „teko išgirsti nusiskundimų ir iš kaimo žmonių, kurie gauna žemę. Pavyzdžiui, Kreivukės kaime mokytojas Akelis, kuriam pavesta žemės skirstymas, susitaręs su buožėmis, su jais išgeria ir tuomet kur tas buožė nurodo, jis ten atmatuoja ir duoda žmonėms žemę. Tokiu būdu, žmonėms tenka gauti visiškai bloga žemė, be pievų ir kt., geriausią žemę pasilieka buožės. [...] teko ir man pačiam įsitikinti ir savo akimis pamatyti, kaip jis pijokavo viename restorane su vieno centro savininku ir buožėmis“<sup>407</sup>.

Kitaip tariant, vykdamt tokią radikalią ir greitą reformą, atsivėrė daug erdvės sistemos nekontroliuojamam subjektyvumui, neformaliems ryšiams, galimybėms „susitarti“, ir pan. Į reformos vykdymą buvo įtraukta daug kaimo šviesuomenės, kadangi tam tikrą išsilavinimą reikėjo turėti – ne tik žemei pamatuoti, bet ir apskaitai vesti, o tai vėlgi prisidėjo prie visuomenės susiskaldymo. Sovietinėje istoriografijoje mėginta teigti, kad reformą ypač sunkino į valstybinį aparatą prasibrovę klasiniai priešai: „Žemės ūkio liaudies komisariate klestėjo pataikavimas, šeimyniškumo ryšiai, o tai dar labiau

---

<sup>404</sup> Lietuvos TSR valstybinės žemės ūkio komisijos protokolai 1940 m., p. 32–33, 116.

<sup>405</sup> *Ibid.*, 1940-08-11, p. 46.

<sup>406</sup> Gaidžiūnas, *Vieneri metai ir viena savaitė*, p. 72.

<sup>407</sup> Valstybės saugumo policijos Kalvarijos rajono viršininko pranešimas Marijampolės apygardos saugumo viršininkui, 1940-08-09, in: LCVA, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 259.

padėjo svetimiems elementams prasiskverbti į apartą. Žemės ūkio liaudies komisariate iš 520 tarnautojų 73 buvo buvę aktyvūs tautininkai, 17 krikščionių demokratų, 5 liaudininkai, 179 buvę aktyvūs šauliai<sup>408</sup>. Nors tokia statistika atskleidžia kadru trūkumą, tuo pačiu ji tėra *post factum* racionalizacija – sovietinis režimas nuo pat 1940 m. birželio 15 d. ragindamas tęsti darbą ir nepanikuoti, visus šiuos žmones ir siekė išsaugoti postuose. Kitaip tariant, „klasinio priešo prasiskverbimą“ į administracinį aparatą 1940 m. skatino pati sovietų valdžia.

Vėluota ir su naujakurių aprūpinimu inventoriumi, be kurio įsisavinti gautos žemės buvo neįmanoma. Sovietmečiu istoriografijoje nuolat akcentuota, kad naujakuriams suteikta 20 mln. litų siekusi ilgalaikė paskola<sup>409</sup>, tačiau tikrovėje nebuvo pagalvota, iš kur bus paimti gyvuliai ir padargai. Kadangi klausimo sprendimas strigo, nuo 1941 m. pavasario nuspręsta šį klausimą spręsti pigiai superkant gyvulius (ypač karves) ir inventorių iš „buožių ir buvusių dvarininkų“. Tačiau šie nebuvo linkę pusvelčiui atiduoti gyvulių, o ir naujakuriams suteikto kredito sąlygos nebuvo itin palankios, be to, kaip teigia Vaskela, „žmonės matė, kad faktiškai apiplėšiami pasiturintys ūkininkai. [...] Todėl naujakuriai ir nenorėjo imti valdžios peršamų kreditų, nenorėjo skriausti savo kaimynų. Dėl to kai kurie reformos darbai neišvengiamai užtruko, dalis valstiečių aiškiai prarado norą tokiomis sąlygomis ūkininkauti“; kaime paplito įvairios gyvulių epidemijos<sup>410</sup>. Sniečkus LKP(b) suvažiavime 1941 m. vasarį retoriškai klausė: „Kai kuriuose valsčiuose naujai gavusiems žemės buvo paskirta paskolos po 6 ir po 22 litus ūkiui. Ar tai ne biurokratų pasityčiojimas?“<sup>411</sup>; LKP CK biuro posėdžiuose skųstasi, kad, pavyzdžiui, Utenos ir Panevėžio apskrityse 1941 m. pavasarį prastai ruošiamasi sėjai, o ypač daug problemų su naujakurių aprūpinimu inventoriumi, sėklomis, statybinėmis medžiagomis<sup>412</sup>.

Pirmajame *Lietuvių archyvo* numeryje nacių okupacijos metais buvo aptarti sovietiniai ekonominiai pertvarkymai, tarp jų ir žemės reforma. Nors tokių publikacijų tikslas buvo ir aiškiai propagandinis, vis dėlto visiškai atmesti jų nederėtų, ypač tų dalių, kuriose pateikiami ne vertinimai, o faktai ir detalės. Rašyta, kad neretai nusavinant žemes iš ūkio buvo atimama visa

---

<sup>408</sup> Butkutė-Rameliene, *Lietuvos KP Kova už Tarybų valdžios įtvirtinimą*, p. 132.

<sup>409</sup> Stasys Makauskas, „Spauda ir socialiniai pertvarkymai Tarybų Lietuvos kaime 1940–1941 metais“, in: *Už socializmo sukūrimą...*, p. 213–214.

<sup>410</sup> Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens*, p. 85.

<sup>411</sup> Sniečkus, *Ataskaitinis pranešimas V-me LKP(b) suvažiavime apie LKP(b) CK darbą, 1941 vasario 5 d.*, Kaunas: LTSR valstybinė leidykla, p. 24–25.

<sup>412</sup> LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas, 1941-03-26–27, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 82, l. 1.

ariama žemė, arba atvirkščiai – visos pievos, ganyklos; paliekami tik krūmynai ar durpynai<sup>413</sup>, panašiai galėjo nutikti ir ją dalijant, tą pripažino ir sovietinė istoriografija<sup>414</sup>. Apie reformos padrikumą liudija ir gausybė skundų, kurie užplūdo ne tik žemės komisijas, bet ir kitas valdžios institucijas. Skūstasi reformos eiga, dažniausiai – dėl nepagrįstai nusavinamos žemės. Pavyzdžiui, kun. Pauliuko giminaičiai bandė įrodyti, kad žemė iš jų nusavinta neteisingai – du atskiri ūkiai palaikyti vienu, todėl užuot palikus po 30 ha, liko po 15 ha<sup>415</sup>. Skunduose nekvestionuota pati reforma, skūstasi, kad vykdytojai pažeidžia reformos nuostatus. Pabandžius klausimą spręsti lokaliai ir nesulaukus laukto rezultato, kreiptasi į aukštesnio rango institucijas. Valstybinė žemės ūkio komisija nepajėgė aprępti visų gautų skundų, todėl formavo naują komisiją vien skundams tirti<sup>416</sup>.

Reforma turėjo ir nelabai logiškų aspektų, kurie neišvengiamai prisidėjo prie bendro Lietuvos žemės ūkio nuosmukio. Pavyzdžiui, reikalauta, kad reformos paliestų ūkių savininkai, t. y. tie, iš kurių žemė bus nusavinama, vis tiek apstėtų ją žiemkenčiais ir taip paruoštų naujiems savininkams<sup>417</sup>. Tokios nuostatos laikymąsi buvo galima užtikrinti nebent prievarta, todėl žemės ūkio rodikliai neišvengiamai smuko, nes senieji savininkai neskubėjo nutarimų realizuoti. Visi šie trūkumai kūrė vis naujas sistemines problemas, tad dar 1941 m. žemės reformos problemos tapo akivaizdžiomis: iki 1941 m. gegužės 16 d. ką tik gautos žemės atsisakė 4492 ūkiai, gavę 29 838 ha žemės<sup>418</sup> – jie nepajėgė arba nebuvo suinteresuoti jos išsilaikyti. Nors turbūt negalima šio proceso pavadinti masiniu (kur kas daugiau žemės grąžinimo atvejų pasitaikydavo sovietizuojamoje Estijoje<sup>419</sup>), vis dėlto tai reikšmingas faktorius vertinant žemės reformą.

Po reformos kaimą tradiciškai užmigdantys žiemos rūpesčiai, panašu, kiek prislopino ir bolševikų entuziazmą, tačiau 1941 m. pavasarį pradėta nauja agitavimo ir kaimo sovietizavimo banga. 1941 m. vasario 5 d. vykusiame LKP(b) suvažiavime itin daug kritikos Sniečkus pažėrė žemės ūkio liaudies komisariatui, kuris esą prastai vykdė sovietinę agrarinę politiką kaime – tokius kaltinimus pokario metais žemės ūkio ministras tekdavo girdėti nuolat.

---

<sup>413</sup> Valerijonas Balčiūnas, „Bolševikinė žemės reforma Lietuvoje“, in: *Lietuvių archyvas: bolševizmo metai*, I tomas, Kaunas: Studijų biuro leidinys, 1942, p. 220.

<sup>414</sup> Rakūnas, *Klasių kova Lietuvoje*, p. 67–68; Butkutė-Ramelienė, *Lietuvos KP Kova už Tarybų valdžios įtvirtinimą*, p. 130–131.

<sup>415</sup> Pauliukas, *Dienynas*, p. 670–674. Tiesa, ilgainiui jų skundas buvo patenkintas.

<sup>416</sup> *Lietuvos TSR valstybinės žemės ūkio komisijos protokolai 1940 m.*, p. 175.

<sup>417</sup> *Ibid.*, p. 108.

<sup>418</sup> Balčiūnas, „Bolševikinė žemės reforma Lietuvoje“, p. 225–226.

<sup>419</sup> Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens*, p. 82–83.

Brėždamas gaires artėjantiems metams ir pavasario sėjai, Sniečkus tarp prioritetų išskyrė MTS kūrimą, sovchozų protegavimą, kadru pertvarkymą žemės ūkio liaudies komisariate ir pirmą kartą viešai pakankamai pozityviai pasisakė kolektyvizacijos klausimu: „Pastaruoju laiku kai kurių valstiečių tarpe pastebimas rimtas susidomėjimas kolektyviniais ūkiais. Tai yra visai suprantamas dalykas, nes tarybinėje santvarkoje valstiečiai sužinojo daug tiesos apie kolektyvinius ūkius. Partijos, visų jos organizacijų uždavinys yra plačiai aiškinti masėms tiesą apie kolektyvinius ūkius. Partinių organizacijų uždavinys yra ko plačiausiai padėti tiems valstiečiams, kurie susitarę leniniškai-stalinišku laisvanoriškumo principu sudaryti kolektyvinius ūkius“<sup>420</sup>. Suvažiavimo rezoliucijoje įrašytas raginimas „plačiai aiškinti biedniokams ir vidutiniokams žemės ūkio artelės įstatus, artelinio ūkio vedimo būdo pranašumus, populiarizuoti TSRS kolchozinės santvarkos pasiekimus ir vesti griežtą kovą prieš buožišką antikolchozinę agitaciją“<sup>421</sup>.

Žemės reforma nebuvo vienintelė permaina, keitusi tiek kaimo, tiek ir Lietuvos gyventojų padėtį, į tai irgi derėtų atsižvelgti apmąstant kaimo sovietizaciją. Visų pirma, permainos kaime, kaip rašyta aukščiau, sužlugdė darbinius santykius tarp ūkininkų ir samdinių, o tai smukdė visą Lietuvos žemės ūkį. Nenuvertinti reiktų ir kitų reformų, ypač švietimo įstaigų sovietizacijos ir pradėtos viešojo gyvenimo sekuliarizacijos, kuri daugeliui tikinčiųjų kaime nekėlė entuziazmo. Valiutos pokyčiai taip pat veikė kaimo gyventojus: ėmus didinti litų emisiją, pradėjo kilti prekių kainos, o po rublio įvedimo žmonių turėti pinigai galutinai nuvertėjo<sup>422</sup>, buvo nusavinti santaupų turėjusių žmonių indėliai. Kita vertus, nelabai buvo ką su pinigais veikti: birželio 15 d. prasidėjusių gyventojų ir parduotuvių aprūpinimo problemų okupacinei valdžiai spręsti niekaip nesisekė, žemę versti „spekuliacijos objektu“ uždrausta. Nors LKP(b) suvažiavime 1941 m. vasarį Sniečkus ir bandė įrodinėti, kad prekių nestinga, o kai kur – esą buvęs ir perteklius, net jis pripažino, kad kaimo aprūpinimas vyksta prastai, nes didžioji dalis prekių patenka į miestus ir nurodė vieną incidentą, kai visa Tauragės apskritis dėl „biurokратиškumo“ buvo palikta be druskos<sup>423</sup>.

Egodokumentuose netrūksta liudijimų ir apie tai, kad net „mobilizavęsi“ režimo labai žmonės neatlikdavo esminio vaidmens, o tik

---

<sup>420</sup> Sniečkus, *Ataskaitinis pranešimas V-me LKP(b) suvažiavime apie LKP(b) CK darbą, 1941 vasario 5 d.*, p. 26–27.

<sup>421</sup> *Ibid.*, p. 106.

<sup>422</sup> Vladas Terleckas, *Lietuvos bankininkystės istorija, 1918–1941*, Vilnius: Lietuvos banko leidybos ir poligrafijos skyrius, 2000, p. 355–356.

<sup>423</sup> Sniečkus, *Ataskaitinis pranešimas V-me LKP(b) suvažiavime apie LKP(b) CK darbą, 1941 vasario 5 d.*, p. 43–44.

naudodavosi susidariusia situacija. Trumpalaikėje perspektyvoje žemės reforma neabejotinai pritraukė dalies visuomenės simpatijas. Tačiau ilgalaikėje (bent kelių mėnesių) perspektyvoje žemės reforma nepajėgė sukurti režimo socialinės atramos kaime, nes negalėjo atsverti visų kitų sovietinio režimo politikos aspektų, o ypač nublanko prieš 1941 m. birželio 14–18 d. trėmimus. Niekur nepateikiama ir statistika apie tai, kokio amžiaus žmonės gaudavo žemę, o tai irgi būtų svarbu siekiant suprasti reformos rezultatus. Per pirmuosius sovietų valdžios metus žemės ūkis Lietuvoje akivaizdžiai smuko, nors kolektyvizacija dar nebuvo prasidėjusi. Tiesa, vyko kitas kaimo sovietizacijos programos etapas – valstybinio žemės ūkio sektoriaus kūrimas.

#### 2.4.2. Valstybinis sektorius LSSR žemės ūkyje 1940–41 m.

Stalino žadėtą ir reikalaujamą žemės ūkio mechanizaciją bent iš dalies turėjo sukurti būtent valstybinis sektorius – MTS, MANP, o iki kolchozų įkūrimo pirmuosius eksperimentus buvo galima vykdyti kuriamuose valstybiniuose ūkiuose – sovchozuose. Visą šį sektorių kurti Lietuvoje imtasi dar 1940 m., tačiau tuo metu prielaidų ir galimybių susikurti reikšmingam valstybiniam sektoriui nebuvo. Visų pirma, kaip pastebi Vaskela, nors valstybiniams žemės ūkiams kurti Lietuvoje buvo paskirta didesnė reformos metu sukaupto žemės fondo dalis negu Latvijoje ir Estijoje (atitinkamai 7,52 proc., 1,5 proc. ir 4,91 proc.), šis skaičius vis tiek yra žemas. Vaskela tai sieja su būsimo karo viltimi<sup>424</sup>, dėl kurios stipraus valstybinio sektoriaus kūrimas nebuvo prioritetas. Tačiau būta ir dar labiau pragmatiškų priežasčių: MTS ir MANP veikla, kuri ir šiaip buvo mažai produktyvi net SSRS po kolektyvizacijos, egzistuojant individualiam ūkiui buvo kone beprasmė, ypač kalbant apie MTS, kurių veiklos pagrindas – darbo sutartys tarp valstiečio ir MTS. Sutarčių sistema itin prastai veikė net egzistuojant kolchozams, kai viena sutartimi buvo galima sutarti dėl šimtų hektarų ploto aptarnavimo tarp kolchozo ir MTS, tačiau egzistuojant individualiam ūkiui, su kiekvienu ūkininku reikėjo sudarinėti atskiras sutartis, o tai buvo tiesiog absoliučiai nenašu.

Todėl praktiškai vienintelė MTS funkcija 1940–1941 m. buvo daugiau simbolinė ir propagandinė, kalbant bolševikiškai – „laužyti žmonių psichologiją“, t. y., rodyti technikos pranašumus ir agituoti, kad efektyvus technikos panaudojimas galimas tik egzistuojant stambiam ūkiui. Nepaisant to, dar 1940–41 m. Lietuvoje buvo sukurtas pakankamai platus MTS tinklas:

---

<sup>424</sup> Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens*, p. 89–90.

42 MTS, kuriose (neva) buvo 357 (kitais duomenimis – iki 400) traktoriai bei 261 (kitais duomenimis – 283) MANP su (neva) 3681 arkliu<sup>425</sup>. Įdomu tai, kad toks traktorių skaičius yra gerokai mažesnis nei sovietinėje istoriografijoje nurodomas traktorių skaičius Lietuvoje iki sovietinės okupacijos – 721<sup>426</sup>. Pastebėtina ir tai, kad MTS dažniau mėginta kurti buvusiuose dvaruose, nes čia buvo daugiau didesnių pastatų, kuriuose būtų galima laikyti techniką, tiesa, pastatai buvo visiškai tam nepritaikyti. Nedidelės reikšmės turėjo pradėti organizuoti mechanizatorių kursai, tačiau apie juos, kaip ir visą MTS ar MANP veiklą pirmaisiais okupacijos metais plėstis detalčiau neverta, nors sovietmečiu partiniai istorikai tam ir prigadino daugybę popieriaus<sup>427</sup>. Panašiai derėtų vertinti ir pirmųjų kolchozų įkūrimą Lietuvoje 1941 m. (iki karo su Vokietija pradžios – 20), nors šių sukūrimo aplinkybės ir kiek įdomesnės, kadangi, pagal Vaskelos tyrimus panašu, kad Maskva šios iniciatyvos iki karo nepalaikė: jie galimai imti kurti žemesnio rango sovietinių aktyvistų, neva „iš apačios“, nors 1941 m. jau raginta užsiimti aktyvesne kolektyvizacijos propaganda<sup>428</sup>.

Kiek reikšmingesnis įvykis buvo sovchozų kūrimas, kadangi jų paskirtis buvo aiškesnė. Visų pirma, bene svarbiausia kuriamo valstybinio sektoriaus funkcija buvo išsaugoti ir perimti jau sukurtą tarpukario Lietuvos kooperacijos tinklą ir jo infrastruktūrą: „buržuazinės Lietuvos kooperacinio ir valstybinio ūkinio aparato platus panaudojimas, tarybiniais pagrindais organizuojant Lietuvos TSR ūkį, turėjo nemaža reikšmės ir vykdant socialistinius pertvarkymus žemės ūkyje“<sup>429</sup>. Saugoti šią infrastruktūrą visų pirma reikėjo nuo tų pačių „buržuazinę priespaudą“ kentusių kumečių ir kitų bežemių. Po okupacijos aplink dvarus ar net įvairias žemės ūkio įmones susiformavo savotiški galios vakuumai, sudarę puikias sąlygas vogti ir plėsti. Tai pripažino ir sovietinė istoriografija, tiesa, tradiciškai mėgindama chaosą pripaišyti klasinio priešo sąmokslui. Pavyzdžiui, rašyta, kad Kauno „Maisto“ fabrike per trumpą laiką krito kiaulių už 188 tūkst. rublių – niekas jų nešėrė, laikė be pakratų ant cementinių grindų tamsoje, o tai buvo klastingo klasinio priešo sąmokslas dalis<sup>430</sup>. Iki tol veikę rinkos ir suinteresuotumo dėsniai nustojo galioję, todėl norint bent dalinai išsaugoti ir išnaudoti savo reikmėms

---

<sup>425</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 89–90; Butkutė-Rameliienė, *Lietuvos KP Kova už Tarybų valdžios įtvirtinimą*, p. 143.

<sup>426</sup> *Tarybų Lietuvos valstietija*, p. 28.

<sup>427</sup> Giedrius Butkus, *Mašinų-traktorių stotys Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1973, *etc.*

<sup>428</sup> Žr. Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens*, p. 92–93.

<sup>429</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 92.

<sup>430</sup> Rakūnas, *Klasijų kova Lietuvoje*, p. 64.

visą tarpukario Lietuvos agrarinio sektoriaus infrastruktūrą, reikėjo perimti viską į valstybės rankas.

Todėl ir sovchozų kūrimą Lietuvoje 1940–41 m. reikėtų vertinti šiame kontekste – reikėjo perimti, o tiksliau – gelbėti nuo išvogimo – dvarų bei didesnių kooperatyvų inventorių ir turtą. Tuo pačiu sovchozų kūrimas tarsi sprendė „žemės bado“ problemą, kuri buvo justi net po sovietinės žemės reformos, nes, kaip minėta, tik apie trečdalį prašiusiųjų žemės jos gavo. Tiesa, toli gražu ne visi kumečiai sovchozų kūrimą sutiko entuziastingai, nes tikėjosi, kad dvarų turtas ir žemė bus tiesiog išdalinta jiems<sup>431</sup>. Vis dėlto kaip minėta, valstybinis sektorius kurtas lėtai: iki karo su Vokietija pradžios buvo įkurti tik 60 sovchozų, valdžiusių 46 000 ha žemės<sup>432</sup>, tačiau ir čia tuoj pat išryškėjo trūkumai, kadangi naujai sukurtų sovchozų vadovai susilaukdavo daug kritikos dėl prasto darbo ir gyvulių nepriežiūros<sup>433</sup>. Palyginimui, 1948 m. Lietuvoje buvo jau 104 sovchozai su 168 800 ha žemės; vėliau jie imti stambinti, tad 1955 m. liko tik 87 sovchozai, tačiau jie valdė jau 278 000 ha žemės<sup>434</sup>.

Nors valstybinis sektorius neįgavo didesnės reikšmės Lietuvos žemės ūkyje 1940–41 m., vis dėlto jis buvo svarbus psichologiškai ir propagandiškai. Čia galima atsigręžti į SSRS istoriją po karinio komunizmo – nors su NEP baigta kurti įvairias eksperimentines komunas ir proto-kolchozus, kai kurie jų liko egzistuoti ir toliau. Tai, pasak Fitzpatrick, vietos valstiečiams priminė, kad bolševikai turi keistų sumanymų ir jais negalima pasikliauti<sup>435</sup>. Veikiausiai panašiai jautėsi ir šias keistas permainas kaime 1940–41 m. stebėję Lietuvos valstiečiai, kuriems tokias emocijas kėlė ne vien MTS, bet ir, pavyzdžiui, „grupinių sodybų“ kūrimas parceliuojant dvarus žemės reformos metu, kurios vietos gyventojams atrodė kaip preliudas į kolektyvizaciją<sup>436</sup>.

## 2.5. Ar 1941 m. birželį dar egzistavo Lietuvos visuomenė?

Įvertinti socioekonominės permainas pirmaisiais okupacijos metais, ypač statistiškai, (tarsi) nėra sudėtinga. Žemės ūkis ženkliai smuko, tai sąlygojo chaosas okupuotos valstybės gyvenime ir sovietinių reformų mastas, išryškėję sovietinės sistemos trūkumai, o prie to prisidėjo ir sausa 1940 m.

---

<sup>431</sup> Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens*, p. 90.

<sup>432</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 89.

<sup>433</sup> LKP CK(b) Biuro posėdžio protokolas, 1941-03-26–27, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 82, l. 2.

<sup>434</sup> „Tarybiniai ūkiai“, in: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, 4 dalis, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988, p. 264–265.

<sup>435</sup> Fitzpatrick, *The Russian revolution*, p. 84.

<sup>436</sup> Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens*, p. 91.

vasara, kai per visą birželį praktiškai nelijo, ir nukentėjo būsimas derlius. Nors žemės reforma pristatinėta kaip socialinio teisingumo įgyvendinimas, greitai po reformos net pati sovietų valdžia konstatavo, kad esminių socialinių pertvarkymų kaime atlikti ji nepajėgė, o pasiturinčių valstiečių įtakos kaime pažaboti nepavyko<sup>437</sup> – tai buvo tik pirmasis kaimo sovietizacijos etapas, o svarbiausia jos dalimi turėjo būti kolektyvizacija.

Dar 1940 m. antroje pusėje imtas pastebėti maisto (ypač pieno, mėsos) ir prekių trūkumas 1941 m. pradžioje darėsi dar didesne problema. Pavyzdžiui, Jurbarko pieno punkto vadovai 1941 m. kovą skundėsi sovietizuotam „Pienocentrai“, kad valstiečiai atsisako priduoti pieną valstybei dėl žemų kainų, tad pieno produkcija smuko 50 proc., o dabartinė politika gali apskritai sužlugdyti pieno ūkį Lietuvoje<sup>438</sup>. Valdžia mėgino spręsti šias problemas represyviomis priemonėmis: apkrovė ūkius prievolėmis natūra nuo 1941 m., ženkliai (50–200 proc., priklausomai nuo iki sovietinės reformos turėtos žemės kiekio) didino žemės mokestį. Tačiau situacija nesikeitė, kadangi represyvios priemonės tik menkino valstiečių suinteresuotumą dirbti: „Pavasari ūkininkams, ypač turtingesniems, bolševikai parodė ragus: įsakė mokėti mokesčius, už du pusmečius atiduoti javų pyliavas. O grūdų jau nėra, dauguma jų pasilikę tik duonai. Ir man reikia atiduoti per 50 centnerių rugių. Bet šitiek jau nebus: už grūdus pirkau odos batams, pats vartoju duonai ir beturčiams daviau, nes maniau, kad užteks ir dar ateinantiems metams liks“<sup>439</sup>. Kitaip tariant, žemės ūkio nuosmukis per vienerius metus buvo didžiulis, o kaime išplito gyvulių, ypač karvių, epidemijos. Be ekonominės sovietizacijos ir žmonių apiplėšimo įvairiomis sovietinės ekonomikos priemonėmis, svarbiausia ir labiausiai ilgalaikė pirmųjų sovietizacijos metų pasekmė kaime laikytinas pradėtas klasinių tapatybių kūrimas, kuris iš tiesų skatino susipriešinimą visuomenėje; paraleliai radosi įvairių naujų vaidmenų ir pareigūnų, net institucijų valdžios vertikalėse, skatinusių netikrumo jausmą, nepasitikėjimą, susipriešinimą ir neapykantą visuomenėje. To pasekmės buvo matyti tiek prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, tiek ir pokariu. Vis dėlto šio tyrimo rėmuose į Lietuvos kaimo sovietizaciją siūloma žiūrėti kaip į platų, ne vien socioekonominį, bet ir politinį bei kultūrinį procesą, kuris 1940 m. tik prasidėjo. Tokio požiūrio siūlytume laikytis ir kalbant apskritai apie Lietuvos okupaciją ir aneksiją, nesuvedant visko į pasipriešinimo ir kolaboravimo

---

<sup>437</sup> Tarybų Lietuvos valstietija, p. 43.

<sup>438</sup> Žr. „Pienocentro“ gautus raštus, in: LCVA, f. R-754, ap. 3, b. 513, l.17–18, [\[http://www.kgbveikla.lt/docs/show/7223/from:538](http://www.kgbveikla.lt/docs/show/7223/from:538) ; <http://www.kgbveikla.lt/docs/show/7224/from:538>, žiūrėta 2023-06-26] .

<sup>439</sup> Jonas Žvinys, *Mano gyvenimo užrašai*, Vilnius: Mintis, 1993, p. 84.

tematiką, kuri mąstant apie 1940–41 m. istoriją, praeitį įstato į pernelyg griežtus bei normatyvinius, kai kuriais atvejais – anachronistinius – rėmus.

Platesnę perspektyvą siūlo ir sovietų okupuotuose Lenkijos teritorijose gyvenusių žydų bendruomenių istoriją (1939–1941) nagrinėjęs Yehuda Baueris, palyginęs vietos žydų bendruomenių padėtį su kortų nameliu, kuris subyrėjo vos per porą savaitių po susidūrimo su totalitariniu režimu. Jis neieško pasipriešinimo ženklų, priešingai, tik konstatuoja: nebuvo nei pasipriešinimo, nei priešiško okupacijai, nei prievartos – o ligtolinis žydų religinis, kultūrinis ir švietimo gyvenimas buvo praktiškai likviduotas, ir būtent bolševikų, o ne nacių rankomis<sup>440</sup>. Panašiai Vilniaus žydų likimą sovietinės okupacijos metais apibendrina ir Israelis Cohenas: „Suardytos šimtmečiais egzistavusios sudėtingos religinės struktūros, o visos žydų nacionalizmo formos uždraustos ir nuslopintos. Nutraukta visų sionistinių ir panašių draugijų veikla, uždaryta Imigracijos į palestiną tarnyba. Nustota leisti net ir laikraščius jidiš kalba, nors netrukus vietoj visų jų buvo įkurtas vienas komunistinis dienraštis“<sup>441</sup>. Ilgametis būsimasis *Yad Vashem* muziejaus vadovas Icchakas Aradas atsiminimuose aprašė kaip po Varšuvos kapituliacijos 1939 m., jis su seserimi grįžo į gimtuosius Švenčionis (iki 1940 m. rugpjūčio dar priklausiusius Baltarusijos, ne Lietuvos SSR): „Miestas, kurį radau, buvo *visiškai pasikeitęs* [išskirta mano – A. T.]. Gatvės ir namai išliko, bet gyvenimo ritmas pasikeitė. Sovietų valdžia ir naujoji tvarka sukūrė naują atmosferą. Turgus, miesto gyvybės šerdis, buvo apleistas. Ūkininkai nebeatveždavo savo produkcijos, nes nebuvo ko nusipirkti už gautus pinigus. Privati prekyba buvo mirusi, o valstybinėse parduotuvėse ne ką tegalėjai rasti, išskyrus druskos ir degtukų. Ūkininkai mieliau mainydavo žemės ūkio produkciją į prekes, kurias buvę prekeiviai paslėpė bijodami konfiskacijos. Visi pirkimai ir pardavimai vyko toli nuo valdžios akių. Sovietų valdžia vienu mostu sunaikino žydišką gyvenimo būdą ir daugelį metų taip sunkiai kurtas institucijas. Žydų bendruomenės taryba buvo panaikinta, partijos, sporto klubai, religinės ir kultūrinės organizacijos, tarpsuavio pagalbos bendrijos – visa išformuota. Žydų mokyklų tinkas sunaikintas uždarius „Tarbut“, o „folksšules“ prijungus prie valstybinės švietimo sistemos, sunaikinta mokykla, kurioje dėstoma jidiš kalba. Jos mokymo programa buvo visiškai pakeista: žydiškas disciplinas, tokias kaip Senasis Testamentas, žydų istorija ir literatūra, pakeitė Sovietų Sąjungos istorijos ir marksizmo pamokos. Žydų

---

<sup>440</sup> Yehuda Bauer, *The Death of the Shtetl*, New Haven, London: Yale University Press, 2009, p. 43.

<sup>441</sup> Israel Cohen, *Vilna: žydiškojo Vilniaus istorija*, iš anglų kalbos vertė Miglė Anušauskaitė, Vilnius: Hubris, 2022, p. 328–329.

biblioteka buvo prijungta prie miesto viešosios bibliotekos, o visos knygos hebrajų ir jidiš kalbomis, žadinančios žydų tautinę savimonę, konfiskuotos“<sup>442</sup>. Į Švenčionis su seserimi Aradas išvyko 1939 m. gruodžio 24 d., kelionė nebuvo ilga – sovietai sugebėjo sunaikinti Švenčionių ligtolinį gyvenimą per vos per kelis mėnesius.

Tad pagrįsta būtų klausti: ar tikrai Lietuvos visuomenė buvo atspari tokio masto destruktijai, juolab kad daugelį Arado, Bauerio, Coheno akcentų matome ir Lietuvoje po sovietinės okupacijos? Lietuvoje pernelyg susitelkiant į kaltės ir herojiškumo paieškas, nematoma, kad Lietuvos visuomenė irgi (su)byrėjo – be prievartos, be pasipriešinimo ir priešiško. Priimti tokią *deus ex machina* perspektyvą yra labai sunku, nes ji neatrodo istoriška. Daugybė istorikų turimų šaltinių ir įrankių visada rodo tęstinumą, prielaidų ir pasekmių lenktynes, kuriose kortų namelių byrėjimams vietos nėra – istorinis mąstymas dažniausiai nenumato vietos kataklizmams. O dar sunkiau tai suvokti 1941 m. imto organizuoti ir birželį sprogo pasipriešinimo kontekste, arba – kaip teigia Baueris – paradokso, kad nacių okupacijos pradžioje 1941 m. birželį, žydų bendruomenės ir kultūrinis gyvenimas kažkokiu stebuklingu būdu atsikūrė, vis dėlto nebe organizaciniu, o žmogiškųjų ryšių pagrindu. Panašius procesus – visuomenės mobilizaciją ir restruktūrizaciją – galima matyti ir Lietuvoje prasidėjus karui.

1940–41 m. sovietizaciją visų pirma sudarė destruktivus, ne pozityvus turinys. Ši destruktija visų pirma paveikė ligtolinius socialinius ryšius, kurie ėmė irti praktiškai iškart po okupacijos, kaip kad rodo Lietuvos istorikų-revoliucionierių mėgstamas Mackiewicziaus *Kelias į niekur* pavyzdys. Ši socialinių ryšių atrofija neatrodo pakankamai įvertinta Lietuvos historiografijoje. Žinoma, Lietuvos ir Lenkijos visuomenės nebuvo vienodos – ši prieiga pasirenkama ne aklam istorikų išvadų perkėlimui Lietuvos kontekste, tačiau žiūros taško ir akcentų pakeitimui; Bauerio ir Grosso įžvalgos leidžia naujai iškelti prieigos prie objekto klausimą, o ne pateikti atsakymus.

Itin vertingas Dainiaus Noreikos partizanų karo genezės tyrimas rodo aiškų tęstinumą tarp Pirmosios Lietuvos Respublikos ir pokario partizanų: daugelis partizanų (ypač organizavusių pasipriešinimą, o ne tik sporadiškai besislapsčiusių nuo mobilizacijos į Raudonąją armiją) partizanavo gimtosiose vietose (87 proc.), buvo vieni su kitais pažįstami, priklausė Šaulių sąjungai ar buvo tarnavę Lietuvos kariuomenėje (40 proc.), kitaip tariant – partizanų karas

---

<sup>442</sup> Icchakas Aradas, *Iš mirties slėnio į Siono kalną*, iš anglų kalbos vertė Jurgita Jagminaitė, iš hebrajų kalbos vertė Mošė Parason, Vilnius: Margi raštai, 2020, p. 62–63.

rėmėsi ankstesniais tarpukario Lietuvoje sukurtais socialiniais ryšiais. Tačiau Noreika nekelia klausimo apie šių socialinių ryšių prigimtį. Noreika mato tęstinumą – organizacinių, socialinių ryšių, kuris atveda šiuos žmones į partizanų būrius. Tačiau jei laikytumėmės pozicijos, kad 1940–41 m. Lietuvos visuomenė buvo suardyta, galbūt ryšių, kurie vedė šią suskaldytą visuomenę į pokario pasipriešinimą, nereikėtų laikyti kylančiais iš tarpukario? Galbūt tai nauji socialiniai ryšiai, megzti ant senųjų pagrindo, bet vis dėlto – nauji; atnaujinti totalitarinės priespaudos metais, kurių atsikūrimą labiausiai paskatino 1941 m. birželio 14–18 d. teroras ir kilusi neapykanta sovietiniam režimui, tapusi labiausiai visuomenę mobilizuojančiu faktoriumi? Sąlygos, kuriomis šie ryšiai buvo (at)kuriami, buvo ypatingos – nuoširdūs žmonių tarpusavio santykiai teroro sąlygomis (kurį, tiesa, ne masinį, matome iš dienoraščių, žmonės pastebėjo dar nuo Liaudies Seimo rinkimų) reikalavo absoliutaus pasitikėjimo, nes tokiomis sąlygomis socialiniai ryšiai tampa ir potencialiu pavojumi dėl įskundimų grėsmės. Pasiskolinant terminiją iš tinklaveikos tyrėjų, tokiomis sąlygomis praktiškai išnyko vidutinio stiprumo ryšiai tarp žmonių: egzistavo tik arba formalūs santykiai, apsiribojantys minimaliu bendravimu, arba itin stiprūs ryšiai, dažniausiai sieję šeimos narius, ar – vėliau – pasipriešinimo organizatorius, bet tik iš dalies. Pavyzdžiui, Niliūnui nacių okupacijos metais teko susitikti su Lietuvos Laisvės Armijos organizatoriumi Kaziu Veverskiu, kalbėtis pasipriešinimo klausimu, tačiau nuo to jų ryšys netapo stiprus<sup>443</sup>. Ši vidutinio stiprumo socialinių ryšių anemija ir apėmė visuomenę pirmaisiais sovietinės okupacijos metais. Destrukcijos įnešė ir galios struktūrų pokyčiai, vietoje policijos atsiradusi milicija, kurios veikimas erzino vietos gyventojus. Pavyzdžiui, Pauliukas 1940 m. lapkritį dienoraštyje guodėsi, veikliausiai numanydamas, kad jo dienoraštis gali būti perskaitytas ir ramino potencialų skaitytoją: „Gavau perspėjimą, kad Subačiaus miestelio milicija mane seka. Įtaria, kad mano būstinėje atsibūva kažkokių nelegališkų organizacijų susirinkimai. Toks įtarimas neturi nė mažiausio pagrindo. Pas mane nėra jokių suvažiavimų nelegališkų organizacijų atstovų. Jeigu tokie atstovai suvažiutų ir pradėtų veikti ką nors prieš valdžią, tai, be abejo, aš pirmas praneščiau milicijai, kokie svečiai ir kokiais tikslais buvo pas mane atvykę. Pas mane Teresdvary nėra jokių nelegališkų suvažiavimų slaptų organizacijų atstovų. Įtarimas be pagrindų“<sup>444</sup>.

Ryšius imta (at)kurti dar sovietinės okupacijos metais, o tą skatino ir įgalino bendros patirtys okupacijos sąlygomis, kitaip tariant – augantis skepsis okupacinės valdžios adresu, kuri negebėjo sukurti sau skaitlingos socialinės

---

<sup>443</sup> Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai*, 1944-02-17 įrašas, p. 72.

<sup>444</sup> Pauliukas, *Dienynas*, 1940-11-12 įrašas, p. 700.

atramos nei kaime, nei mieste, o pasipriešinimui didžiausią stimulą neabejotinai davė 1941 m. birželio 14–18 d. trėmimų patirtis. Kaip teigia Noreika, tarp pokario partizanų buvo gausu mažžemių, netgi tų, kurie buvo apdovanoti žeme per šią sovietinę reformą<sup>445</sup>, taigi esmine patirtimi žemės gavimas ilgalaikėje perspektyvoje tikrai netapo. Išsilaisvinus (tegu ir nominaliai, tegul ir pusdieniui ar savaitei) nuo sovietinio režimo karo pradžioje, ryšius (at)kurti tapo dar labiau paprasta – viena vertus dėl to, kad buvo „nuleistas garas“ visuomenėje, kita vertus – dėl to, kad nacių okupacija esmingai skyrėsi nuo sovietinės – tai buvo karinis režimas, nebandęs žmonių įtikinti socialinėmis revoliucijomis ir kad viskas vyksta jų gerovės labui. Naciai Lietuvoje ėmėsi brutalių ekonominės priespaudos, ypač prieš kaimo gyventojus, siekdami išsiurbti visus ekonominius resursus karo mašinos degimui palaikyti, tačiau priemonių užvaldyti vietos gyventojus kitomis priemonėmis nei karinėmis, jie daug dėmesio neskyrė.

---

<sup>445</sup> Dainius Noreika, *Partizanų karas Lietuvoje (1944–1953): socialinių struktūrų problema: daktaro disertacija*, Vilniaus universitetas, 2020, p. 71–72.

### 3. KOLEKTYVIZACIJOS LINK

#### 3.1. Vokietijos ir SSRS karo faktorius kaimo sovietizacijos istorijoje

Nacių okupacijos laikotarpio aptarimas *sovietizacijos* tyrime yra problemiškas – jokie sovietizacijos procesai nacių okupacijos metais nevyko, netgi priešingai, todėl karo patirtį būtų galima apskritai apeiti. Tačiau tai nebūtų teisinga – būtent dėl karo faktoriaus nuvertinimo Kōll kiek kritikuoja Feestą<sup>446</sup>, kadangi karo patirtis buvo pakankamai reikšmingas faktorius ir pokario istorijoje, tuo pačiu – ir sovietizacijoje. Vis dėlto detalaus nacių okupacijos laikotarpio tyrimo nesiimsime, o tik identifikuosime svarbiausius Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje aspektus, turėjusius įtakos pokarinei kaimo sovietizacijai.

Istoriografijoje nacistinės okupacijos laikotarpis visiškai pagrįstai charakterizuojamas kaip ekonominio išnaudojimo ir priespaudos etapas, kadangi Reicho požiūriu Lietuva tebuvo ekonominių (daugiausia – agrarinių) išteklių karo reikmėms potenciali tiekėja<sup>447</sup>. Vos prasidėjus karui, Vermachtas dvylikoje vakarinių Lietuvos apskričių iš gyventojų atėmė arklius, dviračius, pašarą, maisto produktus, kurių vertė istoriografijoje nusistovėjusiais duomenimis – 6–7 mln. rublių<sup>448</sup>. Vos nusistovėjus okupacinei administracijai, valstiečiai buvo apkrauti didžiulėmis prievolėmis ir mokesčiais – dar didesniais, nei kad buvo pradėję sovietai – Justino Braslausko teigimu, vien prievolėmis valstiečiai okupaciniam režimui turėjo atiduoti apie pusę viso derliaus<sup>449</sup>. Dėl milžiniškų prievolių, smuko žemės ūkio produkcija – dar 1942 m. visoje Lietuvoje ūkininkams ėmė stigti sėklų, mažėjo apdirbamos žemės plotai, o gyvulininkystės sektorius per nacių okupaciją susitraukė perpus<sup>450</sup>.

Nors naciai stengėsi vaizduotis antibolševikiniu judėjimu ir atsiriboti nuo visų sąsajų su sovietine okupacija, tačiau būtent kaime jie pakankamai noriai naudojosi bolševikų įdirbiu. Nors buvo dedama daug pastangų

---

<sup>446</sup> Kōll, *op. cit.*, p. 57–58.

<sup>447</sup> Juozas Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademija. Ekonomikos institutas, 1969, p. 98; Arūnas Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 313.

<sup>448</sup> Bubnys, *op. cit.*, p. 315.

<sup>449</sup> Justinas Braslauskas, *Lietuvos socialinė-ekonominė padėtis nacių okupacijos metais: daktaro disertacija*, in: VU RS, F76-4028, l. 30.

<sup>450</sup> Bubnys, *op. cit.*, p. 333.

„demaskuoti“ sovietinę žemės reformą<sup>451</sup>, ji atšaukta buvo ne iš karto, ir tik iš dalies. Pagal 1941 m. rugpjūčio 19 d. įsigaliojusį generalinio komisaro Teodoro Adriano von Rentelno potvarkį, valstiečiai liko ūkių valdytojais, o ne savininkais, t. y., nacionalizacija liko galioti. Tie, iš kurių žemė buvo atimta per sovietinę reformą, nusavinto „žemės pertekliaus“ neatgavo, tačiau buvo paskirti paliktų ūkių valdytojais, o tie, kurie žemę reformos metu gavo – šios teisės nebetenka ir pagal galimybes gražinami į ankstesnes samdinių vietas<sup>452</sup>. Nors ir pastarojo segmento tarsi stengtasi neatstumti nuo palankumo naciams, tiesa, propagandinio subtilumo naciai turėjo kur kas mažiau nei bolševikai: „Grįžimas į lauko darbininkus reiškia visai ne paniekinimą, o tik pragyvenimo užtikrinimą. Tačiau ir tiems iš jūsų, kurie, kaip ir seni ūkininkai, mokate ir turite noro savarankiškai ūkininkauti, yra pakankamai laisvos žemės, izoliavus komunistus bei žydus“<sup>453</sup>. Pasak Bubnio, būtent žemės ūkio darbininkų gyvenimo ir darbo sąlygos nacių okupacijos metais buvo sunkiausios<sup>454</sup>.

Tuo tarpu sovchozai, MTS ir MANP – grynai bolševikiniai dariniai – palikti egzistuoti civilinės administracijos valdžioje (pagal Rentelno potvarkį – šių institucijų administravimas priklausė „betarpiškai man“<sup>455</sup>, vėliau perduotas Vokietijos bendrovei<sup>456</sup>) kadangi buvo numatyta, kad tai bus pakankamai svarbi Ostlando agrarinės ekonomikos dalis. Dar 1941 m. birželio 30 d. *Į laisvę* pasirodė straipsnis pavadinimu „Mašinų-traktorių stotys turi pradėti šienapjūtę“<sup>457</sup>. Tokia padėtimi tiesiogiai Hitleriui skūstis bandė Lietuvių aktyvistų frontas 1941 m. rugsėjo 15 d. memorandumu, kuriame apeliuota į jų požiūrį, ideologinį nenuoseklumą, bolševikinių elementų išnaudojimą ekonomikoje: „Buvo suprantama, kai bolševikines institucijas lietuviams norėjo primesti bolševikų valdžia, bet lietuviams visai nesuprantama, kada jų gyvenimą nori tvarkyti bolševikinės santvarkos principais ne bolševikinės santvarkos šeimininkai, o jos priešininkai“<sup>458</sup>.

---

<sup>451</sup> Balčiūnas, „Bolševikinė žemės reforma Lietuvoje“, in: *Lietuvių archyvas: bolševizmo metai*, I tomas.

<sup>452</sup> „Generalkomisaro Kaune derliaus suėmimo ir sėjos vykdymo reikalu įsakymas“, in: *Į laisvę*, 1941-08-20.

<sup>453</sup> „Lietuvos ūkininke“, in: *Į laisvę*, 1941-09-16.

<sup>454</sup> Bubnys, *op. cit.*, p. 329.

<sup>455</sup> „Generalkomisaro Kaune derliaus suėmimo ir sėjos vykdymo reikalu įsakymas“, in: *Į laisvę*, 1941-08-20; Bubnys, *op. cit.*, p. 328–329.

<sup>456</sup> Bubnys, *op. cit.*, p. 328.

<sup>457</sup> „Mašinų-traktorių stotys turi pradėti šienapjūtę“, in: *Į laisvę*, 1941-06-30.

<sup>458</sup> „Lietuvių aktyvistų fronto memorandumas Hitleriui ir von Brauchitschui“, 1941-09-15, cit. iš: Bubnys, *op. cit.*, p. 320.

Dėl itin pragmatiško, kolonialistinio okupacinės valdžios požiūrio į Lietuvą, t. y., iš čia tikėtasi tiesiog išsiurbti ekonominius resursus, per pirmąją sovietinę okupaciją prasidėjusi žemės ūkio krizė nacių okupacijos metais gerokai padidėjo: dar viena valiutų reforma galutinai sunaikino bet kokias žmonių santaupas, suklestėjo šešėlinė rinka ir barteris, palikta galioti nacionalizacija ir didelė dalis verslo apribojimų. Milžiniškos mokesstinės naštos ir maisto nusavinimai, taip pat kaimo gyventojų iškeldinimas ir vokiečių atkeldinimas valstiečiams, menkos algos žemės ūkio darbininkams ir dėl to padidėjęs darbo jėgos stygius kaime, masiniai arklių nusavinimai iš ūkininkų, valstiečių baudimas už prievolių nevykdymą areštais ar net sušaudant reiškė kasmetinį agrarinio sektoriaus traukimąsi. Prievolių nevykdančius valstiečius naciai bandė sukontroliuoti kone identiška kaip bolševikai – iš pradžių įvairiais nutarimais uždraudė skersti gyvulius savo reikmėms, vėliau už šių nutarimų nevykdymą ėmė taikyti pingines baudas ar net sodindavo į kalėjimą.

Vis dėlto ne į ekonomines karo pasekmes atrodo prasmingiausia telktis, o į tai, kaip karas keitė visuomenės tarpusavio santykius. Karo patirtis kūrė smurto ir keršto kultūrą, kuri devalvavo žmogaus gyvybės vertę. Pirmosios sovietinės okupacijos metu imta diegti viešojoje erdvėje, prievartos kultūra materializavosi pačiu brutaliausiu būdu karo tarp Vokietijos ir SSRS metu. Nors per 1941 m. Birželio sukilimą paaiškėjo, kad visiškos visuomeninių santykių anemijos bolševikams per pirmąją okupaciją pasiekti nepavyko – žmonės senų socialinių ryšių pagrindu gebėjo mobilizuotis ir organizuotis, vis dėlto tai buvo mikro-visuomenės židiniai, kiekvienas jų veikęs pagal savas taisykles. Nepaisant sukilimo masiškumo, visuomenės irimo, prasidėjusio per pirmąją sovietinę okupaciją, sustabdyti nebuvo įmanoma, o ryškiausias to pavyzdys – lietuvių ir žydų santykiai, gerokai komplikavęsi per pirmąją sovietinę okupaciją, o per nacistinę tapę atvirai priešiški (pavyzdžių daugybė – nuo publikacijų periodinėje spaudoje ar abejingumo Holokausto metu iki antisemitinio pobūdžio Laikinosios vyriausybės dekretų), tačiau galima rasti ir vidinės visuomenės fragmentacijos pavyzdžių tarp pačių lietuvių.

Nuo birželio trėmimų neabejotinai nekenčiamų bolševikų pasitraukimas lietuviams teikė džiaugsmą, tačiau ir besitraukdami jie spėjo užsitraukti dar didesnę neapykantą už kalinių žudynes Rainiuose, Červenės plente, Pravieniškėse, taip pat už sporadiškus civilių gyventojų žudymus – Anušausko pateikiamais duomenimis, besitraukiantys bolševikai nužudė 672 civilius visoje Lietuvoje, iš jų net 518 nužudė raudonarmiečiai, bandydami apiplėšti ir atimti arklius, dviračius ar drabužius, ar dėl sovietinių aktyvistų

įskundimų<sup>459</sup>; dar apie 400 kalinių buvo nužudyta pirmosiomis karo dienomis, 1365 išgabenti į SSRS<sup>460</sup>. Keršydami už šias žudynes ir masinius trėmimus, sukilėliai 1941 m. dorojosi su kaimuose, valsčiuose ir miesteliuose veikusiais sovietiniais aktyvistais: stengėsi juos nuginkluoti, suimti, kartais – tyčiodavosi (pavyzdžiui, Ylakiuose 1941 m. birželio 24 d. sukilėliai komunistinį aktyvą išvarė šluoti gatvių ir prisakė „dirbti švariai, kad Ylakiuose neliktų komunistų pėdsakų“<sup>461</sup>, o Sedos valsčiaus kalėjimo viršininkas suimtus sovietinius aktyvistus vesdavosi namo valyti tualetu<sup>462</sup>). Dalis aktyvistų buvo ir sušaudyti, ypač vienaip ar kitaip prisidėję prie žmonių vežimo į Sibirą, nepaisant to, kad, kaip teigia Jegelevičius, dažniausiai tokių žmonių kaltė buvo minimali (nors čia su istoriku būtų galima ginčytis), bet jie nukentėjo labiausiai, nes tikrieji teroro kaltininkai buvo nepasiekiami<sup>463</sup>.

Analogiškai kaip sovietai ragino identifikuoti ir naikinti „liaudies priešus“, taip ir naciai taikė kone identiškus metodus, išnaudodami lietuvių neapykantą bolševikams. Pavyzdžiui, pirmajame *Naujosios Lietuvos* numeryje 1941 m. birželio 29 d. tekste fatališku pavadinimu „Vistiek jie bus surasti...“ rašoma apie neateinančius užsiregistruoti komunistų partijos, komjaunimo ir MOPRO narius ir įspėjama, kad visi, laiku neateisiantys registracijai „bus surasti ir nubausti visu griežtumu“<sup>464</sup>. Visa sovietinės okupacijos patirtis buvo rodoma pačiomis baisiausiomis spalvomis, o visi prie jos prisidėję – dehumanizuojami – kone identiškai, kaip kad sovietmečiu – liaudies priešai. Pavyzdžiui, 1942 m. parengtoje knygelėje apie Rainių žudynes rašoma, kad „žmoniškumas bolševikijon ne tik kad negrižta, bet ir negriš, kol tie žmonijos smaugliai nebus pašalinti iš žemės paviršiaus“<sup>465</sup>, kalbama ir apie lietuvių kolaborantus, kurie užtraukė tautai gėdą, o tuo pačiu persama mintis, kad žudynes vykdę komunistai dažniausiai buvo ir žydai. Viešojoje erdvėje „liaudies priešo“ konstrukta pakeitė komunisto-žydo ir žydo-komunisto vaizdinys. Pavyzdžiui, net *Lietuvių archyvo*, kuriame rašė lietuvių inteligentija, įvadiniame straipsnyje rašoma: „Naujasis azijatas vienas neina. Paskui jį, o dažniausiai priešaky jo plačiai žengia žydas – bolševizmo inspiratorius ir kurstytojas. Žydui bolševizmas tik įrankis, tik priemonė savo

---

<sup>459</sup> Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2013, p. 77.

<sup>460</sup> *Ibid.*, p. 80.

<sup>461</sup> *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, sudarė Arūnas Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, p. 197–198.

<sup>462</sup> *Ibid.*, p. 200.

<sup>463</sup> Sigitas Jegelevičius, *Nemunaitis ir jo parapija*, II kn., Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 2002, p. 943.

<sup>464</sup> „Vistiek jie bus surasti...“, in: *Naujoji Lietuva*, 1941-06-29.

<sup>465</sup> *Žemaičių kankiniai: Rainių miškelio tragedija, 1941, VI. 24–25*, Telšiai: Žemaičių žemė, 1942, p. 4.

nuo amžių turimam tikslui pasiekti – būtent, užvaldyti visą pasaulį, pavergti visas tautas ir tvirtai atsisėsti su savo kromeliu ir gešeftais. Argi ne taip buvo Lietuvoj? Argi ne žydas po Stalino sparnu visur sėdėjo, tvarkė ir egzekucijas darė? Ir tatai mes gerai patyrėm. [...] Žurnalo tikslas – dokumentuoti, faktų šviesoje iškelti ir parodyti tikrąjį bolševikų ir žydų veidą, koks jis buvo, kaip reikšėsi, kaip norėjo pasireikšti Lietuvoje ir kaip buvo priešintasi bei kovota“ [n. b. – pastebėtina, kad vėl anachronistiškai keliamas pasipriešinimo klausimas – A. T.]<sup>466</sup>.

Visuomenės fragmentacijos apraiškų apstu ir santykiuose tarp lietuvių, jas pakurstydavo ir abu okupaciniai režimai, šiuo požiūriu buvę labai panašūs. Birželio sukilėliai, vėliau – policininkai, valsčių savisaugos būrių nariai ir po sukilimo kovojo su užsilikusiais diversantais, raudonarmiečiais, sovietiniais partizanais, dėl kurių veiklos neišvengiamai nukentėdavo ir civiliai gyventojai. Prie smurto protrūkių ir kultūros prisidėjo ir nacistinės Vokietijos rengtos baudžiamosios keršto operacijos, kai už mįslingomis aplinkybėmis (nuo pasilikusių raudonarmiečių, sovietinių partizanų ar aktyvistų) žuvus vokiečių kareiviams, keršto sulaukdavo vietos kaimų gyventojai. Garsiausias pavyzdys – karo pabaigoje įvykusi Pirčiupių tragedija, tačiau tokių incidentų pasitaikydavo nuo pat nacių okupacijos pradžios<sup>467</sup>. Istoriografijoje dažnai akcentuojama situacija Pietryčių Lietuvoje 1942–1944 m., kai Vilniaus krašte ir jo apylinkėse dažnai susikirsdavo keli prievartą taikę judėjimai: lenkų pogrindžio, komunistinio (ir žydų) pogrindžio, lietuvių policijos ir savisaugos struktūros, vokiečių policijos ar Vermachto, o nuo to dažnai kentėdavo civiliai gyventojai: Glitiškių ir Dubingių, Kaniūkų žudynės ir pan.<sup>468</sup> Įtakos vietos gyventojų tarpusavio santykiams turėjo ir padėtis fronte: jeigu 1941 m. birželį į bet ką, turėjusį bent mažiausių sąsajų su okupaciniu režimu, buvo žiūrima priešišškai, tai karo antroje pusėje, Raudonajai armijai vis labiau stumiant Vermachtą, šią emociją keitė poreikis įsiteikti jau kitiems okupantams. Pavyzdžiui, raudonuoju partizanų tapęs Aradas atsiminimuose teigia, kad RA pergalės fronte pakeitė Lietuvos gyventojų požiūrį į sovietinius partizanus, šie ėmė ieškoti būdų bendradarbiauti tikėdamiesi lengvatų atkūrus sovietų valdžią, padaugėjo norinčių prisijungti prie sovietinių partizanų ar juos remti<sup>469</sup>. Žinoma, Aradas aprašo tik specifinę Lietuvos teritorijos dalį, kurioje lietuvių apskritai buvo nedaug – Vilniaus kraštą, – šio liudijimo primesti visai

---

<sup>466</sup> *Lietuvių archyvas*, t. 1, p. 1–3.

<sup>467</sup> Rimantas Zizas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 394.

<sup>468</sup> Žr. *Lietuva antrajame pasauliniame kare*, sud. Arvydas Anušauskas, Česlovas Laurinavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 197–516.

<sup>469</sup> Aradas, *Iš mirties slėnio į Siono kalną*, p. 222.

Lietuvai nereikėtų; o ir Aradui norisi generalizuoti lietuvius, kurie pirmiausia jam asocijavosi su žydų žudikais. Antisovietinio pasipriešinimo patirtis rodo, kad didžioji dalis visuomenės net ir pragmatizmo vedini į grįžtančius raudonarmiečius žiūrėjo priešišškai, o Laukaitytės tyrimai – kad net 1944 m. didelė dalis visuomenės, įskaitant ir pagrindį tikėję, kad vokiečiai pajėgūs nustumti bolševikus, o net jei bolševikai ir grįžtų, tai neabejotinai trumpam<sup>470</sup>.

Sovietizacijos kontekste dar svarbiau tai, kad prasidėjus sovietinei reokupacijai 1944 m., vyko 1941 m. birželio situacijos tam tikra inversija: viena vertus, sovietiniai partizanai tapo itin svarbia sovietinio režimo atrama reokupacijos metu<sup>471</sup>, kita vertus – ieškota žmonių, kurie per nacių okupacijos laikotarpį pasipriešino sovietiniam režimui ir bendradarbiavo su nacistiniu – seniūnų, policininkų, gestapo agentų, sukilėlių<sup>472</sup>. Tarp Holokaustą išgyvenusių žydų bei vietos gyventojų taip pat kildavo konfrontacijų, ypač Lenkijoje, bet ir Lietuvoje: „Akistata su tais, kurie kažkada buvo mūsų kaimynai, buvo skausminga. Dauguma gyventojų žvelgė į mus nedraugiškai, nors ir stengėsi tai nuslėpti. [...] Daugeliui šių žmonių mes buvome gyvi liudytojai to entuziazmo, su kuriuo jie sutiko vokiečius, mes matėme, kaip jie stovėjo nuošaliai ir šaipėsi, kai mus varė į poligoną. Kai kurie jų turėjo iš žydų namų priplėšto ar žydų kaimynų pasaugoti palikto turto. Kiti gyveno žydų namuose ir baiminosi, kad bus paprašyta jų užleisti tiems keliems išgyvenusiems žydams. Tai skatino konfliktus ir ginčus“<sup>473</sup>.

Kaip pastebi Kõll, net pokariu Antrojo pasaulinio karo patirties klausimas išlieka bene esminis<sup>474</sup>, pavyzdžiui, net bandant kur nors įsidarbinti anketose atsirado klausimas apie veiklą nacių okupacijos metais. Žmonės dėl savo veiksmų nacių okupacijos metais buvo represuojami; Noreika parodo ir nacistinės okupacijos laikotarpio patirties faktorių pokario rezistencijos susiformavimui<sup>475</sup>. Šio darbo kontekste svarbu ne tiek nagrinėti šio proceso konkretybes, o akcentuoti seniau tarpukario Lietuvos visuomenei priklausiusių socialinių grupių atsiskyrimą viena nuo kitos. Tarpukario Lietuvą politiškai siejusi bendruomenė aižėjo: dalis visuomenės pirmosios Sovietinės okupacijos metais susisaistė su sovietiniu režimu ir taip tapo likusios visuomenės priešais, už ką buvo susilaukė keršto 1941 m. birželį ir vėliau; žydams išsigelbėjimo viltimi tapo sovietinio režimo pergalė. Jeigu tarpukario Lietuvoje žydų ir lietuvių interakcijos buvo kasdienės, tai dabar

---

<sup>470</sup> Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje*, p. 38–47.

<sup>471</sup> Zizas, *op. cit.*, p. 528; Ėmužis, *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas*, p. 120–125.

<sup>472</sup> Jегелеvičius, *Nemunaitis ir jo parapija*, p. 1079.

<sup>473</sup> Aradas, *Iš mirties slėnio į Siono kalną*, p. 249–250.

<sup>474</sup> Kõll, *The Village and the class war*, p. 251.

<sup>475</sup> Noreika, *Partizanų karas Lietuvoje*, p. 196–279.

lietuviai ir žydai atsidūrė priešingose barikadų pusėse – nacių naikinamiems ir lietuvių aktyvistų antisemitinius išpuolius stebintiems žydams beliko viltis sovietų sugrįžimo; sugebėjusiems ištrūkti iš getų ir norintiems priešintis – stoti į komunistų partizanų būrius<sup>476</sup>, kurie dažnai susidurdavo su lietuvių aktyvistais ar net dalyvaudavo civilių gyventojų žudynėse (pvz., Kaniūkai). Didžiąją dalį lietuvių gyvenimas nacių okupacijos sąlygomis vis tiek buvo geresnis nei sovietų valdžia, todėl ir kovojantys už sovietų valdžią buvę kaimynai imti laikyti priešais, nors prieš keletą metų apie tai net minties nebuvo; išsiskyrė ir žydus gelbėjusių bei su naciais kolaboravusių lietuvių pozicijos. Tokiomis Antrojo pasaulinio karo sąlygomis tęsėsi visuomenės fragmentacija: įskundinėjimo ir sąskaitų suvedinėjimo apraiškų galima matyti tiek 1941 m. birželį, tiek 1944 m. rugpjūtį, tiek ir vėliau, per partizaninį karą – tai buvo tebevykstančio bandymo užvaldyti visuomenę proceso dalis ir tos visuomenės fragmentacijos rezultatas. Šiuos procesus reikėtų laikyti primestais okupacinių režimų – tai nebuvo „pilietinis karas“, tačiau žmonės šiuose procesuose buvo priversti dalyvauti – net ir pasyviai jos dalis, „civiliai gyventojai“, ne vien partizanai ar sukilėliai.

Tokia situacija buvo naudinga abiem į Lietuvą pretenzijas reiškusiems totalitariniams režimams, nors kartais pernelyg inertiškai projektuojama, kad Lietuvos gyventojams teko šlietis prie vieno arba kito blogio. Lietuvos žydų sunaikinimas per Holokaustą, nors ir įvykdytas nacių, apskritai buvo Lietuvos sovietizaciją ženkliai lengvinantis faktorius, įskaitant ir kaimą. Tarpukario Lietuvoje žydai buvo ne tik skaitlingiausia tautinė mažuma, bet ir itin svarbi ekonominio ir kultūrinio gyvenimo dalis. Nors dauguma jų gyveno miestuose bei miesteliuose ir neužsiiminėjo agrarine veikla, kaimo žmonių (lietuvių) ekonominės interakcijos su žydais turguje, parduotuvėse ir kitose viešojo sektoriaus institucijose buvo neišvengiamos ir kone kasdienės. Daugiausiai tuščios erdvės dėl žydų sunaikinimo atsirado miestuose, kur į jų butus po karo atsikraustė naujakuriai, tačiau ir kaimo gyvenimo centrų – miestelių, štetlų – vietovėse žydų paliktos tuščios erdvės visiškai keitė socialinę erdvę, o tai lengvino sovietizaciją – anksčiau veikę socioekonominiai santykiai dėl Holokausto buvo visiškai nutraukti, todėl ir kolektyvizacijos programą, t. y., siekį perimti visą kaimo ekonomiką į valstybės (partijos) rankas, realizuoti buvo kur kas paprasčiau.

Kad Holokaustas buvo sovietizaciją gerokai lengvinantis faktorius liudija ir tai, kad sovietizacija turėjo ir aiškiai prieš žydų kultūrinį ir ekonominį gyvenimą nukreiptų apraiškų. Nors Lietuvoje sovietinės okupacijos patirtis

---

<sup>476</sup> Kaip teigia Zizas, žydai sudarė ne tik santykinai didelę, bet ir aktyviausiai veikusią sovietinio ginkluoto pagrindžio dalį, žr. Zizas, *op. cit.*, p. 545–546.

dažniausiai suskliaudžiama į tautinius, t. y., lietuviškus rėmus, tačiau būtent žydų ekonominiam ir kultūriniam gyvenimui pirmosios sovietinės okupacijos metais teko patirti gal net didesnes transformacijas. Net prosovietinis Atamukas, teigęs, kad po sovietinės okupacijos žydai „susilaukė platesnio pilietinio lygiateisiškumo“<sup>477</sup>, pripažino, kad ekonominė „sovietizacija visu savo sunkumu užgriuvo plačiuosius žydų sluoksnius ir per vieną akimirką sugriovė visas senas žydų ūkines pozicijas bei materialinį jų gyvenimo pamatą Lietuvoje“<sup>478</sup>. Imtos uždarinėti žydų mokyklos ir kitos kultūrinės ar švietimo institucijos, jų pastatai imti nusavinti ir išnaudoti kitoms reikmėms, panaikintas žydų religinių švenčių statusas, taip pat uždaryta didžioji dalis žydų periodinių leidinių: Manto Bražiūno pateikiamais duomenimis, vietoje sovietinės okupacijos išvakarėse leistų aštuonių dienraščių, penkių savaitraščių, keturių kitų žydų periodinių leidinių, iki 1941 m. birželio beliko du laikraščiai: LKP(b) CK organas jidiš kalba *Der Emes* ir komunistinio jaunimo žurnalas *Štraln*<sup>479</sup>. Daugiau nei 2000 žydų buvo deportuota ir per 1941 m. birželio trėmimus. Tai buvo bendra sovietizacijos programos dalis – bandymas sugriauti ligtol egzistavusį sociokultūrinį ir socioekonominį pasaulį, užtikrinti absoliutų okupuotų visuomenių paklusnumą, leisiantį kurti naują, sovietinę visuomenę. Holokaustas šią sovietizacijos dalį tiesiog padarė nebeaktualia – nebeliko žydų, kurių tarpusavio ryšius ir ryšius su kitomis socialinėmis grupėmis reikėtų ardyti, tuo pačiu buvo sunaikintos ir visos likusios visuomenės dalies interakcijos su žydais. Nors verta paminėti, kad net ir nacių pralaimėjimas kare ir žydų sunaikinimas šios visuomenės fragmentacijos neužbaigė – ir pokario metais sovietinėje sistemoje antisemitinių protrūkių netrūko, o jau partizanaudamas Tauro apygardos kapelionas Lelešius dienoraštyje rašė: „Mes branginsime tai, kas lietuviška, mes pašalinsime tas piktžoles, kurios teršia mūsų žemę. Neras joje prieglobsčio nei žydas, nei rusas, nei lenkas, nei vokiečiai, nes jie per daug jau išgėrė mūsų brolių kraujo“<sup>480</sup>; Vytauto apygardos Lokio rinktinės vadas Balys Vaičėnas ir 1948 m. dienoraštyje Staliną pavadino „žydų samdiniu“<sup>481</sup>.

Kaip ir Holokaustas, Lietuvos gyventojų patirti nuostoliai Antrojo pasaulinio karo metu, lengvino sovietizaciją. Pavyzdžiui, į Vokietiją, o vėliau – į Vakarų – pasitraukus didžiąjai daliai lietuvių inteligentijos, sovietams

---

<sup>477</sup> Atamukas, *Lietuvos žydų kelias*, p. 214.

<sup>478</sup> *Ibid.*

<sup>479</sup> Mantas Bražiūnas, *Žurnalistikos laukas okupuotoje Lietuvoje (1940–1944): daktaro disertacija*, Vilniaus universitetas, 2017, l. 102.

<sup>480</sup> Justinas Lelešius-Grafas, *Partizanų kapeliono dienoraštis*, Kaunas: Į laisvę fondas, 2006, p. 112.

<sup>481</sup> Balys Vaičėnas, *Partizano sąsiuviniai*, 1948-04-26 įrašas, p. 141. lėl

nebereikėjo rūpintis jos užvaldymu. Tai kėlė kitų problemų sovietiniam režimui – inteligentija ilgalaikėje perspektyvoje jam buvo reikalinga, tačiau trumpalaikėje klausimas kaip užvaldyti Lietuvos kultūrinį elitą pasidarė paprastesnis.

### 3.2. „Mažasis NEPas“ ir dar viena kaimo užvaldymo pradžia pokario metais

Šiuolaikinėje istoriografijoje pirmieji pokario metai (1944–1947) visame Pabaltijyje dažnai vadinami „mažuoju NEPu“, akcentuojant tai, kad pirmaisiais pokario metais sovietinis režimas laikėsi ekonomiškai nuosaikios politikos ir leido žemės ūkiui atsigauti<sup>482</sup>. Tą patį akcentuoja ir sovietinė istoriografija<sup>483</sup>, tai atsispindi ir partinės vadovybės dokumentuose – svarbiausia buvo bent kažkiek atgaivinti karo ir okupacijų nustekentą ekonomiką, tai atsispindi ir dokumentų pavadinimuose: kaimo resovietizavimo pagrindu tapo 1944 m. rugpjūčio 30 d. priimtas LSSR AS įstatymas „Dėl vokiečių okupacijos padarinių žemės ūkyje likvidavimo“<sup>484</sup> bei gruodžio 22 d. iš esmės turinį atkartojantis nutarimas „Dėl priemonių Įstatymui „Dėl vokiečių okupacijos padarinių žemės ūkyje likvidavimo“ vykdyti“<sup>485</sup>. Lyginant su milžiniškomis nacių okupacijos metų prievolėmis, Lietuvos kaimo gyventojai ekonomiškai kentė kur kas mažesnę spaudą, net ir didesni ūkiai kurį laiką buvo apkrauti sąlyginai nedideliais mokesčiais.

Kita vertus, bolševikų vykdyto „mažajo NEPo“ reikšmės pervertinti nereikėtų. Nors ekonominė situacija keitėsi, kaimas iš tiesų atsigavo, tačiau tai buvo sąlygota ne ti(e)k ekonominės politikos, kiek režimo silpnumo bei kitų SSRS prioritetų, visų pirma – karo su Vokietija užbaigimas. Laikytis kitokios pozicijos bolševikai iš esmės neišgalėjo, nes neturėjo tam pakankamų instrumentų – valdžios kaime; galvojant apie ilgalaikę perspektyvą tolesnė agrarinio sektoriaus Lietuvoje spauda būtų pasibaigusi tiesiog pastarojo visišku žlugimu. „Mažasis NEPas“ Lietuvoje sutapo su didžiausiu partizanų karo pakilimu, masiškiausiu jo laikotarpiu, kai sovietinės valdžios tinklas

---

<sup>482</sup> Girnius, „The Collectivization of Lithuanian agriculture“, p. 464–466, Geoffrey Swain, „Deciding to Collectivise Latvian Agriculture“, in: *Europe-Asia Studies*, Vol. 55, No. 1 (Jan., 2003), p. 41, Feest, „The Collectivization of Agriculture in the Baltic Soviet Republics“, in: *Collectivization of agriculture in Communist Eastern Europe*, p. 98.

<sup>483</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 133.

<sup>484</sup> Įstatymas dėl vokiečių okupacijos padarinių žemės ūkyje likvidavimo, 1944-08-30, in: *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo įsakų ir vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*, I tomas, p. 88–90.

<sup>485</sup> Dėl priemonių įstatymui „Dėl vokiečių okupacijos padarinių žemės ūkyje likvidavimo“ vykdyti, 1944-12-22, in: *ibid.*, p. 91–94.

kaimė buvo vos funkcionuojantis. Kitaip tariant, „pokario NEPas“ vyko, bet, kaip ir tikrojo NEPo atveju, jis buvo būtinas – okupacinis režimas tiesiog buvo per silpnas ir toliau spausti agrarinį sektorių, be to, spausti tiesiog nebebuvo ką. Tai buvo laikina ir pragmatiška priemonė, kol sovietinis režimas perims kaimo kontrolę į savo rankas.

1944 m. vasarą sugrįžtančių bolševikų Lietuvos gyventojai, išskyrus komunistus ir kelis tūkstančius per Holokaustą nesunaikintų žydų, laukė su nerimu ir baime. „Metai esą geri – rugiai kaip dūmai, pievos prižėlusios, vasarą gražus. [...] Bet klausimas – einame gulti, bet nežinome, ar kelsimės, sėjame, auginame, bet nežinome, ar piausime, kulsime ir turėsime teisę naudotis“, – Kauno nuotaikas dienoraštyje fiksavo Dogelis<sup>486</sup>. Praktiškai visas dar nerepresuotas ar anksčiau nespėjęs pasitraukti tarpukario Lietuvos kultūrinis elitas nusprendė, kad likti Lietuvoje nėra prasminga ir traukėsi į Vokietiją. Miestuose gyventojų gerokai apmažėjo dar iki mūsų tarp Vermachto ir Raudonosios armijos, o po jų didžiausi Lietuvos miestai – Vilnius, Klaipėda, Šiauliai (išskyrus Kauną) buvo sugriauti ir ištuštėję.

Priešingai nei miestų, kaimo gyvenimo socialinė sankloda per visą karą menkai pasikeitė. Pirmoji sovietinė žemės reforma sanklodą pakeitė menkai, gyventojų socialinė sudėtis net bolševikų supratimu 87 proc. atitiko ikireforminę situaciją<sup>487</sup>. Vokiečiai didelių agrarinių pertvarkų nesiėmė, tik apkrovė kaimą didžiausiomis prievolėmis, siekdami išsiurbti visą ekonominį potencialą. Nedidelė dalis kaimo gyventojų tapo 1941 m. birželio trėmimų aukomis, nedidelė – žuvo karo veiksmuose (1941 m. arba 1944 m.), dalis žuvo per 1941 m. birželio sukilimą, dalis buvo išvežti priverstiniais darbais į Vokietiją, dalis nacių buvo sunaikinti už prievolių nevykdymą ar keršijant už mįslingomis aplinkybėmis žuvusius nacių pareigūnus, dalis pasitraukė į Vokietiją, tačiau nei viena iš šių grupių nebuvo tokio dydžio, kad esmingai pakeistų Lietuvos kaimo socialinę sanklodą iki 1944 m., nebent lokaliu, konkretaus kaimo lygmeniu (pvz., minėtieji Pirčiupiai). Kaimas buvo nustekentas milžiniškų ekonominių prievolių, tačiau nacių valdžia kaimą siekė sąlyginai silpnai – iki karo pabaigos vienintelis nacių rūpestis kaime buvo gauti iš jo ekonominius resursus, o esant sąlyginai silpnam valdžios aparatui, būta daug galimybių kaip nuo tų prievolių išsisukti. Tačiau apskritai Lietuvos žemės ūkio lygis, lyginant su 1940 m. pradžia, nacių okupacijos pabaigoje buvo smukęs kone perpus.

Artėjant frontui, pirminis kaimo gyventojų uždavinys buvo paprastas – nežūti. Kadangi didžiausi mūsų dēl Lietuvos teritorijos vyko miestuose,

---

<sup>486</sup> Dogelis, *Kas pergyventa*, 1944-06-28 įrašas, p. 458.

<sup>487</sup> Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens*, p. 109.

kaimo gyventojams išgyventi fronto persiritimą per Lietuvą buvo kiek lengviau, nors aukų ir krašto nuniokojimų neišvengta: „Slinkome per karo audros nuniokotus kaimus. Reginys baisy: visur griuvėsiai ir degėsiai, koks didelis skirtumas tų vietų, kur kovos audra nesiautė, kur žmonės gyvena savo namuose, o čia it kregždės sulipdę ir molio mažas lindynes“<sup>488</sup>.

Apskritai nuo prievartos pabėgti buvo sunkiau: pafrontėje atsidūrę kaimo gyventojai būdavo išvaromi iš namų, prasidėjo masiniai plėšimai, rekvizicijos, reikalavimai vienos ar kitos pusės kareivius pamaitinti ir pagirdyti. 1944 m. vasarą frontui kuriam laikui nusistovėjus, kaimuose plėšikaujantys raudonarmiečiai tapo kasdienybės dalimi. Pavyzdžiui, Tininio pateikiamais duomenimis, net Vilniuje sunkiai sekėsi palaikyti tvarką: vien Vilniaus įgula nuo 1944 m. liepos (t. y., nuo tada, kai RA užėmė Vilnių) iki 1945 m. liepos už plėšikavimus ir kitus drausmės pažeidimus sulaukė ir nubaudė 36 104 karius, tiesa, tik 651 buvo atiduotas karo tribunolui, sušaudyti vos 22<sup>489</sup>. Tokia padėtis dar labiau atgrasė Lietuvos gyventojus nuo bolševikų, o tuo pačiu kėlė pragmatinių problemų LKP vadovybei – Lietuvos „išvadavimas“ sutapo su didžiuliu nekontroliuojamo smurto protrūkiu, todėl RA elgesiu skūstasi Maskvai, o RA vadovybė Maskvai skundė pačius Lietuvos komunistus, kurie, užuot skyrę atitinkamą dėmesį karui su Vokietija, rodo buržuazines-nacionalistines tendencijas<sup>490</sup>. Tačiau iš kaimo gyventojų perspektyvos šie ginčai tarp valdžios institucijų buvo nereikšmingi, kadangi priežasties ir pasekmės ryšys buvo aiškus: sugrįžo sovietų valdžia – prievartos mastai išaugo.

Nors socialinė sankloda išliko mažai pakitusi, tačiau keitėsi kasdienio gyvenimo sąlygos. Martinaitis, aprašydamas tarpukarinį kaimą, rašė, kad kaimuose pašaliniai nesilankydavo, nes „nebūdavo jokio reikalo čia užklysti: nei pirkti, nei parduoti ar net ir vogti. Toks aplink sodybas slankiojantis tuoj būtų nužiūrėtas, įsidėmėtas, apkalbėtas“<sup>491</sup>. Tuo tarpu karo ir pokario metais įvairūs prašalaičiai – pavieniai raudonarmiečiai, sribai, vienos ar kitos pusės partizanai, kriminaliniai nusikaltėliai, maisto ieškotojai (ypač po 1946 m.

---

<sup>488</sup> Justinas Lelešius-Grafas, *Partizanų kapeliono dienoraštis*, Kaunas: Į laisvę fondas, 2006, p. 79.

<sup>489</sup> Vytautas Tininis, *Prievartinė mobilizacija į Raudonąją Armiją*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2014, p. 25–30.

<sup>490</sup> D. Šupikovo pažyma M. Šambergui apie LKP(b) CK vadovybės „buržuazines nacionalistines tendencijas“, 1944-09-06, in: *Lietuvos sovietizavimas 1944-1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, sudarė ir parengė Mindaugas Pocius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, l. 109–113.

<sup>491</sup> Martinaitis, *Mes gyvenome*, p. 90–91.

bado SSRS<sup>492</sup>) – tapo kasdienybės dalimi. Tokiomis sąlygomis kaimo gyventojams pokario metais išlaikyti nesuinteresuotumą ir nešališkumą, „civilio“ statusą<sup>493</sup> buvo praktiškai neįmanoma. Didelė dalis žmonių ir nesistengė to daryti, noriai įsitraukdami į antisovietinį pasipriešinimą – skaičiuojama, kad iš viso laisvės kovose dalyvavusių partizanų galėjo būti apie 50 tūkst.<sup>494</sup>, tačiau jų artimųjų laikyti „civiliais“ veikiausiai negalima, bent tokiais jų nelaikė sovietinis režimas, dar 1945 m. pradėjęs rengti trėmimų operacijas, kurių metu buvo išvežami būtent partizanų artimieji ir rėmėjai; prie bendro skaičiaus reikėtų pridėti ir ryšininkus bei rėmėjus, kurie partizanų gretose nekariavo.

Iš kitos pusės, kaimo gyventojus įvairiomis formomis – prievartinė mobilizacija į Raudonąją armiją, balsavimas rinkimuose, vertimas užimti administracines pareigas, teikti informaciją apie apylinkėse veikiančius pasipriešinimo dalyvius, ilgainiui didėjančios ekonominės prievolės – spaudė sovietinis režimas. Tiesa, iki maždaug 1947 m. sovietinė valdžia kaime vos funkcionavo, tačiau tai sąlygojo kitą problemą – kaime sovietiniai pareigūnai, ypač atstovaudami jėgos struktūroms, elgėsi neprognozuojamai – smurtas, panašiai kaip po 1941 m. birželio 22 d., darėsi sporadiškas ir nekontroliuojamas. Pavyzdžiui, kun. Jaramino dienoraštyje aprašyta daugybė incidentų, kai nuo milicininkų ar sribų nukentėdavo nekalti žmonės: „Įėjęs pamačiau jauną žmogų, be žado gulintį ant lovos užmerktomis akimis ir sunkiai kvėpuojantį. Pasirodo, Alešiūnas prieš tris savaites buvo pas savo kaimyną Piragį talkoje kult. [...] Tuo tarpu atskubėjo girtas leitenantas Kostas Valkiūnas, komsorgas Kubiliūnas ir dar du girti milicininkai. [...] Jie išsivedė laukan Valakų Pečiūrą ir smarkiai sumušė. Paskui, vėl įję į vidų, išsivedė laukan Alešiūną ir pradėjo mušti. Kokius 50 smūgių sudavė. [...] Ir štai Alešiūnas miršta. [...] Niekas iš giminių nemanė eiti skųstis, nes gerai žinojo, kad nieko nelaimės. [...] Vakar atėjo Janina T. ir papasakojo, kad leit. K. Valkiūnas pastebėjo pas Vaičiulienę (Baklavičių sode) keletą vyrų, kurie lošė kortomis. Tai medkirčiai, suvaryti kirsti Lietuvos miško. Kostas (taip leit. Valkiūną vadina) apstatė namus ir suriko: „Rankas aukšty!“ Visiems medkirčiams, Vaičiulienei ir vaikams rankas iškėlus, patikrino dokumentus. Niekas įtariamo neradęs, visvien paskelbė, kad areštuoja Vaičiulienę.

---

<sup>492</sup> Laukaitytė, „Didžiausia migracijos į Lietuvą krizė: duoneliautojų antplūdis pokariu“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2021, nr. 7, p. 33–38.

<sup>493</sup> Plg. Pocius knygoje pernelyg platus „civilio“ sąvokos vartojimas autoriui sukėlė tam tikrų problemų interpretuojant partizanų baudžiamąsias praktikas prieš kolaboravimu kaltintus asmenis, žr. Pocius, *Kita mėnulio pusė*; Jurkutė, „Lunarinės istorijos paradoksai“.

<sup>494</sup> *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, p. 366.

Išsigandusi moteris pasakė Kostui turinti gardaus samagono. Milicininkai nudžiugo ir tuo baigėsi incidentas“; „Girsūdų Mažeikos kieme buvo rasta tik sena bobutė, kurią istrebitelis Vilimavičius, nė žodžio netardamas, čiupo už plaukų ir gerokai pavalkiojo po gryčią. Paskui tame pačiame sodžiuje užsuko į beturčio Miežinskio namus. Atrado mažą vaiką ir 16 metų Miežinskytę. Virė puodas su bulvėmis. Vilimavičius peršovė tą puodą, o partorgas užpuolė prievartauti tą 16 metų mergaitę. Tačiau viršaitis Petrauskas pasakė, kad jis žaginti neleisias. Viršaitis sakė, kad prie tokios tvarkos sunku žmones nuraminti“<sup>495</sup>. Tokių pavyzdžių šaltiniuose daugybė, tačiau šie pavyzdžiai pasirinkti kaip vienalaikis liudijimas iš vienos kaimo vietovės, atskleidžiantis esminį dalyką – kad smurto protrūkiai dažnai buvo nenuspėjami, neprognozuojami, o svarbiausia – nekontroliuojami – nebuvo, į ką kreiptis<sup>496</sup>.

*Perestrojkos* metais ir vėliau leistuose buvusių politinių kalinių ir tremtinių atsiminimuose šis teroras dažnai vaizduojamas kaip sisteminis, kylantis iš sadizmo, iš bolševikų noro sunaikinti lietuvių tautą ir pan., ši vaizdinį bent iš dalies perėmė ir istoriografija, kalbėdama apie sovietinio teroro mašiną kaip iš esmės idealiai ir efektyviai veikiančią, kurios vienintelis tikslas – pavergti lietuvių tautą<sup>497</sup>. Tačiau tikrovėje, išskyrus masines teroro akcijas (trėmimus, didesnio masto operacijas prieš partizanus ir jų rėmėjus), smurtas dažnai buvo sporadiškas – Vilnius ar Maskva jo beveik nekontroliavo. Tai jokiū būdu neatleidžia LKP(b) CK vadovybės nuo atsakomybės už šį smurtą – nors ant popieriaus tai buvo problema, į kurią sovietų valdžia tarsi bandė reaguoti, tikrovėje tai buvo sovietizaciją skatinantis veiksnys, o ir jo atsiradimą sąlygojo okupacija. Per pirmąją okupaciją sovietizuotas valdžios aparatas karo tarp Vokietijos ir SSRS metu buvo sunaikintas, pokariu jį reikėjo kurti iš naujo, tad sovietų valdžia kaime veikė tik, pažodžiui perimant Maxo Webberio tezę, kaip prievartos monopolis – tiek, kiek kaime siekė tuo metu partinės valdžios kontrolėje buvę saugumo struktūrų, strībų, milicininkų ir kitų jėgos struktūrų ginklai, tiek kaime sovietų valdžia ir tesiekė. Tą iš esmės pripažino ir sovietiniai pareigūnai, ir sovietinė istoriografija. Pavyzdžiui, Gedvilas 1945 m. birželį viešai kalbėjo, kad šimtuose apylinkių dirba tik

---

<sup>495</sup> Jaraminas, *Sovietinio teroro sutemose*, 1946-02-06 ir 1946-03-09 įrašai, p. 60–61, 71.

<sup>496</sup> Yra ir kitų šaltinių, pagrindžiančių šią tezę, pavyzdžiui, Petro Liuberto percituojamas 1945 m. lapkričio 27 d. Juozo Bartašiūno įsakymas dėl drausmės nesilaikymo tarp strībų ar paskirų represinių struktūrų pareigūnų patraukimas baudžiamojon atsakomybėn, žr. Petras Liubertas, *Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940–1987*, Vilnius: Versus, 2019, p. 109–110, 149.

<sup>497</sup> Toks vaizdinys ypač susiformuoja skaitant Anušausko knygas, nepaisant to, kad autorius vietomis mėgsta pasišaipyti iš kai kurių KGB absurdo.

vienas darbuotojas – pirmininkas, daugelyje vietų neturėdamas net darbo patalpų<sup>498</sup>.

Kadangi patikimų (ar bent minimaliai patikimų, t. y., karo veteranų, žemesnio rango sovietinių partizanų) kadrų stigo, sovietinis režimas buvo priverstas spausti nelabai tuo suinteresuotus žmones užimti pareigas valdžios aparate ar būti išnaudojamais kitaip. Pavyzdžiui, Vilkijoje mokytoju dirbęs Bronius Šukys atsiminimuose rašo, kad jam ir dar keliems mokytojams tekdavo surašinėti ištremtųjų namuose paliktą turtą<sup>499</sup>, Rapolui Šalteniui – mokyti sribus rusų kalbos<sup>500</sup>. Nors dalis *kolaborantų* užimdavo postus savo noru, vaikydami nuolaidų ar ambicijų, galimybių, tačiau tai, kaip masiškai keitėsi sovietinės ir partinės struktūros atskleidžia, kad į jas buvo priimami ne tik neišsilavinę, nepatikimi, bet ir nesuinteresuoti žmonės. Pavyzdžiui, 1946 m. iš 320 valsčių vykdomųjų komitetų pirmininkų, net 260 (81,25 proc.) turėjo tik pradinį išsilavinimą, dar 22 (6,8 proc.) buvo savamoksliai; iš 2766 apylinkių vykdomųjų komitetų pirmininkų pradinį išsilavinimą turėjo 2082 (75,2 proc.), savamoksliai buvo 264 (10,5 proc.)<sup>501</sup>. Žemiausių valdžios grandžių pareigūnai pirmaisiais pokario metais pasižymėjo didžiule kadrų kaita: vien per 1945 m. paskutinius tris mėnesius iš apskričių, valsčių ir apylinkių komitetų buvo pašalinti 1455 darbuotojai (valsčių tuo metu LSSR buvo 320, apylinkių – 2766)<sup>502</sup>. Ypač sunkiai sekėsi rasti patikimų ir tinkamų administraciniam darbui žmonių tarp kaimo gyventojų, todėl į kaimą dažnai būdavo siunčiami žmonės iš miestų.

Nacių okupacijos metais suklestėjusi šešėlinė ekonomika ir barteris tęsėsi ir pokario metais. Valstybės vaidmuo kaimo ekonomikoje buvo menkas, kaimo vietovėse, o net ir miestuose, atsigavo tai, ką sovietiniame kontekste buvo galima vadinti „rinka“ (turgūs), kuri pati gaivino ekonomiką. Iš partizanų egodokumentų matyti, kad net jiems gauti prieigą prie didesnių pinigų sumų, įsigyti reikmenų (nuo kasdienių prekių iki spausdinimo aparatų, popieriaus) oficialiais ar neoficialiais kanalais buvo tikrai įmanoma. Nepavyko rasti statistikos iš Lietuvos, bet galima numanyti, kad procesai čia vyko panašiai kaip Estijoje, kur oficialių, valdžios leidžiamų ir registruotų turgų skaičius nuo 36 (1945 m. sausio 1 d.) išaugo beveik dvigubai, iki 65

---

<sup>498</sup> „Vietos tarybinių organų veikla ir uždaviniai (Iš drg. M Gedvilo kalbos, pasakytos LTSR Aukščiausios Tarybos IV sesijoje)“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1945-06-07.

<sup>499</sup> Bronius Šukys, *Lietuvos mokykla Antrojo pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais*, Vilnius: Leidybos centras, 1995, p. 47.

<sup>500</sup> Rapolas Šaltenis, *Aš – mokytojas: dienoraščiai, laiškai, prisiminimai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007, p. 139.

<sup>501</sup> Juonienė, *op. cit.*, p. 48.

<sup>502</sup> *Ibid.*, p. 48, 51.

(1948 m. liepos 1 d.)<sup>503</sup>, kainos turguje iki 1947–1948 m. taip pat ženkliai krito lyginant su nacių okupacijos metais. Tiesa, sovietinėje istoriografijoje *post factum* partiniams istorikams teko dūsauti, kad pokariu kurį laiką partijai teko laikytis nuosaikios politikos, kuri nulėmė tai, jog „Tarybų Lietuvos liaudies ūkio pokarinio atkūrimo laikotarpį reiškėsi eilė ekonominių veiksnių, skatinusių kapitalistines tendencijas kaime“<sup>504</sup>. Kitaip tariant, kaimo ekonomika imta gaivinti naudojant ne represyvias, bet skatinamąsias priemones. Pavyzdžiui, užuot tenkinusis privalomais nusavinimais, duoklėmis ir mokesčiais, 1944–46 m. valstybė su valstiečiais sudarinėjo kontraktacijos sutartis, o už įvykdytus įsipareigojimus valdžia suteikdavo galimybę gauti deficitinių prekių.

Pokario „NEPas“ iš tiesų leido Lietuvos ekonomikai atsigauti, tačiau tai nebuvo pasikeitusio bolševikų mąstymo išraiška, greičiau – pragmatiškumas. Teoriškai nustekentą Lietuvos ekonomiką dar buvo galima spausti, tačiau ji per nacių okupaciją ir taip vos funkcionavo, tad didesnis spaudimas galėjo turėti katastrofinių pasekmių, o ir įgyvendinti daugelio nutarimų bolševikams dėl silpnos valdžios nesisekė, tai rodo ir antrosios žemės reformos pavyzdys.

### 3.2.1. Antrasis žemės reformos bandymas

Kaip ir 1940 m., sovietinės agrarinės politikos centre vėl atsidūrė dar viena žemės reforma, kurią šįkart sudarė du dėmenys: 1940 m. reformos atstatymas bei naujos, dar radikalesnės reformos vykdymas. Pagal 1944 m. įstatymą „Dėl vokiečių okupacijos padarinių žemės ūkyje likvidavimo“ buvo atšaukti bet kokie agrariniai pertvarkymai, atlikti nacių okupacijos metais, o žemė ir inventorių, atimtas iš 1940-ųjų metų naujakurių, jiems sugrąžinamas. Nutarta, kad pastarieji „gali patys atsiimti iš buožių bei dvarininkų jiems priklausančią žemę, gyvulius, derlių, inventorių ir trobesius, nelaukdami, kol juos įves į valdymą Tarybų valdžios organai“<sup>505</sup>, užtenka apie tai pranešti vietos valsčiaus vykdomajam komitetui. Formaliai nenusavinamos žemės riba vykdant reformą buvo 30 ha, tačiau atsižvelgiant į žemės rūšį ir vietą, ši norma galėjo būti sumažinta iki 20 ha, o žmonėms, rėmusiems „vokiškuosius okupantus“ – iki 5 ha. Kaip matyti, Antrojo pasaulinio karo patirtis reformos metu buvo svarbus veiksnys: kolaboranto sąvoką sovietiniai pareigūnai taikė labai plačiai, pavyzdžiui, pasak Lukšos, užteko vien nuoseklaus pyliavų

---

<sup>503</sup> Mertelsmann, *Everyday life in Stalinist Estonia*, p. 33.

<sup>504</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 135.

<sup>505</sup> „Įstatymas dėl vokiečių okupacijos padarinių žemės ūkyje likvidavimo“, 1944-08-30, in: *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo įsakų ir vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*, I tomas, p. 89.

mokėjimo naciams fakto, jog žemės būtų palikta tik 5 ha<sup>506</sup>. Atitinkamai, dalinant žemę prioritetas teiktas dalyvavusiems „kovoje prieš vokiškuosius okupantus“. Tai reiškė, kad buvo galima suformuoti dar didesnę žemės fondą nei 1940 m., be to, tuščios, niekieno žemės – žydų, pasitraukusiųjų į Vakarų, žuvusių ar represuotų ir vis dar represuojamų žmonių – buvo gerokai daugiau.

Sovietų valdžia įsivaizdavo, kad ši reforma atliks tą patį vaidmenį kaip 1940 m., kad ji gali būti ir vienas faktorių, padėsiančių užgniaužti pasipriešinimą Lietuvoje ir sukurti režimo socialinę bazę: LKP(b) CK plenumo 1944 m. gruodį konstatuota, kad žemės reforma turi būti įrankis „suburti kaimo žmones aplink tarybinės valdžios organus, pažaboti buožiniams ir nacionalistiniams elementams, ryžtingai atsisakius nuo taikymosi su jais“<sup>507</sup>, vėliau NKVD netgi formavo ginkluotas paramos grupes iš vietinių aktyvistų ir reformos metu žemės gavusių žmonių, turėjusias rinkti žvalgybinę informaciją apie partizanus<sup>508</sup>, reformos metu kaip recipientai proteguoti ir sribai<sup>509</sup>. Vis dėlto receptijos klausimu, 1944 m. situacija gerokai skyrėsi nuo 1940 m.: 1) kaime buvo aiškiai juntama neapykanta sovietų valdžiai po 1941 m. birželio trėmimų 2) buvo atsiradęs realus kontrolės mechanizmas kaime – partizanai 3) sovietų valdžia kaime buvo silpnesnė.

Reformos metu ne tik nepavyko reikšmingai „išplėsti režimo socialinės bazės“, bet ir apskritai – jos įvykdyti. Vėlgi, vertinant izoliuotai, reformos rezultatai atrodo įspūdingai: suformuotas 1,36 mln. hektarų žemės fondas (penktadalis visos pokarinės Lietuvos teritorijos), 688 400 ha žemės paskirta 96 300 naujakurių ir mažąžemių<sup>510</sup>, į pastarąjį skaičių veikiausiai neįeina žemė, kuri buvo sugrąžinta „tikriesiems šeimininkams“, t. y., 1940 m. reformos atstatymas. Tačiau jeigu 1940 m. žemės reformą iš esmės pavyko įvykdyti per porą mėnesių, tai pokariu teko kelti vis naujus vėjus, o terminus reformos įvykdymui – nukėlinėti. Dar 1944 m. lapkritį LSSR Žemės ūkio ministras Vytautas Vazalinskas kalbėjo, kad „beveik visame krašte žemės pertvarkymas jau baigiamas“<sup>511</sup>, 1944 m. gruodį Žemės komisijai įsakyta

---

<sup>506</sup> Lukša-Daumantas, *Partizanai*, p. 98.

<sup>507</sup> Cit. iš Pocius, *Kita mėnulio pusė*, p. 52.

<sup>508</sup> *Ibid.*, p. 77.

<sup>509</sup> Juozas Starkauskas, *Sribai: ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizaninio karo laikotarpiu (1944–1953)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2001, p. 178–180.

<sup>510</sup> Truska, *op. cit.*, p. 159, Jefremenka, „Pradinis žemės ūkio kolektyvizavimo laikotarpis pokario Lietuvoje“, p. 273–274.

<sup>511</sup> Vytautas Vazalinskas, „Tarybų Lietuvos darbo valstiečiai vėl tapo žmonėmis“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1944-11-07.

reformą iš esmės pabaigti iki 1945 m. vasario 1 d.<sup>512</sup>, Gedvilas kalbėdamas LSSR Aukščiausiąjame Soviete 1945 m. birželį pasidžiaugė stiprėjančiais sovietiniais organais kaime, o to geriausias įrodymas – kad jie sugebėjo „sėkmingai užbaigti žemės reformą“<sup>513</sup>. Tačiau nepaisant skambių deklaracijų, reformos pabaigti niekaip nepavyko, ją vis naujai įsukdavo ir tai, kad buvo formuojamas vis didesnis žemės fondas, nes atsirasdavo naujos „niekieno“ žemės: repatriantų, tremtinių ir kitų represuotųjų. Tačiau pagrindinė problema buvo tai, kad žmonės tiesiog masiškai atsisakydavo imti žemę iš bolševikų rankų (iš neapykantos režimui, partizanų baimės ar kitų priežasčių). Pavyzdžiui, Biržų apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas 1945 m. rugpjūtį LKP(b) CK plenumo skundėsi, kad „[...] žmonės visai ne tie, kokie buvo 1940 m. – pasyvūs. Kada pradėjome reformą, pareiškimų valsčiuose nebuvo“<sup>514</sup>. Jeigu 1941 m. gegužę žemės atsisakymo procesas buvo tik prasidėjęs, tai pokario metais jis vyko nuolatos – naujai gautos žemės tiesiog atsisakė arba tiesiog neįdirbdavo, dėl ko tūkstančiai hektarų žemės tiesiog dirvonavo<sup>515</sup>. Pats Sniečkus ir 1947 m. balandį LKP(b) CK plenumo kalbėjo: „metas baigti su žalingais plepalais apie tai, kad nesą daugiau norinčiųjų gauti žemės“<sup>516</sup>. Net 1947 m. gegužę, kai jau buvo priimtas VKP(b) CK nutarimas dėl kolektyvizacijos Pabaltijyje, spaudoje ir toliau buvo rašoma apie būtinybę „sėkmingai užbaigti žemės reformą“<sup>517</sup>, aptarinėti konkretūs žemės komisijų aplaidumo ar korupcijos atvejai. Sovietinė istoriografija taip pat pripažino, kad [buožių įbauginti] žmonės dažnai gautos žemės tiesiog atsisakydavo<sup>518</sup> arba tiesiog neįdirbdavo. Su žemės įsisavinimu problemų turėjo ir režimo proteguojami: nesunku įsivaizduoti, kad kolektyvinėje atmintyje išlikę kaip labiausiai degradavęs visuomenės sluoksnis – stribai – skambių pergalių žemdirbystės baruose nepasiekė.

<sup>512</sup> „Ryžtingai įgyvendinkime LKP(b) CK IV plenumo nutarimus“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1945-01-08; „Iki vasario 1 d. užbaigti žemės pertvarkymo darbus“, in: *ibid.*, 1945-01-16.

<sup>513</sup> „Vietos tarybinių organų veikla ir uždaviniai (Iš drg. M. Gedvilo kalbos, pasakytos LTSR Aukščiausios Tarybos IV sesijoje), in: *ibid.*, 1945-06-07.

<sup>514</sup> Cit. iš Truska, *Lietuva 1938–1953*, p. 160.

<sup>515</sup> Pavyzdžiui, Latvijoje Zubkovos duomenimis vien 1946 m. liko neužsėta daugiau kaip 100 tūkst. ha žemės, sudariusių apie 30 proc. visos Latvijos dirbamos žemės, žr. Zubkova, *Pabaltijys ir Kremlius.*, p. 204.

<sup>516</sup> Sniečkus, *Dėl uždavinių Tarybų Lietuvos žemės ūkį atstatant bei išvystant: pranešimo Lietuvos KP (b) CK XIII plenumo sutrumpinta stenograma*, Vilnius: Tiesa, 1947, p. 9.

<sup>517</sup> „Sėkmingai užbaigti žemės reformą“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1947-05-29.

<sup>518</sup> *Lietuvos TSR istorija*, IV tomas: 1940–1958 m., vyriausiasis redaktorius Bronius Vaitkevičius, Vilnius: Mokslas, 1975, p. 186.

Apibendrindamas reformą Truska teigė, ji buvo panašesnė į karikatūrą nei į autentišką reformą – žemė buvo įbrukama, jos buvo kur kas daugiau nei norinčių jos gauti<sup>519</sup> (priešingai nei 1940 m.). Reforma tęsėsi iki pat 1948 m., kai prasidėjo kolektyvizacija, tačiau 262 tūkst. hektarų žemės (19 proc. viso žemės fondo) iki 1948 m. taip ir liko neišdalinti, neatiduoti nei valstiečiams, nei sovchozams ar kitoms sovietinėms institucijoms<sup>520</sup>. Palyginimui, 1940 m. rezerve liko tik 31 tūkst. hektarų arba 5 proc. tuometinio fondo<sup>521</sup>. Šį skirtumą aiškinti reikėtų per kolektyvizaciją: būsimi kolchozai buvo stiprinami būtent šia žemės fondo dalimi.

Žmonių skepsis reformos ir režimo atžvilgiu atsispindi ir NKGB dokumentuose: „Ūkininkai, kurių žemės nuosavybę numatyta apkarpyti, rodo tokį abejingumą, kokio nebuvo galima pastebėti per 1940 metų reformą. [...] retas iš ankstesnių atrėžtos žemės savininkų pasinaudoja įstatymo suteikta teise apskusti valsčiaus žemės komisiją. Kitaip sakant, retas stengiasi apginti savo buvusias teises. O juk 1940 metais retas ta teise nepasinaudojo ir kas tik turėjo bent mažiausią dingstį, rašė skundą aukštesnei instancijai, vildamasis ir toliau išlaikyti turėtą nuosavybę. [...] Beveik per mėnesį po įstatymo paskelbimo kai kuriuose valsčiuose 1940 metais numatytus žemės sklypus paėmė vos keletas žmonių, o kituose – keletas dešimčių. [...] Tokia padėtis sudomino respublikinę žemės komisiją, ir ji pareikalavo padaryti vardinį nepasiėmusių paskirtos žemės naujakurių sąrašą, paaiškinant to reiškinių priežastis. Apskrities žemės komisija ir dabar renka tuos duomenis. Sužinoti priežastis iš pačių naujakurių pasirodė sunku, kai kurie paaiškina žodžiu: „Nenoriu“<sup>522</sup>. Su analogiškais problemomis, žmonių nenoru imti žemę, bolševikai susidūrė ir Latvijoje bei Estijoje<sup>523</sup>. Kad žemės reforma buvo tam tikras farsas, galima įžiūrėti net tų, kurie teoriškai turėjo jai priešintis labiausiai – partizanų – dokumentuose.

---

<sup>519</sup> Truska, *Lietuva 1938–1953*. p. 160.

<sup>520</sup> Truska, beje, nurodo dar didesnę skaičių – 400 tūkst. hektarų. Žr. *ibid.*, p. 159–160.

<sup>521</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 115.

<sup>522</sup> Agento „Jonaičio“ agentūrinis pranešimas NKGB Marijampolės skyriui apie gyventojų požiūrį į sovietų valdžios vykdomą žemės ūkio reformą, 1944-11-12, in: *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, sudarė Nijolė Gaškaitė [et al.], Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996, p. 134–135.

<sup>523</sup> Indrek Paavle, „Sovietisation of Agriculture“, in: *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, Tallinn: Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009, p. 39–40.

### 3.2.2. Tarp principingumo ir pragmatizmo: Lietuvos partizanų požiūris į žemės reformą

Išsamiausiai Lietuvoje apie partizanų kovą su kaimo sovietizacija ir kolektyvizacija rašęs Pocius daugiausiai susitelkė į radikaliausią šios kovos apraišką – bausmės kolchozų organizavimu apkaltintiems žmonėms. Šiame skyrelyje norėtusi daugiau dėmesio skirti partizanų požiūriui į žemės reformą. Pradėti reikia nuo dviejų metodologinių pastabų, apsunkinančių šios temos tyrimą. Pirmą, antrosios sovietinės žemės reformos pikas sutapo su aktyviausiu, tačiau mažiausiai organizuotu ir mažiausiai centralizuotu partizaninio karo laikotarpiu – dokumentų, atskleidžiančių partizanų požiūrį į sovietinę reformą, išlikę sąlyginai nedaug, nors galimybių priešintis žemės reformai partizanai turėjo daugiausiai. Antra – atvirkštinė situacija susiklostė kolektyvizacijos metais: dažnu atveju partizanai nebeturėjo tiek išteklių aktyviai priešintis kolektyvizacijai, todėl daugiau dėmesio skyrė propagandinei veiklos pusei.

Vis dėlto net fragmentiškas mus pasiekusių partizanų dokumentų korpusas leidžia daryti tam tikras išvadas apie partizanų kovos prioritetus pirmaisiais pasipriešinimo metais. Partizanų dokumentų apie žemės reformą, ypač nukreiptų į kaimo visuomenę, o ne skirtų vidiniam naudojimui, išlikę itin nedaug: vien šis faktas leidžia susidaryti tam tikrą įspūdį apie partizanų laikyseną reformos atžvilgiu – panašu, kad tai nebuvo prioritentinė partizanų veiklos ašis. Tiek iš partizanų vadų egodokumentų, tiek iš išlikusių kitų partizanų karo šaltinių matyti, kad sovietinės žemės reformos stabdymas nebuvo tarp partizanų prioritetų – dažnuose egodokumentuose (pvz., Adolfo Ramanausko atsiminimuose, net ir po Nepriklausomybės atkūrimo papasakotuose ir publikuotuose atsiminimuose) šis klausimas praktiškai apeinamas. Kur kas svarbesni partizaninio karo pradžioje buvo logistiniai ir organizaciniai karo aspektai, o žemės reforma buvo tiesiog viena iš daugelio sovietinio režimo veiklos apraiškų. Tačiau dėl šaltinių trūkumo istoriografijoje vertinant partizanų požiūrį į žemės reformą galima rasti aptakių teiginių, besiremiančių daugiau ne šaltiniais, o tarsi loginėmis dedukcijomis ar prielaidomis: partizanai priešinosi Lietuvos sovietizacijai, žemės reforma buvo sovietizacijos programos dalis, vadinasi, partizanai priešinosi ir žemės reformai. Pavyzdžiui, Starkauskas rašė: „Partizanai buvo paskelbė, kad niekas nedrįstų imti svetimų, ypač ištremtųjų, žemių, grasino net bausti mirties bausme tuos, kurie nevykdys šio nutarimo“<sup>524</sup>. Tačiau kaip

---

<sup>524</sup> Starkauskas, *Stribai*, p. 214.

matyti iš šaltinių, į tremtinių žemės eksploatavimą žiūrėję itin principingai, pačios žemės reformos atžvilgiu partizanai elgėsi kiek nuosaikiau.

Kadangi reforma vyko sporadiškiausiu partizanų karo laikotarpiu, natūralu, kad skirtingose apygardose žemės reforma galėjo būti vertinama skirtingai, nors principinis-vertybinis priešiškus jai buvo deklaruotas dar 1944–1945 m. LLA aplinkoje sukurtuose programiniuose dokumentuose: „Lietuvių tauta nepripažįsta naujos žemės reformos. Atėjūnai neturi teisės nei atiminėti turto, nei dovanoti jo kitiems. Žemės reformos yra perėjimas prie bolševikų partijos kolchozinės vergijos“<sup>525</sup>. Panašių deklaracijų galima rasti ir daugiau, tačiau lokaliai pastebimi ir skirtumai. Pavyzdžiui, Tauro apygardoje 1946 m. buvo priimtas įsakymas vietos gyventojams, pagrindžiantis Starkausko interpretaciją: juo uždrausta eksploatuoti reformos metu gautą žemę, nebent ši žemė seniau priklausė dvarininkams arba aktyviausiems nacių kolaborantams („kaip Paukštys, Kubiliūnas, ir kiti išgamos“<sup>526</sup>), tokias nuostatas atsiminimuose deklaravo ir vieni svarbiausių Tauro apygardos partizanų – Juozas Lukša<sup>527</sup> ir kunigas Antanas Ylius<sup>528</sup>. Laimono Abariaus tyrimai apie Vytauto apygardą leidžia manyti, kad ir Šiaurės Rytų Lietuvoje laikytasi analogiškos nuostatos – pasak Abariaus, tuose Zarasų rajono valsčiuose, kur partizanai pasirodydavo tik epizodiškai (Smalvų valsčius), 1944 m. norinčiųjų gauti žemės skaičius buvo dešimteriopai didesnis nei Antazavės, Dūkšto ir Rimšės valsčiuose, kur aktyviai veikė partizanų būriai<sup>529</sup>. Tiesa, galbūt tai galima būtų aiškinti ne vien partizanų veikla, bet ir tautine sudėtimi valsčiuose: 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, 30 proc. Smalvų gyventojų buvo rusai, kai visoje Zarasų apskrityje ši dalis siekė tik 15 proc. gyventojų<sup>530</sup>.

Tačiau net jei nemėgintume ginčytis su Abariaus teiginiais, aiškiai matyti, kad kitose Lietuvos teritorijose situacija galėjo būti vertinama kitaip: 1945 m. balandžio mėn. LLA Alytaus apylinkės vado instrukcijoje partizanai instruktuoti „netrukdyti apdirbti žemės, nežiūrint, kam ji anksčiau priklausė,

---

<sup>525</sup> „Lietuvos Gynimo Tarybos kreipimasis į pasaulį, atkreipiant dėmesį į Lietuvos būklę“, 1945 m., in: *Laisvės kovų archyvas*, nr. 15, p. 37.

<sup>526</sup> „Tauro apygardos štabo įsakymas gyventojams, [1946 m., ne anksčiau kaip gegužės mėn]“, in: *Tauro apygarda (1945–1952 m.)*, sudarytoja Nijolė Maslauskienė, Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas, 2000, p. 121.

<sup>527</sup> Lukša-Daumantas, *Partizanai*, p. 99.

<sup>528</sup> Antanas Ylius, „Tauro apygarda: prisiminimų fragmentai“, in: *Laisvės kovų archyvas*, t. 1, 1991, p. 57.

<sup>529</sup> Laimonas Abarius, „Lietuvos partizanų Šiaurės-Rytų srities 3-oji Vytauto apygarda (1945–1952 m.): istorinė apžvalga“, in: *Laisvės kovų archyvas*, nr. 16, 1996, p. 70.

<sup>530</sup> *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas, 1923, p. 26.

bet reikia atsižvelgti, kas šiuo metu gali laisvai apdirbti ir apsėti. [...] Prisiminkite, kad ne visuomet tas pjauna, kas sėja“<sup>531</sup>. Panaši laikysena fiksuojama ir 1945 m. balandžio mėn. LLA Kauno apygardos Kovo apylinkės štabo atsišaukime: „Ūkininke ir naujakury, tavo pareiga apsėti turimą žemės plotą taip kad neliktų neužsėtos nė vienos žemės pėdos. Derlių piausime tik sau“<sup>532</sup>. Tai – pakankamai pragmatiška laikysena, kurią ypač Dainavos apygardos atveju galėjo nulemti vietovės geografija – Dzūkijoje vyravo miškingos ir smėlingos vietovės, vyraujantis smulkus ūkis ar net rankiojimas, todėl Dainavos apygardos partizanams prasimaitinti buvo itin sunku<sup>533</sup>.

Žinoma, visapusiškai netikslu susidaryti įspūdį tik iš programinių dokumentų, bet vien tokių dokumentų egzistavimas yra įdomus faktas, leidžiantis kiek persvarstyti kiek inertišką vaizdinį istoriografijoje, kurioje kova su žemės reforma paverčiama vienu iš principinių partizanų kovos bastionų. Tačiau kaip teigia Girnius, partizanai netrukdė LSSR ūkio atstatymui, nes nebuvo prasmės naikinti *savo* šalies turto<sup>534</sup>, analogiškai derėtų vertinti ir reformos vertinimą. Tokia interpretacija iš esmės prieštarauja visiems to paties laikotarpio sovietiniams šaltiniams, kuriuose prasti reformos vykdymo tempai aiškinti prastu kadrų darbu bei „buožių grasinimais ir kerštu“<sup>535</sup>. Panašu, kad partizanų baimės faktorių naujakuriams labiausiai kūrė pati sovietinė sistema, nuolat kalbėjusi apie buožių sabotažą ir terorą. Pavyzdžiui, Molėtų rajone, Balninkų MANP periodiškai pasitaikant arklių vagysčių, kaltė versta partizanams<sup>536</sup>, nors atsižvelgiant į partizaninio karo dinamiką, kyla klausimas, kam, pavyzdžiui, 1947 m., partizanams buvo

---

<sup>531</sup> LLA Alytaus apylinkės vado instrukcija Nr. 4 dėl partizanų taktikos, 1945-04-18, in: *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.)*, vyriausiasis redaktorius Juozapas Romualdas Bagušauskas, Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas, 2003, p. 64.

<sup>532</sup> LLA Kauno apygardos Kovo apylinkės štabo atsišaukimas, 1945-04-30, in: LYA, f. K-5, ap. 1, b. 27, l. 9; <https://epartizanai.archyvai.lt/dokumentai/3/doc6152?sqid=27a859904ab9cd66139de6583d7b1a6eead51a32> [tikrinta 2023-01-05].

<sup>533</sup> Adolfas Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų*, Vilnius: Mintis, 1991, p. 96–97.

<sup>534</sup> Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, p. 53.

<sup>535</sup> Net aukščiau minėtame 1944 m. gruodžio 22 d. LSSR MS ir LKP(b) CK nutarime „Dėl priemonių įstatymui „Dėl vokiečių okupacijos padarinių žemės ūkyje likvidavimo vykdyti“ rašoma, kad „Daugelis vietos tarybinių ir partinių organų [...] nesigriebė reikiamų priemonių, kad sutramdytų buožių sabotažą bei priešinimąsi Įstatymui ir apsaugotų žemės gaunančius valstiečius nuo buožių grasinimų ir keršto“, in: *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo įsakų ir vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*, I tomas, 1940–1947, p. 91.

<sup>536</sup> Balninkų MANP aktas, 1947-06 (diena dokumente išsiliejusi), in: VRVA, f. 130, ap. 1, b. 1, l. 102.

reikalingi arkliai. Svarbu ir tai, kad lyginant su 1940 m., žmonės kur kas mažiau noriai imdavo žemę apskritai, dažnu atveju ji jiems buvo tiesiog įbrukama, todėl kažką pasisakyti reformos klausimu galbūt tiesiog nebuvo reikalo.

Todėl ir į žemės reformą kai kuriais atvejais buvo žiūrima pro pirštus ar net atlaidžiai, o kai kuriuose dokumentuose galima įžiūrėti, kad pati reformos idėja (bet ne įgyvendinimas ir ne jos vykdytojai) partizanams tam tikra buvo priimtina. Pavyzdžiui, 1946 m. Dainavos apygardos leidinyje *Už tėvų žemę* publikuotas tekstas, kuriame glaustai aptariama partizanų turima būsimos valstybės vizija, kur iš esmės atkartojama 1940 m. vasarą viešumoje nuolat kartota socialistinė maksima *žemė tiems, kurie ją dirba*: „[...] žemės gaus visi pageidaujantieji, kas ją myli ir dirbti nori. Praeities patyrimas parodė, kad dvarai mūsų krašte nepageidautini, juos teks išparceliuoti naujakuriams“<sup>537</sup>, atitinkama nuostata deklaruojama ir 1946–1947 m. sandūros dokumente „Ateities Lietuva“, kurio autorystė Pocius manymu priklauso vienam iš Pietų Lietuvos srities partizanų vadų<sup>538</sup>. Tarpukariu gyvavusi neapykanta dvarininkams, sietiems su lenkų įtaka, atsispindi ir šiuose dokumentuose. Minėtoje Tauro apygardoje, kurioje nutarta laikytis principinės laikysenos reformos atžvilgiu, Lelešius pirmaisiais pasipriešinimo metais fiksavo tokį pokalbį tarp dviejų partizanų:

– Galėtų bežemiams skirti tuos plotus, tegul dirba, - pareiškė Šarvas.

– Juokas. Manai, kad jiems rūpi? Jų tikslas iš kurio čia atimti ir visą Lietuvą padaryti rojaus kraštu, tokiu, kokia yra Rusija, būtent: nudriskusiais ubagais ir kolchoznikais, – dėstė Kardas, – galėsi ir tu, Šarvai, būti kokio kolchozo vedėju.<sup>539</sup>

Pragmatiškai žiūrint, trumpalaikėje perspektyvoje, reforma partizanams galėjo būti naudinga: ji buvo sudėtinė tegul ir sovietinio, bet vis dėlto žemės ūkio sektoriaus atstatymo dalis – o nuo karo nustekento žemės ūkio partizanai ir patys buvo priklausomi. Aktyviausių reformos entuziastų identifikavimas kaip potencialių priešų taip pat partizanams buvo naudingas – Pocius visiškai teisingas, teigdamas, kad žemės reformą vykdžiusiems žmonėms

---

<sup>537</sup> *Už tėvų žemę* (Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės organas), 1946-03-10, Nr. 4 (16), in: *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save: 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos*, sudarė Nijolė Gaškaitė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 627.

<sup>538</sup> Pocius, „Partizanų nepriklausomos Lietuvos valstybės vizija“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2020-1, p. 152.

<sup>539</sup> Lelešius, *Partizanų kapeliono dienoraštis*, p. 80.

buvo itin pavojinga lankytis kaime – jie buvo vienu pagrindinių partizanų taikinių<sup>540</sup>, tačiau galima daryti prielaidą, kad tokiais jie tapo ne dėl konkrečios veiklos, o dėl bendro jos pobūdžio – partizanų akimis jie buvo tiesiog vieni iš sovietinių aktyvistų; panašiai galėjo būti traktuojami ir didžiausi reformos entuziastai – kaip potencialūs kolaborantai. Neabejotina tik tai, kad partizanai gerokai principingesnės laikysenos laikėsi tais atvejais, kai naujakuriai įsikurdavo tremtinių žemėje.

Tačiau apskritai žemės reforma tiesiog netapo partizanų kovos prioritetu, nes būta svarbesnių uždavinių, o kai kuriose apygardose buvo laikomasi kur kas pragmatiškesnio požiūrio. Visiškai priešingos laikysenos partizanai laikėsi kolektyvizacijos atveju, kurią suprato kaip esminę sovietinio režimo reformą, grąžinsiančią kaimą į baudžiavos laikus ir sugriausianti kaimo socialinę sanklodą. Partizanų kova su kolektyvizacija rėmėsi jau nebe pragmatiška, o principine nuostata – kolektyvizacijos įgyvendinimas yra pražūtingas tiek Lietuvai, tiek pačiam Lietuvos partizanų judėjimui.

### 3.3. Galutinis Lietuvos kaimo pavergimas: kolektyvizacija

*Aš jums palieku ramybę, duodu jums savo ramybę, – Jn 14, 27.*

Ankstesniuose skyriuose daug kalbėta apie visuomenės, socialinių ryšių ardymą kaip totalitarinių režimų siekiamybę, padedančią užtikrinti sklandų visuomenės inkorporavimą į okupacinio režimo sistemą. Nors, kaip teigėme, fragmentacijos apraiškų buvo daugybė, tuo pripažindami, jog bent iš dalies okupaciniams režimams savo tikslų pasiekti pavyko, tačiau tuo pačiu konstatavome, kad dalis šių ryšių kažkoku būdu atsikurdavo, o tai labiausiai įrodo pasipriešinimo judėjimas. Tai reiškia, kad nors 1940–41 m., o vėliau ir 1941–44 m. totalitarinių režimų užvaldymo bandymai buvo pakankamai sėkmingi destruktijos prasme, vis dėlto galutinio savo tikslo – visuomenės sunaikinimo ir visiškos anemijos pasiekti jiems nepavyko, o šį procesą užbaigti turėjo kolektyvizacija.

#### 3.3.1. Žaidimo taisyklės: klasinio identiteto diegimas

Nekontroliuojamo ir nevaldomo smurto atmosfera pirmaisiais pokario metais prisidėjo prie kaimo sovietizacijos spartinimo: nors sovietų valdžia kaime buvo silpna, ten veikiantiems partiniams ir sovietiniams pareigūnams

---

<sup>540</sup> Pocius, *Kita mėnulio pusė*, p. 127.

rajonuose buvo atrištos rankos – jie buvo menkai kontroliuojami. Tai nebuvo Lietuvos specifika, o visos stalininės sistemos ypatybė – kaimo sovietizacija SSRS buvo labai mažai Maskvos kontroliuotas procesas. Sąmoningai buvo paliekama kuo daugiau erdvės interpretacijoms, duodamos ne aiškios instrukcijos tikslui pasiekti, o tik galutinis rezultatas – reikia kolchozų. Už nepasiekiamus rezultatus stalinizmo laikotarpiu galėdavo riedėti galvos, todėl pareigūnai būdavo suinteresuoti kuo greičiau juos įvykdyti, o čia ir atsiverdavo erdvė prievartai. Tai būdinga ne tik radikaliausioms smurto formoms, (pvz., istoriografijoje nuolat akcentuojamiems tremtinių kvotų viršijimams, neva parodantiems ypatingą represinių struktūrų sadizmą), bet ir ekonominei prievartai.

Nors sprendimas pradėti kolektyvizaciją Pabaltijo šalyse buvo priimtas 1947 m. gegužę, tačiau tik 1947 m. gruodį LKP(b) CK ir Ministrų sovieto sprendimu buvo pagaliau apibrėžta ilgą laiką aptakiai vartota „buožės“ sąvoka<sup>541</sup>, nors Estijoje tai buvo padaryta rugsėjo mėnesį<sup>542</sup>. Tai reiškia, kad iki tol buožės sąvoka taikyta intuityviai, dažniausiai taip vadinti tie, iš kurių žemės reformos metu buvo nusavinta žemė ir turtas. Sąvokų neapibrėžtumas kėlė problemų: kaip pavyzdį Truska pateikia situaciją Alytaus apskrityje, kur 1946 m. už prievolių neatidavimą valstybei bausti „buožės“, turėję vos po 15–20 ha žemės, bet turėję „perteklinį“ gyvulių skaičių – po 2 ar 4 karves<sup>543</sup>. Tačiau ir pateiktas apibrėžimas buvo itin platus, paliekantis erdvės interpretacijoms: buožiniais ūkiais laikyti ūkiai, kurie naudojami samdomu darbu, net ir sezoniniu (ir tai taikoma atgaline data, t. y., buože buvo ir tas, kuris samdomąjį darbą naudojo tarpukariu arba nacių okupacijos metais – o kaip tai patikrinti? – nebent pasitikint žmonių liudijimais, o tai vėl atveria galimybių įskundinėjimams ir sąskaitų suvedinėjimams bei tolesnei visuomenės fragmentacijai); taip pat ūkiai, kurie teikia kitiems valstiečių ūkiams darbo gyvulius, sėklas ir kitą žemės ūkio produkciją „vergoviškomis sąlygomis“ (*sic!*); ūkiai, turį sudėtingas žemės ūkio mašinas (traktorius, kuliamąsias, malūnus, lentpjūves). Dar daugiau painiavos įvelia ir apibrėžime paliktas subjektyvumo saugiklis: jei buožiniame ūkyje būta karo veteranų, tarnavusių sovietų pusėje (ar veteranų našlių ir našlaičių), sprendimus dėl to ūkio įtraukimo į buožių sąrašus priimti turėjo Ministrų sovietas. Neįtraukiami buvo ir mokslo, meno, švietimo ir kiti pareigūnai, turintys „nepaprastus nuopelnus tarybinei Tėvynei“, bet tik tuo atveju, jei ūkio savininkas dirbti pats

---

<sup>541</sup> Įdomu tai, kad į publikuotą LSSR AS ir MS įstatymų ir nutarimų keturtomį šis nutarimas nepateko.

<sup>542</sup> Paavle, *Sovietisation of Agriculture*, p. 61.

<sup>543</sup> Truska, *Lietuva 1938–1953*, p. 162.

ūkyje nepajėgia<sup>544</sup>. Kitaip tariant, apibrėžimas buvo platus, kad leistų sovietinėms struktūroms kuo laisviau varijuoti ir vengti atsakomybės bei konkretumo. Kita vertus, nors teoriškai klasiniu priešų palaikytas galėjo būti beveik bet kas, praktiškai šis apibrėžimas labiausiai taikėsi į socialinį, kultūrinį ir ekonominį kaimo elitą, iniciatyviausius ir darbščiausius žmones, kurie turėjo būti iš pradžių izoliuojami nuo likusių kaimo gyventojų, o paskui – ir sunaikinami, t. y. ištremiami. Aišku, tarp sušaudymo ir tremties yra semantinis skirtumas, tačiau erdvės požiūriu, tas skirtumas niveliuojasi – žmogaus ligtolinėje erdvėje tiesiog nebelieka. Juk niekas neįsivaizdavo, kad šis teroras bus laikinas ir 1956–57 m. tremtiniai galės pradėti grįžti.

Kitaip nei karo metais, kaimas nebebuvo erdvė, kurioje buvo galima nuo režimo slėptis, greičiau priešingai – norintys pasislėpti vykdavo į ištuštėjusius miestus ar tapdavo naujaisiais Klaipėdos ar Vilniaus krašto kolonizatoriais; slapstydavosi miškuose. Ši nekontroliuojama prievarta buvo veiksminga ir todėl, kad režimo požiūriu ji tarsi sprendė žmonių santykio su partizanais problemą: tebesitęsiant partizanų karui, kaimo gyventojai galėjo jausti, kad jei ne partizanai, jie nesulauktų tiek sovietinio režimo priekabių, šią idėją piršo ir pati sovietų valdžia. Šia prasme Putinaitės tyrimuose akcentuota „gyvenimo ramybės“ idėja, kurią tyrėja laiko pirmuoju ir per visą sovietmetį paveikiausiu argumentu, skatinusiu prisitaikymą prie režimo<sup>545</sup>, yra ištraukiama iš ideologija persmelktų šaltinių, kuriuos tyrė Putinaitė ir kiti mokslininkai<sup>546</sup>, ir materializuoja tikrovėje: prievarta pasibaigs su sovietizacijos ir pasipriešinimo pabaiga. Tokia racionalizacija buvo pateikiama ir sovietinėje istoriografijoje: „Svarbi kolektyvizavimo išdava buvo ir ta, kad kolektyvizavus žemės ūkį, susidarė *ramesnė* [čia ir toliau išskirta mano – A. T.] politinė padėtis Lietuvos kaime, valstietijai buvo sudarytos galimybės vėl *ramiai* įsijungti į kūrybinį darbą“<sup>547</sup>.

Tokią idėją sistema diegė ir tarpusavyje kiršindama skirtingas visuomenės grupes. Kaip ir pirmosios sovietinės okupacijos metais, dar

---

<sup>544</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 137–138.

<sup>545</sup> Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 79

<sup>546</sup> Apie įvairias šios idėjos materializacijas kultūriniame lauke žr. Bernardas Gailius, *Partizanai tada ir šiandien*, Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 196–212; Mėngailė Jurkutė, *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išeivijos pasakojimai: daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2016, p. 117–135; Donata Mitaitė, „Kaimo vaizdavimas“, in: *Sovietmečio lietuvių literatūra: Reiškiniai ir sąvokos*, sudarytojai Algis Kalėda, Rimantas Kmita, Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 348–359, *etc.*

<sup>547</sup> Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 146.

gerokai iki kolektyvizacijos pradžios sovietų valdžia ragino žmones įsisavinti, kad daliai visuomenės – liaudies priešams – sovietinėje santvarkoje vietos nėra. Prasidedant reokupacijai, kurį laiką sovietinės naujakalbės neapykanta buvo nukreipta į nacistinę Vokietiją ir nacių kolaborantus, tačiau greitai adresatas pasikeitė ir vėl buvo nukreiptas į visuomenės vidų. Jeigu 1940 m. vasarą bene pagrindiniu viešosios erdvės akcentu buvo Antano Smetonos ir tautininkų valdžios diskreditavimas, tai pokario metais antagonistai buvo mažiau apibrėžti – trijų tipų liaudies priešai: „banditai“, „buožės“ [ir jų pakalikai] ir „nacionalistai“ [buržuaziniai, vokiškieji]<sup>548</sup>. Nors šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje šios sąvokos siejamos praktiškai išimtinai tik su partizanų diskreditavimu, jų taikymas buvo kur kas platesnis. Žinoma, daugiausiai dėmesio buvo skiriama partizanams=banditams. Pavyzdžiui, kapituljavus Vokietijai, 1945 m. gegužę spaudoje buvo publikuoti Juozo Bartašiūno ir Jono Šimkaus tekstai, kviečiantys ruošti paskutiniam didžiojo tėvynės karo etapui – kovai su vokiškaisiais nacionalistais ir jų pakalikais Lietuvoje<sup>549</sup>; pirmajame LSSR inteligentų suvažiavime Petras Cvirka kalbą užbaigė raginiu, „biaurius banditus reikia nušluoti nuo žemės paviršiaus, kad daugiau nebūtų liejamas padorių Lietuvos darbo žmonių kraujas“<sup>550</sup>. Tačiau visuomenę bandyta supriešinti ne tik su pasipriešinimo dalyviais, o ir šių ideologemų tikslas – ne tik ginkluoto pogrindžio diskreditavimas, bet viso kaimo kultūrinio, ekonominio ir politinio elito izoliavimas nuo likusios visuomenės dalies, o buožės sąvoka čia esminė, analogiški procesai vyko ir SSRS kolektyvizacijos metu.

Dar pirmame 1944 m. išleistame *Valstiečių laikraščio* numeryje spausdinta Sniečkaus kalba, pasakyta Kauno apskrities valstiečių suvažiavime: „Jau pradėdami šį didįjį darbą mes perspėjome, kad būtų naivu ir visai nebolševikiška manyti, jog buožė be pasipriešinimo žiūrės, kaip daužomas tas išnaudojimo jungas, kurį jis vokiečių okupantų prieglobstyje uždėjo darbo valstiečiui. Ir tikrovė visai pateisino į numatymą – priešas nesiliauja skleidęs įvairius gandus, mėgina sėti mūsų tarpe netikrumą rytojaus diena“<sup>551</sup>. Po tiesioginių prievartos aktų prieš partizanų artimuosius sekdamo ir šių veiksmų paaiškinimas – mitingų, susirinkimų organizavimas, kurių metu

<sup>548</sup> Jurkutė, *Lietuvos partizanų karo atmintis*, p. 32.

<sup>549</sup> Juozas Bartašiūnas, „Su šaknimis išraukime pikčiausius lietuvių tautos priešus – lietuviškai vokiškus nacionalistus“, Jonas Šimkus, „Jie – mūsų darbo žmonių pikčiausi priešai“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1945-05-28.

<sup>550</sup> Petras Cvirka, „Lietuvių tautos priešai“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1945-07-23.

<sup>551</sup> „LKP(b) CK Sekretoriaus drg. A. Sniečkaus kalba, pasakyta Kauno apskr. valstiečių suvažiavime 1944. X. 1“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1944-10-28.

buvo paaiškinama, kodėl vieni ar kiti žmonės buvo ištremti<sup>552</sup>, tarp eilučių pasakoma ir kaip to išvengti, ko reikia *ramybei*. Pavyzdžiui, po didžiausio Lietuvos gyventojų trėmimo 1948 m. gegužę, kurio metu daugiausia tremti partizanų artimieji, spaudoje pateikta šios prievartos racionalizacija: „Tačiau mūsų krašte pasiliko tų sudaužytųjų išnaudotojų klasių likučiai, kurie kartu su buožėmis ir reakcinga dvasiškijos dalimi [...] paremia buržuazinių nacionalistų priešišką veiklą“. Tekstas užbaigiamas instrukcija, kaip naikinamų žmonių atžvilgiu turėtų elgtis ir jaustis šių procesų stebėtojas: „Darbo valstiečiai žiūri į buržuazinius nacionalistus, kaip į pikčiausius savo priešus. Pasipiktinę šių budelių kruvinais darbais, darbo žmonės reikalauja su šaknimis išrauti šiuos mūsų tautos išgamas ir žudikus“. Tuo pačiu stebėtojas tarp eilučių ir perspėjamas: „Nėra tokios jėgos, kuri galėtų sustabdyti mūsų liaudies žengimą į priekį, į šviesų komunistinį rytojų. O kas mėgins pastoti liaudžiai kelią, bus negailestingai sunaikintas“<sup>553</sup>. Kitame, gegužės 29 d. numeryje, spausdinamas dar vienas priešus demaskuojantis ir naikinti kviečiantis tekstas: „[...] išnaudotojų klasių likučiai ir jų ištikimi tarnai – buržuaziniai nacionalistai yra bejėgiai sutrukdyti pergalingą lietuvių tautos judėjimą į priekį socialistinės statybos keliu. Buržuaziniai nacionalistai, ištikimi išnaudotojų klasės šunes, išgamos ir išdavikai, pikčiausieji lietuvių tautos priešai, bus nušluoti nuo Lietuvos žemės paviršiaus“<sup>554</sup>. Svarbu akcentuoti ir tai, kad teroras šiame tekste nevaizduojamas kaip baigtinis, kalbama būsimoju: klasinis priešas *bus* nušluotas.

Apie tai, kad šie stalininės viešosios erdvės aspektai susiję ne vien su partizanų diskreditavimu, rodo SSRS istorijos kontekstas. Jei ne kai kurios kultūrinės nuorodos, nepažiūrėjus į datą būtų neįmanoma nustatyti, ar šį tekstą 1918 m. parašė Leninas, ar 1948 m. atkartoją koks nors partinis klapčiukas Lietuvoje: „Buožės – pašėlęs Tarybų valdžios priešas. Arba buožės išpjaus be galo daug darbininkų, arba darbininkai negailestingai sutriuškins buožiškos, grobikiškos liaudies mažumos sukilimus prieš darbo žmonių valdžią. Vidurio čia negali būti. Taikos nebus: buožę galima ir lengvai galima sutaikinti su dvarininku, caru ir popu, net jeigu jie yra susipykę, bet su darbininkų klase – *niekuomet*. Ir todėl kovą su buožėmis mes vadiname *paskutine*, sprendžiamąja

---

<sup>552</sup> Eugenijus Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, Pasaulio lietuvių bendruomenė, 1996, p. 89.

<sup>553</sup> „Su šaknimis išrauti pikčiausius liaudies priešus – buržuazinius nacionalistus“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1948-05-27.

<sup>554</sup> L. Rūtėnas, „Buržuazinių nacionalistų išdavikiškas kelias“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1948-05-29.

kova. [...] Negailestingas karas su tais buožėmis! Mirties jiems!“<sup>555</sup>. Analogiškas mintis išsakydavo to meto lietuvių rašytojai. Pavyzdžiui, Ievos Simonaitytės apysakoje *Pikčiurnienė*, laidojant pagrindinę kūrinio antagonistę, atitinkančią visus buožės kriterijus, jos sodyboje tarnavę bernai keiksnijo ne tik ją: „Ech, būtų verta po šia žeme palandyti ne vien tik Pikčiurnienės kaulus, bet ir visų tokių... panašių...“, „Vieną palaidosim, o kiek tokių dar lieka ir kiek dar atsiranda“<sup>556</sup>. Kūrinys užbaigiamas pasakotojo epilogu, kuriame apibendrinami tarybiniai laimėjimai kaime: „Ne, Pikčiurnų nebėra Benagiuose, jų ir vardo nebeliko. Niekas jų ir nebepasigenda, niekas jų ir nebepasiges“<sup>557</sup>. Analogiškai ir Mieželaitis eilėraštyje „Kurmiai“ užbaigia prakeiksmu: „Jūs nedrįsit tamsos tos paniekti, / Pasiliksit akli jos vergai... / Tai į pražūtį griūkit, garmėkite, / Neregėję šviesos neregiai!“<sup>558</sup>; taip pat grasino ir Jonynas: „O jūs, jei vis dar netikit / Pavasariu žieduotuoju, – / Stovėkite, žvalgykitės, / Raudokit pas kapus! // Bet pergalės saulėteky, / Linksmos komunos puotoje / Sau vietos neieškokite, / Neklauskite / – Nebus“<sup>559</sup>. Šios tendencijos pokario Lietuvos viešojoje erdvėje buvo sąlygotos ne (tik) poreikio diskredituoti partizanus – tai buvo senos bolševikinės aksiomos pritaikymas lietuviškam pokario kontekstui ir ruošiantis galutiniam kaimo visuomenės suskaldymui. Kitaip tariant, net jeigu Lietuvoje nebūtų vykęs partizaninis pasipriešinimas, abejotina, ar viešojo LSSR erdvė būtų atrodžiusi kaip nors kitaip. Galbūt mažiau būtų kalbama apie nacionalistus, tačiau tokiu atveju jų vietą propagandiniuose tekstuose teuzimtų buožių pakalikai, nenorintys stoti į kolchozus – mintis, kad dalis visuomenės yra nusiteikusi priešiška tarybų valdžiai ir už tai turi būti sunaikinta, išliktų. Ši socialinė destrukcija, bandanti sulaužyti ligtolinę visuomenę, socialinius ryšius, buvo *bet kurios* kaimo sovietizacijos dalis.

Nors Lietuvos kaimo gyventojų simpatijos ir liko su partizanais, o bolševikai išliko nekenčiami, vienintelis jiems siūlomas būdas atsikratyti nuolatinės prievartos ir baimės buvo paklusti bolševikams ir ne tik nutraukti saitus su pasipriešinimu, bet ir apskritai nutraukti bet kokius socialinius ryšius su tarpukario Lietuvos kaimo elitu. Prasidėjus kolektyvizacijai, pagal

---

<sup>555</sup> Leninas, „Draugai darbininkai! Einam į paskutinę, sprendžiamąją kovą!“, 1918-08, ne anksčiau 6 d., in: *Rinktiniai raštai trimis tomis*, II tomas, p. 661–662.

<sup>556</sup> Ieva Simonaitytė, *Pikčiurnienė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1953, p. 305.

<sup>557</sup> *Ibid.*, p. 312.

<sup>558</sup> Eduardas Mieželaitis, „Kurmiai“, in: *Tarybinė lietuvių poezija, 1940–1950*, atsak. redaktorius Albinas Žukauskas, Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1950, p. 288.

<sup>559</sup> Antanas Jonynas, „Skeptikams“, in: *ibid.*, p. 335.

*Pavyzdinius žemės ūkio artelės įstatus*, joks į buožių sąrašus įtrauktas žmogus *negalėjo* tapti kolūkiečiu. Siekiant užbaigti kaimo užvaldymą, sovietiniam režimui reikėjo sunaikinti kultūrinį, socialinį ir ekonominį kaimo elitą, o įrankių tam pasiekti režimas turėjo įvairių: ne tik represijas ir ekonominę prievartą, bet ir šį ideologinį pasaulėvaizdį, kurį atkakliai bruko kaimo gyventojams. Kiek šis bandymas pavyko, t. y., kiek žmonės su šiomis tapatybėmis tapatindavo(si)/pri(si)skirdavo kasdienėse situacijose, atsakyti turbūt neįmanoma: stinga šaltinių, nuosekliai atspindinčių kaimo žmonių mąstymą ir identitetą. Iš išlikusių inteligentų egodokumentų matyti, kad priimami ne visi sistemos elementai, tačiau to visiškai užteko prisitaikymo prie sistemos minimumui užtikrinti, tenkinusiam tiek sistemą, tiek ir pačius gyventojus<sup>560</sup>.

### 3.3.2. Pasiruošimas: kolektyvizacijos „iš viršaus“ nuleidimas

Svarstydami, kodėl kolektyvizacijos pradžia Pabaltijyje užtruko, o neprasidėjo iškart su reokupacija, istorikai atkreipia dėmesį tiek į vidines (sovietų valdžios silpnumas ir veikiantis pasipriešinimo judėjimas, būtinybė bent kiek atstatyti ekonomiką, 1946–47 m. badas SSRS ir į Pabaltijį atklystantys maisto ieškotojai, repatriacijos), tiek į išorines (dar neaišku kuo pasibaigsiąntys Stalino diplomatiniai žaidimai su buvusiais Sąjungininkais Vidurio-Rytų Europoje ir bręstantis Šaltasis karas) priežastis. Tiesa, pastarieji argumentai atrodo kiek mažiau svarbūs, kadangi Rytų Prūsijoje, virstančioje Kaliningradu, kolektyvizacija pradėta dar 1946 m.<sup>561</sup> Vis dėlto kol aktyviai vyko žemės reforma, apie kolektyvizaciją Lietuvoje, panašiai kaip ir 1940 m., pokario metais praktiškai nekalbėta. Tiesa, spaudoje siužetų apie kolchozus buvo daugiau nei pirmosios okupacijos metu, bet tai nulėmė bendrasąjunginis kontekstas, pasakojimai apie gyvenimą SSRS – aktyvios propagandos kolchozų klausimu praktiškai nebuvo, nors dar 1946 m. spalį VKP(b) CK priėmė nutarimą, kuriuo reikalavo suaktyvinti kolektyvizacijos propagandą Lietuvoje<sup>562</sup>, tais pačiais metais buvo įkurta ir Kolūkių reikalų taryba prie SSRS vyriausybės, turėjusi savo atstovus kiekvienoje Pabaltijo respublikoje<sup>563</sup>, o tam tikru preliudu kolektyvizacijai istorikai (ypač

---

<sup>560</sup> Motiejaus Lukšio dienoraštis, 1946-08-15–1948-01-20; Valdemaras Klumbys, „Vincas Mykolaitis-Putinas kaip normalus inteligentas“, in: *Metai*, 2023-1, p. 140–151.

<sup>561</sup> Юрий Костяшов, „На колхозном собрании. Штрихи к истории заселения Калининградской области в 1946 году“ in: *Вопросы истории*, 2003. № 9, с. 132–138.

<sup>562</sup> Feest, *Zwangskollektivierung im Baltikum*, p. 345.

<sup>563</sup> Feest, „The Collectivization of Agriculture“, p. 91.

sovietmečio) laiko ir kone iškart po reokupacijos prasidėjusį žemės ūkio kooperatyvų steigimą<sup>564</sup>.

Konkretni pasiruošimo kolektyvizacijai darbai Maskvoje pradėti 1947 m. balandžio 16 d., kai buvo priimtas nutarimas suformuoti komisiją dėl kolektyvizacijos Pabaltijo šalyse<sup>565</sup>. Po mėnesio, 1947 m. gegužės 21 d., VKP(b) CK priėmė nutarimą dėl kolchozų steigimo Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Tačiau be prasidėjusio mokesčių didinimo, daugiau reikšmingų permainų neįvyko: spaudoje šis nutarimas ne tik nebuvo paskelbtas, bet ir propagandos spaudoje kolektyvizacijos klausimu praktiškai nepadaugėjo iki pat 1948 m., nors 1947 m. buvo perleisti 1941 m. Lietuvoje publikuoti *Pavyzdiniai žemės ūkio artelės įstatai* – kolchozų veikimo principus paaškinantis dokumentas<sup>566</sup>. Spaudoje ir partiniuose susirinkimuose toliau kalbėta apie pokarinį valstybinį planą LSSR žemės ūkiui atkurti ir vystyti. Netrukus Sniečkus informavo Maskvą, kad Lietuvoje per 1947 m. ketinama įkurti 34 *pakazūchinius* kolchozus, kurie, beje, būtų labiau privilegijuoti, gyventojams paliekant daugiau žemės ir gyvulių asmeninėms reikmėms: 1 ha žemės sklypai individualiam darbui vietoj 0,6 ha, leidžiama pasilikti dvi karves vietoje vienos, turėti arklį<sup>567</sup>. Tokie kolchozai buvo ženkliai proteguojami valstybės, jiems atiduota didelė dalis iš labiau pasiturinčių valstiečių atimto (išbuožinto) turto ir gyvulių, valstybė juos rėmė ir kitomis priemonėmis<sup>568</sup>.

Vis dėlto 34 kolchozai buvo labai mažas skaičius – kolektyvizacijos eigoje kolchozų Lietuvoje skaičius viršijo 7000, todėl galima teigti, kad iškart forsuoti kolektyvizacijos nei Lietuvos, nei kitų Pabaltijo sovietinių respublikų partinės vadovybės neketino: planuota, kad kolektyvizacija vyks palaipsniui, o sėkmingi pirmųjų kolchozų pavyzdžiai palaipsniui įtikins ir kitus kaimo gyventojus stambiojo kolektyvinio ūkio nauda. Sprendžiant iš to, kad bent kurį laiką tokie minimalistiniai planai Maskvą tenkino, panašu, kad forsuoti masinės kolektyvizacijos iškart neketinta. Pasak Feesto, Estijos komunistų partijos vadovas Nikolajus Karotammas tikėjo, kad jam pavyks įtikinti

---

<sup>564</sup> Mindaugas Pocius, „Įvadas“, in: *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.: VKP(b) CK dokumentai*, sudarė ir parengė Mindaugas Pocius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2018, p. 31.

<sup>565</sup> VKP(b) CK Sekretoriato nutarimas „Dėl kolūkių kūrimo Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje“, 1947-04-16, in: *ibid.*, p. 138–139.

<sup>566</sup> *Pavyzdiniai žemės ūkio artelės įstatai*, Vilnius, 1947. Knygelė buvo perleista 1949 m. (dukart), 1950 m. ir 1952 m.

<sup>567</sup> Pocius, „Lietuvos kolektyvizacija 1947–1952 m.“, I dalis, p. 10.

<sup>568</sup> LKP(b) CK žemės ūkio skyriaus instruktoriaus Sokolovo pažyma apie pravestą darbą organizuojant kolchozus LSSR, 1948 m. sausis, in: LYA, f.1771, ap. 11, b. 549, l. 3.

Maskvą imtis lėtesnės kolektyvizacijos<sup>569</sup>. Pavyzdžiui, 1947 m. Karotammas Ždanovui rašė, kad kolektyvizacijos Estijoje reikėtų neskubinti ir įvykdyti iki maždaug 1954 m., kitaip gyvulininkystės sektoriui bus suduotas didelis smūgis, kurio pasekmės būtų jaučiamos ilgus metus, o Ždanovas esą tam pritarė<sup>570</sup>. Panašūs procesai vyko ir Latvijoje, kur Arvids Pelše Latvijos komunistų partijos plenumo 1948 m. spalį kalbėjo, kad kolektyvizacija „nesitęs 15–20 metų“, bet leido suprasti, kad tai nebus staigus procesas<sup>571</sup>. Kaip bebūtų, net šių neambicingų pirminių planų 1947 m. plano realizuoti nepavyko – per 1947 m. Lietuvoje buvo įkurti tik 20 kolchozų, palyginimui Latvijoje skirtingais duomenimis 46<sup>572</sup> arba 30<sup>573</sup>, Estijoje – vos 5<sup>574</sup>. Partinėse ataskaitose pažymima, kad propagandinė šių kolchozų reikšmė taip pat buvo menka: kolchozais aplinkiniai gyventojai nesidomėjo, o kolchozų steigėjus baudė ir partizanai: Lietuvoje 7 kolchozninkai buvo nužudyti Šakių apskrityje, Sintautų kaime, dar du aktyvistai buvo nužudyti Kėdainių apskr. Karolio Požėlos kolchoze<sup>575</sup>, operacijose prieš pirmuosius kolchozus spėjo sudalyvauti ir 1947 m. gruodį iš Lietuvos per geležinę uždangą prasiveržęs Juozas Lukša<sup>576</sup>.

Pabaltijo sovietinių respublikų, o ypač LKP vadovybės laikyseną kolektyvizacijos klausimu Lietuvoje daugiausiai tyrinėjęs Pocius teigia, kad per 1948 m. Maskva Lietuvos komunistų partijos nespaudė didinti kolektyvizacijos tempų ir laikėsi pakankamai nuosaikiai. Tačiau dar 1948 m. pastebimas didėjantis spaudimas Lietuvos kaimo gyventojams ir Pocius požiūriu šio spaudimo iniciatoriai buvo būtent LKP vadovybė<sup>577</sup>. Pocius taip paneigia dalyje egodokumentikos ir net istoriografijoje pasitaikančią teiginį, esą Sniečkus bandė spyriotis kolektyvizacijos akivaizdoje, jos neskubinti<sup>578</sup>.

---

<sup>569</sup> Feest, *Zwangskollektivierung im Baltikum*, p. 347–348.

<sup>570</sup> *Ibid.*, Köll, *The Village and the Class War*, p. 57.

<sup>571</sup> Swain, „Deciding to collectivise Latvian agriculture“, p. 53.

<sup>572</sup> *Ibid.* p. 41.

<sup>573</sup> Feest, „The Collectivization of Agriculture in the Baltic Soviet Republics“, p. 93.

<sup>574</sup> *Ibid.*

<sup>575</sup> LKP(b) CK žemės ūkio skyriaus instruktoriaus Sokolovo pažyma apie pravestą darbą organizuojant kolchozus LSSR, 1948 m. sausis, in: LYA, f.1771, ap. 11, b. 549, l. 3.

<sup>576</sup> Lukša-Daumantas, *Partizanai*, p. 352–356.

<sup>577</sup> Pocius, „Lietuvos kolektyvizacija 1947–1952 m.“, I dalis, p. 12.

<sup>578</sup> Plg. Antanaitis, remdamasis *post factum* Sniečkaus liudijimu: „Tiesą sakant, iki masinės kolektyvizacijos A.Sniečkus ir net M.Suslovas nepritarė staigiam kolūkių kūrimui, bet brutalus spaudimas iš Maskvos privertė skubiai vykdyti kolektyvizacijos politiką“, žr. Kastytis Antanaitis, *Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatūra (1953–1990 m.). Dėsningumai ir ypatumai: daktaro*

Panašios išvados prieina ir Jelena Zubkova, teigdama, kad šiuo laikotarpiu Maskva nepritarė valstiečių prievartiniam varymui į kolchozus, kitaip tariant – veikiau siūlė naudotis meduoliu, o ne lazda, o situacija ėmė keistis tik 1949 m.<sup>579</sup> Kita vertus, to sureikšminti nevertėtų, kadangi bolševikai turėjo kolektyvizacijos SSRS patirtį ir suprato, kad be prievartos ši reforma neįvyks. Nustatyti, kuri priežastis buvo esminė, nulėmusi pasikeitusią Maskvos laikyseną kolektyvizacijos atžvilgiu, ko gero, neįmanoma, Feestas nurodo bent kelias: 1948 m. vasarą Maskvoje suprastėjo nuosaikesnio požiūrio į kolektyvizaciją Pabaltijyje ir ypač su estų komunistais daug bendravusio Ždanovo pozicijos, šis netrukus ir mirė. Diplomatiniam fronte darėsi vis labiau aišku, kad santykiuose su Vakaraais įsigali Šaltasis karas, todėl buvo galima nebežaisti žaidimų, o griebtis drastiškesnių permainų; santykiai su Jugoslavija prastėjo, todėl išryškėjo būtinybė užbaigti sovietizavimo procesus kitose teritorijose, kad būtų išvengta analogiškų incidentų. Maždaug tuo pat metu rusakalbis partinis aktyvas Pabaltijyje ėmė skūstis Maskvai dėl vietos partinių elitų neva nacionalistinių tendencijų, o pastariesiems neliko nieko kito, kaip skubinti kolektyvizaciją tuo įrodant tiek savo lojalumą, tiek ir gebėjimą tvarkytis<sup>580</sup>.

Kita vertus, lūžis nebuvo toks staigus, kaip galėtų pasirodyti, ypač Lietuvos atveju: dar 1948 m. gegužę įvyko didžiausias trėmimo operacija, kurios metu tik iš Lietuvos (Latvijoje ir Estijoje analogiška operacija, priešingai nei 1949 m., nevyko) buvo išvežta apie 40 tūkst. žmonių. Nors oficialiai buvo tremiami partizanų artimieji, tačiau šikart trėmimas buvo kur kas masiškesnis ir, kaip teigia Grunskis, buvo vežami ir tiesiog „įtariamai“ ar į buožių sąrašus patekę žmonės<sup>581</sup>; ištremtuosius buožių sąrašuose pakeitė nauji ūkiai, todėl bendras buožių skaičius Lietuvoje po trėmimų nesumažėjo<sup>582</sup> – o tai buvo neatsiejama kolektyvizacijos dalis. Svarbu ir tai, kad ne 1948–49 m., o dar 1947 m. priespauda kaimo gyventojams ėmė didėti – baigėsi „mažasis NEPas“. Didinti mokesčiai ir prievolės, laisvos rinkos likučius ir valstiečių ekonominį potencialą gerokai apribojo 1947 m. gruodį įvykusi piniginė reforma ir po jos ženkliai atpigę žemės ūkio produktai<sup>583</sup>, tuo pačiu metu pagaliau buvo apibrėžta „buožės“ sąvoka, imti didinti mokesčiai. Dar 1948 m.

---

*disertacija*, Kaunas: Vytauto didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2001, p. 160.

<sup>579</sup> Zubkova, *Pabaltijys ir Kremlius*, p. 215.

<sup>580</sup> Feest, „The Collectivization of Agriculture“, p. 94–95.

<sup>581</sup> Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai*, p. 114–115.

<sup>582</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 139.

<sup>583</sup> Игорь Чуднов, *Денежная реформа 1947 года*, Москва: Росспэн, 2018, с. 252–255.

suaktyvėjo ir partijos aptarnaujantysis personalas: kovo 31 d. įvykusiame LSSR rašytojų sąjungos valdybos posėdyje nutarta imtis kolektyvizacijos propagandos spaudoje ir atskiruose kūriniuose, vykti į keliones po kolchozus<sup>584</sup>, netrukus sovietiniai rašytojai ėmė kurti daugiau propagandinių kūrinių apie kolektyvizaciją<sup>585</sup>.

Savanoriškumo principas sovietinėje sistemoje visuomet buvo tik iliuzija. Nors 1947–1948 m. Maskva tarsi laikėsi pakankamai nuosaikios laikysenos valstiečių varymo į kolechozus atžvilgiu, stalininės sistemos ypatybės savaime skatino Lietuvos komunistus didinti smurtą ir spaudimą: kaip teigia Feestas, smurtas buvo neišvengiama pasekmė to, kas kolektyvizacijos akivaizdoje buvo reikalaujama iš partinių pareigūnų<sup>586</sup>. LKP vadovai, ypač tie, kurie su stalinizmu susidūrė dar tarpukariu gyvendami Sovietų Sąjungoje, puikiai suprato sistemos specifiką: iš jų reikalaujama greitų rezultatų, o ne lėto ir palaipsnio augimo. Juolab ir taip kasmet reikėjo atlaikyti spaudimą dėl niekaip neužgniaužiamo pogrindžio, įtampas su Michailo Suslovo vadovaujamu VKP(b) CK Lietuvos biuru (kol šis veikė), į Lietuvą atsiųstais Saugumo aparato pareigūnais ir pan.<sup>587</sup> Kolektyvizacija galėjo būti ta erdvė, kurioje buvo galima atsigriebti ir įsiteikti Stalinui. Hermeneutiškai žvelgiant į visą sovietinės sistemos veikimo mašiną atrodo, kad LKP viršūnė, norėdama išsaugoti įtaką ir juolab nesugebanti susitvarkyti su pogrindžiu, buvo suinteresuota kuo greičiau įvykdyti kolektyvizaciją. Nors dokumentais paaiškinti kolektyvizacijos tempų lėtinimą ar didinimą sudėtinga, juolab didelė dalis šaltinių, detalizuojančių LKP vadovybės pozicijas, kaip teigia Pocius, yra nevienalaikiai, ypač Sniečkaus liudijimai<sup>588</sup>, tačiau mūsų požiūriu tai antraeilis klausimas: didinti prievartos mastą spartinant kolektyvizaciją reikalavo pati sistemos prigimtis ir stalinizmo specifika. Kolektyvizacijos tempus skatino kaip tik tai, kas dokumentuose nesimato, t. y., sistemos neapibrėžtumas, kuris, kaip ne kartą buvo minėta, buvo meistriškai išnaudojamas kolektyvizacijos metu. Garsusis 1930 m. Stalino tekstas „Apsvaigimas nuo laimėjimų“, kuriame atsakomybė dėl

---

<sup>584</sup> Donata Mitaitė, „Kaimo vaizdavimas“, in: *Sovietmečio lietuvių literatūra: Reiškiniai ir sąvokos*, p. 350; „LSSR Rašytojų sąjungos valdybos posėdžio protokolas“, 1948-03-31, in: *Rašytojas pokario metais*, sudarė Laima Arnatkevičiūtė [et al.], Vilnius: Vaga, 1991, p. 166–167.

<sup>585</sup> Pavyzdžiui, Juozas Baltušis, „Tilindžio nuostoliai“ [1948], in: *Rinktinė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1952, p. 178–192.

<sup>586</sup> Feest, „The Collectivization of Agriculture in the Baltic Soviet Republics“, p. 99.

<sup>587</sup> Žr. Ėmužis, „Neįvykęs Lietuvos komunistų valymas 1944–1946 m.?“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, sudarė Regina Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 105–108.

<sup>588</sup> Pocius, „Lietuvos kolektyvizacija 1947–1952 m.“, II dalis, p. 73–74.

perdėtų kolektyvizacijos ekscesų ir prievartos prieš valstiečius suverčiama žemesnio rango partiniams ir sovietiniams pareigūnams, toli gražu neatpalaiduoja jo nuo atsakomybės kolektyvizacijos klausimu. Nors vykdant kolektyvizaciją SSRS „iš viršaus“ nebuvo duodami tiesioginiai nurodymai plėsti ar žudyti, tačiau smurto protrūkius skatino būtent sistemos neapibrėžtumas, kai tikrovės taisyklės nebuvo aiškiai nustatytos. Lietuvoje tai taikyta taip pat sėkmingai: nuo pat 1940 m. vasaros Lietuvoje kurta atmosfera, jog klasinis priešas yra nevertas nei atjautos, jam nėra vietos sovietinėje visuomenėje ir galiausiai jį reikės vienaip ar kitaip likviduoti. Tai kūrė situaciją, kurioje prievartos nebuvo būtina nuleisti „iš viršaus“ – ji kyla iš sovietinės sistemos vidaus.

Iš esmės tik augančia prievarta ir represyviomis priemonėmis buvo įmanoma spartinti kolektyvizacijos tempus, kadangi net ir sovietinio teroro bei partizanų karo nustekenti kaimo gyventojai vis dar bijojo kolektyvizacijos ir neapkentė šios idėjos. Kitaip tariant, puikiai žinodama stalinizmo praktikas, LKP vadovybė negalėjo palikti visko savieigai, ypač žinodami, kad kolchozų Lietuvos kaime nekenčia praktiškai visi. Kaip 1948 m. užsirašė užrašų knygelėje po pirmuosius kolchozus važinėjęsis Juozas Baltušis: „Jei užsiminsi apie kolūkį, gausi iš kuolo ir nežinia iš kurio kampo“<sup>589</sup>.

### 3.3.3. Eiga: kolchozų kūrimas Lietuvoje

Sovietinėje istoriografijoje akcentuota, kad kolektyvizacija esą vyko pagal bolševikų ideologiją visiškai atitinkantį scenarijų: į kolchozus pirmiausia stojo „klasiškai sąmoningesni“, t. y., mažžemiai ir bežemiai valstiečiai, paskui juos netrukus pasekė kiek svyravę vidutinieji valstiečiai, o pasiturintys valstiečiai kolektyvizacijai priešinosi ilgiausiai, kartais toks požiūris pasitaiko ir šiuolaikinėje istoriografijoje<sup>590</sup>. Tačiau iš tiesų buvo atvirkščiai.

Kadangi kolchozų idėja Lietuvos kaimo gyventojams tebebuvo svetima, jokia propaganda negalėjo įtikinti masiškai stoti ir kurti kolchozų. Reikėjo ilgalaikių ir universalių valstiečių laužymo priemonių, o efektyviausia jų buvo ekonominė priespauda, t. y. vis didesnių, progresine tvarka grįstų mokesčių ir prievolių įvedimas. Apibrėžti buožinio ūkio sąvoką 1947 m.

---

<sup>589</sup> Juozo Baltušio užrašų knygutė, 1948 m., in: Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraščių skyrius, F60-1109, l. 15.

<sup>590</sup> „Į kolūkius stodavo žmonės, kurie buvo bežemiai arba mažžemiai. Retas kuris turėjo per 20 ha žemės. Dėl šių priežasčių sudaryti kolūkiai buvo maži ir neturtingi“, žr. Gumuliaskas, „Kolektyvizacija Gruzdžių valsčiuje“, in: *Gruzdžiai*, Vilnius: Versmė, 2009, p. 723.

gruodį prisireikė todėl, kad tuo pačiu nutarimu į buožinių ūkių sąrašus patekusių valstiečių ūkiai buvo apmokestinami papildomu žemės ūkio mokesčio priedu, beveik tuo pačiu metu mokesčiai ir prievolės natūra didintos ir kitiems valstiečiams. Buožinių ūkių registravimas tapo prioritetine valsčių ir apskričių vykdomųjų komitetų veikla: valsčių vykdomieji komitetai šiuos sąrašus sudarinėjo, o apskričių vykdomieji komitetai tvirtino ir svarstė skundus dėl neteisingo įtraukimo į sąrašą. Pavyzdžiui, Marijampolės apskrities vykdomajame komitete 1947–1948 m. šie klausimai buvo svarstomi beveik kas antrame posėdyje<sup>591</sup>. Būtent žemės mokestis tapo svarbiausia ekonominio spaudimo priemone vykdant kolektyvizaciją.

#### Žemės mokesčio didinimas 1947–1950 m.<sup>592</sup>

| Vidutinė mokesčio suma 1 ūkiui (rb). |         |         |         |         |                                |
|--------------------------------------|---------|---------|---------|---------|--------------------------------|
| Ūkių dydis<br>(ha)                   | 1947 m. | 1948 m. | 1949 m. | 1950 m. | 1947–1950 m.<br>padidėjo kartų |
| Iki 1                                | 5       | 5       | 62      | 218     | 43,6                           |
| 1–2                                  | 12      | 24      | 119     | 512     | 42,7                           |
| 2–3                                  | 25      | 52      | 210     | 815     | 32,6                           |
| 3–5                                  | 51      | 88      | 301     | 1246    | 24,4                           |
| 5–7                                  | 99      | 170     | 436     | 2173    | 22                             |
| 7–10                                 | 208     | 343     | 684     | 3525    | 17                             |
| 10–13                                | 405     | 696     | 1091    | 4754    | 11,7                           |
| 13–16                                | 738     | 1140    | 1710    | 6496    | 8,8                            |
| 16–20                                | 1365    | 2221    | 2879    | 8076    | 6                              |
| 20–25                                | 2186    | 3784    | 4619    | 11220   | 5,1                            |
| 25–30                                | 3648    | 5144    | 7208    | 12247   | 3,4                            |
| Vidurkis                             | 378     | 547     | 778     | 2048    | 5,4                            |

Iš Truskos sudarytos lentelės matyti keli dalykai: stambesnių ir vidutinių ūkių didesnio apmokestinimo tendencija išryškėjo dar nevykstant aktyviai kolektyvizacijos kampanijai, 1947–1948 m., siekiant juos nustekenti ir sumažinti ekonominį savarankiškumą, bolševikiniais terminais kalbant – vykdant „buožės izoliavimo politiką“. 1949 m., kurie istoriografijoje pagrįstai laikomi lūžiniais metais kolektyvizacijos istorijoje Lietuvoje<sup>593</sup>, ekonominis spaudimas ženkliai išaugo ir smulkiesiems valstiečiams, 1950 m. ši politika

<sup>591</sup> Juonienė, *op. cit.*, p. 128–129.

<sup>592</sup> Lentelė iš Truska, *Lietuva 1938–1953*, p. 161.

<sup>593</sup> 1949 m. pradžioje kolchozuose buvo tik 3,9 proc. valstiečių, pabaigoje – 60,5 proc. Žr. Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 144.

dar labiau paspartinta: 1950 m. 3–5 ha žemės turėjęs smulkus ūkininkas turėjo mokėti praktiškai tokį patį žemės mokestį (1246 rb.) kaip 16–20 ha turėjęs valstietis 1947 m. (1365 rb.); atitinkamai 1950 m. 7–10 ha dydžio ūkiai (3525 rb.) – tiek, kiek 1947 m. turėjo ant tapsmo klasiniu priešu ribos balansavę 25–30 ha turėję ūkiai 1947 m. (3648 rb.).

Per šį laikotarpį keleriopai išaugo ir prievolės žemės ūkio produktais: grūdai, bulvės, mėsa, pienas, kiaušiniai, vilna, *etc.*, į buožių sąrašus įtraukti ūkiai buvo apmokestinami papildomai. Po 1947 m. piniginės reformos žemės ūkio produktų kainos rinkoje gerokai smuko, tačiau valstybė už prievoles atsilygindavo dar menčiau – Antano Poviliūno paskaičiavimu, realizuodamas ūkio produkciją turguje, vidutinis ūkininkas galėjo gauti maždaug 6 kartus didesnę grąžą nei atiduodamas valstybei<sup>594</sup>. Kitaip tariant, klostėsi situacija, kad Lietuvos ūkininkai neišvengiamai artėjo link ekonominio žlugimo, kuomet už prievoles išsimokėti jie negalėtų. Pasiekus ekonominio žlugimo tašką, už mokesčių prievolių nevykdymą buvo taikomas „perteklinio“ inventoriaus ir žemės nusavinimas – „išbuožinimas“ – o už sistemingą mokesčių nemokėjimą grėsė administracinė ir baudžiamoji atsakomybė. Pavyzdžiui, Marijampolės apskrityje 1948–1949 m. žemės mokesčio nepriemokoms padengti iš 155 ūkių buvo atimta dalis karvių, arklių, avių, kiaulių, žemės ūkio inventoriaus ir net trobesių<sup>595</sup>. Istoriografijoje pateikiamu LSSR valstybės kontrolės ministro Aleksandro Jefremovo liudijimu, per 1950–52 m. laikotarpį už mokesčių nemokėjimą buvo nubausti beveik 108 tūkstančiai ūkių savininkų, o už prievolių natūra nevykdymą – 33,1 tūkst.<sup>596</sup>

Skaudžiausiai ši mokestinė politika smogė daugiau žemės turėjusiems valstiečiams, ypač įtrauktiems į buožių sąrašus: spaudimas jiems buvo didžiausias ir prasidėjo anksčiausiai. Truskos teigimu, į buožių sąrašus iš viso buvo įtraukta apie 15 tūkst. ūkių arba 4 proc. visų valstiečių, ir šio sluoksnio ekonominis potencialas nuolat traukėsi: 1947 m. į buožių sąrašus patekusiems ūkininkams priklausė vidutiniškai 18,3 ha žemės, 1948 m. – 17,6 ha, 1949 m. – 13,8 ha, 1950 m. – 5 ha, 1951 m. – tik 2 ha žemės<sup>597</sup>, nors bendras buožėms priskirtų ūkių skaičius nemažėjo net per trėmimus, nes būdavo surandami nauji „buožės“. Kita vertus, šis ideologinis konstruktas neturėjo aiškių ribų: iš absoliučios daugumos pasiturinčių valstiečių iki 1950–1951 m. buvo arba

---

<sup>594</sup> Antanas Poviliūnas, *Lietuvos žemės ūkio grįžimas į rinkos santykius ir ūkininkijos ekonominė raida*, p. 94.

<sup>595</sup> Marijampolės apskrities vykdomojo komiteto sprendimas, 1949-02-15, in: LCVA, f. R-754, ap. 4, l. 202–207.

<sup>596</sup> Bronius Puzinavičius, *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*, Vilnius: Lietuvos karo akademija, 2001, p. 18.

<sup>597</sup> Truska, *Lietuva 1938–1953*, p. 163.

atimtas beveik visas turtas, arba jie buvo represuoti, arba įstojo į kolchozus. Faktiškai „buožė“, kaip socialinis elementas buvo likviduotas, nes po turto atėmimo, neteko ideologiniu požiūriu esminės savo charakteristikos – turto (perteklius). Šia prasme bolševikai, atrodo, patys nežinojo, ar buožė yra objektyvus priešas, ar ne, kadangi teoriškai buožės negalėjo tapti kolchozų nariais: „Galvodamas, kad praeitį visi užmiršo, / Taip kolektyvan buožė save piršo. // Nors buožė ir saldžiai čiulbėjo, / Bet vyrai juo nepatikėjo. / „Pažįstame tave“, – jie tarė / Ir plačiai duris atidarė. – / Matai duris, ir drožk sau sveikas, / Tokių kaip tu mums čia nereikia. / Nors ir gražiai kalbėti moki, / Bet mes gerai pažįstam tokius. / Kad ir su kokia kauke būsi – / Į kolektyvą nepakliūsi!“<sup>598</sup>. Praktikoje į tai dažnai nebuvo kreipiama dėmesio – atėmus turtą, „išbuožinus“, tokie ūkiai galėjo stoti į kolchozą, nors vien patekimas į sąrašus reiškė gerokai padidintą represijų riziką. Tačiau net ir įstojęs į kolchozą kadaise buvęs pasiturintis valstietis negalėjo jaustis ramus: kartais būdavo surengiamos parodomosios akcijos, kurių metu (buvę) buožės iš kolchozų būdavo išmetami, apkaltinami sabotazu ir prasiskverbimu į kolchozą, o tai tęsėsi net ir po deklaruotos kolektyvizacijos pabaigos, t. y., po „buožijos sutriuškinimo ir likvidavimo“<sup>599</sup>, mat sovietiniai kadrai nuolat buvo kaltinami leidę buožėms prasiskverbti į kolchozus, net į valdančiąsias pozicijas<sup>600</sup>. Kitaip tariant, nelabai aišku, kada „buožė“ apibrėžiamas per ekonominę, o kada – per politinę ar kultūrinę tapatybę, o čia vėl susiduriame su ne kartą akcentuotu sistemos neapibrėžtumu. Ekonominis spaudimas ir kitos priemonės davė rezultatų: jei 1949 m. sausio 1 d. Lietuvoje buvo tik 614 kolchozų, telkusių 15 160 ūkių, t. y., tik 4 proc. valstiečių priklausę kolchozams, tai 1950 m. sausio 1 d. šie skaičiai išaugo dešimteriopai: Lietuvoje buvo jau 6032 kolchozai, kuriuose 229 390 ūkių, o kolektyvizacija jau buvo daugiau nei įpusėjusi (62,4 proc.)<sup>601</sup>

Ūkiams neišvengiamai artėjant prie bankroto, žmonėms liko viena iš kelių galimybių: 1) bandyti žemės tiesiog atsisakyti (ką valdžia ne visuomet net leisdavo, ypač iki 1949 m.<sup>602</sup>) 2) bandyti stoti į kolchozą, kur mokestinė našta buvo kur kas mažesnė, nereikėjo mokėti žemės mokesčio, tačiau teoriškai pasiturintiems ten stoti nebuvo galima 3) bėgti į miestus ar

---

<sup>598</sup> B. Styka, „Kaip buožė kolektyvan nudrožė“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1949-01-15.

<sup>599</sup> „Buožės“, in: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, I tomas, 1985, p. 307.

<sup>600</sup> „Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS vyriausybės atstovo LSSR ataskaita už darbą 1950 m. pirmą ketvirtį“, in: f. R-159, ap. 1, b. 2, l. 6–12; Ukmergės rajono Deltuvos apylinkės „Lenino keliu“ kolchozo visuotinio susirinkimo protokolai, 1949-03-29, in: VRVA, f. 157, ap. 1, b. 1, l. 8–9.

<sup>601</sup> Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, p. 168.

<sup>602</sup> Rubenas Bukavickas, *Sovietizacija Klaipėdos krašte*, l. 258.

miestelius, ką prasidėjus kolektyvizacijai režimas kontroliavo: norint išvykti iš kolchozo, reikėjo turėti kolchozo valdybos leidimą, o jį gauti nebuvo paprasta<sup>603</sup>. Kaip išsireiškė vienas 1957 m. Kazio Sajos pjesės personažas, paklaustas, ką darytų jei turėtų daug pinigų: „Ė-ė... Duočiau pirmininkui kyši ir bėgčiau lauk iš to mūsų kolchozo“<sup>604</sup>. Paminėtina ir ketvirtoji alternatyva, kuria pasinaudojo nedidelė dalis valstiečių: bėgti į miškus ir stoti į partizanų gretas<sup>605</sup>.

Nors ekonominė našta buvo universaliausia priemonė kolektyvizacijai vykdyti, tačiau ne vienintelė. Vis dėlto būtent mokesčių efektyvumu galima mėginti aiškinti ir kai kuriuos regioninius skirtumus kolektyvizacijos istorijoje LSSR. Ieškant regioninių ypatybių kolektyvizacijos istorijoje, intuityviai atrodytų, kad skirtumų reikia ieškoti dviejuose regionuose: Vilniaus ir Klaipėdos kraštuose, kuriuose karo ir pokario metu vykdant repatriaciją esmingai pasikeitė gyventojų socialinės sanklodos, o apskritai ištuštėjusiame Klaipėdos krašte sovietizaciją vykdyti paprasčiau<sup>606</sup>. Vis dėlto nei Klaipėdos kraštas, nei Vilniaus kraštas netapo greičiausiai kolektyvizuotais regionais Lietuvoje (žr. Gregorausko sudarytą lentelę).

Kolektyvizacijos LSSR mastai pagal apskritis 1950 m. sausio 1 d.<sup>607</sup>

| Grupė | Apskričių skaičius | Apskritis                                                                                           | Kolektyvizuota procentais |
|-------|--------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------|
| I     | 7                  | Jurbarko, Šiaulių, Joniškio, Kėdainių, Rietavo, Radviliškio, Anykščių                               | 90–100                    |
| II    | 11                 | Šakių, Kuršėnų, Šilutės, Kelmės, Pasvalio, Pagėgių, Vilkijos, Rokiškio, Zarasų, Kupiškio, Panevėžio | 80–90                     |
| III   | 5                  | Raseinių, Klaipėdos, Kalvarijos, Telšių, Kretingos                                                  | 70–80                     |
| IV    | 2                  | Vilkaviškio, Biržų                                                                                  | 60–70                     |

<sup>603</sup> Vitalija Stravinskienė, *Migracija: rytų ir pietryčių Lietuva*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2020, p. 132; Pranas Žagarys, *Jonavos kaimas: tarp istorijos ir memuarų*, Vilnius: Versmė, 2015, p. 431.

<sup>604</sup> Kazys Saja, „Septynios ožkenos“, in: *Komedijos*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 205.

<sup>605</sup> Noreika, *Partizanų karas Lietuvoje*, p. 298.

<sup>606</sup> Rubenas Bukavickas nurodo ir kitas priežastis: Klaipėdos krašte likęs turtas buvo valstybės nuosavybė; Klaipėdos krašte dominavo ne vienkienų sistema, pokario atvykėliai dažnu atveju (63 proc.) anksčiau neturėjo nuosavų ūkių, Klaipėdos krašte stigo darbo jėgos, technikos, gyvulių savarankiškam ūkininkavimui, etc. Žr. Bukavickas, *op. cit.*, l. 251.

<sup>607</sup> Lentelė iš: Gregorauskas, *op. cit.*, p. 187.

| Grupė | Apskričių<br>skaičius | Apskritis                                                     | Kolektyvizuota<br>procentais |
|-------|-----------------------|---------------------------------------------------------------|------------------------------|
| V     | 6                     | Utenos, Mažeikių, Širvintų, Plungės,<br>Tauragės, Kaišiadorių | 50–60                        |
| VI    | 3                     | Marijampolės, Prienų, Lazdijų                                 | 40–50                        |
| VII   | 4                     | Kauno, Švenčionių, Ukmergės, Alytaus                          | 30–40                        |
| VIII  | 2                     | Trakų, Vilniaus                                               | 20–30                        |
| IX    | 1                     | Varėnos                                                       | 3–3,3                        |
|       | 41                    | Bendras kolektyvizacijos procentas                            | 62,4                         |

Kaip matyti iš Gregorauskio pateikiamų duomenų, dalyje Lietuvos apskričių, ypač Šiaurės Lietuvoje, kolektyvizacija iki 1949 m. pabaigos iš esmės buvo baigta, kitur (Varėnos, Vilniaus, Trakų apskritys) – net neįsibėgėjusi. Sovietinėje istoriografijoje daugiau dėmesio skirta Vilniaus krašto specifikai: atkreiptas dėmesys į tai, kad čia daugelis smulkiųjų valstiečių vertėsi daržovininkyste ir pienininkyste; kad miškingose vietovėse žemės ūkis apskritai buvo menkos reikšmės, daugiausia verstasi žvejyba, uogavimu, grybavimu, darbu miškuose, taip pat pripažįstama, kad čia buvo ir administracijos kaltės, kadangi silpnai vykdytas partinis-administracinis darbas lenkų ir baltarusių kalbomis; mechanškai bandoma viską nurašyti ant „buožių ir jų pakalikų“, „buržuazinio-nacionalistinio banditizmo ir teroro“<sup>608</sup>. Pastarasis argumentas visiškai neįtikina – tik nedidelėje Vilniaus krašto dalyje vyko partizaninis pasipriešinimas, o Vilniaus krašte vyravo itin smulkus ūkis, tad net įsivaizduojama buožių įtaka buvo menka. Posovietinėje istoriografijoje pasitaikė ir dar keistesnių aiškinimų, pavyzdžiui, lenkų istorikas Henrykas Ziemskis lėtesnę Vilniaus kolektyvizaciją aiškina didesniu krašto gyventojų prieraišumu prie žemės, ilgesne žemvaldystės tradicija, dėl ko dar galima būtų diskutuoti, bet visiškai neįtikina autoriaus bandymas susieti kolektyvizacijos tempus neva mažesniu nacių kolaborantų skaičiumi nei likusioje Lietuvos teritorijoje. Bolševikai nacių kolaborantus persekiojo, o vienintelis būdas išvengti Sibiro, anot Ziemskio, buvo įstoti į kolchozą<sup>609</sup>. Tai netiesa: įstojimas į kolchozą nei nacių kolaboranto, nei partizano, net ir tiesiog pasiturinčio valstiečio išgelbėti nuo Sibiro negalėjo. Ziemskio pateiktas kolaboravimo mastų įvertinimas taip pat kelia abejonių, be to, tokiems žmonėms didžiausias pavojus grėsė iškart po karo, ne kolektyvizacijos metu. Tiesa, kartais netinkami biografijų faktai kolchozistus pasivydavo ir gerokai vėliau,

<sup>608</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 188.

<sup>609</sup> Henryk Ziemiński, *Kolektywizacja rolnictwa na Wileńszczyźnie*, Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2015, p. 178.

pavyzdžiui, paaiškęjus nuslėptam faktui apie pirmininko tarnavimą Vermachte<sup>610</sup>, bet vėlgį, įtakos kolektyvizacijai tai neturėjo.

Spaudoje netolygūs kolektyvizacijos tempai daugiausiai aiškinti per subjektyvius faktorius – vieno rajono ar apylinkės valdžia dirba pavyzdžingai, o kitiems štai reikėtų pasitempti. Tačiau ir tai neįtikina: pavyzdžiui, „pavyzdinė“ ir viena pirmųjų kolektyvizuota Šiaulių apskritys 1947 m. sausį *Valstiečių laikraštyje* vadinta „atsilikusia“, teigta, kad blogai dirba apylinkių vykdomieji komitetai, aktyvo darbas nekontroliuojamas, nepalaužtas buožinis sabotažas<sup>611</sup>, 1948 m. vasarą skųstasi, kad Šiaulių apskrityje itin prastai vyksta spaudos platinimas<sup>612</sup>, 1949 m. sausį LSSR statistikos valdyba konstatavo, kad Šiaulių apskrities kolchozuose apskaita vedama prastai<sup>613</sup>, kitaip tariant – kritikos Šiaulių apskrities pareigūnams tikrai netrūko.

Partizanų pasipriešinimu šią dinamiką paaiškinti taip pat sunku: Pocius pateikiamais duomenimis, 1949 m. partizanai antpuolių metu daugiausiai žmonių nukovė arba sušaudė Lazdijų (83), Ukmergės (76), Alytaus (65), Tauragės (61), Kupiškio (51), Raseinių (46) apskrityse, mažiausiai – Kelmės, Marijampolės, Mažeikių (po 10), Kuršėnų (9), Kaišiadorių (4), Vilniaus (4), Pasvalio (3), Vilkaviškio (1), Pagėgių (0)<sup>614</sup>. Aiškios koreliacijos nematyti: beveik kolektyvizuotoje Raseinių apskrityje partizanai nukovė daugiau žmonių, o gerokai mažiau partizanų baudžiamųjų akcijų paveiktose Kaišiadorių ar Marijampolės apskrityse kolektyvizacija strigo.

Vargiai kolektyvizacijos tempų skirtumai paaiškinami ir gyventojų skaičiumi apskrityse ar gyventojų tankumu, remiantis prielaida, kad kur gyvena mažiau žmonių, ten juos suvaryti į kolchozus yra paprasčiau. Tam tikros įtakos tai galėjo turėti, pavyzdžiui, Šiaurės Lietuva tarpukariu buvo apgyvendinta rečiau, tačiau šis paaiškinimas nėra universalus. Kolektyvizacijos metu į darbo jėgos pasiskirstymą buvo kreipimas dėmesys:

---

<sup>610</sup> Taip, pavyzdžiui, tik 1965 m. spalį nutiko Telšių rajono Luokės apylinkės Vieکشnelių kolchozo pirmininkui Stasiui Gentvilui. Tiesa, ar jis buvo pašalintas ir iš kolchozo, šaltinyje neminima, greičiausiai ne. Žr. visuotinio susirinkimo protokolas, 1965-10-01, in: KLRVA TF, f. 104, ap. 1, b. 22, l. 83.

<sup>611</sup> Ad. Ženkaitis, „Kodėl atsilieka Šiaulių apskritis“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1947-01-12.

<sup>612</sup> „Kas trukdo spaudos platinimą?“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1948-06-12

<sup>613</sup> „Ataskaita LSSR Ministrų sovieto pirmininkui Gedvilui apie LSSR statistikos valdybos atliktą patikrinimą Šiaulių apskrities kolchozuose dėl pašarų apskaitos vedimo“, 1949-01-25, in: LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 1347, l. 151.

<sup>614</sup> Pocius, *Kita mėnulio pusė*, p. 315. Į statistiką patenka ne tik „civiliai gyventojai“, bet ir MGB darbuotojai, MGB kariuomenės ir sovietinės armijos kariškiai, sribai ir aktyvistai.

įsivaizduota, kad idealiau atveju 100 ha žemės naudmenų aptarnautų 19–20 darbingų kolchoznikų. 1952 m. duomenimis (kitokių rasti nepavyko), į šį idealą pataikė šeši rajonai: Kėdainių, Utenos, Vilkaviškio, Ukmergės, Kelmės ir Šilutės<sup>615</sup>: trys iš jų buvo kolektyvizuoti pakankamai greitai, du (Vilkaviškio ir Utenos) – vidutiniškai, Ukmergės – lėtai.

Svarbiausia priežastimi greitai kolektyvizacijai šiuose rajonuose reikėtų laikyti tai, kad greičiausiai kolektyvizuotose apskrityse tarpukariu vyravo stambesnis ūkis ir atvirkščiai – lėčiau kolektyvizuotuose apskrityse vyravo smulkesnis ūkis<sup>616</sup>. Tiesa, tikslus palyginimus čia apsunkina dvi sovietinės administracinės reformos, gerokai susmulkinusios tarpukario Lietuvos apskritis, vis dėlto tendencijas įžvelgti galima: tarpukarinės Šiaulių, Raseinių, Panevėžio, Telšių apskričių, kuriose vidutinis ūkio dydis buvo didžiausias (17,42–19,21 ha), teritorijos buvo kolektyvizuotos greičiausiai, tuo tarpu smulkiausių Marijampolės, Trakų, Alytaus, Ukmergės (11,68–13,47 ha) apskričių teritorijos – lėčiau, o lėčiausiai ji įvyko Vilniaus krašte ir Dzūkijoje, kur vyravo smulkiausias ūkis<sup>617</sup>. Ši padėtis kažkiek atspindi ir teroro mastuose: per 1949 m. trėmimus, kai buvo tremiami ne (tik) partizanai ir jų artimieji, o pasiturintys ūkininkai, beveik visos greičiausiai kolektyvizuotos apskritys išsiskiria dideliu ištremtų pasiturinčių ūkininkų šeimų skaičiumi: daugiausia buožiniams ūkiams priskirtų šeimų išvežta iš Šiaulių apskrities (350), mažiausiai – Varėnos (52)<sup>618</sup>. Net sovietinė istoriografija bent iš dalies įvardijo šią priežastį kaip esminę: Tamošiūnas teigė, kad apskrityse, kuriose smulkiesiems ir vidutiniams (iki 20 ha) valstiečiams priklausė iki 40 proc. žemės ūkyje, kolektyvizacija vyko greičiausiai, pavyzdžiui, Šiaulių apskrityje, kur tokiems ūkiams priklausė tik 34,1 proc. žemės, 1950 m. sausio 1 d. buvo kolektyvizuota jau 99,6 proc. ūkių. Ir priešingai, kur žemė daugiau priklausė

---

<sup>615</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 319.

<sup>616</sup> Plg. Vaskela, *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998, p. 182–203.

<sup>617</sup> Yra ir išimčių, pvz., tarpukarinė Šakių apskritis priskirtina prie smulkesnio ūkio apskričių, tačiau Šakių rajonas sovietmečiu kolektyvizuotas greitai. Kita vertus, neatlikus konkretaus tyrimo, apimančio žemės pasiskirstymą sovietmečiu susmulkintose apskrityse-rajonuose, aptarti duomenys gali tik padėti fiksuoti tendenciją, o ne parodyti gelminę analizę. Dėl Klaipėdos krašto ištuštėjimo ir naujo apgyvendinimo pokario metais, šio regiono tarpukarinė statistika yra visiškai neaktuali.

<sup>618</sup> LSSR MGB generolo leitenanto Piotro Gorlinskio ir SSRS MGB įgaliotinio Jakovo Jedunovo ataskaita SSRS MGB generolui Abakumovui ir SSRS MGB ministro pavaduotojui Ogoļcovui apie 1949 m. kovo 25 – 29 d. trėmimą iš Lietuvos, 1949-03-31, in: *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.: VKP(b) CK dokumentai*, sudarė ir parengė Mindaugas Pocius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2018, p. 213–215.

smulkesniems ūkininkams, ten kolektyvizacijos tempai buvo gerokai lėtesni. Tiesa, Tamošiūno paaiškinimas šioms svyravimams yra grynai ideologinis: „Tai ir gali būti paaiškinta tuo, kad vidutinieji valstiečiai ilgiau svyravo“<sup>619</sup>. Egodokumentuose taip pat tvirtinama, kad stambesni ūkininkai lengviau pasiduodavo spaudimui ir stodavo į kolchozus<sup>620</sup>.

Kitaip tariant, progresinė mokesčių sistema, kurią taikė sovietinis režimas, labiausiai smogė stambiems ūkininkams ir analogiškai toms apskritims, kuriose stambesni ūkiai sudarė didesnę procentą gyventojų. Stambesni ūkininkai bent dalimi atvejų ir būdavo tie pirmieji, kurie tapdavo kolchoznikais. Apie tai liudija ir bendras kolektyvizacijos tempų palyginimas Pabaltijo šalyse: Estijoje ir Latvijoje, kur žemės ūkis tarpukariu buvo stambesnis, kolektyvizacija vyko greičiau: 1950 m. sausio 1 d. Lietuvoje kolektyvizacija buvo įvykdyta 62,4 proc., Estijoje tuo pačiu metu šis rodiklis siekė 80 proc., Latvijoje – 90 proc.

Žinoma, išlieka klausimas, kiek prasminga tarpukarine statistika grįsti kolektyvizacijos tempus. Nors tam tikra koreliacija pakankamai aiškiai matyti, tačiau juk per dvi sovietines žemės reformas ši statistika gerokai išsikreipė, o skirtumai tarp regionų kažkiek niveliavosi. Labiausiai šiame skyrelyje nupasakojamą vaizdinį iškreipti galėjo socialinė grupė, kurią užčiuopti šaltiniuose tyrimo metu sekėsi sunkiausiai – naujakuriai, gavę žemės reformų metu, neturėję įgūdžių savarankiškam ūkininkavimui ir neturėję tokio tvirto ryšio su gyvenamąja vieta (telūriškumo). Juos mokestinė našta prisilgė kaip tik vėliau, kai kolektyvizacijos tempai pasiekė aukščiausią tašką. Prasminga būtų tikrinti šio skyrelio teiginius įvertinant ir geografinės bei susisiekimo aplinkybes, vienkiemių skaičių, kam autoriui stinga kompetencijų. SSRS istorijoje vykdant kolektyvizaciją geografinės aplinkybės buvo itin svarbios – kolektyvizacija sunkiausiai vyko tose teritorijose, kuriose buvo daugiausiai gamtinių kliūčių. Lietuvos geografinės ypatybės vargiai galėjo sukelti tiek problemų, tačiau pasitelkus duomenis apie reljefo ypatybes, ikimelioracinių laikų ežerų, pelkių, upių ir kelių žemėlapius, ir lyginant juos su konkrečių kolchozų sukūrimo istorijomis, galbūt būtų galima išskirti vietas, kuriose kolektyvizacija vėlavo dėl logistinių problemų, arba bent svarstyti, kuriose vietovėse kolchozų materializavimasis nuo popieriaus į tikrovę užtruko ilgiausiai.

Galų gale, vien mokestine našta aiškinti kolektyvizaciją būtų neteisinga: kolchozo sukūrimas yra momentinis aktas, kuriam reikia

---

<sup>619</sup> Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 144.

<sup>620</sup> Algirdas Žukas, *Paprasto gyvenimo istorija*, Utena: Utenos spaustuvė, 2015, p. 47; Pranas Žagarys, *Jonavos kaimas*, p. 420.

*steigiamojo veiksmo* – žmonių, kurie ant popieriaus lapo pasirašytų kolchozo steigiamojo susirinkimo protokolą bei pareiškimus stoti į kolchozą. Pakankamai įdomu, kad šiai, atrodytų, biurokratinei procedūrai sovietinis režimas teikė didelę svarbą – savanoriškumo principą stengtasi bent imituoti. Kitaip tariant, gerokai sugriežtėjusi mokestinė politika buvo kolektyvizacijos spartinimą skatinusi prielaida ir bene esminė aplinkybė, tačiau kolchozo sukūrimui reikalingas *veiksmas*, ne prielaidos (žr. 4. 1. skyrių).

### 3.3.4. Identitetas: priežastys kurti kolchozą

Šiandienos tyrėjui tiksliai rekonstruoti vieno ar kito kolchozo susikūrimo aplinkybes yra praktiškai neįmanoma. Vienintelės kolchozų šaltiniuose prieinamos detalės – įkūrimo data, steigėjų skaičius, pirmųjų pirmininkų ir valdybos narių pavardės, tačiau visa kita lieka *už* šaltinių. Norint užpildyti šį kontekstą bene vienintelė alternatyva – pasikliauti interviu medžiaga ar užrašytais kolchozinių atsiminimais, kadangi visi kiti šaltiniai kupini nutylėjimų ir prieštarių. Tačiau mėginti išskirti faktorius, padariusius esminės įtakos vieno ar kito kolchozo atsiradimui ir pagal tai tipologizuoti kolchozų genezes, įmanoma.

1) *Vietos aktyvistų fanatizmas*. Turbūt mažiausia – daugiau mažiau savanoriškai įkurtų kolchozų grupė priskirtina idėjiniams kolchozų organizatoriams, komunistų aktyvistams – tokių kaimuose buvo, bet nedaug, o likusieji valstiečiai į tokius žmones žiūrėdavo įtariai. Pavyzdžiui, nors situacijos ir skiriasi, bet panašu, kad 1941 m., kai Lietuvoje imta steigti pirmuosius (20) kolchozų, ši iniciatyva kilo „iš apačios“, o ne buvo nuleista iš valdžios – Vaskelos tyrimai rodo, kad kolektyvizaciją 1941 m. Maskva, baimindamasi šios idėjos kompromitavimo valstiečių akyse, bandė stabdyti, nors LKP vadovybė kolchozų steigimo pradžiai, bet ne ištisinei kolektyvizacijai, jau buvo pasiruošusi<sup>621</sup>. Kad ir nedidelių, kelių komunistuojančių žmonių susibūrimas į kolchozą galėjo sukelti dar daugiau spaudimo vietos gyventojams, kadangi kolchozas valdžios požiūriu turėjo aiškų prioritetą prieš individualų valstietį; kolchozų atsiradimas suteikdavo ir naują individualių valstiečių spaudimo įrankį valdžiai, kadangi į kolchozo teritoriją įsiterpianti pavienių valstiečių žemė turėjo būti keičiama – iš valstiečio tokia žemė atimama ir kaip kompensacija jam skiriama žemė kitur<sup>622</sup>. Net jeigu iš pradžių į tokias protokolchozines organizacijas vietos

<sup>621</sup> Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens...*, p. 92–93.

<sup>622</sup> Bairauskaitė, „Kolektyvizavimo užbaigimas pietryčių Lietuvoje: valstiečių šeimų perkėlimas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 1989 metai*, p. 65–78.

gyventojai žiūrėjo skeptiškai, tai buvo bazė, prie kurios ilgainiui, neatlaikius ekonominio spaudimo, galėjo šlietis kiti apylinkių valstiečiai. Sovietinėje historiografijoje beveik taip ir vaizduotas visas kolektyvizacijos procesas: komunistinis aktyvas padeda pagrindus ir parodo pavyzdį, kuriuo kitiems belieka pasekti.

2) *Baimė ir pragmatizmas*. Kolektyvizacijos istorija yra neatsiejama nuo sovietinio teroro, o šiame kontekste svarbiausias teroro aspektas yra susijęs ne su represijų aukomis, o tais, kuriems pavyko jų išvengti. Kiekvienas didesnis teroro protrūkis sukeldavo milžinišką baimės bangą ir žmonės žūtbūt stengdavosi nesulaukti to paties likimo, kaip ir represuotieji.

Kolektyvizacijos istorijoje didžiausios reikšmės turėjo 1949 m. ir 1951 m. trėmimai, kurie vyko ne tik Lietuvoje (kaip 1948 m.), bet ir Latvijoje bei Estijoje, ir buvo aiškiai susieti su kolektyvizacija: iš 8765 iš Lietuvos 1949 m. ištremtų šeimų net 6817 buvo įtrauktos į buožinių ūkių sąrašus, „banditų“ šeimoms priskirtos tik 1948<sup>623</sup>; 1951 m. trėmimai buvo tiesiogiai susieti su kolektyvizacija: VKP(b) CK Politbiuras nutarė tremti iki 4000 „priešiška kolchozams veikla užsiimančių buožių su šeimomis“<sup>624</sup>. Mažesni, tačiau taip pat reikšmingi buvusių pasiturinčių ūkininkų trėmimai vykdyti ir 1952 m., ir 1953 m. – jie taip pat palaikė baimės nuojautą ir buvo mobilizuojantis faktorius kolektyvizacijos istorijoje. Istorikai pastebi, kad po tokių teroro protrūkių kolektyvizacijos tempai visur ir visuomet išaugdavo: represijų išvengę žmonės, baimindamiesi jų nesulaukti ateityje, burdavosi į kolchozus, tai aiškintina kaip žmonių savisaugos mechanizmas<sup>625</sup>. Kartais įsteigtuose kolchozuose po trėmimo operacijų, pasitaikydavo ir tam tikrų, George'o Orwello romane *1984* aprašytą „neapykantos dviminutę“ primenančių, seansų, kurių metu represuoti buožės buvo „demaskuojami“ ir prakeikiami<sup>626</sup>.

---

<sup>623</sup> LSSR MGB generolo leitenanto Piotro Gorlinskio ir SSRS MGB įgaliotinio Jakovo Jedunovo ataskaita SSRS MGB generolui Abakumovui ir SSRS MGB ministro pavaduotojui Ogoļcovui apie 1949 m. kovo 25 – 29 d. trėmimą iš Lietuvos, 1949-03-31, in: *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.: VKP(b) CK dokumentai*, sudarė ir parengė Mindaugas Pocius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2018, p. 213–215.

<sup>624</sup> VKP(b) CK Politbiuro nutarimas „Dėl buožių su šeimomis ištremimo iš Lietuvos“, 1951-09-05, in: *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.*, p. 350; Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai*, p. 133–134. Grunskis atkreipia dėmesį, kad tarp tremtinių buvo ir kolchozinių, t. y., „buožės“ tapatybės atsikratyti nebuvo taip paprasta.

<sup>625</sup> Köll, *The Village and the Class War*, p. 65.

<sup>626</sup> *Ibid.*; t. p. žr. Antanas Terleckas, „The Sovietisation of rural areas of Lithuania: a case study of the Lenin's Way kolkhoz in Deltuva (1948–1957)“, in: *Lithuanian Historical Studies*, vol. 25, 2021, no. 1, p. 135–173.

Sunku apsaityti, kiek masiškas buvo šis neapykantos dviminučių reiškiny, bet apie jį kalbėta ir partinės vadovybės aplinkoje: kaip teigia Starkauskas, Sniečkus LKP CK plenumo 1949 m. balandį kalbėjo, kad trėmimų poreikis kyla „iš apačios“, kad kolchoznikai patys reikalauja tremti buožes<sup>627</sup>. Tai nebūtinai yra Sniečkaus pramanai – taip interpretuoti galima būtų kolchozinių reakcijas į trėmimus. Šiame kontekste keista tik tai, kad spaudoje po 1949 m. trėmimų nepasirodė juos lydinčių racionalizacijų, priešingai nei 1948 m. Išskirti galima tik kovo 30 d. *Tiesoje* skiltyje „Į pagalbą propagandininkui“ pasirodžiusią publikaciją „Buožija – pikčiausias kolektyvinių ūkių santvarkos priešas“, kuriame aptariama SSRS kolektyvizacijos patirtis ir įvardijama, kad buožijos sutriuškinimas yra esminė sąlyga kolektyvizacijos pergalei<sup>628</sup>. Tiesa, tekstas nebuvo perpublikuotas kituose leidiniuose ir paskėsta bendrame kolektyvizacijos propagandos kontekste<sup>629</sup>, NATO sukūrimas tuo metu sulaukė kur kas daugiau dėmesio<sup>630</sup>.

Šiai kategorijai iš dalies priskirtini ir kolchozai, sukurti bandant atsikratyti ekonominio spaudimo, taip pat numatant ir tai, kad susidūrus su ekonominėmis problemomis ateityje galima sulaukti režimo represijų – tai taip pat buvo dalis savisaugos mechanizmo – nesispyrioti ir nesisipriešinti<sup>631</sup>.

3) *Išorinė prievarta*. Stalinizmo literatūroje agitatoriaus ar partinio pareigūno, atvykstančio į kaimą, *paaiškinančio* dvejojantiems kaimiečiams, kad kolchozai yra ateitis, ir taip padedančio pamatus kolektyvizacijai, vaizdiny kartojosi dažnai: „Mes, samanyniečiai, taigi, gali sakyti, patys pirmutiniai visam valsčiui sukrutom į kolūkį. Mat, atvažiuodavo gerų vyrų iš rajono ir net paties Vilniaus. Aiškindavo viską. O kartą atvyko Balaišis, pasikalbėjo su visais apie kolūkį, nusakė, kas ir kaip, apie Rusiją. Supratom: kaip neversk, o kolūky vis tiek geriau išeina. Čia tau ir traktorius pečius lengvina, ir agronomas pataria, ir mokyklą gali pasistatyti, o sekretorius pasakė, net elektrą galėsim įsivesti. Tai ar gervės pieno dar reikia?“<sup>632</sup>. Tikrovėje tokius agitatorių ar rajoninių valdžios pareigūnų apsilankymus kaimuose dažnai lydėdavo ginkluoti aktyvistų, sribų ar kitų jėgos struktūrų pareigūnų būriai. Šaltiniuose pakankamai dažnai atsikartojanti kolchozų

---

<sup>627</sup> Starkauskas, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas*, p. 112.

<sup>628</sup> „Buožija – pikčiausias kolektyvinių ūkių priešas“, in: *Tiesa*, 1949-03-30.

<sup>629</sup> „Tik kolektyvinių ūkių santvarkoje žemė tampa pertekliaus šaltiniu“, in: *Komjaunimo tiesa*, 1949-03-26.

<sup>630</sup> „Šiaurės Atlanto pakto tekstas“, „Atlanto paktas – agresijos paktas“, in: *Tiesa*, 1949-03-22, „Atlanto paktas – SNO išdavystė“, in: *Tiesa*, 1949-03-24.

<sup>631</sup> Pranas Žagarys, *Jonavos kaimas*, p. 408.

<sup>632</sup> Juozas Baltušis, „Sąžinė“, in: Baltušis, *Rinktinė*, p. 216–217.

įkūrimo schema: paryčiais į kaimą atvyksta ginkluoti aktyvistai su agitatoriais, rajono valdžios pareigūnais ir suvaro kaimo gyventojus į vieną erdvę, ir reikalauja užsirašyti į kolchozą grasindami Sibiru, „kur baltos meškos“, neleidžia niekam išeiti, kol nepasirašys. Starkauskas aprašo keletą drastiškesnių atvejų: „Partijos Kretingos aps. komiteto agitacijos ir propagandos skyriaus vedėjas Raudonis Klabų kaime organizuodamas kolūki įsakė sribams šaudyti, jei valstiečiai mėgins išsibėgioti iš susirinkimo; atsisakiusius vertė 10–15 min. stoti ir tūpti, vieną moterį įstūmė į dilgėles ir t.t.“<sup>633</sup>.

1949 m. pabaigoje MVD informavo Sniečkę, kad MVD darbuotojai einamaisiais metais suorganizavo 340 kolchozų<sup>634</sup> – tai reikšminga kolektyvizacijos dalis, o šis skaičius turėtų būti gerokai didesnis, jei būtų įskaičiuojami ir tie kolchozai, kuriuose steigiant MVD struktūros dalyvavo ne kaip pagrindinis veikėjas, o tik palydovas. Suvarytiems į vieną trobą valstiečiams buvo meluojama, žadama, kad net ir užsirašę į kolchozą jie kurį laiką galės dirbti ir gyventi individualiai<sup>635</sup>; kartais parašai būdavo išgaunami prievarta ir apgaule<sup>636</sup>; pasitaikydavo atvejų, kai parašai būdavo fiktyvūs, t. y., ant steigiamųjų dokumentų surašomi identiška, kurio nors pareigūno rašysena. Įdomiausia tik tai, kad sovietiniai pareigūnai teikė didžiulės svarbos šioms iš pažiūros biurokratinėms procedūroms: išgauti kolchozniko parašas ant kolchozo steigiamųjų dokumentų buvo itin svarbu; vėliau tą patį parašą sovietinė sistema naudodavo kaip argumentą, kodėl kolchozniko skundus valdžiai dėl netesėtų pažadų leisti kurį laiką dirbti individualiai (ar apskritai dėl patirto tariamo ar tikro neteisingumo) galima ignoruoti<sup>637</sup>.

### 3.3.5. Estetika: kolchozų pavadinimų dinamika LSSR

Daugiausia įvairovės kolchozų pavadinimuose būta kolektyvizacijos pradžioje: kiekybiškai kolchozų tuo metu buvo daugiausia, kartais kolchoznikai galėjo patys spręsti dėl pavadinimų, jie dar nebuvo nusistovėję, todėl sukontroliuoti jų pavadinimus ne visada suspėta. Pavyzdžiui, panašu, kad Šakių rajone įsikūręs kolchozas galėjo pasivadinti pagal pirmininkę ar tiesiog kolchoznicę – turėjo „Bastienės“ pavadinimą<sup>638</sup>, nors panašaus

---

<sup>633</sup> Starkauskas, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas*, p. 117.

<sup>634</sup> Liubertas, *Tamsios aukštumos*, p. 248.

<sup>635</sup> Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga, in: LCVA, f. R-764, ap. 32, b. 14, l. 110–112; Pranas Žagarys, *Jonavos kaimas*, p. 421.

<sup>636</sup> Marcelijus Martinaitis, *Mes gyvenome*, p. 164.

<sup>637</sup> Plačiau apie tai rašiau: Antanas Terleckas, „Kolektyvizacijos Lietuvoje atspindžiai valstiečių skunduose 1948–1950 m.“, in: *LKMA metraštis*, 2020, t. 43, p. 103–133.

<sup>638</sup> Žr. KRVA Marijampolės filialas (MF), f. 268.

pobūdžio vietovardžių apylinkėse aptikti neteko. Nors atvirai antisovietinių pavadinimų kolchozų dokumentacijoje aptikti nepavyko, tačiau atsiminimuose ir folklore pasakojama apie šmaikščius kolchozų pavadinimus, kaip siūlymas pavadinti kolchozą „Ašarų pakalne“ ar pan., yra tekę girdėti legendų ir apie „Vytauto Didžiojo“ vardo kolūkį, bet archyvuose tokio fakto patvirtinti nepavyko, nors tai nereiškia, kad tokių pavadinimų būti negalėjo – kolchozų dokumentacija pirmaisiais metais buvo itin padrika, tarp pirmo ir antro kolchozinių susirinkimų galėjo praeiti daugiau nei metai, todėl visiškai įmanoma, kad viename iš steigiamųjų susirinkimų galėjo būti priimtas sprendimas pasivadinti kaip nors ironiškai. Tačiau tai veikiau išimtiniai atvejai.

Apskritai kolchozų pavadinimai atspindi bendrąsias sovietmečio kultūros tendencijas – daugiausia kolchozų pavadinta partinių veikėjų vardais, taip pat įvairių sovietinių ideologemų ir ideologiškai priimtinių istorinių, kultūrinių vaizdinių ar asmenybių vardais. Pakankamai daug kolchozų Lietuvoje turėjo ir tarsi neutralius, agrarinę kultūrą atspindinčius pavadinimus kaip „Auksinė varpa“, arba buvo pavadinti tiesiog pagal kaimo ar miestelio pavadinimą, pavyzdžiui, Vilkaviškio rajone, Bartninkų apylinkėje veikė „Bartninkų“ kolchozas.

Stalinizmo laikotarpiu ideologinių pavadinimų daugiausia: kolchozai vadinti ideologiją atspindinčiomis ideologemomis („Kelias į komunizmą“, „Tarybų Lietuva“, „Kovo 8-ji“), komunistų mėgtais simboliais („Švyturys“, „(Raudonoji) Aušra“, „Vienybė“, „Darbas“) arba tiesiog svarbių sovietinių veikėjų vardais: Stalino, Lenino, Kirovo, Ždanovo, Molotovo. Jų vardais pavadintas ne vienas LSSR kolchozas, kartais net tame pačiame rajone galėjo būti bent keli to paties vardo kolchozai. Nepamiršti ir marksizmo klasikai Marxas bei Engelsas, revoliucionierė Rosa Luxembourg. Vis dėlto aukščiausią rangą tarp visų komunistų veikėjų turėjo Leninas ir Stalinas: prie jų vardų pavadinimuose galėjo būti pridedamas dar koks žodelis, pvz., „Stalino keliu“ ar „Lenino vėliavos“ kolchozai. Palyginimui, Molotovas ar Ždanovas savo autonomiškų „kelių“ ar „vėliavų“ siūlyti žmonėms negalėjo.

Į gyvųjų klasikų, kurių vardu verta pavadinti kolchozus jiems gyviems esant, statusą pretendavo tik aukščiausio rango Maskvos nomenklatūra: Lietuvos komunistų vardu kolchozai buvo pavadinami tik po mirties, nors būta ir išimčių: pavyzdžiui, trumpai, 1949–1950 m. Linkuvos rajone egzistavo „Didvyrio Bernotėno“ kolchozas, pavadintas tuo metu tebegyvo 16-osios divizijos kapitono, TSRS didvyrio Vaclovo Bernotėno garbei<sup>639</sup>. Bukavickas nurodo, kad Klaipėdos apskrityje buvo susikūręs Sniečkaus vardo žvejų

---

<sup>639</sup> Žr. Šiaulių regioninio valstybės archyvo (ŠRVA) Panevėžio filialas (PF), f. 21.

kolchozas, tačiau čia pat pastebi kad registruojant kolchozą pavadinimas buvo pervadintas „Pajūrio“ pavadinimu<sup>640</sup>. Todėl populiariausi stalinizmo laikotarpiu buvo Vinco Mickevičiaus-Kapsuko, Marijos Melninkaitės, Keturių komunarų kolchozų pavadinimai (įdomu, kad pastarųjų vardu buvo pavadinama arba pagal visą grupelę, arba tik Karolio Požėlos vardu – nei Kazio Giedrio, nei Rapolo Čarno, nei Juozo Greifenbergerio vardo kolchozų aptikti nepavyko).

Kultūros lauke, iš senesnių asmenybių daugiausiai dėmesio sulaukė sovietizuojami Julius Janonis bei Žemaitė, taip pat Petras Cvirka ir Salomėja Nėris, nors čia spektras buvo kur kas platesnis: kolektyvizacijos pradžioje Lietuvoje tikrai egzistavo Dariaus ir Girėno, Povilo Višinskio, Jono Basanavičiaus<sup>641</sup>, Vinco Kudirkos, Adomo Mickiewicziaus<sup>642</sup>, Simono Daukanto, „Gedimino pilies“ (tačiau ne paties Gedimino ar kitų kunigaikščių), „Anykščių šilelio“ kolchozai, kai kurie jų išlaikė savo pavadinimus ir vėliau. Tiesa, pavadinimai teikti ne vien pagal Lietuvos kultūros ar istorinius veikėjus, bet ir pagal bendrasąjunginį kontekstą: būta Aleksandro Puškino, Maksimo Gorkio, netgi – Bogdano Chmelnickio vardo kolchozų<sup>643</sup>. Kolchozų pavadinimų įvairovė išsiskyrė Vilniaus kraštas, čia buvo nemažai baltarusiškų ar lenkiškų akcentų, pavyzdžiui, 1949–1950 m. čia veikė lenkų komunistės rašytojos Wandos Wasilewskos, 1949–1954 m. – ukrainiečių kilmės sovietinio partizano Olego Košovojaus kolchozai<sup>644</sup>.

Po Stalino mirties kolchozų, pavadintų politinių asmenybių vardais, Lietuvoje gerokai apmažėjo, kadangi Chruščiovas, panašu, į tokią praktiką žiūrėjo kaip į asmens kulto reliką. Todėl netrukus po Stalino mirties sovietinių pareigūnų pavardėmis kolchozus vadinti nustota. Pavyzdžiui, Chruščiovo vardu Lietuvoje 1954 m. spėta pavadinti du kolchozus, tačiau abu jie 1957 m. buvo pervadinti. Stalino vardo kolchozus Lietuvoje irgi imta pervadinti nuo 1957 m., nors Laukaitytės teigimu, dar 1959 m. Stalino vardo kolchozai egzistavo pusėje LSSR rajonų<sup>645</sup>. Destalinizacija paveikė ne tik Staliną – Lietuvoje ilgainiui išnyko ir chruščiovmečiu sudorotų Molotovo,

---

<sup>640</sup> Bukavickas, *Sovietizacija Klaipėdos krašte*, p. 261.

<sup>641</sup> Bent keli. Vien Vilkaviškio rajone kolchozų steigimo pradžioje buvo du, žr. KRVA MF, f. 251, ap. 1.

<sup>642</sup> Bent 14, daugiausia – Vilniaus krašte, bet vienas ir Kauno rajone, žr. KRVA, f. R-23.

<sup>643</sup> Bent du, vienas – Eišiškių rajone, kitas – Molėtų. Žr. VRVA, f. 537; LYA, f. 1771, ap. 189, b. 17.

<sup>644</sup> Eišiškių rajone, žr. VRVA, f. 537.

<sup>645</sup> Laukaitytė, „Stalino asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvos SSR (1944–1961 m.)“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje*, p. 171–172.

Vorošilovo, Kaganovičiaus, Malenkovo vardo kolchozai, nors anksčiau mirusių komunistų (pvz., Ždanovo) pavadinimai nekeisti.

Chruščiovo įdiegta praktika nepasikeitė net Brežnevo valdymo metu – gyvas būdamas kolchozų savo vardu Brežnevas nepavadino, į kolchozų pavadinimus imta žiūrėti kaip į pomirtinį pagarbos ženklą. Todėl, pavyzdžiui, Antano Sniečkaus vardo kolchozas Lietuvoje buvo tik vienas ir įsteigtas tik po jo mirties, 1974 m. LSSR MS nutarimu: Sniečkaus vardas suteiktas Kėdainių rajono Aristavos kolchozui<sup>646</sup>; 1980 m. Telšių rajone atsirado Justo Paleckio kolchozas, 1982 m. – Motiejaus Šumausko kolchozas Švenčionių rajone. 1968 m. Vilkaviškio rajone atsirado ir reabilituoto Zigmo Aleksos-Angariečio vardo kolchozas. Panašu, kad tai laikyta viena aukščiausių pagarbos formų, kadangi daugelio įtakingų komunistų – Mečislovo Gedvilo, Vlodo Niunkos, Kazimiero Preikšo, Karolio Didžiulio, Petro Griškevičiaus, Genriko Zimano, Alfonso Žukausko, Boleslovo Baranausko ir kitų – vardu pavadintų kolchozų rasti nepavyko, nors dalis šių žmonių (Didžiulis, Žukauskas, Baranauskas) bent dalį laiko dirbo agrariniame sektoriuje.

---

<sup>646</sup> Žr. KRVA, f. R-277.

#### 4. GYVENIMAS KOLCHOZE: ĮVYKIAI, STRUKTŪROS IR KASDIENĖS SITUACIJOS

Šiame skyriuje nagrinėsime tipiškus įvykius ir situacijas, su kuriomis tekdavo susidurti kolchozникам: aptarsime kolchozų priežiūros institucijas, darbo santykius, gyvulių padėtį kolektyviniuose ūkiuose, *etc.* Kadangi tiek problemos, tiek struktūros, su kuriomis susidūrė kolchozai, buvo tos pačios kone visu aptariamą laikotarpį, todėl šios disertacijos dalies chronologiškai neskirstysime, o nagrinėsime problemiška.

##### 4.1. Kolchozo genezė

Pasipuošę išeiginiais rūbais Juknaičių, Usnynės ir Žvirgždės kaimų valstiečiai susirinko Šilinio troboje. Didžiajame kambaryje žmonės vos tilpo, nors daiktų kambaryje nebuvo daug – prie sienos prigludusi nedidelė spinta, šalia ant kabliukų pakabintos kelios skrybėlės. Be jų vieninteliai baldai buvo kelios kėdės, suolas palei langus, ir vidury kambario pastatytas stalas, užklotas raudona staltiese, ant kurio gulėjo dvi knygelės – *Pavyzdiniai žemės ūkio artelės įstatai* ir *TSRS konstitucija*. Nuo sienos į susirinkusiuosius žvelgė ir Tautų tėvas, nuostabus žmonijos genijus, Vadas ir Mokytojas draugas Stalinas<sup>647</sup>.

– Draugai, - kreipėsi į susirinkusiuosius vienas iš dviejų svečių, atvykusių iš rajono, švarko atlape išdidžiai įsisegęs medalį „Už pavyzdinį darbą“. – Leiskite perskaityti šio susirinkimo darbotvarkę. Pirmą: kolektyvinio ūkio „Ateitis“ steigimas. Antra: kolūkio „Ateitis“ pirmininko rinkimai. Trečia: kolūkio valdybos rinkimai<sup>648</sup>.

Svečio žodžius palydėjo šurmuly, kurį nutraukė atsistojęs trobos šeimininkas Šilinis.

– Draugai valstiečiai ir kumečiai, – pradėjo jis. – Reikalas mums aiškus ir žinomas. Jau ne kartą pas mus lankėsi drg. sekretorius Steponavičius ir drg. partorgas Petronis. Jau ne kartą jie mums išaiškino kolektyvinio ūkininkavimo pranašumus prieš ūkininkavimą pavieniui, parodė, kad tik stambiame ūkyje įmanomas technikos pritaikymas. Visi gerai žinome, kad tik egzistuojant kolūkiams įmanomas greitas gyvenimo lygio pakėlimas ir šuolis

---

<sup>647</sup> Pagal Vinco Dilkos paveikslą „Kolūkio steigiamas susirinkimas“, 1950, in: <https://www.limis.lt/api/valuable/e/805180/20000005316668/share?lang=lt> [žiūrėta 2023-06-26]

<sup>648</sup> Plg. Ukmergės rajono Deltuvos valsčiaus Deltuvos miestelio kolchozo steigiamojo susirinkimo protokolas, 1949-04-03, in: VRVA, f. 11, ap. 1, b. 2, l. 1

į komunizmą. Tad nėra ką aušinti burnų – tebūsiu pirmas, kuris užsirašo ir viską atiduoda kolūkiui!

Kambaryje vėl pasigirdo šurmuly, tačiau Šilinis jau traukė prie stalo užsirašyti ir regis, į nieką nekreipė dėmesio.

– Taip taip! – pasigirdo kiek garsesnis balsas, nustelbęs susirinkusiųjų kuždėjimąsi. Visi sužiuo tarpdurio link, kur nuošaliau stovėjęs žmogus, tarsi jausdamasis nepatogiai, sunkiai ir nenuoširdžiai dėliojo žodžius. – Mums tikrai reikia kurti tą, nu, kolektyvinį ūkį! Mano tėvas, toks pat mažžemis kaip aš, tarnaudamas japoniskam kare, tik svajėjo, kad jo gimtuosius laukus suars traktoriai ir...

Tačiau atpažinę kalbėtoją beveik visi susirinkusieji sykiu ir nusigręžė. „Paaiškėjo, kad neturtingu valstiečiu pasivadinęs kaimietis buvo gerai apylinkės žmonėms pažįstamas buožė Skūrauskas, kurį valstiečiai buvo praminę Šikšna dėl jo didelio šykštumo.

– Skūrauskui šiame susirinkime nėra ko veikti, – pasakė partorgas. – Į kolūkį vis tiek jo niekas nepriims.

– Pasikarkit! – suriko Šikšna ir su savo žmona ir kitais dviem buožėmis išėjo iš susirinkimo“<sup>649</sup>.

Demaskuoti buožės, atrodo, gerokai užpyko, vienas dar kyštelėjo nosį pro duris ir garsiai, kad visi girdėtų, nusikeikė:

– „Ubagams tik į kolchozą, – ranka mostelėjęs, pasakė Jurkūnas.

– O siurbėlėms – iš kolchozo! – nebeišlaikęs kumščiu trinktelėjo į stalą Gaudiešius.“<sup>650</sup>

Bet sabotazas buožėms nepavyko. Per tą laiką Šilinis jau spėjo užsirašyti į kolūkį ir pakilo nuo stalo, o išsikeikęs Gaudiešius šoko jo vieton, ir rašydamasis dar burbėjo:

– Per ilgai mūsų kraują gėrė buožės, per ilgai mūsų prakaitu krovėsi sau turtus. Pagaliau galėsime gyventi be jų, dirbti sau, patys sau ponais būsime. Šalin liaudies priešus!

Šįkart kambaryje pasigirdo nebe šurmuly, o džiugus klegesys. Visiems apylinkių valstiečiams buvo pernelyg pažįstami Gaudiešiaus žodžiai. Pernelyg ilgai vargingieji kaimo gyventojai kentė buožių priespaudą, per daug vasarų pardavė jiems už sudilusį skatiką, o kad Skūrauskas bandė įsibrauti ir iš vidaus sabotuoti kolūkį, jų irgi nestebino. Visi jie žinojo šiuose kraštuose paplitusią patarlę: „Badauja kaip buožė, devynias karves turėdamas“<sup>651</sup>.

---

<sup>649</sup> Jonas Šimkus, „Joniko paršiukai“, in: Šimkus, *Apsakymai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1953, p. 81.

<sup>650</sup> Jonas Šimkus, „Kibirkštis“, in: *ibid.*, p. 7.

<sup>651</sup> Prokolūkinę ir antibuožinę propagandą mėginta vaizduoti net kaip lietuvių tautosakos dalį. Ši „patarlė“ – iš tautosakos rinkinio *Lietuvių tautosaka: užrašyta 1944–1956*,

Toliau liko tik formalumas – po Gaudiešiaus visi susirikiavo į eilę ir rašėsi vienas paskui kitą į kolūkį. Trečia užsirašė Paukštelytė, ketvirtas – Valsiūnas, penkta – Tilvytė, šeštas – Marcinkus, septintas – Mieželaičius, o iš paskos ir visi kiti. Svečiai patenkinti stebėjo šį procesą iš šalies, o kiekvieną pasirašiusį apklausdavo mergina su portfeliu – rajono laikraščio korespondentė, rengianti reportažą apie dar vieno kolektyvinio ūkio Lietuvoje steigimą. Paskutinė, lyg iš kokio bunkerio išlindusi, visa perbalusi tris kryželius po savo pavarde padėjo Kubilinskienė. Visiems pasirašius, sekretorius kažką užsikalbėjo su partorgu, stojo tylą. „Ir čia staiga sutriko visi:

– O kas gi bus pirmininku?

Dairosi vienas į kitą, ieško žmogaus. Šilinis atsistojo ir pasakė:

– Kai jau, sakau, sekretorius tiek mums padėjo, tai ir dar paprašykim. Tegul jis duoda mums pirmininką iš savo žmonių, partinį arba nors ir šitą komjaunuolį. Kaip, draugai kolūkiečiai?

– Pasiūlymas, – sako sekretorius, – labai geras, ir jį reikėtų patenkinti. Bet yra viena labai rimta kliūtis...

Žmonės nuščiuvo, klauso.

– Nenugalima kliūtis...

Visiems net kvapą užgniaužė.

– Nėra vietos mūsų kandidatui į pirmininkus! Užimta!

Tai bent pasakyta! Žmonės iš pradžių dar tylėjo, o paskui kad prabils visi kartu. Kas? Kaip? Dėl ko?

– Aš kalbu rimtai, draugai ateitiečiai, – sako. – Ir nejaugi jūs nematot paties geriausio savo kandidato į pirmininkus?

Troboj pasidarė tylu, adata kristų – išgirstum. Ir šitoj tyloj kad suš žmonės:

– Šilinis! Šilinių rinkim!

– Draugai, – sako sekretorius, – geresnio kandidato už Šilinių tai ir ieškoti nėra. Jis pirmas susirūpino kolūkio steigimu, pirmas giliai pergyveno visus jūsų sunkumus, o kas svarbiausia – pirmas prakalbėjo apie visus reikalus. Jis buvo ir toliau bus tikra jūsų kolūkio sąžinė! Man nepridera kištis į jūsų reikalus. Patys esate čia šeimininkai, patys galite pasirinkti. Tiktai draugiškai patarti noriu: prašykim Šilinių, kad sutiktų pirmininkauti!“<sup>652</sup>

Šiliniui, atrodo, žemė iš po kojų išsprūdo, toks nustebęs buvo. Bet greit susizgribęs prabilo:

---

vyr. redaktorius Kostas Korsakas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 459.

<sup>652</sup> Pagal Baltušis, „Sąžinė“, in: Baltušis, *Rinktinė*, p. 226–228. Vieninteliai pakeitimai tekste – Šilinio perspektyvos perrašymas trečiu, ne pirmu asmeniu ir nepažymėtos kupiūros.

– Vyrai! Garbė man labai didelė, bet ir darbas bus didelis, ne mano vieno pečiams. Jeigu jau išrinksit, tai nepalikit manęs vieno. Visi dirbkim! Šitaip aš sutinku“<sup>653</sup>.

Kambaryje nuaidėjus garsingiems plojimams, sekretorius perleido pirmininkavimą posėdžiui Šiliniui, kuris kalbėjo lakoniškai, lyg nieko reikšmingo nebūtų įvykę. Lyg kolūkio pirmininku jam buvo lemta tapti.

– Du susirinkimo dienotvarkės klausimus išsprendėm, liko paskutinis – valdyba. Čia, draugai kolūkiečiai, siūlau pasielgti teisingai, ir į valdybą išrinkti tuos, kurie parodė didžiausią sąmoningumą ir į kolūkį užsirašė pirmieji. Mano pavaduotoju ir pirmuoju brigadininku siūlau skirti Gaudiešių, antruoju brigadininku – Valsiūną. Fermos vedėja siūlau Paukštelytę, o dar į valdybą priimti siūlau Tilvytę – geresnės skaityklos vedėjos už ją nerasit. Bet darbo visiems užteks, net ir tau, Kubilinskiene.

Kiekviena kandidatūra buvo palydėta plojimais. Už kiekvieną valdybos narį buvo nubalsuota vienbalsiai. Kolūkis „Ateitis“ buvo įsteigtas.

– Tai ką, sekretoriau, – tęsė Šilinis. – Nėra ko delsti. Grįžk į rajoną, skambink Žemaitkiemis, tegul atvažiuoja su traktoriais ežias užarti. O mes per tą laiką viską suvisuomeninsim – kas sėklą, kas gyvulius, kas techniką – ir ryt iš ryto į laukus, į brigadas!

Atsisveikindamas sekretorius su kolega paspaudė rankas valdybos nariams, pamojavo kolūkiečiams, visus darskart pasveikino ir išėjo.

– Ateitiečiai! – vos durims užsidarius sušuko pirmininkas, – nėra kas gaišti. Gyvulius – į fermas, sėklas – į grūdų sandėlius, mašinas – į dirbtuves, o patys tada pagal gyvenamąją vietą, kaip patogiau, į brigadas prisirašot ar prie darbo fermose. Kiek užsidirbsit darbadienių, tiek ir turėsit!

\*\*\*

Šios abejotinos vertės beletistikos moksliniame tekste prisireikė bandant parodyti, kokią svarbą sovietinė sistema suteikė kolchozo įsteigimui. Jeigu neimsime stalininėje poezijoje atsiskleidžiančių estetinių kolektyvizacijos užmačių – traktorių, ežių užarimo, kolektyvinio darbo – tai vienintelis ryškus ir tikras *įvykis*, kuris siejasi su kolchozo kūrimu šaltiniuose bei turi kažkokią sąsają su tikrove, ir yra noriai vaizduojamas visuose šaltiniuose – dailėje, kine, nuotraukose, grožinėje literatūroje, institucijų dokumentuose, egodokumentuose, laikraščiuose, – yra kolchozo *steigiamasis susirinkimas*. Praktiškai visur jis vaizduojamas vienodai, vėliau iš šaltinių iškyla tik paskiros (tegu ir tipiškos) situacijos – apsilaidimai, sėjos, darbai, –

---

<sup>653</sup> *Ibid.*, p. 228.

bet ne nuosekli kolchozo raida, ne popieriaus virtimas tikrove – tai, laikantis sovietinio požiūrio, tarsi įvyksta savaime. Šiam susirinkimo siužetui teikė didžiulę simbolinę reikšmę; tai kone metafizinis įvykis, vienintelis *tikras* įvykis kolektyvizacijos istorijoje.

Šiame pasaže disertacijos autoriui tereikėjo labai mažai prikurti, visa kita perimta iš įvairių kolektyvizacijos vaizdinių reprezentacijų meno kūriniuose. Šio eksperimento prisireikė dėl šaltinių ribotumo – dėl informatyvių šaltinių stokos labai sudėtinga kolchozų raidos istorijas pasakoti nuosekliai, nes nepavyksta atsakyti į esminius klausimus apie kolchozo steigties aplinkybes, užčiuopti, kada kolchozas iš popieriaus virsta tikru kolektyviniu ūkiu tikrovėje; šaltiniuose atsispindi tik kolchozų visuomeninio sektoriaus šešėliai, bet ne gyvenimo kolchoze visuma. Toks eksperimentas leidžia geriau įvertinti ir, atrodytų, grynai biurokratinę ir formalią procedūrą – kolchozo įsteigimo aktą. Tai yra vienintelė nuoseklaus kolektyvizacijos pasakojimo dalis, nes meninėse reprezentacijose vėlesni dalykai tarsi įvyksta savaime – kyla tam tikri konfliktai su svyruojančia kaimo visuomenės dalimi, tenka susidoroti su priešiška kolchozams nusiteikusiais asmenimis, pirmųjų metų nepritekliais, bet tai jau antraeiliai dalykai ir smulkmenos – po steigimo akto grožinėje literatūroje kolchozai jau savaime ima veikti. Kad taip nebuvo, parodytume tolesniuose skyreliuose, aptardami tipines gyvenimo kolektyviniame ūkyje situacijas ir struktūras.

## 4.2. Atsakingi pareigūnai

### 4.2.1. Biurokratijos tinklas

Teoriškai kolchozas turėjo būti autonomiška, kone savipakankama institucija, tačiau kaip teigia Conquestas, kolchozus apraizgė milžiniškas biurokratinis tinklas, kurio kiekviena grandis trukdė kitoms, kita vertus, būtent šis biurokratinis neefektyvumas ir palengvino kolchozų priespaudą<sup>654</sup>. Išorinis institucijų spaudimas aiškiai matytas dar kolektyvizacijos metu: steigiant kolchozus, vieni jų iniciatorių dažnai būdavo rajonų institucijų pareigūnai, MGB struktūros. Po kolektyvizacijos prasidėjo ir vadinamasis kolchozų „šėfavimas“, kai mėginta kolchozus surišti su miestų ir miestelių socioekonominėmis struktūromis (fabrikais, gamyklomis), kurios turėjo padėti kolchozų raidai. Tai turėjo ne tiek pragmatinį, kiek ideologinį pagrindimą: darbininkija, kaip klasiškai sąmoningesnis sluoksnis, rodo pavyzdį mažiau sąmoningiems kolūkiečiams, formuojasi proletariato ir

---

<sup>654</sup> Conquest, *Sielvarto derlius*, p. 220.

valstiečių „klasinė sąjunga“. Vis dėlto net sovietinėje historiografijoje straipsniai apie tokį šefavimą dažniausiai neturėdavo rimto empirinio ir apčiuopiamo pagrindo, veikiau primindavo ideologinių ir propagandinių klišių atkartojimą, todėl veikiausiai ši praktika buvo našta tiek pramonės organizacijoms, tiek ir kolchozams<sup>655</sup>.

Formaliai kolchozai turėjo būti atskaitingi valstybei, tačiau ši atskaitomumą užtikrinti turėjo daugybė skirtingų institucijų. Nors „iš viršaus“ kolchozams buvo nuleidžiami visiškai nerealistiški planai, kokius žemės ūkio rodiklius jie turi pasiekti kiekvienais metais, tačiau pagrindiniu kolchozų prievaizdu veikiausiai reikėtų laikyti rajonų vykdomuosius komitetus. Nors svarbūs buvo ir apylinkių vykdomieji komitetai, kurių pareigūnai dažnai lankydavosi kolchozų susirinkimuose, tačiau tai buvo pernelyg smulkus, realios galios (gėrybių) neturintis vienetas. Tačiau tai buvo tik nedidelė dalis biurokratijos, su kuria teko dorotis kolchozų pirmininkams. Pavyzdžiui, knygos *Kolūkmetis* autoriai pateikia net 25-ių institucijų sąrašą, kurios 1962 m. Šakių rajone buvo atsakingos už kolchozų priežiūrą: partijos ir vykdomieji komitetai, apylinkių vykdomieji komitetai, valstybinis bankas, veterinarijos ligoninė ir punktai, plano komisija, miškų ūkis, įvairios paruošų kontoros etc.<sup>656</sup> Šiame sąraše nėra tuo metu jau išformuotų MTS, taip pat centrinės valdžios institucijų (Žemės ūkio ministerija), jėgos struktūrų (milicija, KGB), prokuratūros, teismų, karinio komisariato, etc. Pasak knygos autorių, tokių organizacijų darbuotojų skaičius vien rajone siekė 500, o pridėjus ir sąraše nepaminėtas institucijas, kolchozus prižiūrintis biurokratinis aparatas kiekviename rajone galėjo siekti 1000 ar daugiau darbuotojų.

Nuo SSKP CK iki eilinio kolchozo nusidriekusi valdžios piramidė sąlygojo tai, kad kiekvienas aukščiau esantis subjektas spausdavo žemiau esantįjį už šiojo klaidas, atitinkamai žemiau esantysis siekdavo nusimesti atsakomybę: SSKP vadovybė spausdavo LKP vadovybę, LKP vadovybė – rajonų komitetus ir Žemės ūkio ministeriją, rajonų komitetai – apylinkių komitetus, šie – kolchozus. Žemiausiose valdžios piramidės grandyse įvyksta ir horizontali galios dispersija – atsiranda daugiau smulkių institucijų, kurios vienaip ar kitaip sąveikauja tarpusavyje, galbūt net dubliuoja viena kitą, nors ir nėra viena kitai pavaldžios. Pavyzdžiui, kolchozai mechanizacijos požiūriu buvo priklausomi nuo MTS, o MTS didžiąją dalį darbų atlikdavo kolchozuose

---

<sup>655</sup> Plg. Henrikas Šadžius, „Vilniaus pramonės darbininkai kovoje už socialistinį respublikos žemės ūkio pertvarkymą (1944–1953 m.)“, in: *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, Serija A*, 2(15), 1963, p. 123–152; Regina Krutulytė, „Tarybų Lietuvos kolūkių šefavimas ištisinio kolektyvizavimo laikotarpiu (1949–1951 m.)“, in: *Istorija*, VIII, 1966, p. 5–16.

<sup>656</sup> *Kolūkmetis*, p. 194.

ir kaip atlygi gaudavo dalį derliaus, todėl nuo kolchozų priklausydavo ir MTS darbas, nors nei vienas subjektas hierarchiškai nebuvo pavaldus kitam. Kiekvienas šių organų, komunikuodamas su aukščiau esančiomis valdžios institucijomis, stengdavosi savo darbus sureikšminti, o kitų – sumenkinti, o tai labai apsunkina tyrėjo darbą bandant suprasti, kuriais dokumentais pasitikėti. Pavyzdžiui, 1953 m. daugelyje Lietuvos kolchozų situacija buvo kritinė, tačiau iš LKP CK į SSKP CK siųstoje ataskaitoje buvo džiaugiamasi iš miesto į kaimą deleguotais darbininkais, kolchozuose kuriamais vaikų kambariais, pravestu ideologiniu darbu – paskaitomis, susirinkimais, kinu, aukštu kritikos ir savikritikos lygiu kolchozuose<sup>657</sup>, nors būtent ideologijos sklaida kaime išliko viena režimo problemų net vėlyvuoju sovietmečiu. O tuo pačiu metu į LKP CK siųstos žinios apie vis prastėjančią situaciją kolchozuose. Iš kolchozų susirinkimo protokolų žinome ir kaip tas ideologinis darbas atrodė: pavyzdžiui, minint Lenino mirties metines, kolchozo pirmininkas visuotiniam narių susirinkimui „perskaitė visus plakatus, kurie randasi klubo skaitykloje“, vėliau skaityklos vedėjas perskaitė straipsnį iš *Tiesos*<sup>658</sup>.

Šaltiniuose netrūksta prieštarių, sunku nuspręsti, kuria puse kiekvienu konkrečiu atveju tikėti. Kolchozai skųsdavosi MTS darbu, rajono institucijų pagalbos trūkumu, aukštesniame valdžios piramidės lygmenyje itin daug kritikos sulaukdavo LSSR Žemės ūkio ministerija, tapusi savotišku atpirkimo ožiu racionalizuojant žemės ūkio problemas: ministerija nuolat kritikuota dėl negebėjimo spręsti problemų, lėtos reakcijos į kreipimusis ir skundus. Pavyzdžiui, vienas įtakingiausių LSSR agronomų Būdvytis dienaštyje vis keiksnodavo ministeriją, kad į šią dirbti nueinantys žmonės tiesiog tampa aparatčikais, užuot nuveikę kažką naudingo: „Išties, prie ko prives ta ministerijos darbo centralizacija? Tai tikra kalvė beveidžiams automatams, biurokratams ruošti. Nenoromis prisimena St. Joniko „odisėja“. Kolūky kalnus vertė, kur žengė, ten pėdsakas jautėsi, rajone su juo skaitėsi. Ką ten rajone, Lietuva jį žinojo. Nuėjo ministerijon. Vėliau išsikalbėjom ir jis papasakojo, kad esąs didelis viršininkas, o padaryti nieko negalįs, tik apiforminąs tai, kas įvyko. O jei ką judinąs, tai niekada negalįs atspėti ar išjudins, nes nuo jo nedaug priklausą. [...] Man rodos, panašaus likimo laukia Paulauskas, buvęs Prienų rajono J. Janonio kolūkio pirmininkas. Buvo reikalingas žmogus, o dabar tik dispečeris. Bene charakteringiausias

---

<sup>657</sup> LKP CK sekretoriaus Vasilijaus Aronovo ataskaita SSKP CK sekretoriui Nikitai Chruščiovui „Apie 1953-01-23 SSKP CK nutarimo „Dėl pasiruošimo ir pravedimo ataskaitinių ir ataskaitinių-rinkiminių susirinkimų kolchozuose“ įvykdymą LSSR, 1953 m. kovas, in: LYA, f. 1771, ap. 135, b. 1, l. 4.

<sup>658</sup> Telšių rajono Rainių apylinkės „Lenino kelio“ kolchozo visuotinio susirinkimo protokolas, 1950-01-17, in: KLRVA TF, f. 104, ap. 1., b. 3, l. 2.

dabartinės ministerijos vakarykštis pavyzdys“<sup>659</sup>. Tiesa, turbūt suprasta, kad problemos yra sisteminės ir nepriklauso vien nuo ministrų kompetencijos, kadangi po 1950 m. didelė kaita ministrai nepasižymėjo: 1944–1965 m. laikotarpiu ministro pareigas ėjo Vytautas Vazalinskas (1944–1945, 1956–1962), Jonas Laurinaitis (1945–1946), Vladas Vildžiūnas (1946–1947), Kazimieras Liaudis (1947–1950), Vladas Augustinaitis (1950–1956), Ringaudas Songaila (1962<sup>660</sup>) ir Medardas Grigaliūnas (1963–1985). Vis dėlto panašu, kad kai kurie ministrai buvo itin nemėgstami net nomenklatūros viršūnėse, pavyzdžiui, kaip teigia Ėmužis, 1956 m. slaptame balsavime dėl išrinkimo į LKP CK narius, prieš Augustinaitį balsavo net 110 žmonių<sup>661</sup>.

Nebešugebant problemų spręsti, tiesioginės hierarchijos kanalai būdavo apeinami, siunčiami laišakai ar telegramos tiesiai LKP vadovams, ypač – Sniečkui, Ministrų sovieto pirmininko pareigas ėjusiems Mečislovui Gedvilui ir Motiejui Šumauskui, LKP CK žemės ūkio skyriaus vedėjams ar žemės ūkio ministrams. Tuo ypač pasižymėdavo MTS direktoriai, kartais savo pareiškimuose kone grasindavę kreiptis į Maskvą. Antai Vabalninko MTS direktorius ir politskyriaus viršininkas 1951 m. raštą Sniečkui, kuriame skundžiasi apverktina MTS padėtimi, užbaigia tokiais žodžiais: „Baigdami pranešame, jeigu Žemės ūkio ministerija neatkreips rimto dėmesio ir nesiims priemonių artimiausiomis dienomis ištaisyti nepakenčiamą kritišką padėtį į Vabalninko MTS, mes būsimė priversti kreiptis į Sąjunginę ministeriją“<sup>662</sup>. Atitinkamai ir Plungės MTS direktorius 1956 m. reikalavo LSSR Miestų ir kaimų statybos ministro atsakomybės įvykdant pažadus, kitaip „aš pakelsiu visus nutarimus, visą statybos istorijos medžiagą, kuri saugoma pas mus kaip relikvija, kuri liudija apie nusikaltėlius nešančius atsakomybę, bet nenuteistus. Pribrendo laikas baigti vieną kartą su šia gėdinga statyba ir priimti reikiamas priemones padėčiai ištaisyti. Kitu atveju, jei nebus priimtos priemonės iki gegužės 20 dienos, aš specialiai vyksiu į Maskvą, į TSKP Centro Komitetą ir TSRS Ministrų Tarybą ir pasistengsiu nuplėšti kaukę už kuria slypi nusikaltimai, pasityčiojimai, gėda visam mūsų kolektyvui. Giliai įsitikinęs, kad atsiras jėgų, kurios privers Statybos Ministerijai gerbti žemės ūkio dirbančiuosius, vyriausybės ir partijos nutarimus“<sup>663</sup>. Panašiai elgdavosi ir

---

<sup>659</sup> Antanas Būdvytis, *Atėjo metas užrašyti*, 1966-08-10 įrašas, p. 12–13. Panašūs pasąžai dienoraštyje kartojasi ir vėliau, žr. p. 18, 29.

<sup>660</sup> Kaip LSSR žemės ūkio produktų gamybą ir paruošos ministerijos ministras.

<sup>661</sup> Ėmužis, *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas*, p. 229.

<sup>662</sup> Vabalninko MTS raštas LKP CK sekretoriui Antanui Sniečkui, 1951-08-17, in: LYA, f. 1771, ap. 95, b. 3, l. 85.

<sup>663</sup> Plungės MTS direktoriaus raštas LTSR Miestų ir Kaimų statybos ministrui Afimceviui, 1956-05-05, in: LYA, f. 1771, ap. 174, b. 6, l. 97.

eiliniai kolchoznikai, rašę skundus: iš pradžių mėgindavo kreiptis į apylinkių komitetus, tada – į rajonus, LKP(b) CK, o kai kurie kreipdavosi ir tiesiai į Maskvą<sup>664</sup>. Kartais tarpusavio santykiams aiškintis buvo pasitelkiama ir spauda<sup>665</sup>. Ši institucijų galios dispersija reiškė ir tai, kad kiekviena institucija kažko iš kolchozų norėdavo (tokia jos prigimtis), su kiekviena institucija kolchozams tekdavo spręsti kylančias įtampas. Imtis konkrečios biurokratinės sistemos analizės neatrodo itin prasminga, tačiau pamėginsime sukonkretinti, kaip formavosi vis naujos sisteminės kolchozų ir apskritai agrarinio sektoriaus problemos, susijusios daugiausia būtent su biurokratija, išskirdami tik kelias, mūsų požiūriu, svarbesnes.

Visų pirma, kolchozai buvo spaudžiami formuoti ir plėsti savo materialines bazes – (iš)pirkti žemės ūkio ir transporto mašinas iš valstybės, statyti naujus pastatus, įsigyti naujų gyvulių, sėklų, *etc.* Tačiau kolchozai, iškart susidūrę su nepritekliais, intensyviai ekonominei plėtrai tiesiog neturėjo lėšų. Pavyzdžiui, dar 1949 m. kolchozams imta siūlyti per apskričių komitetus pirkti įvairias mašinas, sunkvežimius, tačiau beveik visi komitetai atsakė, kad kolchozai tam neturi lėšų, todėl mašinų pirkti negali<sup>666</sup>. Sprendimą čia tarsi pasiūlė valstybė, per valstybinę banką ėmusi teikti kolchozams paskolas, kurios dengdavo daugiau nei pusę kolchozų investicijų (kapitalinių įdėjimų)<sup>667</sup>. Šis faktas, rodantis valstybės paramą valstiečiams, buvo nuolat tāsomas sovietinėje istoriografijoje, tačiau tikrovėje šios paskolos tapo viena iš greito kolchozų prasiskolinimo priežasčių. Paskolos buvo suteikiamos tik 3–8 metų laikotarpiui, o pradėti grąžinti reikėjo jau nuo antrųjų metų<sup>668</sup>, todėl jos netruko tapti našta. Skolas sunkino ir MTS bei kolchozų sutartys, o čia susidarė užburtas ratas: kolchozų netenkino prasta MTS darbų kokybė ir nuolatiniai vėlavimai, o kolchozai MTSams dažnai nesugebėdavo atiduoti numatyto atlygio (dalies derliaus), nes prioritetą teikė atsiskaitymams su valstybe<sup>669</sup>. MTS tokiu atveju negaudavo dalies pajamų ir taip pat prasiskolindavo. Ekonominė našta buvo ir pati kolchozų sistema: kolchozai privalėjo atlikti privalomuosius pristatymus valstybei, kurių grąža buvo itin menka, o iki pat 1958 m. buvo apmokestinami ir privatūs valstiečių 60 arų

---

<sup>664</sup> Apie tai plačiau rašėme: A. Terleckas, „Kolektyvizacijos Lietuvoje atspindžiai“.

<sup>665</sup> LKP Ukmergės rajono VK organo *Tarybinis kelias* redaktoriaus Rutkausko raštas LSSR ŽŪ ministrui Augustinaičiui, 1955-11-11, in: LYA, f. 1771, ap. 161, b. 6, l. 168.

<sup>666</sup> Žr. 1949 m. LSSR MS susirašinėjamą su apskričių vykdomaisiais komitetais, in: LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 1347, l. 95–101.

<sup>667</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 196–197.

<sup>668</sup> *Kolūkmetis*, p. 100.

<sup>669</sup> Daugų rajono DŽDS VK ir LKP Daugų rajono komiteto biuro nutarimas „Dėl suteikimo lengvatų kolūkiams nukentėjusiems nuo audros“, 1954-07-19, in: LYA, f. 1771, ap. 152, b. 2, l. 184.

sklypai, tiesa, pastaroji našta imta mažinti nuo 1953 m. Nors vėliau prievolės kolchozams mažintos, o privalomieji pristatymai keisti supirkimais, tačiau problemų agrariniam sektoriuje taip išspręsti nepavyko.

Susiklosčius tokiai padėčiai, kolchozai nesugebėjo ne tik mokėti už paskolas, bet ir kasmet vykdyti privalomųjų pristatymų, todėl jau 1953–54 m. kolchozai per rajonų komitetus kreipdavosi į CK, prašydami arba atidėti mokėjimus, arba išvis nurašyti skolas<sup>670</sup>. Ilgainiui taip ir teko padaryti, kadangi kolchozai tiesiog niekaip nesugebėjo sukaupti pakankamai turto skoloms grąžinti, jos tik didėjo, todėl 1955 m. daugybė kolchozų skolų SSKP CK ir SSRS MS sprendimu „Dėl priemonių Lietuvos TSR žemės ūkiui pakelti“ – už negrąžintas paskolas, neatsiskaitymus su MTS, neįvykdytas prievoles – buvo nurašyta<sup>671</sup>. Kuriam laikui tai problemą sprendė, tačiau kolchozai ir toliau buvo skatinami skolintis, todėl 1965 m. Lietuvos kolchozų trumpalaikės ir ilgalaikės paskolos valstybiniam bankui viršijo 180 mln. rublių ir vėl kalbėta apie būtinybę bent dalį šių skolų nurašyti<sup>672</sup>, o kolchozai dar iki tol imti versti sovchozais.

Kolchozai negalėjo laisvai disponuoti turimais gyvuliais, norint juos parduoti ar likviduoti reikėjo zoovetkomisijos, kurias rajonuose sudarydavo apylinkių sovietų atstovai, zootechnikai ar veterinarijos darbuotojai, leidimo. Maža to, išbrokavimo aktą patvirtinti turėjo ir rajono vykdomasis komitetas<sup>673</sup>. Tai reiškė, kad kolchozai gyvulininkystės sektoriuje buvo visiškai nelankstūs ir negebėjo greitai reaguoti į kylančius iššūkius, tačiau dažnai ši tvarka buvo apeinama ar ignoruojama (plačiau žr. 4.3. skyrių).

Biurokratijos į kolchozų gyvenimus atnešė ir reikalavimas kuo daugiau pasitikėti *specialistais*, pritraukti juos darbui į kolchozus. Tačiau tai buvo sudėtinga, nes darbas kolchozuose, ypač aptariamuoju laiku toli gražu nebuvo matomas kaip perspektyvus. Aptariamuoju laikotarpiu tokių specialistų itin trūko: dar 1958 m. pabaigoje daugiau nei 700 kolchozų neturėjo nei vieno agronomo, dar 1400 – nei vieno zootechniko, o ir jų adresu tiek spaudoje, tiek

---

<sup>670</sup> Pagėgių rajonų VK pirmininko Bražionio raštas LKP CK sekretoriui Šumauskui, 1954-03-06, in: LYA, f. 1771, ap. 152, b. 4. l. 182.

<sup>671</sup> *Lietuva 1940–1990*, p. 437.

<sup>672</sup> SSRS valstybinio banko Lietuvos respublikinės kontoros valdytojo pažyma „Dėl Respublikos kolūkių išsiskolinimo Valstybiniam bankui už ilgalaikes bei trumpalaikes paskolas“, ne anksčiau 1965-04-01, in: LYA, f. 16895, ap. 1, b. 557, l. 81.

<sup>673</sup> „Rūpestingai saugoti raguočių prieauglį“, in: *Tiesa*, 1949-05-17; Ukmergės rajono DŽDS VK sprendimas „Dėl priemonių su grobuonišku gyvulių skerdimu ir švaistymu kovoti Ukmergės rajone“, 1950-10-30, in: VRVA, f. 157, ap. 1, b. 3, l. 1.

grožinėje literatūroje dažnai skriedavo pašaipos<sup>674</sup>. Situacija ėmė gerėti tik aptariamojo laikotarpio pabaigoje: 1964 m. kolchozuose dirbo apie 3900 specialistų, turinčių aukštąjį arba specialųjį vidurinį išsilavinimą, tačiau net 1978 m. duomenimis tik 62 proc. baigusiujų agronomijos, zootechnikos ar veterinarijos specialybės dirbo žemės ūkio sektoriuje<sup>675</sup>.

Paradoksaliausia buvo tai, kad sovietinė sistema gebėjo vienu metu ir reikalauti laikytis kiekvieno biurokratinio reikalavimo, ir tuo pačiu reikalauti iš kolchozų iniciatyvumo. Pavyzdžiui, 1960 m. vasarį kalbėdamas LKP CK plenume, Sniečkus aptarė situaciją, kad miežių derlius Lietuvoje gerokai didesnis nei avižų ir retoriškai klausė: „Argi neaišku, kad turime drąsiau mažinti avižų pasėlius, pakeisdami juos miežiais [...]“<sup>676</sup>. Tačiau savavališkai nevykdyti numatytų planų vien pagal tai, kas labiau dera, kolchozai negalėjo. Visą aptariamąjį laikotarpį kolchozai buvo nuolat spaudžiami didinti primilžį, gyvulių fermas, rūpintis kolūkinių gyvenviečių statyba, elektros įvedimu, o kiekvienu šiuo klausimu kolchozams teko dirbti su vis kita institucija. Apie perteklinę biurokratiją pakankamai atvirai rašyta ir sovietinėje istoriografijoje, ypač Tamošiūno<sup>677</sup>. Kita vertus, apibendrinant reikia daryti grįžti prie Conquesto minties: nors ši institucinė biurokratija ir ženkliai apsunkino kolchozų raidą, tuo pačiu jos neefektyvumas buvo ir vienas faktorių, palengvinusių šią priespaudą.

#### 4.2.2. Kolchozų pirmininkai

Pagal žemės ūkio artelės įstatus, svarbiausia institucija kolchozų gyvenime turėjo būti visuotinis kolchozinių susirinkimas, tarp susirinkimų vadovavimo ir administravimo pareigas perduodavęs kolchozo pirmininkui ir valdybai<sup>678</sup>. Šiuo požiūriu kolchozo administravimo struktūra atkartoja visos sovietinės santvarkos veikimo principus. Pavyzdžiui, pagal 1978 m. LSSR konstituciją, panašiai veikė LSSR Aukščiausiasis sovietas, kuris renka AS

---

<sup>674</sup> „Gerinti gyvulių žiemojimą“, in: *Panevėžio tiesa*, 1955-01-05; „Prie ko priveda nesirūpinimas gyvulininkyste“, in: *ibid.*, 1955-03-13; „Nedelsiant šalinti trūkumus“, in: *Leninietis*, 1955-04-13.

<sup>675</sup> Grybkauskas, Grišinaitė, *Inžinieriai pagal planą*, p. 119; Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 175.

<sup>676</sup> „Apie TSKP CK gruodžio Plenumo išdavas bei priemones žemės ūkio gamybai ir paruošoms padidinti 1960 metais ir septynmečio užduotims įvykdyti pirma laiko. Lietuvos KP CK pirmojo sekretoriaus drg. Sniečkaus pranešimas LKP CK IX plenumė“, in: *Tiesa*, 1960-02-11.

<sup>677</sup> Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 154.

<sup>678</sup> *Pavyzdiniai žemės ūkio artelės įstatai*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1949, p. 24–25.

prezidiumą, veikiantį nuolat ir tarp AS sesijų, bet formaliai atskaitingą jam<sup>679</sup>, nors tikrovėje ir neturintį rimtesnės galios. Lyginant su AS, kolchozų visuotiniai susirinkimai bent iš dalies išlaikė svarbą – kiekvienų metų pradžioje vykdavo ataskaitiniai-rinkiminiai susirinkimai, kuriuose turėjo būti įvertinta kolchozo pirmininko ir valdybos metinė ataskaita bei pirmininkas, jei pateisino lūkesčius, perrenkamas. Šių susirinkimų vykdymą sovietinė sistema aptariamuoju laikotarpiu skatino ir teikė didžiulės svarbos – spaudoje kasmet buvo vykdoma tokių susirinkimų rengimo propaganda, į CK plaukdavo statistika apie įvykdytus susirinkimus. Kita vertus, būtų naivu manyti, kad tokių susirinkimų darbotvarkę diktudavo kolchoznikų poreikiai, o ne kitos valdžios institucijos, ypač rajonų komitetai: susirinkimai nevyko pagal Justino Marcinkevičiaus aprašytą „Prašau žodžio“<sup>680</sup> scenarijų: darbotvarkė buvo nuleista „iš viršaus“. Vis dėlto galimybių iškelti problemas ir kritikuoti pirmininką kolchoznikai tokiuose susirinkimuose turėjo daugiau nei AS deputatai.

Būtent kolchozo pirmininko pareigybę galima laikyti savotiška visos kolektyvizacijos personifikacija ir simboliu. Kolchozo pirmininkas buvo tarpininkas tarp valdžios ir kolchoznikų: „Pirmininko uždavinys – kiekvieną dieną vadovauti kolektyvinio ūkio darbams ir tikrinti valdybos ir visuotinio susirinkimo sprendimų vykdymą. Artelės pirmininkas atstovauja artelę prieš valstybę ir jos organus, prieš kitus kolektyvinius ūkius ir ūkines organizacijas“<sup>681</sup>. Įdomu tai, kad pagal pirminius, 1930 m., artelės įstatus, pirmininko pareigybė kolchozuose išvis nebuvo numatyta, tikėtasi remtis kolektyvinio vadovavimo principais<sup>682</sup>. Vis dėlto netrukus suprasta, kad pirmininko pareigybė yra būtina – kažkas turėjo būti atsakingas, o tuo pačiu tapti ir savotišku „persikrovimo“ mygtuku, kurį paspaudus kolchozo gyvenimas neva turėjo pagerėti, o ligtolinės sisteminės problemos – būti nurašomos. Nors pirmininko postus kontroliavo rajonų komitetai,

---

<sup>679</sup> 1978 m. LTSR Konstitucija, 106 straipsnis, in: [https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/00ca15b024e611e58a4198cd62929b7a?fwi\\_d=1bc6m4z0e3](https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/00ca15b024e611e58a4198cd62929b7a?fwi_d=1bc6m4z0e3) [tikrinta 2023-06-26].

<sup>680</sup> „Darbo planą kolūkis svarsto. / Salėj karšta nuo ginčų ir dūmų. / Jeigu kalba – visi iš karto, / Jeigu tyli – visi. Iš kuklumo. // Tokiai spengiančiai salės tylai / Kažkas „Prašau žodžio“ taria: / Mano motina drąsiai pakyla, / Pasitaiso šviesią skarelę. // Naujos dienos praeitį visą / Baigia trupint – lašas po lašo. / Ji anksčiau prasižiot nedrįso, / O dabar – pati žodžio prašo“, in: Justinas Marcinkevičius, *Prašau žodžio*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955, p. 20–21.

<sup>681</sup> Michail Osadko, *Valdymo sistema kolektyviniame ūkyje: stenograma paskaitos, skaitytos aukštojoje partinėje mokykloje prie VKP(b) CK*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1949, p. 9.

<sup>682</sup> Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 185.

kolektyvizacijos pradžioje neapsieita be kuriozų. Pavyzdžiui, 1951 m. Telšių rajono Rainių apylinkės kolchozas visuotiniame susirinkime išsirinko naują pirmininką. Šiam suteikus žodį, šis pareiškė esąs beraštis ir pirmininko pareigų nesiimsiąs, todėl buvo surengtas naujas balsavimas, kurio metu naujasis pirmininkas buvo nušalintas, o senasis – sugrąžintas į pareigas<sup>683</sup>.

Būtent pirmininkas buvo pagrindinis pareigūnas, atsakingas už santykius su visomis sovietinės sistemos atšakomis. Kadangi rajonai buvo interesuoti turėti bent vieną pavyzdinį kolchozą, vieni kolchozai būdavo proteguojami, kiti dėmesio iš institucijų sulaukdavo mažiau. Vargu, ar tai buvo nulemta objektyvių faktorių – neformalūs ryšiai sovietmečiu dažnai buvo svarbesni. Kolchozo pirmininko, turinčio „stogą“ rajone (kartu tarnavo fronte, partizanavo, gėrė) padėtis buvo kur kas palankesnė už tokio protegavimo neturinčio, iš vietos ūkininkų kilusio pirmininko. Kita vertus, Fitzpatrick teigimu, tiek vietos bendruomenei, tiek ir pačiam pirmininkui buvo svarbu, ar jis kilęs iš vietinių, ar atsiųstas iš šalies: vietiniai galėjo būti labiau palankūs kolchozui ir stengtis proteguoti kolchoznikų interesus, o atsiųsti iš šalies – labiau rūpintis valstybės ir savo interesais, engti kolchoznikus<sup>684</sup>. Kita vertus, bandant polemizuoti, galima teigti, kad turėti pirmininką iš išorės, atsivežusį tam tikrą partinių ryšių kapitalą, galintį jam padėti, taip pat buvo naudinga, o rūpestis kolchoznikais anaipol neprieštaravo pirmininko interesams – sėkmingai susitvarkius kolchoze, galėjo atsiverti galimybės kirti karjeros laiptais.

Apskritai kolchozų pirmininkų padėčiai galiojo bendri sovietmečio dėsniai: pirmininkai, kaip vadovaujantis personalas, buvo raginami stoti į partiją, pirmininkų atžvilgiu režimas buvo šališkas, į šias pareigas stengtasi skirti užsirekomendavusius, idėjiškai patikimus žmones – buvusius sovietinius partizanus ar Antrojo pasaulinio karo metu tarnavusius Raudonojoje armijoje, net stribus. Pavyzdžiui, turbūt garsiausias ir įtakingiausias šio laikotarpio kolchozo pirmininkas Kostas Glikas, dažnai bendravęs ir su pačiu Sniečkumi, nuo 1944 m. dirbo Šakių apskrities MGB skyriuje vertėju, 1949 m. įstojo į partiją, o nuo 1951 m. tapo Šakių rajono „Lenino“ kolchozo pirmininku<sup>685</sup>. Net ir prasikaltusius (kaip kad ir paties Gliko atveju, paaiškėjus šio aferai perkant motociklus) tokio statuso pirmininkus režimas taupydavo – arba išvis nenubausdavo, arba perkeldavo dirbti į kitą kolchozą arba kitas administracines ar partines struktūras<sup>686</sup>.

---

<sup>683</sup> Telšių rajono Rainių apylinkės kolchozo „Lenino kelias“ visuotinio susirinkimo protokolas, 1951-02-23, in: KLRVA TF, f. 104, ap. 1, b. 6, l. 37.

<sup>684</sup> Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 183–185.

<sup>685</sup> Ėmužis, *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas*, p. 257.

<sup>686</sup> *Ibid.*, p. 120.

Nors pirmininkai ir valdybų nariai ir yra tie žmonės, kurių gyvenimas bei elgesys geriausiai atspindi kolchozų dokumentuose, atsakyti į klausimą, kas konkrečiai buvo tie kolchozų pirmininkai, yra pakankamai sudėtinga. Viena vertus, jų buvo daug: jei vykstant kolektyvizacijai vienu metu Lietuvoje buvo 7146 kolchozai, tai dar tebevykstant reformai prasidėjo kolchozų stambinimas ir kolchozų skaičius pasibaigus kolektyvizacijai nusistovėjo ties maždaug 3000. Vėliau šis skaičius dar mažėjo, 1957 m. buvo likę kiek mažiau nei 2000 kolchozų, tačiau tuo metu prasidėjo dvi tendencijos, vėl ženkliai iškreipiančios statistiką: labiausiai atsilikę kolchozai imti versti sovchozais (1950 m. Lietuvoje buvo 113 sovchozų, 1960 m. – 228)<sup>687</sup>, o 1957–1959 m. laikotarpiu kolchozus imta vėl smulkinti, paskui – vėl stambinti. Antra tokį tyrimą gerokai apsunkinanti aplinkybė – tai, kad kolchozų pirmininkai pasižymėjo didžiule kaita, į aptariamąjį laikotarpį įsiterpia ir chruščiovinis „trisdešimtūkstininkų“ vėjus: net 1958 m. 65,3 proc. pirmininkų kolchozuose dirbo mažiau nei po trejus metus (žr. lentelę nr. 2). Trečia: problemiška apskritai rasti kažkokį kolchozų pirmininkų sąrašą, nuo kurio būtų galima atsispirti ir imtis konkretesnio prozopografinio tyrimo, kadangi Lietuvoje ir Latvijoje (kitai nei Estijoje, kur kolchozų buvo kur kas mažiau, pavyzdžiui, 1974 m. – tik 196), nebuvo vedama pastovi kolchozų pirmininkų apskaita. Pasak Antanaičio, nuo 1955 m. ši pareigybė Lietuvoje nebuvo nomenklatūrinė<sup>688</sup>, o ir iki tol apskaita šiuo klausimu buvo vedama prastai, tiesa vėlyvuoju sovietmečiu į LKP CK nomenklatūrą ji buvo grąžinta. Todėl bet koks mikrotyrimas, ypač pirmųjų kolektyvizacijos metų, yra problemiškas, o rasti kažkokių biografinių duomenų, ypač praskleidžiančių jų biografijų detales, yra sunku. Vis dėlto tam tikrų duomenų archyvuose aptikti galima (čia ir toliau žr. lenteles).

Visų pirma, akivaizdu, kad pirmininkai, kaip ir visi vadovaujantys pareigūnai sovietinėje sistemoje, buvo primygtinai raginami stoti į partiją: jeigu 1951 m. tik 6,4 proc. kolchozų pirmininkų buvo partiniai, tai 1952 m. šis skaičius išaugo iki 44,2 proc. Po kolektyvizacijos tipinis pirmininkas – lietuvių kilmės (84,3 proc. atvejų) tik pradžios mokslus baigęs (91,2 proc.) vyras (99,2 proc.), pareigas einantis mažiau nei metus (53,5 proc.). Nepaisant visų sovietinės propagandos bandymų skleisti moterų emancipacijos idėją, aptariamam laikotarpiu moterų pirmininkių skaičius praktiškai neaugo ir 1958 m. siekė vos 1,6 proc. Panašu, kad dažniausiai šis vyras dirbti galėjo gimtinėje, kadangi tik 28,5 proc. pirmininkų buvo atsiųsti aktyvistai. Tačiau tai nereiškia, kad šie pirmininkai neturėjo sąsajų su sovietų valdžia: į šį skaičių turbūt

<sup>687</sup> „Tarybiniai ūkiai“, in: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, IV tomas, p. 265.

<sup>688</sup> Antanaitis, *Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatūra* p. 63, 182.

nepatenka nei demobilizuoti ir į gimtąsias vietas grįžę armijoje tarnavę veteranai, sovietiniai partizanai, vietos partinis aktyvas. Duomenų, leidžiančių pasakyti kažką daugiau apie šių žmonių tapatybę, gyvenimą iki 1940 m., deja, rasti nepavyko.

**Lentelė nr. 1.** Kolchozų pirmininkai LSSR, 1952 m. sausio 1 d.\*

|                                | Skaičius (proc.) | Vilniaus srityje (proc.) | Kauno srityje (proc.) | Klaipėdos srityje (proc.) | Šiaulių srityje (proc.) |
|--------------------------------|------------------|--------------------------|-----------------------|---------------------------|-------------------------|
| Viso pirmininkų                | 2943             | 881                      | 801                   | 434                       | 827                     |
| Iš jų komunistų                | 1028 (34,9)      | 366 (41,5)               | 246 (30,7)            | 161 (37)                  | 255 (30,9)              |
| Komjaunuolių                   | 24 (0,8)         | 12 (1,3)                 | 5 (0,6)               | 3 (0,7)                   | 4 (0,5)                 |
| Nepartinių,<br>nekomjaunuolių  | 1891 (64,3)      | 515 (58,5)               | 550 (68,6)            | 270 (62,2)                | 568 (68,6)              |
| Vyrų                           | 2919             | 874                      | 795                   | 432                       | 818                     |
| Moterų                         | 24               | 7                        | 6                     | 2                         | 9                       |
| <i>Pagal išsilavinimą</i>      |                  |                          |                       |                           |                         |
| Aukštasis                      | 2 (0,07)         | 1                        | -                     | 1                         | -                       |
| Vidurinis                      | 112 (3,8)        | 44 (5)                   | 23 (2,8)              | 20 (4,6)                  | 25 (3)                  |
| Nebaigtas vidurinis            | 144 (4,9)        | 44 (5)                   | 70 (8,7)              | 29 (6,6)                  | 1                       |
| Pradinis                       | 2685 (91,2)      | 791 (81,2)               | 708 (88,4)            | 384 (88,5)                | 802 (97)                |
| Išklausę pasiruošimo<br>kursus | 296 (16,5)       | 109 (12,3)               | 137 (17,1)            | Nėra duomenų              | Nėra duomenų            |
| Žemės ūkio specialistai        | 85               | 31 (3,5)                 | 16 (2)                | 17 (4)                    | 21 (2,5)                |
| <i>Pagal tautybę:</i>          |                  |                          |                       |                           |                         |
| Lietuviai                      | 2482 (84,3)      | 535 (60,6)               | 743 (92,7)            | 422 (97,2)                | 778 (94,1)              |
| Lenkai                         | 176 (6)          | 171 (19,3)               | -                     | -                         | 5 (0,6)                 |
| Rusai                          | 224 (7,6)        | 133 (15,1)               | 46 (5,7)              | 6 (1,4)                   | 39 (4,7)                |
| Kita                           | 64 (2,1)         | 41 (4,7)                 | 12 (1,5)              | 6 (1,4)                   | 5 (0,6)                 |

\* Sudaryta remiantis LKP CK žemės ūkio skyriaus pažyma „Apie kolchozų pirmininkų sudėtį 1952 m. sausio 1 d.“, in: LYA, f. 16895, ap. 2, b. 360, p. 72.

|                       | Skaičius (proc.) | Vilniaus srityje (proc.) | Kauno srityje (proc.) | Klaipėdos srityje (proc.) | Šiaulių srityje (proc.) |
|-----------------------|------------------|--------------------------|-----------------------|---------------------------|-------------------------|
| <i>Pagal stažą:</i>   |                  |                          |                       |                           |                         |
| Iki 1 metų            | 1575 (53,5)      | 583 (66,2)               | 408 (50,9)            | 279 (64,3)                | 305 (37)                |
| Nuo 1 iki 2 metų      | 885 (30,1)       | 210 (23,8)               | 260 (32,4)            | 98 (22,6)                 | 317 (38,3)              |
| Nuo 2 metų ir daugiau | 482 (16,4)       | 87 (10)                  | 133 (16,7)            | 57 (13,1)                 | 205 (24,7)              |
| Nusiųsta aktyvo       | 840 (28,5)       | 349 (39,6)               | 225 (28,1)            | 164 (37,8)                | 102 (12,3)              |

Nors tokios statistikos rasti nepavyko, ilgainiui iš šalies atvykstančių ar atsiunčiamų pirmininkų procentas turėjo augti, o tai labiausiai skatino dvi priežastys: 1) Chruščiovo valdymo metais vykęs „trisdešimtūkstininkų“ vėjus, kai pirmininkauti kolchozams siūsti įvairūs vadovaujančios patirties turintys ir įvairių įstaigų (laikraščių, fabrių, gamyklų, valstybinių įstaigų) rekomendacijas turintys žmonės, kuriems pritraukti būdavo skiriama valstybinė priemonė iš valstybės (ne kolchozo) biudžeto; 2) sovietmečiu akcentuota būtinybė, kad vadovaujančius postus kolchozuose užimtų žemės ūkio specialistai.

Partinių pirmininkų skaičius taip pat palaipsniui augo: 1957 m. jau 65 proc. pirmininkų buvo partiniai. Jeigu tebevykstant kolektyvizacijai kolchozų pirmininkai sudarė neproporcingai didelę partinių kolchozinių skaičiaus dalį (1951 m. iš 1831 komunisto-kolūkiečio, net 553 (30,2 proc.) buvo kolchozų pirmininkai<sup>689</sup>), tai ilgainiui į partiją vis dažniau stojant ir kitiems, ypač kolchozų valdybos struktūrose dirbusiems žmonėms, šis procentas menko: 1955 m. – 24,5 proc., 1960 m. – 15,5 proc., 1965 m. – 10,5 proc., 1975 m. – 5 proc.

**Lentelė nr. 2.** Kolchozų pirmininkai LSSR 1957–1958 m. \*

|                              | 1957 04 01        | 1958 04 01        |
|------------------------------|-------------------|-------------------|
| Kolchozų pirmininkų skaičius | 1971              | 2137              |
| Partijos nariai              | 1281 (65 proc.)   | 1385 (64,8)       |
| Kandidatai į partiją         | 160 (8,1 proc.)   | 153 (7,2 proc.)   |
| Komjaunuoliai                | 36 (1,8 proc.)    | 27 (1,3 proc.)    |
| Nepartiniai, nekomjaunuoliai | 494 (25,1 proc.)  | 550 (25,7 proc.)  |
| Vyrai                        | 1937              | 2102              |
| Moterys                      | 34 (1,7 proc.)    | 35 (1,6 proc.)    |
| <i>Pagal išsilavinimą</i>    |                   |                   |
| Aukštasis                    | 82 (4,2 proc.)    | 90 (4,2 proc.)    |
| Nebaigtas aukštasis          | 138 (7 proc.)     | 144 (6,7 proc.)   |
| Vidurinis                    | 497 (25,2 proc.)  | 569 (26,6 proc.)  |
| Žemesnis nei vidurinis       | 1254 (63,6 proc.) | 1334 (62,4 proc.) |
| Žemės ūkio specialistų       | 373 (18,9 proc.)  | 426 (20 proc.)    |

<sup>689</sup> Čia ir toliau – *Lietuvos komunistų partija skaičiais, 1918–1975*, sudarytojas Petras Beresnevičius, Vilnius: Mintis, 1976, p. 111–113.

\* Sudaryta remiantis LKP CK žemės ūkio skyriaus informaciją „Apie praveistus ataskaitinius ir ataskaitinius rinkiminius susirinkimus LSSR kolchozuose 1957 m.“, 1958-05-07, in: LYA, f. 1771, ap. 189, b. 17, l. 39–42.

|                    | 1957 04 01        | 1958 04 01        |
|--------------------|-------------------|-------------------|
| <i>Pagal stažą</i> |                   |                   |
| Iki 3 metų         | 1304 (66,1 proc.) | 1395 (65,3 proc.) |
| Nuo 3 iki 5 metų   | 355 (18 proc.)    | 384 (18 proc.)    |
| Nuo 5 iki 10 metų  | 311 (15,8 proc.)  | 344 (16,1 proc.)  |
| Daugiau 10 metų    | 1                 | 14 (0,6 proc.)    |

Iki 1958 m. aukščiausio rango SSRS apdovanojimą – Socialistinio darbo didvyrio vardą – gavo 8 Lietuvos kolchozų pirmininkai: Vincas Adomavičius, Vladas Bengardavičius, Genovaitė Bundzienė, Kazys Macevičius, Juozas Miežlaiškis, Feliksas Pocevičius, Klemas Vaitiekūnas ir Zigmas Višinskis<sup>690</sup>. Apie Pocevičių jokios informacijos rasti nepavyko, tačiau kiti, panašu, apdovanojimą gavo ne vien už darbą kolchoze, o ir pirmininkais tapo veikiausiai ne vietos kolchozų iniciatyva. Adomavičius tarpukariu platino komunistinę literatūrą, 1941–43 m. tarnavo RA, nuo 1944 m. buvo partijos narys, 1944–47 m. dirbo administracinį darbą, 1947–50 m. – LKP Marijampolės rajono žemės ūkio skyriaus vedėjas, kolūkio pirmininkas nuo 1950 m.; Bengardavičius RA tarnavo 1944–45 m., vėliau buvo sribų būrio vadas, kolchozo pirmininkas nuo 1950 m., SSKP narys nuo 1958 m. Bundzienė į komunistinę veiklą įsitraukė dar tarpukariu, 1941 m. neva buvo „fašistų areštuota ir suimta“, paleista rėmė sovietinius partizanus, o pokario metais dirbo „ūkinį ir partinį darbą“, nuo 1948 m. – SSKP narė, 1955–63 – LSSR AS deputatė, kolūkio pirmininkė nuo 1950 m. Solidžiausia sąrašė – Macevičiaus biografija – LKP narys dar nuo 1927 m., tarpukariu mokėsis ir Maskvos partinėje mokykloje ir užėmęs LKP CK instruktoriaus pareigas, nuo 1953 m. SSKP narys, kolchozo pirmininkas nuo 1947 m. Vaitiekūnas nacių okupacijos metais buvo suimtas už prievolių nevykdymą ir kalintas Šiauliuose 1942–44 m., nuo 1949 m. SSKP narys, 1952–54 m. LKP CK narys, kolchozo pirmininkas nuo 1953 m. Miežlaiškio biografija tarsi kuklesnė, jis buvęs vienu pirmųjų kolchozų organizatorių Marijampolės apylinkėse, už tai „buvo burž. nacionalistų persekiojamas, kankinamas“, Ėmužis jį nurodo buvus Šumausko aplinkos žmogumi<sup>691</sup>. 1958–1962 m. – SSRS AS deputatas, kolchozo pirmininkas nuo 1949 m. Višinskis, panašiai kaip Miežlaiškis, tarpukario ar

<sup>690</sup> Informacija surinkta pagal „Список Героев Социалистического Труда“, in: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA\\_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%B2\\_%D0%A1%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE\\_%D0%A2%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%B0](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%B2_%D0%A1%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%A2%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%B0) [tikrinta 2023-06-26].

<sup>691</sup> Ėmužis, *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas*, p. 142.

karo metais komunistų aktyvistu nebuvo, bet nuo 1944 m. dirbo įvairių valsčių vykdomuosiuose komitetuose, nuo 1948 m. – SSKP narys, LSSR AT deputatas 1955–1959 m., kolchozo pirmininkas nuo 1950 m.<sup>692</sup>

Nors pirmininkui ir tekdavo nešti didžiausią atsakomybę prieš valdžios institucijas, dėl pastarosios nelankstumo ir sisteminių problemų, šią atsakomybę neretai atsverdavo pirmininko posto privalumai. Pirmininkas stovėjo aukščiausioje kaimo hierarchijos pakopoje, pakankamai laisvai galėjo disponuoti kolchozo turtu, gauti didesnę algą, prisirašyti darbadienių, „kombinuoti“ ir pan.<sup>693</sup>. Geras pirmininkas gebėjo ne tik pasiekti gerų ekonominių rezultatų, bet ir rūpintis kolūkiečiais, tapti savotišku *šeimininku* (rus. *хозяйин*), netgi susikurti tam tikrą lokalų asmens kultą: steigti kultūrines premijas (pvz., Naisių kolchozo „Už taiką“ 1977 m. įsteigta ir iki šiol teikiama Zigmo Gėlės premija už geriausią pirmą poezijos knygą), kviestis rašytojus lankytis ir raginti juos rašyti kūrinius apie jų kolchozus, kartais net tapti susirinkimo vieta aukščiausio rango LKP renginiams. Pavyzdžiui, Ėriškių kolchoze 1983 m. įvyko LKP CK X plenumas<sup>694</sup>. Tokie asmens kultai atlaikė ir Nepriklausomybės, ir dekokolektivizacijos išbandymus: 2016 m. knygoje apie Kamajų valsčių ilgametis kolchozo pirmininkas prisimenamas taip: „Metai po metų didelė meilė darbui ir žemei atvėrė pirmininkui kelius į kolūkiečių širdis. Daugėjo technikos, vyko statybos, gerėjo derliai, greičiau augo galvijai. Žmonės nebesišaipė iš visuomeninio ūkio. Kelias, kuriuo ėjo kolūkio pirmininkas Povilas Milaševičius, veddamas paskui save kitus specialistus ir kolūkiečius, atvedė nuskurdusį kolūkį ir jį patį iki garbingo apdovanojimo. 1966 m. pirmininkui Povilui Milaševičiui buvo suteiktas Socialistinio darbo didvyrio vardas už tai, kad jis buvo ne tik gabus vadovas, bet ir geras žmogus, užjautęs ir padėjęs tokiems pat paprastiesiems kaimo žmonėms“<sup>695</sup>. Bet šie asmens kultai – dažniausiai daugiau vėlyvesnio laikotarpio fenomenas, nors kai kurie garsiausi sovietmečio kolchozų pirmininkai – Kostas Glikas Lukšiuose, Česlovas Karbauskis Naisiuose, Alfonsas Giedraitis Ėriškiuose – ir iškilo aptariamam laikotarpiui.

---

<sup>692</sup> Biogramos surinktos termiantis *Mažąją lietuviškąją tarybinę enciklopediją, Lietuviškąją tarybinę enciklopediją* ir *Tarybų Lietuvos enciklopediją*.

<sup>693</sup> Plačiau žr. Kačiuška, „Nuosavybės santykių modelis sovietiniame Lietuvos kaime“, p. 110.

<sup>694</sup> Dok. filmas „Gyvenu Ėriškėse“, rež. Robertas Verba, 1984, in: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/9379/dokumentinis-filmas-gyvenu-eriskese?fbclid=IwAR1C8drntN0CEK2nDLyJWI3fYtqJpqrSh1gxczLkijNpEqso3-Ogdck1Y> [tikrinta 2023-06-25].

<sup>695</sup> Stasė Gruoblienė, „Apie Gegužės pirmosios kolūkį“, in: *Kamajai*, sudarytojas Venantas Mačiekus, Vilnius: Versmė, 2016, p. 348–349.

### 4.3. Gyvulininkystės sektorius LSSR kolchozuose

Gyvulininkystė LSSR žemės ūkyje buvo prioritetinga sritis: tai, ko nepavyko įgyvendinti tarpukariu – nuo augalininkystės pereiti prie pastovesnio, didesnę grąžą duoti galinčio ir mažiau nuo orų permainų priklausomo, į gyvulininkystę orientuoto ūkio – buvo pradėta diegti praktiškai iškart po okupacijos, o galutinai užtvirtinta 1949 m. vasario 15–18 d. vykusiam LKP(b) VI suvažiavime, kuriame deklaruota, kad gyvulininkystė yra pagrindinė LSSR žemės ūkio kryptis, jos vystymas – pagrindinis LSSR žemės ūkio uždavinys<sup>696</sup>. Šiame skyriuje mėginsime pažvelgti į tris pagrindines gyvulininkystės atšakas: arklīninkystę, kiaulininkystę ir pieno ūkį Lietuvos kolchozuose. Paukštīninkystė menkai atsispindi šaltiniuose, kadangi paukščių (vištų, žąsų) auginimas buvo mažiausiai reglamentuotas ir daugiausiai priklausė individualiam sektoriui, o avininkystės sektorius sovietmečiu buvo greitai likviduotas – nors 1960 m. Motiejus Šumauskas dar kalbėjo, kad avininkystė yra „pajaminga ir svarbi ūkio šaka“<sup>697</sup>, o Lietuvos kolchozuose ir sovchozuose metų pabaigoje dar buvo 125,6 tūkst. avių, 1967 m. jų beliko vos 10,1 tūkst.<sup>698</sup>

Viena iš natūraliausių reakcijų į kolektyvizaciją – tai, kas užsienio literatūroje vadinama pasipriešinimu (angl. *resistance*), tačiau dėl partizanų karo, tarsi monopolizavusio šią sąvoką Lietuvoje, disertacijos rėmuose vartojama kita, labiau buitiska, o tuo pačiu labiau tinkama – spyrįjimosi sąvoka. Priešintis kolektyvizacijai organizuotai ir politiškai žmonės neturėjo galimybių – aktyviausia visuomenės dalis priešinosi partizanų gretose, buvo represuota, žuvo ar pasitraukė karo pabaigoje – kolchozuose atsidūrė pasyvioji, bet skaitlingesnė kaimo visuomenės dalis. Tiesa, pavienių ar ne tik pavienių pasipriešinimo akcijų pasitaikydavo – pavyzdžiui, kai kuriuose kaimuose žmonės masiškai duodavo pareiškimus išstoti iš kolchozo<sup>699</sup>, kolektyvinius ištisių kaimų skundus valdžios institucijoms taip pat galima laikyti tam tikra protesto akcija. Užsienio istoriografijoje pastebima tendencija, kad kolektyvizacijai ypač priešinosi moterys, matoma ir Lietuvoje: čia pasitaikydavo ir moterų smurto protrūkio prieš kolchozų pareigūnes(-

---

<sup>696</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 180.

<sup>697</sup> „Kilni žemės ūkio specialisto pareiga: Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininko drg. Šumausko pranešimas“, in: *Tiesa*, 1960-04-12.

<sup>698</sup> *Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra: statistikos metraštis, skirtas TSR Sąjungos įkūrimo 50-mečiui*, Vilnius: Statistika, 1972, p. 156. Sovietinėje istoriografijoje tai aiškinta tuo, kad avys padarydavo didelės žalos visuomeninėms ganykloms ir pasėliams, tad daugelyje kolchozų avis auginti ilgainiui buvo išvis uždrausta. Žr. Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 206.

<sup>699</sup> Starkauskas, *Represinių struktūrų...*, p. 119.

us)<sup>700</sup>, pakankamai dažnas sovietinėje literatūroje vaizdinys – moterų, griūvančių prieš traktorius ir neleidžiančių jiems dirbti<sup>701</sup> – sietinas ne su moterų „tamsumu“, o su bandymu saugoti savo nuosavybę.

Įvairias pasipriešinimo akcijas sovietinis režimas fiksuodavo ir po kolektyvizacijos bei organizuoto partizanų pasipriešinimo pabaigos, o jo priežastis siedavo su „priešiška veikla“. Pavyzdžiui, vien 1954 m. kolchozuose įvyko 420 gaisrų<sup>702</sup>: pasak LSSR Vidaus reikalų ministro Alfonso Gailevičiaus, nors tik 15 proc. visų gaisrų yra tyčiniai padegimai, tačiau net 95 proc. visų padegimų įvyksta kaimo vietovėse, iš jų 40 proc. kolchozuose, dažniausiai padegant įvairius ūkinius pastatus ir fermas. Įdomu tai, kad daugiausia padegimų fiksuota Jiezno, Vilkijos, Šalčininkų, Simno, Varėnos, Utenos ir Daugų rajonuose – t. y., dažnu atveju tose teritorijose, kuriose kolektyvizacija vyko lėčiau<sup>703</sup>.

Vis dėlto, kaip minėta, dėl istorinių aplinkybių prasmingiau atrodytų kalbėti ne apie sistemingą pasipriešinimą, o *spyriojimąsi*, kuris atsispindi ir santykyje su gyvuliais. Pirma, kaip ir visur, kur vyko kolektyvizacija, žmonės buvo linkę mieliau gyvulius skersti negu atiduoti kolchozui. Todėl prasidėjus reformai, bendras gyvulių skaičius Lietuvoje ženkliai krito: LSSR ŽŪM duomenimis, 1948–1949 m. stambiųjų raguočių skaičius Lietuvoje sumažėjo per 110 tūkst., avių – 60 tūkst. (žr. lentelę) – žmonės tiesiog juos masiškai skerdė.

**Lentelė nr. 3.** Gyvulių skaičiaus kaita LSSR 1940–1951 m. (tūkst.)\*

| Metai | Galvijai | Iš jų – karvės | Kiaulės | Avys  | Arkliai |
|-------|----------|----------------|---------|-------|---------|
| 1940  | 1336,9   | 878,2          | 1395,1  | 667,5 | 613,1   |
| 1945  | 617,0    | 428,2          | 496,0   | 361,6 | 345,0   |
| 1946  | 678,2    | 455,0          | 518,6   | 377,4 | 408,8   |

<sup>700</sup> Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS vyriausybės atstovo LSSR ataskaita už 1950 m. liepos mėnesį, in: LCVA, f. R-159, ap. 1, b. 2, l. 66–67.

<sup>701</sup> „Tiesa, žmonės labai nenorėjo pripažinti naujos, galingos technikos. [...] Milkūnų kaime kuomet pradėjo artti traktorininkai, tai moterys guldavo prieš jį ir jokiais būdais neleidavo dirbti. Šitame pačiame kaime traktorių ne vieną kartą apmėtė akmenimis“, žr.: „Kolūkinis kaimas, kaimų istorijos, gyvenamieji ir ūkiniai pastatai. 1959 m. Vilniaus valst. Kapsuko v. Universiteto istorinės-etnografinės ekspedicijos dalyvio Liong. Chmieliausko surinktoji medžiaga“, in: VUB RS, F81-R55, l. 6–8.

<sup>702</sup> Nutarimo dėl priešgaisrinės apsaugos stiprinimo LSSR kolchozuose, MTS ir sovchozuose stiprinimo projektas, 1954-12-27, in: LYA, f. 1771, ap. 149, b. 220, l. 35.

<sup>703</sup> LSSR VRM ministro Gailevičiaus raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui, 1954-11-24, in: LYA, f. 1771, ap. 149, b. 220, l. 45.

\* Sudaryta pagal LSSR ŽŪM pažymą „Apie gyvulininkystės padėtį LSSR“ 1951-01-09, in: LYA, f. 16895, ap. 2, b. 360, l. 112.

| Metai | Galvijai | Iš jų – karvės | Kiaulės | Avys  | Arkliai |
|-------|----------|----------------|---------|-------|---------|
| 1947  | 718,0    | 471,5          | 408,9   | 389,3 | 424,3   |
| 1948  | 760,0    | 473,3          | 528,0   | 404,0 | 404,0   |
| 1949  | 649,3    | 409,9          | 544,6   | 345,1 | 389,9   |
| 1950  | 737,0    | 501,9          | 734,0   | 398,0 | 395,0   |
| 1951  | 730,5    | 501,0          | 708,5   | 399,0 | 380,6   |

Svarbu akcentuoti tai, kad kolchozai gyveno ne vien iš suvisuomeninto turto. Didžiulę jų pradinio turto dalį sudarė iš tremtinių ir tiesiog pasiturinčių valstiečių atimti „pertekliniai“ gyvuliai ir inventoriai. Sovietinėje istoriografijoje skelbtais duomenimis, 1949 m. birželį iš buožių kolchozams perduoti gyvuliai sudarė praktiškai pusę kolchozų gyvulių ūkio, kai iš pačių kolchozinių – vos kelis procentus<sup>704</sup>: suvisuomeninant gauta tik 15 proc. raguočių, 2,7 proc. kiaulių ir 3,2 proc. avių; iš buožių – 47,1 proc. raguočių, 46,4 proc. kiaulių ir 54,4 proc. avių; likę gyvuliai surinkti superkant kontraktacijos būdu arba gauti iš prieauglio<sup>705</sup>. Ši aplinkybė ypač aktuali kalbant apie kolchozų infrastruktūrą, pastatus: didesni ištremtų (arba tiesiog išbuožintų) žmonių tvartai būdavo paverčiami (pavadinami) fermomis, didesniuose pastatuose įsikurdavo kolchozų valdybų kontoros, klubai-skaityklos ir kiti kolchozo gyvenimo institutai. Kitaip tariant, iš režimo priešų atimtas turtas ir tapo kolchozų materialine baze, o ne kolchozinių įneštas turtas: net kolchozuose buvo gyvenama ne iš turto *sukolektyvinimo*: kolchozinių indėlis į visuomeninį ūkį buvo itin menkas, o tai parodo, kad visuomeninio organizavimosi svarba kolektyvizacijos istorijoje nebuvo didelė, ir sovietinis režimas tai toleravo. Tiesa, sovietinėje istoriografijoje tai aiškinta kaip klasinio susiskaldymo pasekmė – štai, pasiturintys valstiečiai turėjo ženklų „perteklių“, o varguomenė apskritai beveik neturėjo ko įnešti.

Net kolchozuose atsidūrusius gyvulius žmonės, panašu, dar bent kelerius metus laikė savais: stengėsi jais rūpintis, prižiūrėti, kartais parsivesdavo, ypač žiemoti. Pavyzdžiui, VU etnografinių ekspedicijų medžiagoje dažnai pasikartojantis motyvas – kad žmonės stengėsi suvisuomeninimui atiduotus savo gyvulius saugoti, šerti papildomai, neleisdavo arkliu dirbti daugiau jiems atrodydavo tinkama<sup>706</sup>, panašių pasažų

<sup>704</sup> Žr. Александр Ефременко, „Создание и развитие общественного хозяйства колхозов Литвы в период становления колхозного строя (1949–1953 гг)“, in: *LTSR Mokslų akademijos darbai, serija A*, 1(20), 1966, p. 95.

<sup>705</sup> *Ibid.*

<sup>706</sup> Žr. „Atsiminimai istorine-revoliucine tematika, atsiminimai apie kolūkių kūrimąsi, kultūrinį gyvenimą, liaudies švietėją J. Katelę. Panemunėlio (Rokiškio raj) ekspedicija 1979 m.“, in: VUB-RS, F169-276, p. 47, 50; „Naujojo gyvenimo“ kolūkio kūrimosi istorija“, in: VUB-RS, f. 169-264, p. 44.

galima rasti ir egodokumentuose<sup>707</sup>. Tokią situaciją išlaikyti padėjo ir tai, kad pirmaisiais kolektyvizacijos metais kolchozai tiesiog neturėjo tinkamų pastatų visiems kolchozo gyvuliams laikyti, todėl ir turto suvisuomeninimas įvykdavo tik ant popieriaus, o žmonės ir toliau laikydavo gyvulius pas save arba didesniuose vietos gyventojų tvartuose. Situacija keitėsi tik prasidėjus kolchozų stambinimo vajui, tačiau ir tai fermų problemų neišsprendė, kadangi statybos vyko lėtai ir prastai. Pavyzdžiui, 1953 m. Varnių rajone veikęs kolchozas į protokolą užrašė, kaip paskirstė gyvulius žiemojimui pas žmones, o ne vienoje vietoje: kolchozo arkliai žiemojo 10 skirtingų vietų, galvijai – 7<sup>708</sup>. Tai retas pavyzdys šaltiniuose, tačiau praktiškai neabejotina, kad praktika buvo kur kas dažnesnė – tai tik nebūdavo dokumentuojama.

Nors aukščiau aprašytas pasažas rodo tarsi tebesitęsiantį gražų agrarinės visuomenės santykį su tuo, kas gyva ir brangiausia – gyvuliais – santykis su kolchozo gyvuliais labai greitai keitėsi. Į visuomeninę nuosavybę netrukus imta žiūrėti kaip į „valdišką“, dokumentuose atsispindi itin atsainus fermų darbuotojų ir kolchozų valdybų požiūris į gyvulius, ypač ruošiantis žiemojimui<sup>709</sup>, visuomeniniam sektoriui skirtas pašaras buvo masiškai grobstomas ir naudojamas asmeninėms reikmėms. Dėl nepakankamo pasiruošimo žiemai ir netinkamų laikymo sąlygų, fermose masiškai plito epidemijos<sup>710</sup>, dažnai sukeldavusios ir masinius gyvulių kritimus, todėl

---

<sup>707</sup> Martinaitis, *Mes gyvenome*, p. 163.

<sup>708</sup> Varnių rajono Janapolės apylinkės „Tiesos“ kolchozo valdybos susirinkimo protokolai, 1953-10-30, in: KLRVA TF, f. 31, ap. 1, b. 3, l. 36–37.

<sup>709</sup> Keletas pavyzdžių: „Daugumoje kolūkių neatkreipiamas dėmesys į gyvulių produkcijos pakėlimą ir ypatingai apleistas patalpų paruošimo žiemojimui klausimas“; „Kolūkyje „Varpa“ visiškai nekontroliuojamas pašarų išdavimas, šerikas kiek sugalvojo ir iš bet kurio kūgio pasiima kiek jam patinka pašaro be jokio kolūkio valdybos potvarkio. [...] Šiaudai paliekami kūlimo vietoje neparduoti niekieno apsaugai ir visi kolūkio valstiečiai ima kiek kam patinka savo asmeninių gyvulių šėrimui. Tuo tarpu visuomeniniai gyvuliai jau šiuo metu badauja dėl pašarų stokos.“, žr. Kėdainių apskrities kolūkių pirmininkų, gyvulininkystės darbuotojų, žemės ūkio specialistų bei partinių ir tarybinių darbuotojų bendrojo susirinkimo 1949 m. lapkričio mėn. 30 dienos nutarimas, in: KRVA, f. R-7, ap. 1, b. 1, L8; Kėdainių rajono DŽDS VK sprendimas „Dėl pašarų išdavimo ir darbo apskaitos būklės gyvulininkystės fermose kolūkiuose „Lenino keliu“ ir „Varpa“, 1950-12-28, in: KRVA, f. R-7, ap. 1, b. 3, l. 14.

<sup>710</sup> Apie tai liudija ir kolchozų dokumentai, ir itin gausus metodinės literatūros sąrašas kaip kovoti su gyvulių ligomis. Žr. Valentinas Čižas, *Kas žinotina apie bruceliozę*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1950; Jonas Kairiūkštis, Julius Kazlauskas, *Pažinkime gyvulių bei paukščių parazitus ir kovokime su jais kolūkių gyvulininkystės fermose*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1952; Regina Bakevičiūtė, *Kaip apsisaugoti nuo bruceliozės*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955, etc.

gyvulininkystės sektorius nuolat stagnavo. Dėl priežiūros stokos prie susisiekiimo mazgų dažnai gyvuliai patekdavo į įvairias avarijas su automobiliais ir traukiniais, pavyzdžiui, Telšių geležinkelio stoties atstovas, apsilankęs viename kolchoze 1965 m. pasakojo, kad per metus Klaipėdos ruože, priklausančiame Telšių geležinkelio stočiai, po traukiniu pakliuvo 67 veršeliai, iš jų 40 žuvo (kaip, beje, ir 46 žmonės)<sup>711</sup>.

#### 4.3.1. Pašaru virstantys arkliai

Dėl pritaikomumo karo reikmėms, arklių skaičius Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais ženkliai sumenko, kadangi juos noriai rekvizuodavo tiek Raudonoji armija, tiek Vermachtas, savoms reikmėms naudojo ir besitraukiantieji iš Lietuvos, *etc.* Jeigu 1940 m. Lietuvoje buvo apie 613 tūkst. arklių, tai po karo šis skaičius sumažėjo iki maždaug 345 tūkst.<sup>712</sup> (apie 44 proc.). Todėl pirmaisiais pokario metais kalbėta apie būtinybę arklių skaičių atstatyti, juos saugoti nuo ligų<sup>713</sup>, 1947 m. pradėta vykdyti arklių pasportizacija<sup>714</sup>, pirmajame penkmečio plane iškeltas tikslas, kad iki 1950 m. arklių skaičius LSSR pasiektų 490 tūkst.<sup>715</sup> Tai davė tik trumpalaikių rezultatų: arklių skaičius LSSR pradėjo pamažu augti ir 1947 m. pasiekė 424 tūkst., tačiau čia sustojo ir ėmė tolygiai mažėti. 1956 m. arklių Lietuvoje beliko 281,5 tūkst., 1961 m. – 232,4 tūkst., o tyrinėjamo laikotarpio pabaigoje, 1966 m., Lietuvoje tebuvo tik 170,5 tūkst. arklių. Savotiškai protestuodamas prieš šią tendenciją, vienas įtakingiausių LSSR agronomų Petras Vasinauskas 1975 m. netgi leidosi į kelionę arkliu aplink Lietuvą<sup>716</sup>.

Arklių padėtį sunkino tai, kad jiems teko konkuruoti su ligtol Lietuvoje menkai pažįstama darbinių gyvulių rūšimi – traktoriais. Būtent žemės ūkio darbų mechanizacija sovietinė istoriografija bandė aiškinti sunkiai suvokiamus arklių mažėjimo kiekius LSSR. Pasak Tamošiūno, prieškarui arklių jėga sudarė apie 90 proc. visų energetinių pajėgumų, 1951 m. ši dalis

---

<sup>711</sup> Telšių rajono Luokės apylinkės „Viekšnelių“ kolchozo visuotinio susirinkimo protokolas, 1965-03-06, in: KLRVA TF, f. 104, ap. 1, b. 22, l. 54.

<sup>712</sup> *Lietuvos TSR Liaudies ūkis per 40 metų: jubiliejinis statistikos metraštis*, Vilnius: Mintis, 1980, p. 104.

<sup>713</sup> „Rimčiausio dėmesio arklių bonitiravimui“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1947-08-23.

<sup>714</sup> „Dėl arklių pasportizacijos“, 1947-08-20, in: *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo įsakų ir vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*, II tomas, p. 267–268.

<sup>715</sup> „1946–1950 metų penkmečio plano Lietuvos TSR liaudies ūkiui atkurti ir įvykdyti įstatymas“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1946-08-17.

<sup>716</sup> Petras Vasinauskas, *Kelionė arkliu aplink Lietuvą 1975 metais*, Vilnius: LOGOS, 1996.

krito iki 31,3 proc., o 1964 m. – vos iki 2,9 proc., o tai, suprask, buvo viena prieaidų, dėl kurios arklių darbas žemės ūkyje nebebuvo būtinas. Tačiau čia, matyt, Tamošiūnas skaičiuoja popierinius pajėgumus, neatsižvelgdamas į traktorių prastovas, dažnus gedimus, trūkstamą kurą ir detales ar žmogiškąjį faktorių (traktoristų užgėrimą), kadangi tais pačiais 1951 m. Vilniaus srityje oficialiais duomenimis rankų ir arklių darbu kolchozuose buvo atliekama 77 proc. darbo<sup>717</sup>. Tiesa, Tamošiūnas pripažįsta, kad pirmąjį dešimtmetį po kolektyvizacijos mechanizacija buvo diegiama ekstensyviai, trūko patikimų kadry, darbų kokybė buvo žema, o tai darė žalą LSSR žemės ūkiui: „Labai dažnai susirinkę į darbą kolūkiečiai būdavo verčiami ilgai laukti, kol bus paleisti arba sureguliuoti mechanizmai. Būdavo nemaža atsitikimų, kai mechanizmai paskirtą dieną iš viso nepradėdavo dirbti“<sup>718</sup>.

Apie MTS neveiksnumą liudija daugybė šaltinių, išvardysime tik kelias svarbiausias problemas: jau 1951 m. 40 proc. MTSų buvo prasiskolinę darbuotojams, algos apskritai mokėtos nereguliariai, su didžiuliais vėlavimais<sup>719</sup>, MTS darbus smarkiai apsunkindavo prasti keliai, trūko infrastruktūros (kur laikyti, remontuoti traktorius, kur gyventi MTS darbuotojams), kuro. Veikiausiai ypač aktualus su traktoriais dirbantiems asmenims buvo metodinėje literatūroje vis pasitaikantis nurodymas negerti spirito ir kitų spirituočių skysčių, skirtų darbui su technika<sup>720</sup>. Traktoristų darbas buvo tiesiog nepatikimas ir nekokybiškas, be to, jie buvo linkę ignoruoti oficialias MTS sutartis su kolchozais ir lengviau susitardavo neoficialiais ryšiais (barteriu, buteliu ir pan.)<sup>721</sup>; traktoriai LSSR buvo seni ir sunkiai atremontuojami<sup>722</sup>. Nepaisant to, forsuoiant žemės ūkio mechanizaciją, kolchozų pirmininkai ir valdybos būdavo kritikuojamos, jei daugiau remdavosi arklių ir rankų darbu, o ne technika. Situaciją geriausiai apibendrina 1958 m. sprendimas apskritai išformuoti MTS visoje SSRS<sup>723</sup>.

---

<sup>717</sup> Vilniaus srities vykdomojo komiteto ir partinio komiteto pažyma Sniečkui ir Gedvilui, 1951-08-25, in: LYA, f. 1771, ap. 95, b. 2, l. 21.

<sup>718</sup> Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 168–172.

<sup>719</sup> Respublikinio profsąjungos komiteto pirmininko Chodosevičiaus raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui, 1951-06-25, in: LYA, f. 1771, ap. 95, b. 3, l. 65.

<sup>720</sup> Gyd. D. Jančaitis, *Tai liečia jūsų sveikatą: knygelė kolūkiečiams*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1964, p. 72.

<sup>721</sup> Molėtų raj. Kalių apylinkės MTS Partinės organizacijos susirinkimo protokolai, 1952-07-05, in: LYA, f. 4767, ap. 1, b. 1, l. 90.

<sup>722</sup> LKP Naumiesčio rajono komiteto ir Naumiesčio rajono DŽDS VK nutarimas „Dėl traktorių, mašinų ir prikabinamojo inventoriaus parko padidrinimo Sintautų ir Griškabūdžio mašinų-traktorių stotyse“, 1955-11-01, in: LYA, f. 1771, ap. 161, b. 5, l. 19.

<sup>723</sup> Butkus, *Mašinų-traktorių stotys*, p. 147–151.

Pagrindinė priežastis, kodėl arklių skaičius taip drastiškai mažėjo vos prasidėjus kolektyvizacijai – arkliai buvo viena paprasčiausiai atsikratomų naštų kolchozuose. Arklininkystei itin nepalanki aplinkybė buvo tai, kad pagal *Pavyzdinius žemės ūkio artelės įstatus* arklių turėti privačiame ūkyje nebuvo galima – visi arkliai turėjo atitekti visuomeniniam ūkiui, t. y., būti priklausomi nuo kolchozų gerovės. Arkliai neduodavo nei kasdinių pajamų (pvz., pieno), nei buvo aktualūs mėsos prievolėms vykdyti. Tiesa, kolektyvizacijos pradžioje gana dažnai arkliai būdavo parsivedami atgal pas šeiminius ir išnaudojami individualių sklypų apdirbimui ar net uždarbiaujant už kolchozo ribų, knygos *Kolūkmetis* autoriai tokių pavyzdžių aptiko net 1962 m.<sup>724</sup>

Per pirmą penkmetį po kolektyvizacijos (1951–1956) pabaigos arklių skaičius Lietuvoje sumažėjo 100 tūkst. – nuo 381,4 tūkst. iki 281,5 tūkst. Tai – sisteminių kolchozų problemų pasekmė. Dėl prastos priežiūros fermose arkliai ėmė silpti vos atsidūrę kolchozų dispozicijoje, susidarė sisteminės problemos: dėl silpnų arklių nepavykdavo efektyviai organizuoti sėjos ir derliaus nuėmimo, todėl kentėdavo derlius, todėl kolchozų atlygis už darbadienius būdavo mažas, todėl kolchoznikai nenorėdavo eiti į darbą ir neprižiūrėdavo gyvulių. Vėluojant darbams nepakankamas dėmesys skirtas pašarų paruošai, šie dar kolchzonikų grobstomi, todėl arkliai dar labiau silpo ir vos pajėgdavo ištverti žiemas, o pavasariais būdavo leisgyviai, netinkami darbui. Dar 1951 m. dokumentuose imama fiksuoti, kad kai kuriuose kolchozuose trūksta pašarų, „visi gyvuliai badauja“, o tvartai nelyginami ir nekreikiami<sup>725</sup>. Tačiau pamažu blogėjusi padėtis gyvulininkystės sektoriuje katastrofiška pasidarė 1954–1956 m. laikotarpiu, kai dėl itin prastų orų ir kolchozų sisteminių problemų gyvulių žiemojimui praktiškai išvis nepasiruošta.

Dar 1954 m. vasarą į LKP CK pradėjo plaukti žinutės apie tai, kad dėl prastų orų nepavyks pasiruošti gyvulių žiemojimui ir imta prašyti privalomus šieno pristatymus pakeisti atitinkamais pakaitalais, kad taip nebūtų sudaryta dar didesnė našta kolchozams<sup>726</sup>. Vasarą susidurta ir su vis masiškesniu

---

<sup>724</sup> *Kolūkmetis*, p. 113.

<sup>725</sup> Kauno Srities Panemunės rajono DŽDS VK sprendimas „Dėl galvijų žiemojimo pravedimo Rajono kolūkiuose“, 1951-03-14, in: KRVA, f. R-26, ap. 1, b. 2, l. 98; Kėdainių rajono DŽDS VK sprendimas „Dėl pašarų išdavimo ir darbo apskaitos būklės gyvulininkystės fermose kolūkiuose „Lenino keliu“ ir „Varpa“, 1950-12-28, in: KRVA, f. R-7, ap. 1, b. 3, l. 14.

<sup>726</sup> Dusetų rajono VK raštas LKP CK, 1954-07-20, in: LYA, f. 1771, ap. 152, b. 2, l. 204.

gyvulių kritimu<sup>727</sup>, o pašarų kolchozams ėmė stigti dar 1954 m. pabaigoje, vos prasidėjus žiemai<sup>728</sup>. LKP CK biuro posėdžio metu konstatuota, kad per paskutinius tris 1954 m. mėnesius lyginant su 1953 m. analogišku laikotarpiu gyvulių kritimo atvejų išaugo dvigubai: 1954 m. krito 5700 galvijų (1,4 proc visų galvijų skaičiaus), 30,8 tūkst. kiaulių (6,8 proc.), o paskiruose kolchozuose krenta 15–20 proc. kiaulių (statistika vargiai patikima)<sup>729</sup>.

Padėtį išpūdingai iliustruoja Juozo Kondrato atsiminimai: iki tol dirbęs Žemaitkiemio MTS, šis 1954 m. tapo Ukmergės rajono Deltuvos apylinkės „Lenino keliu“ kolchozo pirmininku. Perėmęs pareigas, pirmiausia apžiūrėjo gyvulių fermas, kur pamatė tokį vaizdą:

„Arkliai išsišovusiais tarsi piūklai gūbriais, regis, vos laikosi ant storų, virpančių kojų; perkarusios karvės pasišiaušusiais arba visai nuplikusiais, mėšlu apšalusiais šonais, atmetusios bejėgės kojas, nė nebebandančios keltis; leisgyviai, apsnūdę, kerpamąja dedervine apsikrėtę veršeliai, kai kurie jau tyso nudvėšę; plokščios it lentos kiaulės, atkišusios ilgus snukius ir pašėlusiai žviegiančios, vos pradarius duris; ir galiausiai galvijų fermos vedėjas Kazys Jovaiša, su ašaromis akyse plėšiąs nuo stogo šiaudus išbadėjusiems, paklaikusiems gyvuliams...“<sup>730</sup>.

Pašarų beveik nebebuvo, nors laukė dar visa žiema. Paskambinęs rajono sekretoriui, Kondratas pagalbos nesulaukė, nes panaši padėtis buvo visuose kolchozuose. O tuomet, esą, sekė toks pokalbis tarp susirinkime dalyvavusiųjų:

„Reikia suktis pačiam. Suprato tai ir mano pašnekovai, įdėmiai klausėsi pasikalbėjimo telefonu. Užtat, vos padėjus man ragelį, kalvis Zurza užuolankomis pradėjo šneką, kurios iš pradžių nei susirinkusieji, nei aš nesupratome.

– Arkliai vos gyvi, teisybė?

– Visi matom, – atsiliepė Jalinskas.

---

<sup>727</sup> Kėdainių rajono VK ir LKP Kėdainių rajono komiteto sprendimas „Dėl gyvulininkystės plano išvystymo ir pašarų bazės sukaupimo 1954 metais rajono kolūkiuose“, 1954-09-02, in: LYA, F. 1771, ap. 152, b. 3, p. 88.

<sup>728</sup> Pasvalio rajono DŽDS VK ir LKP Pasvalio rajono komiteto „Paaiškinimas LKP Centro komiteto žemės ūkio skyriui dėl pieno primelžimo sumažėjimo per 1954–1955 ūkinius metus Pasvalio rajone“, in: LYA F. 1771, ap. 161, b. 5, l. 161.

<sup>729</sup> LKP CK biuro posėdžio protokolas, 1955-01-21, in: LYA, f. 1771, ap. 149, b. 317, l. 16.

<sup>730</sup> Juozas Kondratas, *Tolimos pabarės*, p. 180.

– O jeigu dar pabus su tokiu pašaru? – tęsė kalvis.  
 – Sakyk, be pašaro, – pataisė jį buhalteris.  
 – Teisybė, be pašaro, – sutiko Zurza. – Kas gi tada?  
 – Aišku, kas tada! – pyktelėjo Jalinskas. – Klausinėji kaip mažas.  
 – Ką veiksi neklausinėjęs, kai bėda spiria, – atsikirtu kalvis. – Taigi arkliams be pašaro – galas. Ar šiaip, ar taip... O jeigu mes juos, šito nelaukdami, a?... Bent kiaulių gyvastį išlaikytumėm...

Kontoroje stojo mirtina tyla. Visi dabar suprato, kur pakreipė kalvis, tačiau nė vienas nesiskubino pritarti. Ir vis dėlto tuometinėmis sąlygomis tai buvo vienintelė išeitis: pjauti arklius ir jų vargana mėsa šerti kiaules... Šitą nutarimą priėmė be žodžių, tarsi mirties nuosprendį nekaltam žmogui. [...] Arklių naikinimo vaizdas būdavo toks sukrečiantis, jog nepalikdavo manęs ir vėlais vakarais, kai per pūgą ar šaltį klampodavau į Ukmergę. Nors per ilgus fronto metus buvau prisižiūrėjęs nemaža baisybių, šiomis naktimis kartais pasidarydavo taip klaiku, jog turėdavau pasitikrinti, ar nespaujuju... “<sup>731</sup>.

Sprendimas buvo priimtas siekiant sumažinti išbadėjusių gyvulių skaičių, o tuo pačiu ir netradiciniu būdu „susikombinuoti pašaro“. Jei ne Kondrato socialinis ir politinis kapitalas – buvęs frontininkas, LSSR ir SSRS AS deputatas, vėliau ir pavyzdinio kolchozo pirmininkas, – vargu, ar toks atsiminimų pasažas būtų taip lengvai publikuotas. Įprastai kolchozinių atsiminimų itin nykūs, vienmačiai, apie problemas juose kalbama tik eufemizmais: „būta sunkumų“, „susidurta su iššūkiais“ ir pan. Kondrato liudijimas itin reikšmingas, mat nereikia įtarinėti, kad šio atmintis transformavosi po Nepriklausomybės atkūrimo, be to, jis sukonkretina vaizdinius, nereikia remtis tik statistika. Įdomu ir tai, kad šis Kondrato sprendimas prieštaravo įstatymams – kaip minėta, negalima buvo skersti gyvulių be specialios zoovetkomisijos leidimo, o tuo skundėsi ir kiti kolchozai 1954–1956 m., susidūrę su panašiomis problemomis į „Lenino keliu“.

Galima kelti klausimą, kiek tipiškas buvo šis Kondrato sprendimas, o galbūt apskritai – išgalvotas, kadangi kolchozo dokumentuose ši situacija niekur nereflektuojama, tik matyti, kad kažkodėl kolchozo gyvulių skaičius ėmė mažėti, šiuos neva parduodant<sup>732</sup>. Vis dėlto šiuo liudijimu tikėti esame linkę kur kas labiau nei šabloniškais kolchozų dokumentais, juolab yra kitų šaltinių, bent netiesiogiai patvirtinančių Kondrato teiginius. Visų pirma, 1955 m. Kauno rajono kolchoze „Raudonoji pašvaistė“ buvo priimtas sprendimas

<sup>731</sup> *Ibid.*, p. 182–183.

<sup>732</sup> Žr. Ukmergės rajono Deltuvos apylinkės „Lenino keliu“ kolchozo susirinkimų protokolus ir metines apyskaitas: VRVA, f. 157, ap. 1, b. 34, 37, 40, 43, 50.

tris išbrokuotus arklius paskersti ir sušerti kiaulėms bei paukščiams, o tai reiškia, kad tokia praktika buvo taikoma, Kondratas jos neišsigalvoja<sup>733</sup>. Apie tai, kad nustekentus kolchozo arklius tekdavo pjauti, kartais net pašarui, galima rasti užuominų ir kituose egodokumentuose<sup>734</sup>. Veikiausiai apie tokią praktiką puikiai žinota ir aukščiausiose valdžios institucijose, kadangi nepaisant propagandos apie arklininkystės atstatymą pirmaisiais pokario metais, Gedvilas dar 1954 m. kreipėsi į SSRS Žemės ūkio ministrą dėl to, kad Lietuvoje esąs arklių perteklius ir arklių skaičių Lietuvoje derėtų drastiškai mažinti<sup>735</sup>.

Ši situacija ir tolesnis arklių skaičiaus mažėjimas atskleidžia pagrindinę problemą su arklininkyste LSSR – ekonomiškai itin silpni kolchozai nepajėgė išlaikyti tos ūkio dalies, kuri nedavė trumpalaikės, o tik ilgalaikę grąžą. Arkliai po kolektyvizacijos dvėsė, nepajėgdavo dirbti ir tiesiog tapdavo pašaru kitiems gyvuliams, tuo pačiu mažindami ekonominę naštą kolchozams. Nors sovietmečiu bandyta šį arklių mažėjimą aiškinti tik su mechanizacija, tačiau jos tempai ir lygis tikrai nebuvo tokie aukšti, kad traktoriai tiesiog natūraliai išstumtų arklių jėgą per pirmuosius kolektyvizacijos metus. Šiame kontekste vėl atsiskleidžia sisteminės kolektyvizacijos sukurtos problemos.

#### 4.3.2. LSSR pieno ūkio bazė

Lyginant su arkliais, karvių situacija kolchozuose buvo kur kas geresnė. Tai buvo pieno ūkio pagrindas, be to, karves auginti leista ir privačiame sektoriuje – individualiame ūkyje pagal *Pavyzdinius žemės ūkio artelės įstatus* leista auginti vieną karvę su prieaugliu. Būtent karvė privačiuose sklypuose buvo neabejotinai svarbiausias gyvulys, kasdienis maisto ir pajamų šaltinis – kaip teigė Kamajų krašto kolchoznikė atsiminimuose (beje, gana teigiamai atsiliepusi apie kolchozus), iki maždaug 1962 m. „karvė buvo visas pragyvenimas“<sup>736</sup>. Pagal artelės įstatus buvo leidžiama turėti vieną karvę nuosavam naudojimui, tačiau leista auginti prieauglį – todėl kolchoznikai kiek įmanoma ilgiau stengdavosi nusišviesti telyčias, kad šios neatitektų kolchozo

---

<sup>733</sup> Kauno rajono Muniškių apylinkės kolchozo „Raudonoji pašvaistė“ valdybos susirinkimo protokolas, 1955-02-11, in: KVRa, f. R-49, ap. 1, b. 43, l. 2.

<sup>734</sup> Algirdas Žukas, *Paprasto gyvenimo istorija*, p. 63.

<sup>735</sup> LSSR MS pirmininko Gedvilo raštas SSRS žemės ūkio ministrui Benediktovui, 1954-02-26, in: LYA, f. 1771, ap. 161, b. 5, l. 45.

<sup>736</sup> Janina Baraišienė, „O kolūkyje buvo taip“, in: *Kamajai*, Vilnius: Versmė, 2016, p. 357.

fermoms<sup>737</sup>. Ši tendencija išryškėjo dar prieš kolektyvizaciją, iš ūkininkų atiminėjant „perteklinį inventorių“<sup>738</sup>.

Tačiau padėties kolchozų fermose tai nekeitė, o problemos čia buvo kone identiškos kaip ir arklių atveju – prastas šėrimas, higiena, priežiūra, epidemijos *etc.*: „Tvartai, kur stovi gyvuliai žiemojimui nepakankamai sutvarkyti. Štai prižiūrimos karvės [...] stovi tvarte, kur stogas visai kiauras ir lyja lietus ant karvių. Nesutvarkytas tvartas ir melžėjos Ališauskienės kur ant lubų nėra šiaudų ir vėjas pučia, teliukai taip pat stovi neįrengtame tvarte“<sup>739</sup>. Todėl nors karves stengtasi saugoti kur kas labiau nei arklius, bendras karvių skaičius LSSR po kolektyvizacijos pamažu krito: 1950 m. LSSR buvo 501,9 tūkst. karvių, žemiausias skaičius pasiektas 1953 m. – 476,8 tūkst. ir vėliau ėmė pamažu augti. Aptariamojo laikotarpio pabaigoje, 1965 m., LSSR buvo jau 808,6 tūkst. karvių<sup>740</sup>.

Kaip ir arkliams, sunkiausias laikotarpis kolchozuose karvėms dėl tų pačių priežasčių buvo 1954–1956 m. Vis dėlto jeigu arklių skaičius šiuo laikotarpiu LSSR krito nuo 344,8 tūkst. iki 281,5 tūkst., tai karvių skaičius nežymiai išaugo, nuo 491,4 tūkst. iki 509,8 tūkst.<sup>741</sup> Tačiau tai nereiškia, kad karvių padėtis nebuvo apgailėtina: pavyzdžiui, Marcelijus Martinaitis, itin šiurpų vaizdą karvių Raseinių rajono fermose fiksavo ir 1957 m., kurie sovietinėje istoriografijoje laikomi pirmaisiais kolchozų atsigavimo metais: „Pačiame rajono pakraštyje, kuris buvo toliau nuo valdžios akių, užsukom į pirmą pasitaikiusį tvartą, čia ūkis laikė apie pusšimtį karvių. Jau iš tolo girdėjom garsų galvijų baubimą, gal net ne baubimą, o širdį veriančią aimaną. Viduje išvydome baisų vaizdą – karvės buvo įšalusios lede! Tikras Dantės „Pragaro“ vaizdas. Vienos jų mėgino stotis, kitos stovėjo iki vidurių išplėštais šonais, kruvinomis kojomis, nuplėštais speniais. Buvo baisu, kad niekaip negalime padėti tiems kenčiantiems gyvuliams. Susiradę kirvius kapojom ledą, norėdami iš ledo išlaisvinti vieną kitą karvę. O tas tvartas buvo beveik be stogo. Tai buvo jau 1957 metais, kada tvarka kolchozuose šiek tiek ėmė

---

<sup>737</sup> Ukmergės rajono Vidiškių apylinkės VK sprendimas „Dėl artelės įstatų vykdymo prisilaikant gyvulių laikymo normų Kalinino v. ir Kurėnų kolūkiuose“, 1964-02-26, in: VRVA, f. 2, ap. 1, b. 16, l. 83.

<sup>738</sup> Kun. Jaramino dienoraštis, 1946-05-26, p. 93: „Atėjo jauna panelė ir paklausė, kiek aš turiu karvių. Sakau – vieną. Kitą karvę nusiėpiau“.

<sup>739</sup> Ukmergės rajono Vidiškių apylinkės vykdomojo komiteto sprendimas „Dėl Vidiškių apylinkės Kalinio vardo kolūkio gyvulininkystės fermos priežiūros“, 1951-12-22, in: VRVA, f. 2, ap. 1, b. 16, l. 5.

<sup>740</sup> *Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra: statistikos metraštis, skirtas TSR Sąjungos įkūrimo 50-mečiui*, p. 155–156.

<sup>741</sup> *Ibid.*, p. 156.

gerėti. Nieko negalėjome pagelbėti ir kolchozo valdžiai – visi buvo girti ir net nesuprato, ko čia mes iš jų norime“<sup>742</sup>.

Karvėms išverti šias dvi, 1954 ir 1955 m. žiemas buvo paprasčiau vien dėl to, kad priešingai nei arklių atveju, jos nepriklausė tik visuomeniniam sektoriui. Net pasibaigus kolektyvizacijai, kolchozų fermose buvo tik nedidelis procentas karvių, o Lietuvos pieno ūkis vis dar labiausiai rėmėsi privačia nuosavybe ir individualiu ūkininkavimu – šis faktas istoriografijoje dažnai nuvertinamas. 1951 m. duomenimis, iš bendro 504,5 tūkst. karvių skaičiaus Lietuvoje, kolchozuose, sovchozuose ir kituose ūkiuose buvo tik 85,1 tūkst. (16,9 proc.) – like 83,1 proc. karvių priklausė kolchoznikų, kiek mažiau – darbininkų ir tarnautojų privatiems ūkiams. 1956 m., t. y., didžiojo agrarinio nuosmukio pabaigoje, šis procentas visuomeniniame sektoriuje siekė 28,2 proc., o pirmąkart 50 proc. perkopė tik 1966 m., kai visuomeniniame sektoriuje atsidūrė 50,2 proc. LSSR karvių. Kitaip tariant, net praėjus daugiau nei 15 metų po kolektyvizacijos, pusė LSSR pieno ūkio bazės vis dar buvo privačiose rankose. Padėtis kolchozo fermose ir privačiame sektoriuje ženkliai skyrėsi ir ilgainiui kolchozų pirmininkai tai pripažino – vienas iš būdų šioms problemoms spręsti buvo dar labiau mažinti visuomeninį ūkį privataus ūkio sąskaita, tegul ir laikinai. Pavyzdžiui, Ukmergės rajono Kalinino vardo kolchoze 1957 m. tarsi sustiprinta kova su dvi ar daugiau karvių privačiai laikančiais kolchoznikais, imta reikalauti karves arba likviduoti, arba susimokėti sąlyginai nedidelę – 300 litrų pieno – „baudą“ kolchozui ir įsipareigoti išlaikyti perteklines karves tol, kol „kolūkis bus pajėgus iš kolūkiečių tas karves supirkti“<sup>743</sup>. Tik 1962 m., kolchozams kiek sutvirtėjus, ta pati problema spręsta kiek drastiškiau – nurodyta liepti perteklinį gyvulių skaičių likviduoti<sup>744</sup>.

Kai kurias su karvių auginimu susijusias problemas LSSR aptarsime ir tolesniame skyrelyje, tačiau apibendrinant galima teigti, kad karvės buvo LSSR žemės ūkio prioritetinga šaka, bet didžiąją to dalį aptariamuoju laikotarpiu sugeneruodavo privatus sektorius. Esant silpnam visuomeniniam ūkiui, karvių skaičius Lietuvoje tik 1963 m. pasiekė prieškarinį lygį<sup>745</sup>.

---

<sup>742</sup> Martinaitis, *Mes gyvenome*, p. 172.

<sup>743</sup> Ukmergės rajono Vidiškių apylinkės Kalinino vardo kolchozo visuotinio susirinkimo protokolas, 1957-07-12, in: VRVA, f. 2, ap. 1, b. 63, l. 105–106.

<sup>744</sup> Ukmergės rajono Vidiškių apylinkės Kalinino vardo kolchozo valdybos susirinkimo protokolas, 1962-05-24, in: VRVA, f. 2, ap. 1, b. 106, l. 10.

<sup>745</sup> *Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra: statistikos metraštis, skirtas TSR Sąjungos įkūrimo 50-mečiui*, p. 156.

### 4.3.3. Kiaulystės dėsniai kolchozų fermose

Kaip ir karvių atveju, kiaulių dalis visuomeniniame ūkyje po kolektyvizacijos buvo nedidelė: 1951 m. ji sudarė 25,4 proc., 1956 m. skaičius buvo beveik nepakitęs, tačiau 1961 m. jau buvo 54,4 proc.<sup>746</sup> Bendras kiaulių skaičius LSSR prieškarinį lygį (1068 tūkst.) pasiekė tik 1958 m.<sup>747</sup> Pagal *Pavyzdinius žemės ūkio artelės įstatus* individualiame ūkyje buvo leidžiama laikyti vieną paršavedę kiaulę su prieaugliu, tačiau į kiaulių apskaitą žiūrėta kiek atsainiau nei karvių. Kačiuška, apibendrinamas surinktą interviu medžiagą gal kiek per drąsiai teigė, kad išskyrus karves, privačiuose ūkiuose buvo galima laikyti „faktiškai neribotą“ skaičių kitų gyvulių<sup>748</sup> – kiaules slėpti tiesiog buvo paprasčiau nei karves.

Kiaulių žiemojimui reikėjo daug pašaro, tačiau jų mėsa sudarė svarbią kolchoznikų raciono ir prievolių dalį, o mėsos, dešrų ir lašinių pardavimas – didžiulę pajamų dalį. Kita vertus, dėl kur kas spartesnės kiaulių reprodukcijos, į jų auginimą buvo galima žiūrėti kiek atsainiau nei į karvių, o tai atsispindi aptariamo laikotarpio šaltiniuose. Praktiškai iškart po kolektyvizacijos nuo nepriežiūros ar prasto maitinimo nudvesiantys paršiukai tapo kolchozų fermų kasdienybe<sup>749</sup>, todėl kaulininkystės sektorius visuomeniniame ūkyje stagnavo. Jeigu 1951 m. visuomeniniame ūkyje buvo 183,4 tūkst. kiaulių, tai per pirmą penkmetį po kolektyvizacijos šis skaičius tepasiekė 222 tūkst.<sup>750</sup>, kai tuo pačiu laikotarpiu pas kolchoznikus šis skaičius išaugo nuo 539,5 tūkst. iki 656,3 tūkst. Didžiausias nuosmukis visuomeniniame sektoriuje, vėlgi, buvo 1954–1956 m., kai kiaulių skaičius visuomeniniame ūkyje smuko nuo 328 tūkst. iki vos 222,8 tūkst.<sup>751</sup> (-32 proc.), kai tuo pačiu laikotarpiu kiaulių skaičius privačiame sektoriuje išaugo: nuo 585,5 tūkst. iki 656,3 tūkst. (+12 proc.)<sup>752</sup>.

---

<sup>746</sup> *Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra: statistikos metraštis, skirtas TSR Sąjungos įkūrimo 50-mečiui*, p. 158.

<sup>747</sup> *Ibid.*, 155–156.

<sup>748</sup> Kačiuška, „Nuosavybės santykių modelis sovietiniame Lietuvos kaime“, p. 107.

<sup>749</sup> Ukmergės apskrities DŽDS VK posėdis, 1949-10-28, in: VRVA, f. 48, ap. 1, b. 1, l. 11; Ukmergės rajono Vidiškių apylinkės Kalinino vardo kolchozo visuotinio susirinkimo protokolas, 1955-03-10, in: VRVA, f. 2, ap. 1, b. 46, l. 100; Jonavos rajono DŽDS tarybos sesijos protokolas, 1952-03-28, in: KRVA, f. R-86, ap. 1, b. 11, l. 50; „Žinios apie Žemaitkiemio MTS zonos kolūkius už 1954–55 metus“, in: VRVA, f. 130, ap. 1, b. 156, l. 6;

<sup>750</sup> *Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra: statistikos metraštis, skirtas TSR Sąjungos įkūrimo 50-mečiui*, p. 156.

<sup>751</sup> Gregorauskas, *op. cit.*, p. 306.

<sup>752</sup> *Ibid.*, p. 307.

Šie skaičiai, siūlantys kiekybinį (ir visiškai neatsižvelgdami į kokybinį) vertinimo kriterijų vargiai atspindi tikrąją situaciją Lietuvoje. Nors istoriografijoje dažniausiai linkstama nepasitikėti tik stalinine sovietinės ekonomikos statistika, tačiau šie skaičiai kelia abejonių – ne (tik) dėl sąmoningo iškraipymo, kiek dėl pernelyg padrikos to meto kolchozų ekonominės statistikos ir kolchozų apskaitos būklės apskritai. Tamara Taršilova, sovietmečiu parengusi Lietuvos kolchozų apyskaitų šaltinių publikaciją konstatavo, kad iki maždaug 1955 m. šių dokumentų patikimumas yra abejotinas<sup>753</sup>. Kituose aptariamo laikotarpio dokumentuose dažnai skundžiamasi, kad apskaita kolchozuose vedama itin padrikai ir nepatikimai, o tai ypač aktualu kalbant apie gyvulių dvesimą. Pavyzdžiui, nors didesni ar mažesni gyvulių kritimai paskiruose kolchozuose ar net rajonuose būdavo fiksuojami<sup>754</sup>, tačiau tikrai ne visi kritę gyvuliai buvo užrašomi kaip kritę, o ir niekas jiems nudvesti, kaip matyti, nebuvo nusiteikęs leisti – mieliau parduodavo, išbrokuodavo, „dapjaudavo“ ar parsinešdavo namo<sup>755</sup>. Lygiai taip pat 1954–1956 m. laikotarpiu fiksuojama padažnėjusi kita problema – gyvulių jaunikliai dažnai būdavo apskritai neįtraukiami į apskaitą, siekiant sumažinti prievolių našta arba dengiant tikruosius nuostolius fermoms<sup>756</sup>. Atsakingųjų už aplaidumą paieškos dažniausiai taip pat būdavo bergždžios – nors kolchozuose periodiškai už gyvulių neprižiūrėjimą buvo nubraukiami darbadieniai, keičiami fermų vedėjai ir kiti prižiūrėtojai, kartais net traukiama baudžiamojon atsakomybėn, tačiau problemos buvo sisteminės ir tokio masto, kad režimas, ypač po Stalino mirties, neturėjo galimybių priversti žmones dirbti efektyviau, našiau. Situaciją vaizdžiai iliustruoja šaltiniuose pasikartojanti formuluotė: prasižengusiems kolchozникам būdavo pareiškiamas „griežtas įspėjimas“, o situacijai pasikartojus, „kitąkart bausti dvigubai“<sup>757</sup>.

---

<sup>753</sup> 1948–1957 m. Lietuvos TSR kolūkių metinių apyskaitų respublikos suvestinės, sudarė Tamara Taršilova, Vilnius, 1986, p. 24.

<sup>754</sup> LSSR Teisingumo ministro Liko ir LKP CK organizatoriaus Ivanchniuko ataskaita „Apie gyvulių žiemojimo nepatenkinamą būklę Skaudvilės rajono kolūkiuose“ LKP CK sekretoriui Sniečkui, 1955-04-03, in: LYA, f. 1771, ap. 149, b. 339, l. 9–11.

<sup>755</sup> Ukmergės rajono Deltuvos apylinkės „Lenino keliu“ kolchozo valdybos posėdžio protokolas, 1954-11-23, in: VRVA, f. 157, ap. 1, b. 34, l. 39.

<sup>756</sup> Ukmergės rajono Deltuvos apylinkės „Lenino keliu“ kolchozo valdybos posėdžio protokolas, 1954-09-20, in: VRVA, f. 157, ap. 1, b. 34, l. 33.

<sup>757</sup> Varnių rajono Janapolės apylinkės „Tiesos“ kolchozo valdybos susirinkimo protokolas, 1958-02-13, in: KLRVA TF, f. 31, ap. 1, b. 6, l. 7; Telšių raj. Luokės apylinkės „Viekšnelių“ kolchozo valdybos susirinkimo protokolas, 1965-06-09, in: KLRVA TF, f. 575, ap. 1, b. 22, l. 42.

Visuomeninis sektorius gyvulininkystėje tiesiog buvo absoliučiai neišgalus ir susidūręs su rimtesnėmis problemomis, ėmė aižėti. Pavyzdžiui, 1954 m. rudenį Kėdainių rajono kolchozuose „Gyvulių kritimo aktai kolūkiuose [...], valdybos posėdžiuose neapsvarstyti, kaltininkai gyvulių kritimo nenustatyti ir nuostolis kolūkiams nepadengtas. Atžymėtina, kad eilėje kolūkių [...] buvo daleista iki to, kad motininės ir kitos kiaulės esti šeriamos arklių mėšlu, esant pakankamai kiekiui žolių ir kitų pašarų“<sup>758</sup>, o iš vienos karvės teprimelžiama po 526–796 litrų pieno, kai siekiamybė buvo bent 1600 litrų. Kiaulių būklę fermose vaizdingai 1955 m. vasarą (ne žiemą!) aprašė Danielius Todesas, iš saugumo struktūrų perėjęs dirbti į LSSR žemės ūkio statybos projektavimo institutą:

„Liepos 22 d. grupė Instituto inžinierių, vykdamą į Vilnių, sustojo 54 kilometre apžiūrėti Vievio r-no Malenkovo v. kolūkyje statomos siloso tranšėjos. Ta pačia proga buvo apžiūrėta greta kelio esanti kiaulių ferma, kurią inžinieriai rado vieną iš blogiausių, kurias jiems teko matyti. Kiaulės ir paršiukai išbadėję, perkarę, su nugaromis „piūkiais“, kai kurie iš jų atrodo vos gyvi. Kiaulidės pastatas gana geras, bet viduj viešpatauja nešvara, garduose aptikti keli padvėsę paršiukai. Išsikalbėjus su kolūkiečiais – ne fermos darbuotojais – teko išgirsti, kad kiaulininkės blogai prižiūrinčios gyvulius, fermos vedėjas jais nesirūpinas, o pašarai einą samagonui. Paklausus, ko žiūri kolūkio vadovai, buvo gautas atsakymas, kad kolūkio pirmininkas Pupaleigis pats toks. [...] Reikia pabrėžti, kad Instituto darbuotojams atsilankius fermoje pakartotinai, rugpiučio 8 d., rastas vėl toks pats vaizdas: viename garde gulėjo padvėsusi, jau nulupta kiaulė, visa apsėsta musių, kitas padvėsęs paršiukas gulėjo ant palangės. [...] Laikau savo partine pareiga Jus apie visa tai painformuoti“<sup>759</sup>.

Visi šaltiniai rodo, kad efektyviausias būdas šiai problemai spręsti buvo tiesiog mažinti gyvulių skaičių visuomeniniame ūkyje, nors tai (bent tokiu mastu, kaip tai buvo daroma) buvo draudžiama. LKP CK ir ŽŪM buvo nuolat bombarduojami žinutėmis iš įvairių rajonų, raginančiomis iš *kur nors* gauti pašarų ir išskirti juos kolchozams, kuriuose pašarų arba visai nebelikę, arba tik kelioms dienoms kitaip „masinis gyvulių kritimas neišvengiamas“<sup>760</sup>,

---

<sup>758</sup> Kėdainių rajono vykdomojo ir rajono komitetų sprendimas „Dėl gyvulininkystės plano išvystymo ir pašarų bazės sukaupimo 1954 metais rajono kolūkiuose“, 1954-09-02, in: LYA, f. 1771, ap. 152, b. 3, l. 88.

<sup>759</sup> LSSR Žemės ūkio statybos projektavimo instituto direktoriaus Todeso raštas LKP CK žemės ūkio skyriui, LKP Vievio rajono komitetui, 1955-08-10, in: LYA, f. 1771, ap. 161, b. 10, l. 17–18.

<sup>760</sup> Mažeikių rajono MTS raštas LKP CK, 1955-03-16, in: LYA, f. 1771, ap. LYA, f. 1771, ap. 161, b. 7, l. 61.

„padėtis labai kritiška“<sup>761</sup>. Tačiau nei ŽŪM, nei CK, nei rajonai, nei sistema nesugebėjo taip greitai reaguoti į tokio masto krizę, todėl žmonėms teko spręsti krizę patiems. 1955 m. pradžioje LKP CK biuro posėdyje fiksuota, kad dėl prastai vedamos apskaitos daug gyvulių kolchozuose likviduojama, o nuo 1954 m. spalio 1 d. iki 1955 m. sausio 1 d. paskerstų ir parduotų turguje galvijų skaičius išaugo dvigubai lyginant su praėjusiais metais, analogiškas kiaulių rodiklis išaugo 54,4 proc.<sup>762</sup>; tokia pati situacija fiksuota ir 1955 m. balandį<sup>763</sup>. Ukmergės rajono „Lenino keliu“ kolchozo pirmininkas Kondratas savo arkliena prišertus bekonus ėmė dalinti kolchozникам kaip skatinamąją priemonę kiaulių šėrėjoms už septynis iš kiekvienos prižiūrimos kiaulės išaugintus paršelius<sup>764</sup>; kai kurie kolchozų pirmininkai net kreipėsi į visas institucijas reikalaudami panaikinti apribojimus kolchozų gyvulių realizavimui<sup>765</sup>. Skaudvilės rajone fiksuotas masiškas gyvulių skaičiaus sumažėjimas (pavyzdžiui, kiaulių per pusmetį nuo 1954 m. spalio sumažėjo net 70 proc.), tačiau tik nedidelė dalis gyvulių fiksuota kaip padvėsę – kiaulių atveju – tik 741 iš 3015<sup>766</sup>. Ši problema fiksuota net stabilizavusis padėčiai agrariniame sektoriuje: 1960 m. Šumauskas konstatavo, kad dažnai geros karvės (!) išbrokuojamos ir parduodamos mėsai, o kai kuriuose kolchozuose gyvulių skaičius netgi mažėja<sup>767</sup>.

Kartais apibūdinant 1954–56 m. padėtį Lietuvos agrariniame sektoriuje teigiama, kad Lietuvoje buvo „badas“ ar bent Lietuva buvo ant „bado slenkščio“. Turbūt teiginys per drąsus – tikras badas būtų labiau atsispindėjęs kolektyvinėje atmintyje. Bado būta, bet badavo kolchozų gyvuliai, o ne žmonės. Tiesa, galimybė badiui kilti buvo labai reali, o pagrindinis nuo jos apsaugojęs veiksnys buvo tai, kad sovietinis agrarinis sektorius ir toliau buvo priklausomas nuo privataus sektoriaus. Žmonės gebėjo į šią krizę reaguoti ir prisitaikyti, o natūraliausia ir logiškiausia reakcija buvo mažinti visuomeninio

<sup>761</sup> Šilutės Zagotzerno direktoriaus telegrama LKP CK sekretoriui Sniečkui, 1955-04-18, in: LYA, f. 1771, ap. 161, b. 6, l. 252.

<sup>762</sup> LKP CK biuro posėdžio protokolas, 1955-01-21, in: LYA, f. 1771, ap. 149, b. 317, l. 16–17.

<sup>763</sup> LKP CK biuro posėdžio protokolas 1955-04-08, in: LYA, f. 1771, ap. 149, b. 338, l. 4.

<sup>764</sup> Kondratas, *Tolimos pabarės*, p. 188–189.

<sup>765</sup> Dotnuvos rajono „Aušros“ kolchozo pirmininko raštas Dotnuvos rajono VK, partiniam komitetui, Dotnuvos MTS direktoriui, LKP CK ir LSSR MS, 1955-12-12, in: LYA, f. 1771, ap. 161, b. 11, p. 307.

<sup>766</sup> LSSR Teisingumo ministro Liko ir LKP CK organizatoriaus Ivanchniuko ataskaita „Apie gyvulių žiemojimo nepatenkinamą būklę Skaudvilės rajono kolūkiuose“ LKP CK sekretoriui Sniečkui, 1955-04-03, in: LYA, f. 1771, ap. 149, b. 339, l. 9.

<sup>767</sup> „Žemės ūkio septynmetį – per penkerius metus: draugo Šumausko pranešimas Lietuvos KP CK V plenumė“, in: *Tiesa*, 1960-10-15.

sektoriaus svorį, tai suvokė ir patys komunistai. Antai Šumauskas vos tapęs MS pirmininku, 1956 m. gruodį, pasiūlė sistemos veikimo pamatiniams principams ir *Pavyzdiniams žemės ūkio artelės įstatams* prieštaraujantį siūlymą – dar labiau plėsti individualų sektorių, skiriant kolchoznikams 1–2 ha žemės<sup>768</sup>. Apie individualaus sektoriaus svarbą liudija ir reakcija po didžiosios agrarinės krizės: siekiant atstatyti kolchozų fermas, raginta plėtoti kontraktaciją – sudaryti sutartis su individualiais kolchoznikais, kad šie išaugintų kolchozui jaunikius, kuriuos paskui jau kaip suaugusius gyvulius kolchozas nusipirktų.

Iškopimas iš šios krizės buvo spartesnis nei galėjo būti ne tik dėl pagerėjusių orų ar staiga pradėjusių veikti *kolchozų* – kolchozams buvo suteikta daug lengvatų, o didžioji dalis jų skolų buvo nurašyta, atsiliekantieji imti transformuoti į sovchozus. Tačiau privataus sektoriaus svarba gyvulininkystėje išliko svarbi visu aptariamam laikotarpiu: 1966 m. visuomeniniame sektoriuje buvo tik 61 proc. galvijų, 50,2 proc. karvių, 51,7 proc. kiaulių ir tik 10 proc. avių<sup>769</sup>. O tai tuo pačiu reiškė, kad net sukūrus kolchozų visuomenę, ši vis dar buvo priklausoma nuo *individualaus* ūkininkavimo. Žengiant dar žingsnį toliau, galima teigti, kad susiformavo tam tikra spiralė, kadangi individualus sektorius stiprėjo būtent visuomeninio sąskaita. Dėl apgailėtinais vedamų apskaitų ir drausmės neegzistavimo, žmonės masiškai vogė pašarus, pieną ir netgi gyvulių prieauglį iš visuomeninio ūkio, tuo stiprindami savo ūkelius. Kitaip tariant, iš vienos pusės kolchozus apiplėšdavo valstybė, o paskui – ir kolchoznikai, stiprindami savo asmeninius ūkelius. Todėl visuomeninio sektoriaus stiprinimas bent aptariamuoju laikotarpiu buvo tam tikra sovietinė Sizifo darbo atmaina.

#### 4.4. Kasdienės situacijos: darbas ir erdvė.

Istoriografijoje akcentuojama, kad net įsteigus kolchozus, kolektyvizacija kurį laiką buvo baigta tik „ant popieriaus“. Pavyzdžiui, 1949 m. tik trečdalyje (31 proc.) kolchozų turto apskaita buvo sutvarkyta, trečdalyje (34 proc.) – iš dalies, likusiame trečdalyje (35 proc.) turto apskaitos išvis nebuvo<sup>770</sup>. 1950 m. sausį kalbėdamas LKP(b) CK plenume žemės ūkio ministras Liaudis pabrėžė, kad pasitaiko daug atvejų, kuomet kolchozų turtas

---

<sup>768</sup> Lietuva 1940–1990, p. 438.

<sup>769</sup> Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra: statistikos metraštis, skirtas TSR Sąjungos įkūrimo 50-mečiui, p. 158.

<sup>770</sup> Tarybų Lietuvos valstietija, p. 124.

nevisuomeninamas<sup>771</sup>, o 1950 m. gruodį Kėdainių rajono vykdomasis komitetas konstatavo, kad kai kuriuose rajono kolchozuose „visiškai nevedama darbo apskaita ir net nežinoma kolūkio visuomeninis gyvulių skaičius“<sup>772</sup> – visa tai liudija, kad istoriografijoje įsivyravęs vaizdinys yra pagrįstas. Tačiau atsakyti į klausimą, kiek ilgai kolektyvizacija buvo tik popierinė, yra labai sudėtinga, o ir istoriografijoje jis nėra sprendžiamas, dažniausiai tiesiog konstatuojama, kad tokia padėtis tęsėsi kurį laiką. Ieškant kriterijų, kuriais būtų galima bent kažkiek konkrečiau pasvarstyti apie šį klausimą, derėtų atsisirgti į ekonominių santykių pamatus – į *darbą* ir už jį gaunamą *atlygį*: bandydami atsakyti, kada kolchozai iš popieriaus persikėlė į tikrovę, mėginsime atsakyti į klausimą, kada žmonės pradėjo *dirbti* kolchoze ir kada už tai pradėjo gauti atitinkamą *atlygį*. Tačiau tokius svarstymus sunkina dvilypė kolchozo prigimtis – čia buvo dirbama tiek kolchozui, visuomeniniame ūkyje, tiek sau – pasodybiniuose 60 arų sklypuose.

#### 4.4.1. Darbas ir atlygis kolchoze

Formaliai gyvenimo kolchoze pagrindą sudarė darbas visuomeniniame ūkyje – alga už *darbadienius* buvo mokama už darbą visuomeniniame ūkyje. Tačiau pirmaisiais metais po kolektyvizacijos žmonės nenorėjo dirbti kolchoze: visų pirma, jie prie to nebuvo pratę (įskaitant ir žmones kolchozų valdybose), antra – tai neapsimokėjo. Kolchozo augimu ir gerbūviu visų pirma buvo suinteresuoti kolchozų pirmininkai, tiesiogiai atsakingi už kolchozų rezultatus. Tačiau įtikinti kolchozistus, kad dirbti kolektyviniame ūkyje yra verta, buvo labai sudėtingas uždavinys, kurį įgyvendinti kolchozų pirmininkai praktiškai neturėjo instrumentų.

Į kolchozus suvartų žmonių požiūriu, visas valdžios aparatas virš jų galvų egzistavo tik dėl vienos priežasties – kad viską iš jų atimtų<sup>773</sup>. O štai ką nors *duoti* kolchozistikui valdžios aparatas vargiai tegalėjo. Truskos teigimu, pirmieji kolchozai dar sugebėjo išauginti pusėtiną derlių (1950 m. – 8 cnt iš ha), tačiau nuo 1953 m. išryškėjo kolektyvizacijos pasekmės ir derliai darėsi visi mažesni<sup>774</sup>. Istorikas tarsi suponuoja, jog pirmaisiais kolektyvizacijos

---

<sup>771</sup> Liaudžio pranešimas LKP(b) CK VI plenumo, 1950-01-24, in: LYA, f. 1771, ap. 90, b. 8, l. 8.

<sup>772</sup> Kėdainių rajono DŽDS VK sprendimas „Dėl pašarų išdavimo ir darbo apskaitos būklės gyvulininkystės fermose kolūkiuose „Lenino keliu“ ir „Varpa“, 1950-12-28, in: KRVA, f. R-7, ap. 1, b. 3, l. 14.

<sup>773</sup> Tai Fitzpatrick tezę, apibūdinanti situaciją SSRS kolektyvizacijos metu, tačiau tinkama ir Lietuvos kontekste. Žr. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 177.

<sup>774</sup> Truska, „Skaudi praradimų kaina: mintys ir faktai apie pokario metų Lietuvos kaimą“, in: *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, p. 213.

metais kolchozai veikė geriau, o tikrosios kolektyvizacijos problemos išryškėjo tik laiko perspektyvoje. Vis dėlto kolektyvizacijos problemos išryškėjo iškart, tik iš pradžių kompensuoti jas buvo lengviau. Visų pirma, pirmaisiais kolchozų egzistavimo metais jie buvo dotuojami valstybės, o svarbiausią paramos dalį sudarė jiems atiduodamas iš pasiturinčių ūkininkų nusavintas „perteklinis“ ir tremtinių paliktas turtas – žemės fonde likusi žemė (todėl kolchozų plotai buvo kur kas didesni nei kad žemės įnešdavo kolchoznikai), gyvuliai, padargai, ypač pastatai. Antra, kolchozams egzistuojant tik ant popieriaus, žmonės gyveno ir dirbo kaip gyvenę, o tai ir leido sukurti iliuziją, kad kolchozuose išgaunami didžiuliai derliai. Pavyzdžiui, 1949 m. kovą LKP CK ir LSSR MS visiems apskričių partijos ir vykdomiesiems komitetams išsiuntė raštus, kuriais informavo, kad „jūsų apskrityje“ pasiruošimas pavasario sėjai vyksta nepatenkinamai – tai atspindėjo sovietinei sistemai būdingą spaudimo didinimą neatsižvelgiant į realią padėtį, bet tuo pačiu ir supratimą, kad kolektyvizacijos pradžioje kolchozai tikrai negali veikti pavyzdinčiai<sup>775</sup>.

Truska išskiria 1953 m., po kurių esą labiausiai išryškėjo neigiami kolektyvizacijos aspektai. Į šiuos metus dėmesį atkreipti vertėtų, tiesa, galbūt dėl kiek kitų priežasčių nei siūlo istorikas. Vienas faktorių, skatinusių dirbti visuomeniniame sektoriuje, buvo represijų baimė: už sistemingą nėjimą dirbti grėsė būti prilygintam sabotažnikui ir susilaukti represijų: Anušausko pateikiamais duomenimis, 1951 m. iš 4215 tremtinių šeimų net 2258 buvo jau įstojusios į kolchozus<sup>776</sup>. Tačiau sistemai atsisakius teroro, priežasčių eiti į kolchozus buvo kur kas mažiau. Nors istoriografijoje 1954–1956 m. krizės – didžiausio LSSR agrarinio sektoriaus nuosmukio – priežastys dažniausiai siejamos su sisteminėmis kolchozų problemomis ir nepalankiomis meteorologinėmis sąlygomis, galbūt galima kelti hipotezę, kad prie šios krizės bent iš dalies prisidėjo Stalino mirties ir masinio teroro atsisakymas? Laukaitytės tyrimai rodo, kad net kolektyvizuoto kaimo gyventojai buvo pakankamai aktyvūs, priešingai nei kartais įsivaizduojama vertinant tik pasipriešinimo istorijos kontekste, ir rūpinosi savo gerovės perspektyva. Laukaitytės teigimu, 1955 m. KGB fiksavo karą tarp SSRS ir Vakarų valstybių pranašaujančius gandus 81 iš 87 Lietuvos rajonų, juos platino ir režimui palankūs žmonės, įskaitant ir kolchozų pirmininkus, kai kuriuose kolchozuose netgi imta ruošti netrukus vyksiančiam kolchozų panaikinimui

---

<sup>775</sup> LSSR MS ir LKP CK raštas visiems apskričių vykdomiesiems ir partijos komitetams, 1949 m. kovas, in: LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 1347, l. 190–191.

<sup>776</sup> Anušauskas, *Teroras*, p. 209.

ir gyvulių išsidalijimui, raginta sabotuoti darbą kolchozuose<sup>777</sup>. 1956 m. į LSSR MS atsiųstas bemaž 400 kolchoznikų skundas, reikalauja nedelsiant panaikinti kolchozus: „Kaip parodė daugiametė praktika, mūsų gyvenimas kolūkiuose diena iš dienos eina ir atrodo eis tolyn, blogiau ir blogiau. Kaip mes besistengiame, kaip bedirbame, bet vis labiau smunka žemės ūkis, o kartu ir mūsų pragyvenimo lygis. Dabar mūsų gyvenimas nusmuko iki tokio taško, kad niekaip nebeįmanoma gyventi. Mes dabar gyvename blogiau negu buožinio išnaudojimo laikais“<sup>778</sup>. Interpretuoti šias kaimo bruzdėjimo apraiškas galima įvairiai, tačiau pati valia veikti, kovoti už savo gerovę (tegul ir nekeliant politinių reikalavimų), iš sovietizuojamo kaimo tuo metu niekur nedingo. Sovietų valdžia kaime net ir po kolektyvizacijos buvo pakankamai silpna, o esant visuotiniam nusivylimui kolchozais, daryti įtaką kaimo žmonių kasdieniam elgesiui buvo sunku – tai atsispindėjo ir darbo santykiuose.

Už nėjimą į darbą būdavo nubraukiami darbadieniai, mažinamas privataus sklypo dydis, grėsė būti išmestam iš kolchozo, net būti perduotam (liaudies) teismui, tačiau po Stalino mirties nepanašu, kad be darbadienių nurašymo dažnai būdavo griebiamasi kitų represyvių priemonių. Nors sovietiniuose atsiminimuose ir grožinėje literatūroje „sūnų paklydėlių“, išeinančių (išmestų) iš kolchozo, o vėliau suprantančių savo klaidą ir bandančių grįžti motyvas kartotas nuolat, kaip savotiškas archetipas<sup>779</sup>, tačiau kituose šaltiniuose atvejai, kad kolchoznikai būtų išmetami, pasitaiko retai. Galima spekuliuoti, kokios to priežastys: viena vertus, tai nebuvo tokio masto bausmė, kuri sukeltų didžiulę baimę; potencialiai tokie žmonės vis tiek yra darbo jėga, kurios sovietiniame kaime nuolat trūko ir tekdavo spręsti pasitelkiant pašalinius žmones, ypač studentus. Svarbu galėjo būti ir tai, kad reformos tikslas buvo suvaryti žmones į kolchozus, o ne pradėti vėliau juos paleidinėti. Galbūt net galima numanyti, kad nespėjus susiformuoti *kolūkio* identitetui, žmonės nelabai ir suprato, ką ir kodėl reiktų išmetinėti ir kokios būtų to pasekmės – o ką čia prasidėti su valdiška biurokratija? Sovietinis režimas čia demonstravo ir sau būdingą šališkumą: apsieinant be didesnių skandalų net iš pareigų šalinami pareigūnai kolchozų viduje dažnai buvo tiesiog perkelti į kitas atsakingas pareigas, o kristi žemiau kolchozniko sovietinėje sistemoje vis tiek praktiškai nebuvo kur.

---

<sup>777</sup> Laukaitytė, „Pavasari Lietuva bus išvaduota iš bolševikų jungo“: 1955 metų pavasaris“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2020, nr. 7, p. 15–21.

<sup>778</sup> Laukaitytė, „Reikalas gali baigtis ginkluotu perversmu“: pareiškimai Lietuvos SSR Ministrų Tarybai dėl kolektyvizacijos“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2021, nr. 2, p. 161.

<sup>779</sup> Pvz., Kondratas, *Tolimos pabarės*, p. 186–191.

Kitaip tariant, priversti kaimo žmonės eiti į darbą, kurį tiek amžininkai, tiek mokslininkai lygina su baudžiavos sąlygomis, sovietinė sistema, ypač atsisakiusi teroro, tiesiog nebesugebėjo. Nenoras dirbti yra nuolat atsikartojanti problema tiek kolchozų dokumentuose, tiek ir kituose šaltiniuose: metai iš metų, posėdis po posėdžio, skūstasi, kad kolchoznikai vėlai (po pietų) išeina į darbą, jei išvis išeina<sup>780</sup>. Nors sovietinė istoriografija neišvengiamai siejo kolektyvizaciją su šviesaus rytojaus sukūrimu ir pastatymu, tačiau sovietiniams istorikams, rašantiems septintame ar aštuntame dešimtmetyje tuo pačiu reikėjo paaiškinti, kodėl praėjus dešimtmečiams nuo kolektyvizacijos, žemės ūkio rezultatai buvo prasti. Todėl sovietinėje istoriografijoje nuolat kartota kone kapitalistinė mantra, kad pirmaisiais metais po kolektyvizacijos kolchozų raidai trukdė nepakankamas kolchoznikų suinteresuotumo visuomeninės gamybos rezultatais įvertinimas<sup>781</sup>, daug kalbėta apie priemones pagerinti „kolūkiečių materialinį suinteresuotumą“<sup>782</sup>. Kitaip tariant, problema buvo tai, kad žmonės už *darbą* negaudavo pakankamo *atlygio* ir turėjo kur kas patrauklesnę alternatyvą – dirbti privačiuose sklypuose, konkrečiau – rūpintis gyvuliais.

Truskos pateikiamais duomenimis, 1949–1960 m. už darbadienį vidutiniškai buvo išduodama apie 1,8 kg grūdų ir 0,14 rb. Išdirbio normos kažkiek svyrudavo, bet iš esmės siekdavo 200–250 darbadienių vyrams per metus, moterims ši riba buvo kiek žemesnė, apie 150–200. Tad metinė dirbančio kolchozniko alga iš visuomeninio ūkio alga šešto dešimtmečio pabaigoje vertinant optimistiškai ir tik matematiškai galėjo siekti 400–450 kg grūdų ir 35 rublius; taip pat keletas sunkiau šaltiniuose atsispindinčių priedų, kaip, pavyzdžiui, leidimas nusišienauti dalį pievų pašarui, galimybė naudotis kolchozo inventoriu asmeninėms reikmėms. Algirdas Jakubčionis pateikia kur kas niuresnį vertinimą: 10 rublių ir 100 kg grūdų<sup>783</sup>; Zundės skaičiavimais, pavyzdžiui, 1958 m. – 68,4 rb. ir 452 kg grūdų. Kontekstui įvertinti Zundė

---

<sup>780</sup> Šarmaičio pranešimas Sniečkui apie apsilankymą Kaišiadorių rajono kolūkiuose, 1951-05-08, in: LYA, f. 16895, ap. 2, b. 360, l. 25; LKP CK Biuro nutarimo projektas „Dėl Lietuvos KP Jiezo rajono komiteto vadovavimo pavasario sėjai“, 1955-05-13, in: LYA, f. 1771, ap. 149, b. 345, l. 27.

<sup>781</sup> Ефременко, „Создание и развитие общественного хозяйства колхозов Литвы“, p. 103.

<sup>782</sup> Juozas Pričinauskas, *Materialinio suinteresuotumo principo panaudojimas kolūkiuose*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954; *Idem, Materialinio suinteresuotumo kėlimas kolūkiuose*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958; *Dėl kolūkiečių ir MTS mechanizatorių materialinio suinteresuotumo padidavimo kolūkinės gamybos pakėlimu nutarimų rinkinys*, Vilnius: Sovetskaja Litva, 1955.

<sup>783</sup> *Lietuvos valstybės kontrolės istorija*, p. 280.

pateikė ir tuometes kainas: 1 kg. dešros – 2,80 rb., 1 kg. cukraus – 0.83 rb., 1 kg. šok. saldinių – 3,7 rb., rankinė siuvimo mašina – 58,30 rb., vyriškas megztinis – 20 rb., šaldytuvas „Saratov-2“ – 150 rb., motociklas „K-750“ – 980 rb.<sup>784</sup> Tačiau net ir tokia statistika vargu ar gali atspindėti tikrovę, kadangi pasitaikydavo atvejų, kai kolchozai metai iš metų nesugebėdavo kolchozникам sumokėti ne tik pinigais, bet ir natūra – už darbą kolchozo visuomeniniame ūkyje nebūdavo gaunama nieko, o patys kolchozai prasiskolino ne tik valstybei, bet ir kolchozникам. Darbas visuomeniniame sektoriuje neapsimokėjo, todėl žmonėms beliko gręžtis į privatų sektorių – sovietinė sistema agrariniame sektoriuje nesugebėjo (nedrįso) panaikinti privatinės nuosavybės.

Net oficialus istorijos mokymas sovietmečiu pripažino, kad iškart po kolektyvizacijos 1952–1956 m. privačiame sklype kolchoznikas susigeneruodavo apie 73 proc. uždarbio<sup>785</sup>, ši dalis ėmė mažėti tik nuo 1957 m., tačiau tyrinėjamo laikotarpio pabaigoje vis dar siekė 61,9 proc<sup>786</sup>. Tai reiškia, kad ir po kolektyvizacijos pabaigos, ir po Malenkovo bei Chruščiovo reformų, gerokai pagerinusių kolchozų ekonominę padėtį<sup>787</sup>, net Brežnevo valdymo pradžioje kur kas labiau apsimokėjo leisti laiką dirbant individualiai nei kolektyviniame ūkyje. Tikėtina, kad tikrovėje statistika dar labiau kryo privataus sklypo naudai, ypač atsižvelgiant į tai, kad tokią statistiką apskaičiuoti atrodo pakankamai sudėtinga, pvz., kaip apskaityti ir įtraukti kolchoznikų pajamas turguje?

Formavosi dar vienas ydingas ratas: kolchozų valdybos būdavo spaudžiamos išgauti kuo didesnius derlius iš visuomeninio ūkio, todėl reikėjo spausti kolchoznikus, kad šie kuo daugiau laiko praleistų visuomeniniame ūkyje, tačiau šiems dirbti kolchoze neapsimokėjo, jie leido laiką savo sklypuose, o kolchozų derliai mažėjo, tuo pačiu krito ir atlygis. Nenuostabu, kad daugelis stengdavosi įvairiais būdais susiorganizuoti kuo didesnę pasodybinį sklypą, kai kuriais atvejais siekusį net keletą hektarų, kartais dosnesnis pirmininkas pasistengdavo tokią sistemą įtvirtinti visame kolchoze ar apsimesdavo, kad tikrosios situacijos nežino<sup>788</sup>. Net pagalbiniai

---

<sup>784</sup> Zundė, „Valstiečių atlyginimas okupuotoje Lietuvoje“, in: *Aidai*, 1962, nr. 2, p. 63–64.

<sup>785</sup> *Tarybų Lietuvos valstietija*, p. 157.

<sup>786</sup> Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 199.

<sup>787</sup> Streikus, „Politinės ir ekonominės raidos bruožai Lietuvoje 1953–1955 m.“, in: *Darbai*, 1996, Nr. 2, p. 68–84

<sup>788</sup> LKP CK biuro nutarimo projektas „Dėl Lietuvos KP Zarasų rajono komiteto darbo“, 1955-01-10, in: LYA, f. 1771, ap. 149, b. 314, l. 287; Anykščių rajono KP sekretoriui drg. Lukaševičiui nuo Masionio Jono, gyv. Mičiurino v. kolūkyje, pareiškimas, 1957-11-25, in: LYA, f. 1771, ap. 188, b. 21, l. 22.

kolchozinių sklypai iki 1958 m. buvo apkrauti prievolėmis, be to, Stalino valdymo metais sistema skeptiškai žiūrėjo į darbą asmeniniuose sklypuose: neleidavo naudotis kolchozo arkliais ir mašinomis asmeninėms reikmėms. Tai reiškė, kad žmonės, neturėdami instrumentų apdirbti savo ūkelį, vis daugiau laiko praleisdavo jame dirbdami rankomis, atitinkamai mažiau laiko likdavo darbui visuomeniniame ūkyje, o lažui į kolchozą darbadienių surinkti buvo siunčiami vyresni vaikai. Ši tendencija erzino kitas sovietines institucijas, pavyzdžiui, besirūpinusias vaikų švietimu. 1962 m. birželį Vilniuje įvyko Rajoninių komisijų nepilnamečių reikalams pirmininkų suvažiavimas, kuriame kalbėta apie tai, kad apie 7000 paauglių nelanko mokyklų, kad tėvai neleidžia, nes jie turi „padėti tėvams, piemenaut, prižiūrėti vaikus, dirba namuose ar kolūkyje“<sup>789</sup>.

Nors šios tendencijos, panašu, atspindi sisteminės, visam socialistiniam blokui būdingas problemas, tačiau Lietuva, kaip pastebi Vaskela, buvo įpuolusi į dar didesnę krizę nei Latvija ar Estija<sup>790</sup>. Dėl to Lietuvoje atsikartojo XIX–XX a. sandūroje pastebimos sezoninės migracijos į kaimynines šalis tendencijos: pavyzdžiui, Skaudvilės rajono vykdomasis komitetas 1953 m. vasarą skundėsi Sniečkui, kad nežinomi asmenys iš Kaliningrado srities pusiau nelegaliai verbavo rajono kolchozistus darbui Kaliningrado sovchozuose ir naktimis juos išsiveždavo automašinomis; tokiais būdais iš rajono buvo išvežti apie 30 kolchozistų, o tai žlugdė derliaus nuėmimo darbus<sup>791</sup>. Dar didesnio masto kolchozistų verbavimas vyko iš Latvijos, kur sezoniniams arba nuolatiniais darbams vien 1954 m. duomenimis iš šiaurinių Lietuvos Biržų, Skuodo, Mažeikių, Obelių ir Linkuvos rajonų be kolchozų leidimų pavyko privilioti daugiau nei 848 žmones, iš kurių beveik pusė buvo iš Skuodo rajono<sup>792</sup>. Šios situacijos detalesnę analizę pasienio kolchozuose ir rajonuose galėtų virsti pakankamai įdomiu mikrotyrimu, nes Vasinauskas mini, kad 1971 m. Latvijoje dirbo daug žemės ūkio darbininkų iš Lietuvos ir Baltarusijos<sup>793</sup>.

Svarbu paminėti ir tai, kad religijos iš kaimo gyvenimo išstumti nesisekė, todėl darbo kalendorius sunkiai derėjo su religiniu. Pavyzdžiui, 1954

---

<sup>789</sup> Rajoninių komisijų nepilnamečių reikalams pirmininkų pasitarimo-seminaro Ministrų Tarybos posėdžių salėje protokolai, 1962-06-08, in: LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 5871, l. 12. Už šią nuorodą esu dėkingas kolegei Ievai Balčiūnei.

<sup>790</sup> Gediminas Vaskela, „Lietuvos ūkis TSRS ir Rytų Pabaltijyje XX amžiaus 5–6 dešimtmečiais“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje*, p. 228.

<sup>791</sup> Skaudvilės rajono DŽDS VK raštas Sniečkui, 1953-07-31, in: LYA, f. 1771, ap. 135, b. 4, l. 68.

<sup>792</sup> LKP CK Žemės ūkio skyriaus pirmininko pavaduotojo Juozapavičiaus pažyma, 1954 m. spalio, in: LYA, f. 1771, ap. 152, b. 4, l. 71.

<sup>793</sup> Petras Vasinauskas, „Kaimas mūsų mielas“, in: *Pergalė*, 1971, p. 101.

m. gegužę–1956 m. lapkritį vestame Guzevičiaus darbo dienoraštyje (vieninteliam kolchozniko dienoraštyje, kurį pavyko rasti) nėra jokios refleksijos, tik per dieną nuveiktų darbų suvestinė. Tačiau matyti, kad pagrindinių religinių švenčių metu įrašai lieka arba tušti, arba net įvardijama, kad nedirbama dėl religinių motyvų. Pavyzdžiui, visą 1954 lapkričio 1 d. įrašą sudaro trys žodžiai: „Visu šventė šendieį“<sup>794</sup>; panašu, kad svarbą išlaikė ir tos šventės, kurių reikšmė šiandien gerokai sumenkusi, pvz., 1954 gruodžio 8 d. įrašas skelbė: „Šendei šventė visi nedirba“ (Nekaltas Prasidėjimas, tarpukario Lietuvoje – nedarbo diena), tas pats kartojosi ir 1955 m. Įtakos tam galėjo turėtų ir lokali kulto reikšmė: Guzevičius priklausė Kazliškio švč. Mergelės Marijos parapijai. Tiesa, sovietiniai ritualai į asmeninę erdvę jau buvo įsiveržę, mat 1954 gruodžio 12 d. Guzevičius rašė: „Ėjom visi kaip vienas balsuot“.

Nors vėlyvuojų sovietmečiu LSSR žemės ūkis tapo stipriu ar netgi pavyzdiniu SSRS kontekste<sup>795</sup>, tačiau tyrinėjamu laikotarpiu LSSR žemės ūkis buvo atsiliekantis. Net pradėjus augti algoms iš visuomeninio sektoriaus nuo 1957 m., šis augimas buvo netolygus, 1960–62 m. laikotarpiu pajamos net krito. Tamošiūno pateikiamais duomenimis, šiuo laikotarpiu pagal vidutinį darbo dienos apmokėjimą kolchozuose LSSR užėmė tik 14 vietą tarp 15 SSRS respublikų<sup>796</sup>.

#### 4.4.2. Moterų padėtis kolchozuose

Apie moterų padėtį sovietmečiu, įvykusias ar neįvykusias seksualines revoliucijas ar seksualinius pilietinius karus, įskaitant ir Lietuvą, rašoma vis daugiau<sup>797</sup>, tačiau tyrimuose labai retai bandoma užklysti į sovietinį kaimą. Šis poskyris į visapusišką analizę nepretenduoja, o tik bando aktualizuoti istoriografijoje įprastais tapusius klausimus sovietinio kaimo erdvėje.

Kolchozai taip pat buvo priskiriami sričiai, kurioje turėjo įvykti (sovietinė) moterų emancipacija: jos galėjo užimti vadovaujančius postus, tapti traktoristėmis, lig tol pratylėjusios patriarchalinėje visuomenėje pagaliau kolchozo susirinkime ištarti: „Prašau žodžio“<sup>798</sup>. Tačiau tikrovėje pokyčiai

---

<sup>794</sup> Čia ir toliau žr. Juozo Guzevičiaus dienoraštis, in: Laisvės kovų istorijos muziejus Obeliuose.

<sup>795</sup> Žr. Streikus, „Sovietinis kaimas ir erdvės užvaldymas“, p. 109.

<sup>796</sup> Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 208.

<sup>797</sup> Paskutinis didelis tyrimas – Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2022.

<sup>798</sup> Marcinkevičius, „Prašau žodžio“.

buvo labai lėti, o ir pati sovietinė sistema sudarė kliūčių šiai emancipacijai vykti.

Lietuvoje atsikartojo SSRS ir kitur vyravusi tendencija, kad būtent moterų priešinimasis kolektyvizacijai buvo stiprus ir aktyvus, kartais gerokai aktyvesnis už vyrų<sup>799</sup>. Kalbėdamas apie „reakciją“ į kolektyvizaciją SSRS, viename SSKP CK plenumų Kaganovičius kaip tik išskyrė moterų vaidmenį<sup>800</sup>. Violos pateikiamais duomenimis, vien 1930 m. SSRS fiksuota 13754 masinio nepaklusnumo atvejų susijusių su kolektyvizacija, iš jų 3712 surengė moterys<sup>801</sup>. Panašūs moterų pasipriešinimai fiksuoti ir Lenkijoje, Vengrijoje<sup>802</sup>, Bulgarijoje<sup>803</sup>, Rumunijoje<sup>804</sup>. Moterų priešinimuisi kolektyvizacijai priskiriamos įvairios daugiau simbolinės reikšmės turėjusios akcijos, kaip, pavyzdžiui, Lenkijoje moterys dažnai laukuose rengdavo savotiškas religines procesijas, giedodavo giesmes laukuose, nešdamos šventųjų paveikslus ir guldavosi po traktoriais, neleisdamos šiems dirbti<sup>805</sup>. Lietuvoje pasitaikydavo ir moterų smurto protrūkių, pavyzdžiui, viename kaime moterys sumušė kolchozo buhalterę, neleidusią atsiimti paduotų prašymų stoti į kolchozą<sup>806</sup>. Aktyvesnis moterų priešinimasis kolektyvizacijai aiškinamas dvejopai: pirma, tikėtasi, kad moterys mažiau rizikuoja susilaukti represijų už išsišokimus nei vyrai, antra: būtent vyrai dažniau pasitraukdavo iš kaimų ieškodami galimybių užsidirbti kitur, todėl moterys likdavo prižiūrėti ūkio<sup>807</sup>; Lietuvoje svarbus faktorius galėjo būti tai, kad vyrai sudarė didžiąją dalį partizanų pasipriešinimo.

Violos teigimu, sovietinė sistema į moteris žiūrėjo tarsi į nesuvaldomą vaiką – viena vertus, nusižengusias nubausti reikia, tačiau tuo pačiu, būdamos

---

<sup>799</sup> Macevičius atsiminimuose akcentuoja, kad vykstant sovietinei žemės reformai, „atslinkdavo ir buožės, dažniausiai jų žmonos, skūstis „neteisingai“ apskaičiuotomis prievolėmis, mokesčiais ar privalomomis miško paruošomis“, žr. Macevičius, *Ilgai brandintas grūdas*, Vilnius: Vaga, 1964, p. 230.

<sup>800</sup> Viola, „Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization“, in: *The Russian Review*, Jan., 1986, Vol. 45, No. 1 (Jan., 1986), p. 26.

<sup>801</sup> Viola, „Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities“, in: *Collectivization of Agriculture in Eastern Europe*, p. 17.

<sup>802</sup> József Kovács, „The Forced Collectivization of Agriculture in Hungary, 1948–1961“, in: *ibid.*, p. 231.

<sup>803</sup> Mihail Gruev, „Collectivization and Social Change in Bulgaria, 1940s – 1950s“, in: *ibid.*, p. 352.

<sup>804</sup> Constantin Iordachi, Dorin Dobrinu, „The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962“, in: *ibid.*, p. 490.

<sup>805</sup> Dariusz Jarosz, „The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes of Defeat“, in: *ibid.*, p. 132–134.

<sup>806</sup> Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS vyriausybės atstovo LSSR ataskaita už 1950 m. liepos mėnesį, in: LCVA, f. R-159, ap. 1, b. 2, l. 66–67.

<sup>807</sup> Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 80.

„tamsiausia kaimo visuomenės dalimi“, kaip kad manė bolševikai, jos yra savotiškai nepakaltinamos. Jeigu vyrų pasipriešinimo veiksams buvo priskiriami „buožių sabotažo“ ir panašūs eufemizmai, tai moterų spyrtojimas dažniausiai aiškintas jų „tamsumu“<sup>808</sup>. Pavyzdžiui, apie MTS sovietmečiu rašęs Giedrius Butkus teigė, kad moterys labiau priešinosi kolektyvizacijai, nes „būdamos labiau atsilikusios politiniu bei kultūriniu atžvilgiu, veikiamos patriarchalinių tradicijų ir katalikų bažnyčios, lėtai jungėsi į naują gyvenimą, nedrąsiai reiškėsi visuomeniniame gyvenime“<sup>809</sup>. Šis vaizdinys patekdavo net į stalininę poeziją: „Į gerovę pakilti turi daug kelių / Tu, pilietė Tarybų šalies. / Kupina gerų norų, idėjų šviesių – / Jokios miglos netemdo minties“<sup>810</sup>. Tas pats pasakota ir etnografinių ekspedicijų metu surinktoje medžiagoje: moterys esą guldavosi prieš traktorius, apmėtydavo traktoristus akmenimis<sup>811</sup>, galima rasti ir analogiškų atvejų valdžios institucijų dokumentuose. Pavyzdžiui, vienoje Jonavos rajono DŽDS sesijoje 1952 m. kalbėta, kad kaimas pasikeitė iš pagrindų: „jau ne tas kaimas kur buvo anksčiau, kad moteris pamato mašiną ir nežinia kiek kartų žegnoja. Dabar žmonės reikalauja kinų, paskaitų, meno saviveiklos ir panašiai“<sup>812</sup>. Tai, žinoma, absurdas: mašinos ir net traktoriai nebuvo nematytas dalykas tarpukario Lietuvoje. Tokia reakcija buvo ne tamsumo išraiška, pamačius ligtol neva nematytą velnio mašiną, o bandymas ginti savo namus tiek iš principo, tiek pragmatiškai: traktorių darbas buvo itin menko lygio, o pravažiuojantis traktorius galėjo gerokai apgadinti aplinką – tvoras, sodus, pasėlius, *etc.*

Sukūrus kolchozus, imta fiksuoti kita problema: paaiškėjo, kad patys kolchozai ne visai sugeba prisitaikyti prie raginimo įtraukti moteris į visuomeninę veiklą. 1951 m. pavasarį Kaišiadorių rajono kolchozuose apsilankęs LKP CK narys Romas Šarmaitis kaip vieną sisteminių problemų kolchozuose įvardijo ignoruojamą moterų darbo jėgą: visame rajone jam neteko sutikti nei vienos moters, einančios brigadininkės ar fermos vedėjos pareigas, o viename kolchoze moterys išvis neturėjo dar nei vieno darbadienio. Paklaustos kodėl, šios esą atsakė, kad jų niekas nekviečia dirbti,

<sup>808</sup> Lynne Viola, Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization, in: *The Russian Review*, Jan., 1986, Vol. 45, No. 1 (Jan., 1986), p. 23–24.

<sup>809</sup> Butkus, *Mašinų-traktorių stotys*, p. 114.

<sup>810</sup> Jonas Krikščiūnas-Jovaras, „Tarybinei moteriai“, in: *Tarybinė lietuvių poezija, 1940–1950*, atsak. redaktorius Albinas Žukauskas, Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1950, p. 106.

<sup>811</sup> „Kolūkinis kaimas, kaimų istorijos, gyvenamieji ir ūkiniai pastatai“. 1959 m. Vilniaus valstybinio Kapsuko vardo universiteto istorinės-etnografinės ekspedicijos dalyvio Liongino Chmieliausko surinktoji medžiaga“, F81-R55, l. 5.

<sup>812</sup> Jonavos rajono DŽDS sesijos protokolas, 1952-01-25, in: KRVA, f. R-86, ap. 1, b. 11, l. 3.

o net kai jos siūlosi, vadovaujantys asmenys atsako, kad „jums darbo nėra“<sup>813</sup>. Išlieka klausimas, kiek nuoširdžios buvo šios Šarmaičio sutiktos kolchozniekės – galbūt eiti dirbti jos tiesiog nenorėjo – bet problema fiksuota ir kituose šaltiniuose.

Panašūs konfliktai kildavo kasdieniame kolchozų lygmenyje, o čia panašu susidurta su tradicinių visuomenių įsivaizdavimu apie tai, kokius darbus turi dirbti vyrai, o kokius – moterys. Tendencijos SSRS aiškiai rodė, kad moterims daugiau buvo priskiriama rūpintis namais, o ne pačiu *darbu*. Užsirašant į kolchozus dažniausiai užtekdamo „šeimos galvos“ parašo, todėl kartais galėjo kilti konfliktų tarp šeimos narių, norinčių stoti į kolchozus ir nenorinčių, šis siužetas plėtotas grožinėje ir kitoje literatūroje, kur dažniausiai nesusipratėlio statusas tekdamo moterims<sup>814</sup>. Galima įžiūrėti ir tradicinių lyčių vaidmenų tąsą – vyras buvo tas, kuris atsakingas už svarbiausius ūkio darbus, o moteriai tekdamo daugiau prižiūrėti namus, ruošti maistą ir pan. Pavyzdžiui, kolchozo susirinkime viena kolchozniekė sukritikavo net apylinkės pirmininką, kad kol ši einanti į darbą, pirmininkas savo žmonai „liepdavo eiti namo, prie kūlimo darbų“<sup>815</sup>. Veikiausiai atitinkamai traktuotas darbo kolchoze statusas: vyras, kaip pagrindinis šeimos asmuo, „stiprioji lytis“, eidavo į darbą nuo viso namų ūkio, tikintis, kad taip apsaugos visą šeimą nuo didesnių problemų ir įtarimų sabotazu – vyro darbas kolchozui lauko darbuose buvo vertingesnis nei moters. Svarbu ir tai, kad darbadienių apskaita dirbant laukuose tiesiogiai priklausė nuo brigadininkų, fermose – nuo fermų vedėjų, kurie, kaip dažnai akcentuojama šaltiniuose, buvo linkę į sisteminių girtavimų<sup>816</sup>. Brigadininkai ir fermų vedėjai tapo tais, su kuriais galima *susitarti* (pvz., prie butelio) – kad jis

---

<sup>813</sup> Šarmaičio pranešimas Sniečkui apie apsilankymą Kaišiadorių rajono kolūkiuose, 1951-05-08, in: LYA, f. 16895, ap. 2, b. 360, p. 27–28.

<sup>814</sup> Plg. Jonas Usačiovas, *Nemunas laužia ledus*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956; Macevičius, *Ilgai brandintas grūdas*, p. 235.

<sup>815</sup> Ukmergės rajono Vidiškių apylinkės „Kalinino“ kolchozo visuotinio susirinkimo protokolas, 1953-02-14, in: VRVA, f. 2, ap. 1, b. 30, l. 104.

<sup>816</sup> Pavyzdžiai iš vieno, Ukmergės rajono Vidiškių apylinkės Kalinino vardo, kolchozo istorijos (VRVA, f. 2, ap. 1). 1952-07-29 valdybos posėdžio protokolas, b. 20, l. 35: „[...] kritikavo fermos vedėją už tai, kad netvarkingai veda fermos darbą, girtuokliauja, pamelžtas pienas stovi saulėje beveik visą dieną, girtas neprižiūri gyvulių, trukdo darbą melžėjoms, bendrai paėmus fermoje tvarkos nėra“; b. 30, L53, 1953-08-27 valdybos posėdžio protokolas: „Pirmos brigados brigadininkas [...] tankiai darbo metu girtuokliauja“; l. 35–36, 1954-10-04 valdybos posėdžio protokolas: „Brigadininkai [...] kaip pav. [...] po kelias dienas girtuokliauja, nesilaikydamas darbo drausmės, jo pavyzdžiu pasiekė ir kai kurie kolūkiečiai“; b. 87, l. 23, 1960-02-24 visuotinio susirinkimo protokolas: „Laukinyninkystėje labiausiai atsiliekanti brigada yra I-jė, kuriai vadovauja brigadininkas [...], jis pradėjo girtuokliauti, dėl to neteko autoriteto kolūkiečių tarpe“.

į darbo apskaitos knygelę įrašytų didesnį skaičių darbadienių. Viename Jonavos rajono VK posėdyje (tiesa, kalbant apie rajono kultūros-švietimo skyriaus vedėją, bet esmės tai nekeičia) ši problema suformuluota aiškiai: „Reikia atžymėti, kad [...] blogai dirba, nesidomauja savo darbu. Dėl tų pačių kadrių keičia juos, neparengia tinkamus, o kai kur girtuokliauja su jais ir vėliau jie patys sako, kad [jis] nedrįs mane atleisti, nes aš pragėriau su juo 400 rb.“<sup>817</sup>. Kitaip tariant, į darbą visuomeniniame ūkyje buvo galima žiūrėti atlaidžiau, jei susitari su brigadininku. Nors brigadininkai savo ruožtu buvo atsakingi už nuveiktus darbus, tačiau ir jų gerbūviui didesnio pavojaus kolūkių drausminė sistema nekėlė. Tikėtina, kad vyrams užsiimti tokiais ryšiais buvo paprasčiau (ir svarbiau) nei moterims – kaip teigė vienas personažas Vytauto Žalakevičiaus filme *Niekas nenorėjo mirti*: „ne bobiškas reikalas lįsti į politiką, supranti“<sup>818</sup>.

Moterys dažniausiai buvo skiriamos dirbti su gyvuliais, į fermas (melžėjomis), nors daug moterų buvo priskirtos ir laukininkystės brigadoms. Kartais moterys tapdavo ir valdybų narėmis, tačiau kilti karjeros laiptais aukščiau buvo sudėtinga: sovietinėje istoriografijoje pateikiamais duomenimis, 1952 m. moterys pirmininkavo tik 50 kolchozų, dar 52ėjo pirmininkų pavaduotojų pareigas, į kolchozų valdybas buvo išrinktos 1925 moterys<sup>819</sup>. Kiek vėliau, 1957 m. iš 1971 kolchozų LSSR tik 34 (1,7 proc.) vadovavo moterys (žr. 4. 2. 2. skyrių). Iš šaltinių kartais atrodo, kad kolchozams apskritai būdavo sunku rasti pastovaus darbo moterims – net su darbo jėgos trūkumu nuolat susiduriantys kolchozai tiesiog nerasdavo kaip jas pastoviai įdarbinti ne sėjos ir ne derliaus ėmimo metu<sup>820</sup>. Kita vertus, gali būti, kad tai šaltinių kuriama migla: mėginta visuotinę nėjimo dirbti problemą paversti kiek mažiau visuotine, t. y., tik moterų problema.

1937 m. atliktas tyrimas SSRS (t. y., dar prieš karo sukelsimą vyrų deficitą) rodė, kad per metus moterys 24,1 proc. darbo laiko (620 val.) praleidžia privačiuose sklypuose, kai analogiškas vyrų rodiklis siekė tik 5,7 proc. (153 val.). Konkretūs duomenys atrodo labai abejotini nematant jų išgavimo metodologijos, abejonių kelia pernelyg aukštas darbo visuomeniniame ūkyje procentas (vyrų atveju – 58,9 proc., moterų – 35,3

---

<sup>817</sup> Jonavos rajono DŽDS sesijos protokolas, 1952-01-25, in: KRVA, f. R-86, ap. 1, b. 11, l. 5.

<sup>818</sup> Vaidybinis filmas „Niekas nenorėjo mirti“, rež. Vytautas Žalakevičius, 1965, in: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/21381/vaidybinis-filmas-niekas-nenorejo-mirti-is-kino-juostos> [tikrinta 2023-06-25].

<sup>819</sup> Butkus, *Mašinų-traktorių stotys*, p. 114.

<sup>820</sup> Tą pripažino ir sovietinė istoriografija, žr. Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 200.

proc.)<sup>821</sup>. Palyginimui, aštuntame dešimtmetyje SSRS atlikti sociologiniai tyrimai rodė, kad apie pusė kolchozinių darbui individualiuose sklypuose skiria 8 ir daugiau valandų per dieną<sup>822</sup>. Analogiška situacija fiksuota ir Lietuvoje, dokumentuose išskiriama, kad ypač moterys neina dirbti visuomeniniame sektoriuje, o pasitenkina darbu sklypuose<sup>823</sup>. Tamošiūno pateikiamais duomenimis, 1964 m. kolchozinkai tik 56 proc. viso darbo laiko praleisdavo dirbdami visuomeniniame ūkyje, o 39,1 proc. – pagalbiniame. Vyrai visuomeniniame ūkyje praleisdavo 72–77 proc. laiko, o moterys – 42–45 proc., likusį laiką skirdamos darbui pagalbiniuose ūkiuose<sup>824</sup>.

Iš šių šaltinių atrodytų (šioje temoje ypač praverstų interviu medžiaga), kad moterys iš tiesų vengdavo eiti dirbti į kolchozą. Tačiau visiškai įmanoma, kad jų (ir vaikų) darbadieniai tiesiog buvo užrašomi vyrams, kadangi pastarųjų išdirbio normos buvo didesnės ir svarbesnės – vyras sovietiniame kaime vis tiek buvo „šeimos galva“, atsakingas už tai, kad šeima būtų pavyzdiniais kolūkiečiais. Kaip bebūtų, moterų emancipacija, kaip ir daug kur kitur sovietmečiu, kolchozuose buvo dirbtina – jos vis dar laikytos visų pirma buities, namų erdvės veikėjomis, o ne visaverte *darbo* santykių dalimi.

---

<sup>821</sup> *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, edited by R. W. Davies, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1994, p. 129.

<sup>822</sup> Kačiuška, „Nuosavybės santykių modelis sovietiniame Lietuvos kaime“, p. 108.

<sup>823</sup> P.vz.: Ukmergės rajono Vidiškių apylinkės VK sprendimas „Dėl „Kalinino“ kolūkio pirmininko drg. Vilčinsko darbo pavasario sėjos eigoje“, 1951-04-24, in: VRVA, f. 2, ap. 1, b. 2, l. 2; Ukmergės rajono Kurėnų apylinkės „Kalinino“ kolchozo valdybos susirinkimo protokolas, 1963-11-06: „Moterys labai mažai eina į darbą, jeigu vieną dieną išeina, tai paskui 3 dienas neina. Kaip pav. Zablockienė pamačiusi brigadininką ateinantį į darbą prašyti, tai jinai pasislepia, o kai reikia pasiimti atlyginimą už darbadienius, tai jinai dejuoja kad brigadininkas neužrašo darbadienių“, in: VRVA, f. 2, ap. 1, b. 113, l. 101–102; Kauno rajono Muniškių apylinkės „Raudonosios pašvaistės“ kolchozo valdybos susirinkimo protokolas, 1955-05-31, in: KRVA, f. R-49, ap. 1, b. 43, l. 16.

<sup>824</sup> Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 200.

## 5. KAS YRA KOLCHOŽŲ VISUOMENĖ?

Tyrimo pabaigai ir apibendrinimui derėtų pamėginti apibrėžti kolchožų visuomenės konstrukta, pasiūlytą disertacijos pavadinime. Žvelgiant iš šiandienos perspektyvos, kolchožų visuomenė – išnykęs istorinis reiškiny, apie kurį liudija tik fragmentiškos nuotrupos istoriniuose šaltiniuose. Šia prasme kolchožų visuomenė panaši į mamutus ir drontus, bet ne dinozaurus, nes su pastaraisiais žmonėms susidurti neteko. Išnykusi kolchožų visuomenė ne tik tikrovėje, bet praktiškai ir istoriografijoje (ypač Lietuvos), kadangi jai priskiriamos arba pirmtakės – tarpukario kaimo visuomenės, arba pasekėjos – kolūkių visuomenės – savybės, o tarpinės būklės egzistavimas dažnai pražiūrimas.

Kolchožų visuomenę sukurti nebuvo numatyta nei viename bolševikų plane, tačiau drauge ji tapo natūralia bandymų šiuos planus realizuoti pasekme. Jos atsiradimą nulėmė sovietų valdžios Lietuvoje silpnumas ir dar kolektyvizacijos pradžioje leisti ideologiniai kompromisai, leidę išlaikyti didelę privataus sektoriaus svarbą ir po reformos įvykdymo. Tiriant šį objektą buvo vis aiškiau matyti, kad pasiekti kaimą sovietiniam režimui sekėsi sunkiai ne tik pirmaisiais pokario metais: užgniaužus partizanų pasipriešinimą ir sukūrus institucinį kolchožų tinklą, buvo pasiektas kaimo paklusimo *minimumas*, kuris tenkino abi puses. Jeigu kolektyvizacijai įvykdyti ir sovietų valdžiai įsitvirtinti kaime reikėjo milžiniškų ekonominių išteklių (vien įvertinant, koku mastu organizuoti ir įvykdyti buvo masiniai trėmimai), tai stabilizavusis padėčiai 1951–53 m., į kaimą imta žiūrėti kur kas pragmatiškiau, o pagrindiniai ekonominiai pajėgumai mesti į miestus. Kaip teigia Streikus, sovietinės propagandos sklaidai reikalinga infrastruktūra kaimą pasiekė žymiai vėliau nei miestus: 1959 m. duomenimis tik ketvirtadalis kolchozinių kiemų turėjo radijo imtuvus arba laidinio radijo taškus, ką ir bekalbėti apie televizorius<sup>825</sup>. Sistema buvo sukurta, kolektyvizacija įvykdyta, tačiau net ir tokiomis sąlygomis žmonės galėjo daugiau ar mažiau gyventi savo ritmu, nes priversti juos *veikti* taip, kaip buvo *planuota*, režimas, atsisakęs teroro, nebeturėjo instrumentų – tai geriausiai atspindi nuolat aptariamuoju laikotarpiu šaltiniuose akcentuota problema, kad žmonės dirbti į kolchozus arba išvis neateidavo, arba geriausiu atveju – nuo pietų.

Todėl šiame kontekste abejotina, ar kolektyvizacija taip lengvai suardė kaimo (ir partizanų) telūriškumą, ryšį su gimtosiomis vietomis, žeme, kaip kad teigia Violeta Davoliūtė ar kartais inertiškai konstatuojama literatūroje apie

---

<sup>825</sup> Streikus, „Sovietinis kaimas ir erdvės užvaldymas“, p. 110.

partizanų karą<sup>826</sup> (taip iš esmės netgi perimamas sovietinis kolektyvizacijos vertinimas: ištisai kolektyvizavus žemės ūkį, buvo likviduoti buožės ir galutinai sutriuškintas nacionalistinis pagrindis). Iš žmonių buvo atimta didelė dalis, bet vis dėlto ne visa žemė, dažnu atveju jie išsaugojo savo trobesius, vienkiemius, o senąsias žemių ribas atsiminė ir įvairiais būdais žymėjo, pvz., akmenimis. Vienkiemių sistema, nors dar 1952 m. Sniečkaus viešai užsipulta ir pradėta ardyti<sup>827</sup>, visgi nebuvo sunaikinta – iki 1967 m. likviduota tik iki 15 tūkst. vienkiemių<sup>828</sup>, o masinė melioracija prasidėjo tik 1965 m. Daugelis žmonių tebegyveno savo, Prano Vaičiūčio terminais kalbant, „bakūžėse samanotose“, kartais – naujai sovietmečiu pastatytose medinėse trobose – mūras ir betonas į šios visuomenės erdvę atėjo lėtai, dažniausiai – per fermų ir kolchozų valdybų pastatus ir šen bei ten dygusius stalininius keturbučius<sup>829</sup>. Telūriškumas buvo suardytas vėliau, per maždaug dešimtmetį nuo 1966–67 m., vykdant melioraciją, naikinant vienkiemius ir perkeldant gyventojus į naujas gyvenvietes – bet tuo laiku kūrėsi jau *kolūkių* visuomenė<sup>830</sup>. Per visą aptariamąjį laikotarpį statybos kaime vyko labai ekstensyviai, nors ir nuo pat kolektyvizacijos pradžios kolchozuose nuolat tekdavo svarstyti apie kolūkinių gyvenviečių kūrimą. Net gyvulininkystei pakankamos infrastruktūros parūpinti nepavyko: sovietinėje istoriografijoje pateikiamais duomenimis, dar 1965 m. apie 186 tūkst. kolchozams priklausiusių galvijų buvo laikomi laikinose ir atsitiktinai pritaikytose patalpose, dar apie 10 tūkst. – netinkamuose eksploatuoti nedideliuose kolchozinių tvartuose, o trečdaliui galvijų kolchozų ir sovchozų fermose vanduo nebuvo teikiamas mechanizuotai<sup>831</sup>.

Tačiau klaidinga būtų manyti, kad ši visuomenė dar buvo panaši į tarpukarinę, nors panašumų būta: tai buvo vis dar tikinti visuomenė, kurios sovietinės ateizacijos kampanijos ryškiau transformuoti nespėjo. Šarmaitis dar

---

<sup>826</sup> Violeta Davoliūtė, *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*, London, New York: Routledge, 2013, p. 50.

<sup>827</sup> Izidorius Butkevičius, *Lietuvos socialistinio kaimo gyvenviečių formavimasis*, Vilnius: Mokslas, 1980, p. 14.

<sup>828</sup> Vytautas Rupas, Stasys Vaitekūnas, *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės*, Vilnius: Mintis, 1980, p. 148. Tiesa, Vytautas Tininis šį skaičių dėl nelabai aiškių priežasčių (jokia nuoroda į šaltinį tekste neduodama) išpūtė iki 62 000, žr. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, p. 109. Per Tininį šie skaičiai patenka ir į naujausius istorijos tyrimus, žr. Marija Drėmaitė, *Baltic Modernism: Architecture and Housing in Soviet Lithuania*, Berlin: DOM publishers, 2017, p. 116–118.

<sup>829</sup> Izidorius Butkevičius, *Lietuvos socialistinio kaimo gyvenviečių formavimasis*, Vilnius: Mokslas, 1980, p. 14

<sup>830</sup> Streikus, *op. cit.*, p. 110.

<sup>831</sup> Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 165.

1951 m. Sniečkui raportavo, kad „nepaisyti kolūkiečių religinių jausmų“ ir leisti jiems dirbti pagalbinuose sklypuose tik šventadieniais, yra neteisinga<sup>832</sup>. Vienintelis tyrimo metu aptiktas tikras kolchozniko Guzevičiaus dienoraštis irgi aiškiai rodo, kad jo kalendorių vis dar aiškiai apsprendžia religinės šventės; kunigas Petras Tarulis atsiminimuose rašė, kaip Ramygalos bažnyčios bokšto remontui reikiamų medžiagų susiremontuoti padėjo vienas įtakingiausių vėlyvojo sovietmečio kolchozo pirmininkų Alfonsas Giedraitis<sup>833</sup>. Kita vertus, religinis gyvenimas kolchozų visuomenėje buvo gerokai apsunkintas: suvisuomeninus arklius gerokai pasunkėjo kunigų judėjimas po parapijas, Martinaitis kaip tik teigia, kad dėl būtinybės apsidirbti pagalbiniame ūkyje jo tėvai vis rečiau sekmadieniais užsukdavo į bažnyčią<sup>834</sup>.

Daugiausiai panašumų tarp šių dviejų visuomenių yra susiję su erdve ir materialine kultūra: į kolchozų visuomenę dar nebuvo atėję atributai, dažniausiai siejami su sovietine gerove – šaldytuvai, dujinės viryklės, automobiliai. Tai reiškia, kad vienas esminių deklaruotų kolektyvizacijos siekių – priartinti kaimą prie miesto – kolchozų visuomenės atveju nebuvo realizuotas, tam prireikė antrinės kolektyvizacijos bangos septintame dešimtmetyje. Vienintelis šių simbolių, pasiekęs kolchozinį kaimą, buvo elektra, tačiau iš pradžių kolchozai spausti statyti neapsimokančias mažas hidroelektrines, nepajėgusias aprūpinti kolchozų pastovia elektra, o ir vėliau šis procesas nevyko be trikdžių. Nors 1964 m. prie elektros tinklų skambiai prijungtas paskutinis Jono Biliūno vardo kolchozas Biržų rajone, tačiau tuo metu elektros energiją turėjo tik apie pusę kaimo gyventojų<sup>835</sup>. Kita vertus, iš egodokumentų matyti, kad būtent šis sovietinės modernizacijos aspektas tikrai darė įspūdį tiek tuometiniams, tiek ir buvusiems (į miestus pasitraukusiems) kaimo gyventojams<sup>836</sup>. Tęstinumas matyti ir vertinant ekonomiškai: šios visuomenės ekonominio veikimo pagrindas buvo individuali, privačiuose sklypuose vykdoma agrarinė veikla: 1956–1965 m. privačiuose sklypuose-pagalbiniuose ūkiuose buvo pagaminama nuo 50 iki 75 proc. visos mėsos produkcijos<sup>837</sup>, o net laikotarpio pabaigoje šie 60 arų sklypai generavo daugiau

---

<sup>832</sup> Šarmaičio pranešimas Sniečkui apie apsilankymą Kaišiadorių rajono kolūkiuose, 1951-05-08, in: LYA, f. 16895, ap. 2, b. 360, l. 28.

<sup>833</sup> Petras Tarulis, *Dalinau savo tiesą*, p. 189.

<sup>834</sup> Martinaitis, *Mes gyvenome*, p. 164.

<sup>835</sup> *Lietuva 1940–1990*, p. 438.

<sup>836</sup> Pranas Bieliauskas, *Dienoraštis*, 1956 m. gruodžio–1957 m. sausio įrašai, p. 678–679; Antanas Terleckas, *25-ieji Lietuvos okupacijos metai: Rezistentų dienoraštis*, Kaunas: Judex, 2006, 1964-02-28 įrašas, p. 31; Dalia Grinkevičiūtė, *Lietuviai prie Laptevų jūros*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015, p. 202

<sup>837</sup> *Lietuva 1940–1990*, p. 438.

nei 60 proc. kolchozinių pajamų<sup>838</sup>. Sovietinis „gerovės valstybės“ paketas labiau siekti šią visuomenę ėmė tik laikotarpio pabaigoje: tik nuo 1960 m. Lietuvoje imta atsisakinėti darbadienių ir mokėti piniginis atlyginimas už darbą kolchoze, tačiau tik nedidelė dalis kolchozų galėjo sau tai leisti (1960 m. – vos 60)<sup>839</sup>; tik 1964 – 65 m. SSRS kolchozникам suteiktos pensijos – praėjus beveik dešimtmečiui nuo pensijų darbininkams paskelbimo<sup>840</sup>.

Tačiau žmonių santykių, *visuomenės* prasme panašumo buvo likę labai nedaug, o pagrindinė to priežastis – meistriškai sovietinio režimo vykdytas visuomenės ardymas: fizinis, mentalinis, kultūrinis. Bolševikai primetė kaimui klasinį pasaulėvaizdį, pagal kurį ėmė jį pertvarkyti: nuo pat 1940 m. birželio kalbėta apie tai, kad vieni žmonės – bežemiai, mažžemiai, darbininkai – yra savaime vertingi, kiti – pasiturintys, kultūrinis, ekonominis, politinis elitas – savaime nevertingi, dėl to izoliuoti ar net naikinti. Galima būtų spekuliuoti, kiek ši radikali bolševikinio mąstymo schema buvo kaimo gyventojų priimta, tačiau visuomenės nykimo apraiškos vis materializuodavosi tikrovėje: tiek kai nuo valdžios apsvaigę valdžios tarnautojai imdavo siautėti žemės reformos metu, tiek 1941 m. sukilimo metu, tiek Holokausto metu, pokario metais. Iki šiol darbe neaptarta viena šio *ardymo* pasekmė pasirodė jau po Stalino mirties – į Lietuvą grįžtant tremtiniais, kurių dažnu atveju čia likusi kolchozų visuomenė (ir toli gražu ne tik prisiregistruoti neleidę sovietinės valdžios pareigūnai), nelaukė<sup>841</sup>. Likviduotas „buožių“ sluoksnis, jo tapatybė ir savimonė vėl atsirado. Šios interakcijos rodo, kad visuomenės ardymo procesas pavyko – ne taip, kaip buvo įsivaizduota, nes visuotinio ar juolab absoliutaus paklusimo sovietiniam režimui užtikrinti nepavyko, tačiau vidinės konsolidacijos galimybė iš kaimo visuomenės buvo atimta. Tai buvo sulūžusi visuomenė: kaimo sovietizacija, Holokaustas, partizanų karas ir sovietinis teroras dalį kaimo visuomenės sunaikino, o likusią – suskaldė.

---

<sup>838</sup> Tamošiūnas, *op. cit.*, p. 199

<sup>839</sup> „Apie TSKP CK gruodžio Plenumo išdavas bei priemones žemės ūkio gamybai ir paruošoms padidinti 1960 Metais ir septynmečio užduotims įvykdyti pirma laiko. Lietuvos KP CK pirmojo sekretoriaus drg. Sniečkaus pranešimas LKP CK IX plenumė“, in: *Tiesa*, 1960-02-11.

<sup>840</sup> Kristy Ironside, *A Full-Value Rouble: The Promise of Prosperity in the Postwar Soviet Union*, Cambridge, Massachusetts & London: Harvard University Press, 2021, p. 91, 118–120.

<sup>841</sup> Pavyzdžių egodokumentikoje – daugybė, paminėsime tik kelias pozicijas: Jūratė Bičiūnaitė-Masiulienė, *Jaunystė prie Laptevų jūros*, Vilnius: Mintis, 1990, p. 166–168; Aldona Matulkaitė, *Igarkos tremtiniai*, Vilnius: Atkula, 1998, p. 120, 123, 140–144; Grinkevičiūtė, *op. cit.*, p. 189–190; 203–207.

Lietuvos kolchozų visuomenė neišsitenka bendrame visuotinės istoriografijos apie kolektyvizaciją kontekste, nes jos sukūrimo pozityvūs (modernizacijos) aspektai – raštingumo, higienos, sveikatos apsaugos – sklaida ir poreikis buvo menkesni nei SSRS, nes šiose srityse buvo nemažai pažengta tarpukario Lietuvoje. Vėlgi, tai nereiškia, kad pozityvių (kuriančių, ne griaušančių) aspektų kolektyvizacijos istorijoje nebuvo: vienas svarbiausių – kaimo kultūros sovietizacija, kuri, panašu, darė įspūdį kaimo gyventojams. Iki tol gyvenę ir gyvenimus nugyvenę kaip *nebyli dauguma*, dabar net žemės ūkiu užsiėmę žmonės turėjo galimybę tapti *svarbūs*: gauti ordiną, medalį ar vėliavą, būti išrinktais į kažkokią valdybą, patekti garbės lenton, kalbėtis su reporteriais, atsiųstais nupasakoti jų gyvenimų, netgi atsidurti ant kažkio periodinio ar tiesiog leidinio viršelio. Tradicinės liaudies veikimo formos – dainavimas, šokiai, grojimas liaudies instrumentais – dabar galėjo per saviveiklos būrelius atverti galimybę apsilankyti išsvajotame Vilniuje, taip pat nukakti į tokius miestus kaip Petrogradas, Maskva<sup>842</sup>. Kolchozuose į susitikimus su skaitytojais atvykdavo rašytojai, vėliau ėmęsi rašyti kūrinius apie aplankytus kolchozus; atsirado ir kolchozinį kaimą atspindintys sovietinio meno kūriniai – „Kolūkio pirmininko“ žaidimas, „Traktorininkų šokis“, „Kolūkietiškas valsas“. Tiesa, kai kurie bandymai kurti kolchozinę kultūrą, pvz., sovietizuojant tautosaką, atrodo tiesiog absurdiškai: „Darbadienių turėsi – ragaiši ėsi: jų prisikraut tingėsi – dantis ant pečiaus padėsi“<sup>843</sup>. Tačiau aptariamojo laikotarpio pabaigoje kai kuriuose kolchozų susirinkimų protokoluose atsirasdavo nutarimų ne tik dėl premijų švenčių proga, bet ir, pavyzdžiui, kolchozinių apdovanojimo vedybų proga ar susilaukus vaikų, lėšos tam imtos iš kolchozo<sup>844</sup>. Kitaip tariant, tam tikras kolchozo identitetas neišvengiamai susiformavo, tiesa, kur kas labiau eklektiškas ir sunkiau užčiuopiamas nei vėlyvojo sovietmečio *kolūkio* identitetas.

Po kolektyvizacijos susikūrusi kolchozų visuomenė sovietinio režimo iki septinto dešimtmečio vidurio buvo palikta savieigai arba netgi – saviustrukcijai. Režimas nepajėgė rimčiau pasiekti ir transformuoti kaimo visuomenės, galbūt tiksliau net būtų sakyti – nesistengė. Problemos ir savybės,

<sup>842</sup> Plačiau žr. Nerija Putinaitė, *Skambantis molis: Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai, 2019, p. 47–149.

<sup>843</sup> „Lietuvių tarybinė tautosaka“, in: *Tiesa*, 1960-01-24.

<sup>844</sup> Pvz., Kauno rajono Užliedžių apylinkės „Bolševiko“ kolchozo valdybos susirinkimo protokolas, 1965-04-28, in: K RVA, f. R-8, ap. 1, b. 101, l. 9; Telšių rajono Luokės apylinkės „Vieksnėlių“ kolchozo visuotinio susirinkimo protokolas, 1965-07-31, in: KLRVA TF, f. 104, ap. 1, b. 22, l. 79, 82.

kuriomis pasižymėjo kolchozų visuomenė, nebuvo unikalios ir būdingos tik kaimui – daugelį jų sąlygojo pati sovietinė sistema, bendrosios jos ypatybės. Pavyzdžiui, tai buvo sparčiai senstanti visuomenė – po karo ištuštėjusiuose ir tebesiplečiančiuose miestuose jaunimas matė kur kas daugiau perspektyvų, todėl masiškai, nepaisant bandymų tai riboti, traukė į miestus. Jeigu okupacijos išvakarėse beveik 79 proc. Lietuvos gyventojų gyveno kaime<sup>845</sup> ir užsiėmė žemės ūkiu<sup>846</sup>, tai 1959 m. gyventojų surašymo duomenimis kaimo gyventojams buvo priskirta 61,4 proc. LSSR gyventojų<sup>847</sup>, o 1970 m. – vos 49,8 proc<sup>848</sup>; žemės ūkyje dirbančių žmonių skaičius vien 1948–1963 m. laikotarpiu sumažėjo nuo 1,7 mln. iki 1 mln<sup>849</sup>. Šį procesą skatino ne ti(e)k miesto trauka, kiek sovietinio kaimo nykuma, perspektyvų nebuvimas. Nors Lietuvos miestų urbanizacija pagrįstai istoriografijoje siejama ir su kolektyvizacija<sup>850</sup>, tačiau čia taip pat svarbu matyti tęstinumą po reformos pabaigos – noras bėgti iš kaimo sukūrus kolchozus niekur nedingo. Šie demografiniai procesai sąlygojo naujas problemas: kolchozams nuolat trūko darbo jėgos (nepaisant visos propagandos apie darbo rankas išlaisvinančią mechanizaciją), todėl į juos nuolat tekdavo siųsti studentus ir net sovietinės armijos šauktinius, o į miestus pabėgusių jaunuolių egodokumentuose dažnai atsikartojantis motyvas – grįžus į tėviškę eiti dirbti į kolchozą vietoj tėvų, senyvo amžiaus tėvams vežti įvairių maisto prekių<sup>851</sup>, nes tai buvo ir skurdo visuomenė – kaip teigia Laukaitytė, deficitines prekes į Lietuvą iš Sibiro siuntė net represotieji<sup>852</sup>. Vasinauskas dar 1971 m. rašė: „Nuvažiavome prieš aštuonetą metų iš Žemdirbystės instituto į Šiaulių rajono „Tarybų Lietuvos“ kolūkį, kurio ribos prasideda 10–15 km už miesto. Mūsų tikslas – ištirti kolūkiečių socialinę padėtį atsilikusiam kolūkyje. Einame iš vieno vienkiemio į kitą ir niekur nerandame darbingų žmonių, tik senius ir vaikus. [...] Iš 50 laukininkystės brigados apskaitoje esančių žmonių sąrašo paaiškėja,

<sup>845</sup> Šis procentas galėtų būti dar didesnis, nes miestelio riba tarpukario Lietuvoje buvo labai žema – 2000 gyventojų.

<sup>846</sup> *Lietuvos statistikos metraštis, 1939*, Vilnius: Centrinis statistikos biuras, 1940, p. 13–15.

<sup>847</sup> *1959 metų Visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys*, Vilnius: Valstybinė statistikos leidykla, 1963, p. 17.

<sup>848</sup> *Lietuvos TSR kaimo gyvenamosios vietovės 1959 ir 1970 metais (Visasąjunginių gyventojų surašymų duomenys)*, Vilnius: Centrinė statistikos valdyba, 1974, p. 13.

<sup>849</sup> *Lietuva 1940–1990*, p. 282.

<sup>850</sup> Vitalija Stravinskienė, *Migracija: rytų ir pietryčių Lietuva*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2020, p. 132–133.

<sup>851</sup> Albinas Algirdas Borusevičius, *Tu miško paklausk, tau miškas pasakys*, Šiauliai: Lucilijus, 2022, p. 25; Antanas Terleckas, *25-ieji Lietuvos okupacijos metai: rezistentų dienoraštis*, p. 12.

<sup>852</sup> Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje*, p. 389.

kad tikrovėje tėra 2 vyrai ir 7 moterys, kurie gali eiti į šienapjūtės darbus. Kiti tik akmenėliams rinkti, aptvarams taisyti, pakinkams lopyti, arkliui pavedžioti. [...] Yra žmonių, kurie sudaro 49,8 proc. Lietuvos kaimo gyventojų. Yra žmonių, kurie pagal sąrašus tenka po 70 ir net daugiau vienai brigadai. Bet kai reikia juos į darbą kviesti, randi, kaip pas tą Gogolį, mirusias sielas“<sup>853</sup>.

Savidestrukcijos elementų šioje visuomenėje būta daug, o geriausiai atpažįstamas vaizdinys – prasigėrusio kaimo. Nors įprasta manyti, kad sovietmečiu apie alkoholizmą ir kitas visuomenės problemas vengta kalbėti viešai, tai tiesa tik iš dalies: apie alkoholizmą nebuvo kalbama tik iš esmės, net ir šiame diskurse ideologija bei propaganda diktavo kai kuriuos prasminius akcentus. Pavyzdžiui, blaivybės sąjūdį žmonės kvietė pats Leninas, kadaise pareiškęs, kad degtinė ir kiti svaigalai „nuves mus atgal į kapitalizmą, o ne pirmyn į komunizmą“<sup>854</sup>; alkoholizmas metodinėje literatūroje dažnai sietas ir su buržuazinės visuomenės reliktais, netgi religijos įtaka. Vis dėlto nors alkoholio perteklinio vartojimo problematika šaltiniuose matyti visą laikotarpį, kiek klaidinga būtų manyti, kad tai nulėmė tik moralinis kaimo degradavimas – pirmiausia reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kokią didžiulę socioekonominę vertę alkoholis turėjo karo ir pokario metais, o tai vėlgi buvo tiesioginė kaimo sovietizacijos pasekmė.

Dar pirmosios sovietinės okupacijos metais alkoholis patyrė didžiulę infliaciją: nuvertėjus pinigams ir atsiradus visuotiniam įvairių prekių stygiui, alkoholis (naminukė, samagonas) tapo universalia valiuta, kurios vertę kėlė ir ateiviai iš SSRS, kadangi SSRS veikė alkoholio monopolis, o aneksuotose Pabaltijo šalyse sovietų valdžia buvo silpna, ūkininkauta privačiai, todėl netruko atsirasti pasiūlos. Karo negandos, žiaurumai, sunki kasdienybė taip pat visuomet skatina alkoholio suvartojimą. Lietuvoje geriausiai atpažįstamas vaizdinys susijęs su partizaniniu karu: kaip nuo stribų, kitų valdžios pareigūnų ar net pačių partizanų perteklinio dėmesio išsipirkti buvo galima ant stalo pastatant butelį. Tačiau šios ekonomikos ištakos gerokai ankstesnės – Olafo Mertelsmano teigimu, samagono gamyba Estijoje ėmė ženkliai augti dar pirmosios sovietinės okupacijos metais, o tam tikru laikotarpiu samagonas buvo svarbiausias Estijos žemės ūkio produktas – Mertelsmano skaičiavimu, po kolektyvizacijos iš vieno aro žemės (*sic!*), auginant bulves ir cukrinius

---

<sup>853</sup> Petras Vasinauskas, „Kaimas mūsų mielas“, in: *Pergalė*, 1971, p. 97, 101.

<sup>854</sup> Cit. iš Vladas Miniū, *Alkoholizmas ir kova su juo*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955, p. 29.

runkelius bei iš jų varant samagoną buvo galima užsidirbti trijų mėnesių algą<sup>855</sup>.

Iš šių socioekonominių aplinkybių ir kilo kaimo prasigėrimas, netrukęs tapti masiniu reiškiniu. Pavyzdžiui, viename Baltarusijos SSR rajonų 1953–1963 m. laikotarpiu kas trečias suimtas pažeidėjas buvo apkaltintas samagono varymu<sup>856</sup>. Tačiau ir čia susiduriama su dar vienu sovietizacijos faktoriumi, kuris gerokai pagilinusiu šią problemą: žiauriausių pasekmių žmonių ir visuomenės sveikatai turėjo įvairių darbui su technika skirtų ir alkoholio pagrindą turėjusių substancijų, pramoninio spirito, vartojimas. Jeigu ne „iš viršaus“ su kolektyvizacija nuleista „traktorizacija“, tokio pobūdžio medžiagų atėjimas į kaimą būtų buvęs kur kas sudėtingesnis. Metodinėje literatūroje aprašyti žiaurūs scenarijai, kas ištinka žmogų išgėrusį metilo ar etilo spirito, įspėta: „Negerkite nežinomos kilmės spirito ir degtinės. Negerkite spirito, skirto pramonei gamybai (dažams praskiesti, neužšalancius skysčius motorams sudaryti ir t. t.). Įsidėmėkite, kad šis nuodas dažnai nesiskiria nei savo spalva, nei kvapu, nei skoniu nuo kitų spiritinių gėrimų“<sup>857</sup>. Tai reiškia, kad šis priežasties ir pasekmės ryšys netiesiogiai buvo pripažintas ir sovietinėje literatūroje. Apie alkoholizmo problemos mastą liudija ir tai, kad kolchozų dokumentuose tai buvo bene dažniausiai pasikartojanti drausmės problema. Pavyzdžiui, pačioje tiriamojo laikotarpio pabaigoje, 1964 m. gruodį, Telšių rajono Luokės apylinkės „Viekšnelių“ kolchozo valdyba nutarė „perspėti visus kolūkiečius, kad darbo metu negirtuokliautų ir visi įsijungtų į darbą, taip pat perspėti paskutinį kartą ir visus valdybos narius, kad į posėdžius ateitų blaivūs ir konkrečiai spręstų visus klausimus“<sup>858</sup>. Kitaip tariant, valdyba perspėjo ir save pačią prieš posėdžius išsiblaivyti. Tokių pasąžų kolchozų dokumentuose – daugybė.

Kolchozų visuomenė susidūrė ir su kitomis (savi)destrukcijos apraiškomis, susijusiomis su kompleksiniu sovietizacijos priemonių paketu. Pavyzdžiui, raginant išgauti vis didesnius derlius, kolchozuose itin aktyviai imti naudoti chemijos pramonės laimėjimai – ne tik trąšos, bet ir įvairūs pesticidai. Itin nuodingos medžiagos – DDT milteliai, naftalinas, heksachloranas, *etc.* buvo raginami naudoti kone kasdienėse situacijose,

---

<sup>855</sup> Olaf Mertelsmann, *Everyday life in Stalinist Estonia*, p. 94.

<sup>856</sup> Walter D. Connor, „Alcohol and the Soviet Society“, in: *Slavic Review*, Sep., 1971, Vol. 30, No. 3 (Sep., 1971), p. 577.

<sup>857</sup> Jančaitis, *Tai liečia Jūsų sveikatą*, 1964, p. 72.

<sup>858</sup> Telšių rajono Luokės apylinkės „Viekšneliai“ kolchozo valdybos susirinkimo protokolas, 1964-12-08, in: KLRVA TF, f. 575, ap. 1, b. 16, l. 17.

prevenciškai, saugant vaismedžius, daržoves ir net gėles nuo kenkėjų<sup>859</sup>. Tačiau ir čia atsirado galimybė pritaikyti šiuos chemijos pramonės laimėjimus nekonvenciškai, pavyzdžiui, Martinaitis tvirtina, kad DDT miltelius kolchoznikai pildavosi į degtinę, norėdami ją „pastiprinti“<sup>860</sup>.

Daugybę problemų kėlė ir įvairios su kasdienybe kolchozuose susijusios ligos, epidemijos. Pokario metais būta didesnių ar mažesnių šiltinės protrūkių, problemų kėlė ir pasiutligės epidemija, dėl kurios milicijai reikėjo šaudyti valkataujančius šunis: vien Kaune per 1949 m. galimos pasiutligės į medicinos įstaigas kreipėsi 1391 žmogus, 1950 m. – 2311<sup>861</sup>. Jeigu tai dar kažkiek galima laikyti tiesiogine Antrojo pasaulinio karo pasekme, tai netrukus kolchozų visuomenė turėjo kovoti jau su savo pačios problemomis, kurias sąlygojo prasta mityba ir higiena, taip pat gyvulių nepriežiūra: kolchozų fermose nuolat kildavo didesni ar mažesni juodligės, bruceliozės protrūkiai. Pakankamai dažnas atvejis – neatsakingas tvarkymasis su gyvuliais fermose, persimetantis ir žmonėms. Išmatos ir kitos atliekos nuteka į požeminį vandenį, kurį per šulinius naudoja žmonės, o taip plinta įvairios žarnyno infekcijos. Pavyzdžiui, 1950 m. žiemą Kupiškio rajone buvo atliktas tyrimas, aiškinantis žarnyno infekcijos protrūkį. Paaikškėjo, kad į upės vandenį viena įstaiga nuleido išvietės turinį, taip užkrėstas ne tik upės vanduo, bet ir šuliniai<sup>862</sup>. Tokia padėtis turėjo ir tebeturi ilgalaikių pasekmių.: 2020 m. Lietuvos geologijos tarnyba pranešė, kad Lietuvoje iki šiol stebimi 256 juodligės taršos židiniai (t. y. vietos, kur palaidoti sirgę gyvuliai) 43-ose Lietuvos savivaldybėse, o didžiausi juodligės protrūkiai Lietuvos istorijoje fiksuoti 1935–40 m. ir 1953–1957 m.<sup>863</sup>

Tad apibendrinant, kolchozų visuomenė – pakankamai nykus istorinis laikotarpis Lietuvos kaimo istorijoje. Sulaužyta, atplėšta nuo savo elito, tačiau nepraradusi iniciatyvumo, gebėjimo veikti ir prisitaikyti, ši visuomenė egzistavo tikrovėje, tačiau apie save paliko labai mažai šaltinių: ją aprašinėjusių žmonių vaizduotėje jai dažniausiai jau buvo priskiriamos idealaus sovietinio kaimo savybės, o pati ji apie save nerašė beveik nieko. Palikta savieigai ir saviDestrukcijai, ši visuomenė minimaliai tegalėjo naudotis sovietmečiu atsivėrusiomis socialinio mobilumo galimybėmis, nors ir turėjo

---

<sup>859</sup> *Kolūkietės namų ūkis*, sudarytojos J. Pauliukonienė ir E. Starkienė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 27–28, 66–67, 109.

<sup>860</sup> Martinaitis, *Mes gyvenome*, p. 155.

<sup>861</sup> 1950 m. epidemiologinės apžvalgos, in: LCVA, R-769, ap. 1, b. 416, l. 17.

<sup>862</sup> 1950 m. epidemiologinės apžvalgos, in: LCVA, R-769, ap. 1, b. 417, l. 4.

<sup>863</sup> Lietuvos geologijos tarnybos pranešimas spaudai, 2020-11-16, in: [https://www.lgt.lt/images/Pranesimai%20spaudai\\_2020/Juodliges%20zidiniu%20inventorizavimas%202020-11-16.pdf](https://www.lgt.lt/images/Pranesimai%20spaudai_2020/Juodliges%20zidiniu%20inventorizavimas%202020-11-16.pdf) [žiūrėta 2023-06-22]

pasus ir bent ant popieriaus šias galimybes turėjo (kur kas sėkmingiau jas išnaudojo jų vaikai) ir sovietinės gerovės pažadais, kuri šią visuomenę ėmė pasiekti tik tiriamojo laikotarpio pabaigoje – kai pamažu buvo dedamas pagrindas evoliucijai į *kolūkių visuomenę*.

Klausimas, kuris disertacijoje nekeltas ir liks neatsakytas – kiek prasminga apskritai šį kaimo sovietizacijos sąlygomis sukurtą homunkulą vadinti *visuomene*. Darbo pradžioje minėtajam Afanasjevui, panašu, atsakymas aiškus: „Stalinui „socializmo pastatymo“ galutinis sprendimas reiškė visišką, visuotinį socialumo kaip tokio išnaikinimą. [...] Vietoj jo „partija ir vyriausybė“ dirbtinai, savo rankomis sukūrė visai kitoki, nususintą sovietinį sociumą vien iš valstybės tarnautojų, apmokamų pagal vienodą visoje šalyje valstybinį tarifą. Valstietis ir artistas, žemė ir teatras pagal statusą susilygino: jie tiesiog perėjo visiškai valstybės nuosavybėn kaip „bendrieji resursai“. [...] Socializmo statyba, viską vadinant savo žodžiais, o ne „kolektyvizacija, industrializacija ir kultūrine revoliucija“, – tai įgyvendintas sumanymas visoje visuomenės sąrangoje sunaikinti viską, kas žmogiška“<sup>864</sup>. Galima diskutuoti, kad Lietuvoje šio proceso pasekmės ir pradžios pozicijos buvo mažesnės, mažiau intensyvios, tačiau laikantis disertacijoje išdėstyto požiūrio ir prieigos, visuomenė buvo sunaikinta, panašios prieigos laikėsi ir kolektyvizaciją apmąstydami Martinaitis, Romualdas Granauskas: „Šitaip buvo sugriautos senos, tradicinės bendruomeninės struktūros: šeima, giminytė, kaimynystė – tikrasis žemdirbystės pamatas, suvokiamas kaip talkinimo ir globos struktūros. Šias šimtametes kaimo žmonių santalkas turėjo pakeisti ideologizuotas, režimo skiriamų pareigūnų bei partijos reguliuojamas ir valdomas kolektyvas, ištrinant visa, kas siejo gimines, kaimynus, šeimas. Šis velniškas bolševikų sumanymas iš dalies pavyko: be galo susiaurinta individuali asmens veikimo erdvė, vos ne iki lagerio lygio“<sup>865</sup>. Ar tai, kad kaimo gyventojai po stalinizmo pabaigos buvo palikti savieigai ir saviDestrukcijai, išlaikė kažkokią autonomiją (o tiksliau – kad jų sovietų valdžios aparatas nesugebėjo tiek pasiekti) reiškia, kad susikūrė *nauja*, sovietinė visuomenė? Ar gal tiksliau šį darinį būtų vadinti kitaip – mažai kuo tarpusavyje siejamų žmonių bendrija, sulaužyta komuna, atomizuota santalka, kolchozinių socioekonominių tinklų visuma, sovietinio kaimo kolektyvu? Norint atsakyti į šį, reikia kitokių šaltinių ir prieigos taškų, kurie leistų šį darinį pamatyti ne tik iš išorės, bet ir iš vidaus, kas, deja, vargu ar apskritai įmanoma.

---

<sup>864</sup> Jurij Afanasjev, „Mes – ne vergai? Istorinis bėgimas vietoje: Rusijos „ypatingasis kelias“ (I), iš rusų kalbos vertė Nerijus Šepetys, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2009, nr. 3–5, p. 95.

<sup>865</sup> Martinaitis, *Mes gyvenome*, p. 163.

## IŠVADOS

Eklektiška kolchozų ir kolūkių atmintis bei menkas mokslininkų dėmesys sovietų Lietuvos kaimui sąlygoja tai, kad net mokslinėje literatūroje prastai suvokiama, kokie procesai vyko sovietizuotame kaime: atrodo, kad po partizanų karo užgniaužimo ir kolektyvizacijos, su sovietiniu kaimu net mokslinėje literatūroje „viskas aišku“. Jis buvo užvaldytas, o nors kolchozai ir veikė (itin) prastai, žmonės tapo tiesiog klusniais sraigteliais režimo mašinerijoje; buvo suardytas ryšys su žeme, darbo kultūra, žmonės masiškai gėrė ir visai kaip degradavo. Nors dalis šių vaizdinių ir turi pagrindą, tačiau ne viskas taip paprasta. Šio darbo pagrindu tapo bandymas žiūrėti į kaimo sovietizaciją kaip į tarpukario visuomenės ardymo procesą ir naujos, *kolchozų visuomenės* sukūrimo procesą.

1. Konkretus kolchozų pavidalas SSRS išsikristalizavo tik XX a. trečio dešimtmečio pabaigoje, nepavykus pirmiesiems sovietų valdžios bandymams užsitikrinti kaimo gyventojų paklusnumo. Kolektyvizacija tapo paskutiniu etapu sovietiniame kaimo užvaldymo projekte, turėjusi pragmatinį ir ideologinį pagrindimą; aiškiai išreikštą politinį, socialinį, ekonominį, kultūrinį ir ekonominį krūvį, kuriuos atskirti vieną nuo kito galima tik sąlyginai.

Ekonomiškai kolektyvizacijos programa turėjo modernizuoti sovietinį žemės ūkį, pakelti jo našumą nuo smulkaus ūkio pereinant prie stambaus ir pritaikius stambiają techniką bei išsiugdžius kolchozus aptarnaujančią žemės ūkio specialistų sluoksnį, gauti didelius derlius. Politiškai, siekiant, kad šis ekonominis potencialas atsidurtų valdžios rankose, kaimo sovietizacija turėjo išspręsti kaimo užvaldymo klausimą ir pagaliau paversti kaimą klusniu centro valdžios nutarimų vykdytoju – reikėjo klusnios ir prognozuojamos darbo jėgos agrariniame sektoriuje. Socialinėje plotmėje kolektyvizacija turėjo pakeisti kaimo socialinę sanklodą: sunaikinti labiausiai pasiturinčius kaimo gyventojus, kultūrinį, socialinį ir ekonominį kaimo elitą, ir taip apriboti kaimo socioekonominį savarankiškumą, o taip pat transformuoti valstietį, kad šis taptų klasiškai sąmoningesne ir priimtinesne būtybe – *kolūkiečiu*. Kultūriškai kolektyvizacija, ypač vykusį SSRS, turėjo sunaikinti senuosius kaimo gyvenimo centrus – bažnyčią, turgų, tam savivaldos institucijas ar bendruomenes – ir perkelti jas į kolchozo valdybos erdvę, klubą-skaityklą, ilgainiui – kultūros namus. Tuo pačiu kaimas turėjo būti artinamas prie miesto, vykstant šiam artėjimui valstiečių klasė artėtų prie darbininkijos klasinio identiteto ir pamažu vaduotųsi iš, Marxo terminais kalbant, kaimo gyvenimo idiotizmo.

Nors visos Europoje vykusios kolektyvizacijos buvo vykdomos pagal bolševizmo klasikų įsivaizdavimą, turėjo tą patį pagrindimą ir tikslus, dėl skirtingų istorinių, kultūrinių ir politinių aplinkybių, jų eiga ir rezultatai skyrėsi. Kolektyvizacija Lietuvoje ir visame Pabaltijyje nebuvo tokia brutali kaip vykusį SSRS ketvirtame dešimtmetyje, teroro ir kaimo destruktijos mastai buvo gerokai mažesni, tačiau vis dėlto situacija Lietuvoje buvo panašesnė į SSRS, o ne socialistinio bloko šalių patirtį.

Nors prievartos elementas matyti visose šalyse, tačiau Vidurio-Rytų Europoje masinio teroro nebūta, „buožių“ trėmimas į Sibirą vyko tik tose šalyse ir teritorijose, kurios buvo inkorporuotos į SSRS sudėtį, todėl kolektyvizacijos tempai čia buvo kur kas lėtesni. Po Stalino mirties Vidurio-Rytų Europoje atsirado reali galimybė atsisakyti kolektyvizacijos idėjos. Nors iš socialistinio bloko šia galimybe pasinaudojo tik Lenkija (ir Jugoslavija), kitur – DDR, Bulgarijoje, Rumunijoje, Čekoslovakijoje ir Vengrijoje – reforma buvo užbaigta tik šešto dešimtmečio pabaigoje–septinto pradžioje, nors ir prasidėjo 1948–1949 m., vos metais vėliau nei Lietuvoje.

Lietuvos patirtis panašesnė į SSRS ir formos požiūriu, kadangi čia buvo kuriamos *žemės ūkio artelės*, o Vidurio-Rytų Europoje kolektyvinių ūkių modelių buvo kur kas daugiau, jie buvo gerokai laisvesni, paliekantys daugiau ekonominių laisvių ir iniciatyvos valstiečiams. Todėl net įvykdžius kolektyvizaciją, valstiečiai Vidurio-Rytų Europoje išlaikė kur kas daugiau ekonominio savarankiškumo ir privilegijų nei Lietuvoje. Kita vertus, valstietis sovietų Lietuvoje nuo beveik pirmųjų pokario metų turėjo pasą, priešingai nei SSRS.

Esminis skirtumas tarp Lietuvos ir SSRS patirčių yra susijęs su skirtingomis visuomenių būklėmis: jeigu SSRS kolektyvizacija tuo pačiu buvo ir švietimo, atsilikusios visuomenės sukulturnimo projektas, tai Lietuvoje šis „gerovės valstybės“ paketas buvo kur kas mažiau aktualus: tarpukario Lietuvoje prasidėjo net ir kaimo visuomenės modernėjimo procesai, čia nebūta kolektyvinės nuosavybės ir gyvenimo bendruomenėmis, tarpukarinė žemės reforma padėjo stiprius pamatus individualiam ūkiui formuotis ir įsitvirtinti. Svarbus ir recepcijos skirtumas – net jeigu kaimo gyventojai SSRS sovietų valdžios nemėgo ar nekenė, Lietuvoje šis krūvis buvo dar stipresnis, kadangi kolektyvizacija buvo suvokiama kaip *okupanto* įrankis pavergti kaimo visuomenę. Galų gale, dar iki okupacijos Lietuvoje, turėjusioje pakankamai modernų žemės ūkį, kolchozas jau buvo virtęs anekdotu, skurdo ir bado simboliu – ir šį priešišumą sovietų valdžiai taip pat reikėjo įveikti.

2. Kaimo sovietizacija Lietuvoje prasidėjo dar 1940 m. vasarą, kuomet jos ašį sudarė visuomenės ardymo ir skaldymo procesas. Žemės

reforma, sovietinio pasaulėvaizdžio diegimas per propagandą ir klasinio identiteto diegimas dar iki 1941 m. beveik sunaikino nusistovėjusius socioekonominius santykius tarp ūkių savininkų ir žemės ūkio darbininkų, įvarė pleišta tarp pasiturinčių ir mažažemių, jaunų ir vyresnių kaimo gyventojų, paskatino santykių tarp žydų ir lietuvių irimą, beveik sunaikino kultūrinį ir visuomeninį gyvenimą kaime ir taip pastūmėjo visuomenę link anemijos būsenos.

Kaimo visuomenė patyrė dalinę mobilizaciją po 1941 m. trėmimų, kurių metu kultūrinis ir politinis Lietuvos elitas buvo imtas naikinti fiziškai, prasidėjus karui tarp Vokietijos ir SSRS pradžios, kai nekenčiamu tapęs sovietinis režimas ir jo talkininkai tapo didžiulę visuomenės mobilizaciją paskatinusiu faktoriumi ir vienu pirmųjų 1941 m. Birželio sukilėlių taikinių. Tačiau per pirmuosius sovietinės okupacijos metus suardytų santykių tarp lietuviškosios ir žydiškosios visuomenės dalies atstatyti nepavyko, o tai liudija apie ilgalaikes jau pirmosios sovietinės okupacijos pasekmes.

Okupacinis nacistinis režimas į Lietuvos kaimą žiūrėjo pragmatiškai ir kolonialistiškai, todėl apkrovė jį milžiniškomis ekonominėmis prievolėmis. Nors nacių okupacija tarsi nutraukė pradėtą kaimo sovietizaciją, tačiau paradoksaliai gerokai palengvino bolševikų užmačias, be to, naciai noriai naudojo sovietinio režimo įdirbiu: nors netrukus po karo tarp Vokietijos ir SSRS pradžios buvo paskelbta apie dalinai naikinamus žemės reformos rezultatus, tačiau MTS ir MANP tinklas, sovchozai palikti egzistuoti. Svarbiausia nacistinės okupacijos laikotarpio pasekmė laikytinas Holokaustas, ženkliai palengvinęs kaimo sovietizaciją sugrįžusiam sovietiniam režimui. Nors žydai daugiausiai sudarė miestų ir miestelių bendruomenes ir neužsiėmė žemės ūkiu, vis dėlto jų interakcijos su kaimo gyventojais buvo kasdienės ir sudarė reikšmingą dalį socioekonominių kaimo santykių. Sunaikinus Lietuvos žydų bendruomenę, sovietiniam režimui tiesiog nebereikėjo socioekonominių santykių toliau ardyti, be to, ištuštėjusiuose miestuose atsirado daug erdvės, kurią buvo galima išnaudoti ir sutraukti nuo kolektyvizacijos bėgančius kaimo gyventojus į miestus nesukeliant naujos krizės. Į kaimo sovietizaciją žiūrint kaip į tarpukario visuomenės ardymo procesą, didelė dalis šio ardymo buvo atlikta nacių rankomis – fiziškai sunaikinant Lietuvos žydus.

Šis visuomenės ardymo procesas tęstas antrosios sovietinės okupacijos metais ir įgaudavo vis naujas formas ir etapus. Nors pirmieji pokario metai istoriografijoje laikomi pakankamai nuosaikios sovietinės ekonominės politikos laikotarpiu, tačiau visuomenės ardymo procesas tęsėsi ir įgavo dar brutalesnes formas nei pirmosios sovietinės okupacijos metais: iš pradžių, siekiant apskritai įsitvirtinti kaime, buvo naikinami antisovietinio

pasipriešinimo dalyviai ir jų šeimos, vėliau pereita prie pasiturinčių žmonių – kaimo socialinio, kultūrinio ir ekonominio elito, bolševikiškai kalbant, – buožių – supriešinimo su likusia visuomene ir naikinimo.

3. Kolektyvizacija – kolchozų kūrimas – turėjo tapti paskutine kaimo sovietizacijos ir visuomenės suardymo faze. Kolektyvizacijos metu galutinai materializavosi idėja, kad dalis visuomenės yra savaime nevertinga, priešiška ir (erdvės, kultūros, psichologijos požiūriu) naikintina: pagal *Pavyzdinius žemės ūkio artelės įstatus* pasiturintiems ūkininkams sovietinėje kaimo visuomenėje vietos nebuvo – buožėms priskirtiems žmonėms įstoti į kolchozus nebuvo galima. Nors sunku iš šaltinių nustatyti, kiek griežtai tikrovėje buvo laikomasi šio nutarimo, kiek sudėtinga buvo atsikratyti savo „buožiškumo“, tačiau 1951 m. trėmimai, per kuriuos tremti į buožių sąrašus įtraukti asmenys ir netgi kolchozų nariai, taip pat kolchozuose periodiškai vykę buožių „demaskavimo“ ir išmetimo iš kolchozų seansai rodo, kad šis visuomenės supriešinimas nebuvo tik butaforinis – jo pasekmės buvo gelminės, atsiskleidusios dar ir šešto dešimtmečio pabaigoje, į kaimus pradedant grįžti tremtiniais ir politiniams kaliniais, kuriuos priešišškai sutiko ne tik sovietinio režimo atstovai, bet ir dalis likusios visuomenės.

Efektyviausia ir universaliausia priemonė priversti žmones stoti į kolchozus buvo ekonominė spauda, svarbiais mobilizaciniais faktoriais, dariusiais įtaką kolektyvizacijos eigą, buvo masinis teroras, fizinė prievarta, baimė, sovietinis gyvenimo *ramybės* pažadas, sovietinio aktyvo kaime entuziazmas.

Visą tiriamąjį laikotarpį kolchozai egzistavo tarp popieriaus ir tikrovės, o sunkiausia padėtis buvo gyvulininkystės sektoriuje. Žmones priversti dirbti, neduodant jiems atitinkamo atlygio, buvo praktiškai neįmanoma, o viską dar labiau sunkino kolchozus apraizgęs itin nelankstus sovietinės biurokratijos tinklas, kurio viena grandis dažnu atveju dubliavo ar trukdė kitai. Darbo, struktūrų, erdvės ir kasdienių situacijų požiūriu, kolchozai, egzistuojantys tik „ant popieriaus“ – ne tik pirmųjų kolektyvizacijos metų, bet bent pirmojo dešimtmečio po kolektyvizacijos fenomenas.

4. Kasdienybės požiūriu kolektyvizacija Lietuvoje tik iš dalies transformavo kaimo kraštovaizdį ir visuomenę. Nors dėl atsiradusių naujų, istoriškai svetimų darinių – kolchozų, apjungusių kelis ar net keliolika kaimų ir taip visiškai pakeitusių erdvės suvokimą, – keitėsi kaimo gyvenimo centrai, viena svarbiausių vietų kaime tapo kolchozų valdybų pastatai, fermos, kuriose laikyti sukolchozinti gyvuliai, sustambinti laukai; atsirado naujos kasdienės praktikos ir ritualai, tačiau išstumti tradicinių kaimo gyvenimo centrų, t. y., bažnyčios ir turgaus, aptariamuoju laikotarpiu dar nesugebėta. Sunaikinti, dar pirmosios sovietinės okupacijos metais, pavyko tik visuomeninio gyvenimo

centrus, prie kurių glaudėsi tarpukario visuomenės kaimų ir miestelių bendruomenės.

Vis dėlto šios erdvės transformacijos nebuvo absoliučios, kadangi materialinės kultūros požiūriu tyrinētu laikotarpiu aiškiai matyti tęstinumas: gyvuliai ilgą laiką buvo laikomi dar tarpukariniuose tvartuose, žmonės gyveno senose trobose, šalia jų namų išskiriami asmeniniai sklypai, kuriuose dirbama individualiai, nesikeitė ir didžioji dalis žmonių darbo įpročių. Žmonių ryšys su gimtosiomis vietomis, žeme dar nebuvo suardytas, nes sovietinės statybos kaime vyko lėtai ir ekstensyviai, o tai atsiskleidžia ir požiūryje į darbą – darbas asmeniniame sklype, darbas *sau*, buvo svarbesnis, o tai veikusiai nulėmė ne tik darbo visuomeniniame sektoriuje nenašumas, bet ir kultūrinis bei psichologinis kaimo gyventojų identitetas – kolektyvinio darbo tradicija taip greitai nesusiformavo. Tai – viena svarbiausių priežasčių, kodėl kalbėti apie užbaigtą kaimo sovietizaciją aptariamuoju laikotarpiu galima tik iš dalies – aptariamuoju laikotarpiu (Lietuvos) visuomenės ardymo, o ne (sovietinės) kūrimo procesai buvo svarbesni. Po Stalino mirties nusistovėjus kolchozų tinklui, sovietinis režimas užsitikrino kaimo gyventojų paklusimo minimumą, tačiau atsisakius masinio teroro, ši sistema ryškiau formuoti visuomenės nebepajėgė, o paliko inercijai iki pat tiriamojo laikotarpio pabaigos. Ši bent dalinį autonomijos išlaikymą paradoksaliai skatino ir sovietinė sistema, kurios sukurti kolchozai virto savotiška niekieno žeme, į kurią kasdien atklystantys kolchozniekai galėjo pasiimti (sovietų valdžios požiūriu – pavogti) ekonominių resursų, naudojamų nuosavuose ūkiuose ir taip stiprinančių individualų sektorių net ir kolektyvizacijos sąlygomis.

Todėl kolchozų visuomenės – senstančios, degraduojančios, tačiau vis dar pakankamai mažai priklausomos nuo sovietų valdžios – sukūrimas nėra kaimo sovietizacijos istorijos pabaiga, o tik tarpinė grandis, kai kaime egzistuoja darinys, tarsi turintis tiek tarpukario, tiek ir sovietinės visuomenės bruožų, tačiau nei į vieną, nei į kitą nelabai panašus.

## ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

### **Nepublikuoti, archyviniai šaltiniai**

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA):

- f. 378 – Vidaus reikalų ministerijos Valstybės saugumo departamentas
- f. R-159 – Kolūkių reikalų tarybos prie TSRS vyriausybės atstovas Lietuvos TSR
- f. R-754 – Lietuvos TSR Ministrų taryba
- f. R-764 – Lietuvos TSR žemės ūkio ministerija.
- f. R-769 – Lietuvos TSR sveikatos apsaugos ministerija.

Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA)

- f. 1770 – Socialdemokratinė ir komunistinė organizacijų atsišaukimų kolekcija.
- f. 1771 – Lietuvos komunistų partijos (LKP) centro komitetas.
- f. 3377 – Partijos istorijos institutas prie LKP CK.
- f. 4767 – Lietuvos komunistų partijos Molėtų rajono Kaližų apylinkės Molėtų melioracijos mašinų stoties pirminė organizacija.
- f. 16895 – Antanas Sniečkus.

Kauno regioninis valstybės archyvas (KRVA):

- f. R-7 – Kėdainių rajono Taučiūnų apylinkės Ždanovo vardo kolūkis
- f. R-8 – Kauno rajono Užliedžių apylinkės „Bolševiko“ kolūkis
- f. R-26 – Panemunės rajono darbo žmonių deputatų tarybos vykdomasis komitetas (KRVA)
- f. R-49 – Kauno rajono Muniškių apylinkės „Raudonosios pašvaistės“ kolūkis
- f. R-86 – Jonavos rajono liaudies deputatų tarybos vykdomasis komitetas

Klaipėdos regioninio valstybės archyvo Telšių filialas (KLRVA TF)

- f. 31 – Telšių rajono Janapolės apylinkės „Tiesos“ kolūkis.
- f. 104 – Telšių rajono Viešvėnų žemės ūkio įmonė.
- f. 575 – Telšių rajono Viekšnių žemės ūkio įmonė

Vilniaus regioninis valstybės archyvas (VRVA):

- f. 2 – Ukmergės rajono Vidiškių apylinkės Kalinino kolūkis.
- f. 11 – Ukmergės rajono kolūkiai.
- f. 48 – Ukmergės apskrities valsčių darbo žmonių deputatų tarybų vykdomieji komitetai.

- f. 130 – Ukmergės rajono Žemaitkiemio mašinų-traktorių stotis.  
f. 157 – Ukmergės rajono Deltuvos apylinkės Deltuvos kolūkis

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraščių skyrius (LLTI RS)

- f. 60 – Juozas Baltušis.

Lietuvos nacionalinės bibliotekos rankraščių skyrius (LNB RS)

- f. 29 – Zenonas Ivinskis.

Lietuvos literatūros ir meno archyvas (LLMA)

- f. 397 – Kairiūkščių šeimos fondas.

Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius (VUB RS)

- f. 81 – Vilniaus universiteto etnografinių ekspedicijų medžiaga.  
f. 169 – Vilniaus universiteto kraštotyrininkų klubas „Ramuva“.

Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės biblioteka:

- f. 68 – Lukšys Motiejus [

<https://www.epaveldas.lt/preview?id=C190000349852> ;

<https://www.epaveldas.lt/preview?id=C190000349854> ;

<https://www.epaveldas.lt/preview?id=C190000349855> , žiūrėta 2023-06-20].

Laisvės kovų istorijos muziejus Obeliuose:

Juozo Guzevičiaus dienoraštis.

## **Egodokumentai**

1. Icchakas Aradas, *Iš mirties slėnio į Siono kalną*, iš anglų kalbos vertė Jurgita Jagminaitė, iš hebrajų kalbos vertė Mošė Parason, Vilnius: Margi raštai, 2020.
2. Lionginas Baliukevičius, *Partizano Dzūko dienoraštis*, parengė Algis Kalėda, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2008.
3. Juozas Baltušis, *Vietoj dienoraščio, 1970–1975*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2019.
4. Jūratė Bičiūnaitė-Masiulienė, *Jaunystė prie Laptevų jūros*, Vilnius: Mintis, 1990.
5. Pranas Bieliauskas, *Dienoraštis, 1920–1957*, Vilnius: Homo liber, 2012.

6. Albinas Bilinkevičius, „...pergyventų jausmų atogarsis“: *partizano Balčio dienoraštis, laiškai ir eilėraščiai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2014.
7. Albinas Algirdas Borusevičius, *Tu miško paklausk, tau miškas pasakys*, Šiauliai: Lucilijus, 2022
8. Antanas Būdvytis, *Atėjo metas užrašyti... dienoraščiai*, sudarytojas V. Kazakevičius, Akademija: Lietuvos žemdirbystės institutas, 2003.
9. Karolis Didžiulis, *Už liaudies laimę: atsiminimai, straipsniai, laiškai, kalbos*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963.
10. Povilas Dogelis, *Kas pergyventa: 1930–1949 metų dienoraštis*, parengė Regina Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2017.
11. Balys Gaidžiūnas, *Vieneri metai ir viena savaitė*, Cleveland: Dirva, 1950.
12. Juozas Grigalavičius, *Kai Lietuvoje šeimininkavo stalinistai*, Vilnius: Mintis, 1991.
13. Dalia Grinkevičiūtė, *Lietuviai prie Laptevų jūros*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015.
14. Juozas Grišmanauskas, *Tolimieji kvadratai*, New York: Juozas Kapočius, 1952.
15. Valentinas Gustainis, *Be kaltės*, Vilnius: Mintis, 1989.
16. Algirdas Gustaitis, *Karas braukia kruviną ašarą: Antrojo pasaulinio karo dienoraštis*, Chicago: Devenių kultūrinis fondas, 1990.
17. Feliksas Jaraminas, *Sovietinio teroro sutemose*, Vilnius: Kardas, 1994.
18. *Kolūkinio kaimo žaizdos: pirmųjų kolūkiečių prisiminimai*, sudarė Albina Katinaitė-Navickienė, Ukmergė: Valdo leidykla, 2008;
19. Juozas Kondratas, *Tolimos pabarės*, Vilnius: Vaga, 1971.
20. Justinas Lelešius-Grafas, *Partizanų kapeliono dienoraštis*, Kaunas: Į laisvę fondas, 2006.
21. Romualdas Lengvinas, „Kolūkio pirmininko dienoraštis“, in: *Nemunas*, 1967, nr. 5, p. 26–37.
22. Juozas [Lukša] Daumantas, *Partizanai*, Vilnius: Vaga, 1990.
23. Kazys Macevičius, *Ilgai brandintas grūdas*, Vilnius: Vaga, 1964.
24. Marcelijus Martinaitis, *Mes gyvenome: biografiniai užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009.
25. Aldona Matulkaitė, *Igarkos tremtiniai*, Vilnius: Atkula, 1998.
26. Vincas Mickevičius-Kapsukas, *Pirmoji Lietuvos proletarinė revoliucija ir sovietų valdžia*, Chicago: Vilnis, 1934.

27. Vincas Mykolaitis-Putinas, *Dienoraštis, 1938–1945*, sudarytoja Virgilija Stonytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2022.
28. Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai, 1938–1975*, Vilnius: Baltos lankos, 2002
29. Matilda Olkinaitė, *Atrakintas dienoraštis: kūrybos rinktinė*, sudarytojas Mindaugas Kvietkauskas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.
30. Justas Paleckis, *Gyvenimas prasideda*, Vilnius: Vaga, 1967.
31. Antanas Pauliukas, *Dienynas: 1918–1941 m. Knyga 3, 1934 m. gegužės 1-oji–1941 m. vasario 23*, parengė Gediminas Rudis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2019.
32. Adolfas Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų*, Vilnius: Mintis, 1991.
33. Mykolo Romerio dienoraščio ištraukos, 1940-06-15 įrašas, in: *Kultūros barai*, 1991/8,
34. Rapolas Šaltenis, *Aš – mokytojas: dienoraščiai, laiškai, prisiminimai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007.
35. Ignas Šeinius, *Raudonasis tvanas*, New York: Talka, 1953.
36. Kazys Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos (1938–1940): atsiminimai ir dokumentai*, Chicago: Lietuvos kronika; Vilnius: Vilsa, 1996.
37. Bronius Šukys, *Lietuvos mokykla Antrojo pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais*, Vilnius: Leidybos centras, 1995.
38. Petras Tarulis, *Dalinau savo tiesą*, Utena: Utenos spaustuvė, 2004.
39. Antanas Terleckas, *25-ieji Lietuvos okupacijos metai: Rezistentų dienoraštis*, Kaunas: Judex, 2006.
40. Leon Trotsky, *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and Where Is It Going?*, New York: Pathfinder press, 1973.
41. Juozas Vaičieliūnas, *Tėvynės sargyboje*, Sudbury, 1955.
42. Balys Vaičėnas, *Partizano sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestaciniai tekstai*, Vilnius: Tautos paveldo tyrimai, 2013.
43. Petras Vasinauskas, *Kelionė arkliu aplink Lietuvą 1975 metais*, Vilnius: LOGOS, 1996.
44. Petras Vasinauskas, *Kolūkių sunkmetis*, Vilnius: Mintis, 1989.
45. Vladas Vildžiūnas, *Pakelti kumščiai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1964.
46. Pranas Žagarys, *Jonavos kaimas: tarp istorijos ir memuarų*, Vilnius: Versmė, 2015.

47. Algirdas Žukas, *Paprasto gyvenimo istorija*, Utena: Utenos spaustuvė, 2015.
48. Jonas Žvinys, *Mano gyvenimo užrašai*, Vilnius: Mintis, 1993.

### **Grožinė literatūra ir kiti kūriniai**

1. Jonas Aistis, *Chimeros akys*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2008.
2. Algimantas Baltakis, *Keliaujantis kalnas*, Vilnius: Vaga, 1967.
3. Juozas Baltušis, *Rinktinė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1952.
4. Vincas Dilka, „Kolūkio steigiamas susirinkimas“, 1950, in: <https://www.limis.lt/api/valuable/e/805180/20000005316668/share?lang=lt>
5. Dokumentinis filmas „Gyvenu Ėriškėse“, režisierius Robertas Verba, 1984, in: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/9379/dokumentinis-filmas-gyvenu-eriskese?fbclid=IwAR1C8drntN0CEK2nDLyJWI3fYtqJpqrSh1gxczLkjpjNpEqso3-Ogdck1Y>
6. *Grūto parko lyrika: totalitarinės poezijos antologija, 1940–1990*, sudarytojas Vaclovas Paulauskas, Vilnius: Gairės, 2000
7. Antanas Jonynas, *Kovotojų dainos*, Vilnius: Valstybinė Grožinės literatūros leidykla, 1949.
8. Kastyčio Laužadžio 1989–1990 m. fotografija, saugoma Vytauto Didžiojo karo muziejuje, in: [https://www.limis.lt/greita-paieska/perziura/-/exhibit/preview/190000037892046?s\\_id=BehP5mW27mqr6Zih&s\\_in d=6&valuable\\_type=EKSPONATAS](https://www.limis.lt/greita-paieska/perziura/-/exhibit/preview/190000037892046?s_id=BehP5mW27mqr6Zih&s_in d=6&valuable_type=EKSPONATAS) [tikrinta 2023-06-25]
9. Józef Mackiewicz, *Kelias į niekur*, iš lenkų kalbos vertė Leonardas Vilkas, Vilnius: Aidai, 2009.
10. Justinas Marcinkevičius, *Prašau žodžio*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955.
11. Eduardas Mieželaitis, *Pakilusi žemė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1951.
12. Vacys Reimeris, *Ir skrenda daina*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1952.
13. Kazys Saja, *Komedijos*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
14. Ieva Simonaitytė, *Pikčiurnienė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1953

15. Jonas Šimkus, *Apsakymai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1953.
16. *Tarybinė lietuvių poezija, 1940–1950*, atsak. redaktorius Albinas Žukauskas, Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1950.
17. Jonas Usačiovas, *Nemunas laužia ledus*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956.
18. Vaidybinis filmas „Niekas nenorėjo mirti“, rež. Vytautas Žalakevičius, 1965, in: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/21381/vaidybinis-filmas-niekas-nenorejo-mirti-is-kino-juostos> [tikrinta 2023-06-25]
19. Valerija Valsiūnienė, „Traktorininkė“, in: *Tiesa*, 1949-04-05.

### Periodinė spauda

1. „1946–1950 metų penkmečio plano Lietuvos TSR liaudies ūkiui atkurti ir įvykdyti įstatymas“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1946-08-17.
2. „3/4 dirvų šiemet apsės aviacija“, in: *Liaudies Balsas*, 1940-08-12.
3. „Apie TSKP CK gruodžio Plenumo išdavas bei priemones žemės ūkio gamybai ir paruošoms padidinti 1960 metais ir septynmečio užduotims įvykdyti pirma laiko. Lietuvos KP CK pirmojo sekretoriaus drg. Sniečkaus pranešimas LKP CK IX plenumė“, in: *Tiesa*, 1960-02-11.
4. „Atlanto paktas – agresijos paktas“, in: *Tiesa*, 1949-03-22.
5. „Atlanto paktas – SNO išdavystė“, in: *Tiesa*, 1949-03-24.
6. „Atsargų sudarinėtojai iš akių neišleidžiami“, in: *Darbo Lietuva*, 1940-07-17.
7. „Atstovo Bieliausko Jurgio kalba“, in: *Tiesa*, 1940-07-23.
8. Juozas Bartašiūnas, „Su šaknimis išraukime pikčiausius lietuvių tautos priešus – lietuviškai vokiškus nacionalistus“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1945-05-28.
9. „Buožija – pikčiausias kolektyvinių ūkių priešas“, in: *Tiesa*, 1949-03-30.
10. Petras Cvirka, „Lietuvių tautos priešai“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1945-07-23.
11. „Darbo valstiečio žodis kaimo inteligentui“, in: *Tiesa*, 1948-05-13.
12. „Dėl plojimų mitinguose“, in: *Liaudies balsas*, 1940-07-10.
13. Karolis Drunga, „Padėtis Lietuvoje – iš parvažiavusiųjų persektyvos“, in: *Metmenys*, 1959, p. 111–117.
14. „Finansų ministro baudos“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-06-25.
15. „Generalkomisaro Kaune derliaus suėmimo ir sėjos vykdymo reikalu įsakymas“, in: *I laisvę*, 1941-08-20.
16. „Gerinti gyvulių žiemojimą“, in: *Panevėžio tiesa*, 1955-01-05.

17. „Iki vasario 1 d. užbaigti žemės pertvarkymo darbus“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1945-01-16.
18. „Kas trukdo spaudos platinimą?“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1948-06-12
19. „Kauno karo komendanto įsakymas nr 1“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-06-17.
20. „Kilni žemės ūkio specialisto pareiga: Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininko drg. Šumausko pranešimas“, in: *Tiesa*, 1960-04-12.
21. „Liaudies atstovo M. Mickio kalba“, in: *Tiesa*, 1940-07-23.
22. „Liaudies Seimas skelbia visą Lietuvos žemę su jos gelmėmis, miškais ir vandenimis liaudies nuosavybe: liaudies Seimo priimta deklaracija žemės klausimu“, in: *Tiesa*, 1940-07-23.
23. „Lietuvių tarybinė tautosaka“, in: *Tiesa*, 1960-01-24.
24. „Lietuvos ūkininke“, in: *Į laisvę*, 1941-09-16.
25. „LKP(b) CK Sekretoriaus drg. A. Sniečkaus kalba, pasakyta Kauno apskr. valstiečių suvažiavime 1944. X. 1“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1944-10-28.
26. „Mūsų liaudis žengia pirmyn pati savo laisvės kurti: kalbos, pasakytos per mitingą Petro Vileišio aikštėje“, in: *Tiesa*, 1940-06-26.
27. „Nauji metodai?“, in: *Liaudies balsas*, 1940-06-24.
28. „Nedelsiant šalinti trūkumus“, in: *Leninietis*, 1955-04-13.
29. S. Nemunaitis, „Krašto demokratizacija“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-07-01.
30. „Niekas nevers ūkininkus dėti į kolchozus pasakė Žemės ūkio ministeris“, in: *Lietuvos ūkininkas*, 1940-07-18.
31. „Prie ko priveda nesirūpinimas gyvulininkyste“, in: *Panevėžio tiesa*, 1955-03-13.
32. „Rimčiausio dėmesio arklių bonitiravimui“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1947-08-23.
33. „Rūpestingai saugoti raguočių prieauglį“, in: *Tiesa*, 1949-05-17
34. „Ryžtingai įgyvendinkime LKP(b) CK IV plenumo nutarimus“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1945-01-08.
35. L. Rūtėnas, „Buržuazinių nacionalistų išdavikiškas kelias“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1948-05-29.
36. „Spekulantai bus griežtai baudžiami: finansų ministro įsakymas“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-06-17.
37. B. Styka, „Kaip buožė kolektyvan nudrožė“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1949-01-15.
38. „Su šaknimis išrauti pikčiausius liaudies priešus – buržuazinius nacionalistus“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1948-05-27.
39. „Šiaurės Atlanto pakto tekstas“, in: *Tiesa*, 1949-03-22.

40. Jonas Šimkus, „Jie – mūsų darbo žmonių pikčiausi priešai“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1945-05-28.
41. „Tik kolektyvinių ūkių santvarkoje žemė tampa pertekliaus šaltiniu“, in: *Komjaunimo tiesa*, 1949-03-26.
42. „Turime lenktyniauti dėl skubios pažangos: Vidaus reikalų ministerio M. Gedvilo kalba mokytojams“, in: *Tiesa*, 1940-08-15.
43. Petras Vasinauskas, „Kaimas mūsų mielas“, in: *Pergalė*, 1971, p. 93–112.
44. Vytautas Vazalinskas, „Tarybų Lietuvos darbo valstiečiai vėl tapo žmonėmis“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1944-11-07.
45. „Vietos tarybinių organų veikla ir uždaviniai (Iš drg. M. Gedvilo kalbos, pasakytos LTSR Aukščiausios Tarybos IV sesijoje), in: *Valstiečių laikraštis*, 1945-06-07.
46. „Vistiek jie bus surasti...“, in: *Naujoji Lietuva*, 1941-06-29.
47. „Visų Lietuvos Respublikos piliečių ir gyventojų žiniai“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-06-17.
48. „Žemė, kurią jūs esate amžiais persunkę savo prakaitu ir krauju, yra jūsų ir pasiliks jūsų, - pareiškė žemės ūkio ministeris M. Mickis“, in: *Lietuvos ūkininkas*, 1940-06-27.
49. „Žemės ūkio septynmetį – per penkerius metus: draugo Šumausko pranešimas Lietuvos KP CK V plenumė“, in: *Tiesa*, 1960-10-15.
50. Ad. Ženkaitis, „Kodėl atsilieka Šiaulių apskritis“, in: *Valstiečių laikraštis*, 1947-01-12.

### **Kiti publikuoti šaltiniai**

1. *1948–1957 m. Lietuvos TSR kolūkių metinių apyskaitų respublikos suvestinės*, sudarė Tamara Taršilova, Vilnius, 1986.
2. *1959 metų Visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys*, Vilnius: Valstybinė statistikos leidykla, 1963.
3. Nikolai Bucharin, Evgenii Preobrazhensky, *The ABC of Communism*, The Communist Party of Great Britain, 1922.
4. Nikolai Bucharin, Evgenii Preobrazhenski, *Komunizmo A-B-C*, vertė V. Tauras, Brooklyn: Lietuvių darbininkų literatūros draugija, 1925.
5. Nikolai Bucharin, *Organizuokitės*, iš rusų kalbos vertė K. Vidikas, Philadelphia: Kovos spauda, 1917.
6. Regina Bakevičiūtė, *Kaip apsisaugoti nuo bruceliozės*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.
7. Valentinas Čižas, *Kas žino apie bruceliozę*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1950.

8. *Dėl kolūkiečių ir MTS mechanizatorių materialinio suinteresuotumo padidینimo kolūkinės gamybos pakėlimu nutarimų rinkinys*, Vilnius: Sovetskaja Litva, 1955.
9. Antanas Ylius, „Tauro apygarda: prisiminimų fragmentai“, in: *Laisvės kovų archyvas*, t. 1, 1991.
10. Gyd. D. Jančaitis, *Tai liečia jūsų sveikatą: knygelė kolūkiečiams*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1964.
11. Jonas Kairiūkštis, Julius Kazlauskas, *Pažinkime gyvulių bei paukščių parazitus ir kovokime su jais kolūkių gyvulininkystės fermose*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1952.
12. *Kolūkietės namų ūkis*, sudarytojos J. Pauliukonienė ir E. Starkienė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958.
13. Regina Laukaitytė, „Reikalas gali baigtis ginkluotu perversmu“: pareiškimai Lietuvos SSR Ministrų Tarybai dėl kolektyvizacijos“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2021, nr. 2, p. 157–161.
14. Vladimiras Leninas, *Apie kooperaciją*, Kaunas: LTSR Valstybinė leidykla, 1941.
15. Vladimiras Leninas, *Balandžio tezės*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1947.
16. Vladimiras Leninas, *Rinkiniai raštai trimis tomais*, t. 1–3, Vilnius: Mintis, 1980–1981.
17. *Lietuvių archyvas: bolševizmo metai*, I–III tomas, Kaunas: Studijų biuro leidinys, 1942.
18. *Lietuvių tautosaka: užrašyta 1944–1956*, vyr. redaktorius Kostas Korsakas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
19. *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas, 1923.
20. „Lietuvos Gynimo Tarybos kreipimasis į pasaulį, atkreipiant dėmesį į Lietuvos būklę“, 1945 m., in: *Laisvės kovų archyvas*, nr. 15.
21. *Lietuvos komunistų partija skaičiais, 1918–1975*, sudarytojas Petras Beresnevičius, Vilnius: Mintis, 1976.
22. *Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939–1940: dokumentų rinkinys*, rinkinį parengė Laimutė Breslavskienė [et. al.], Vilnius: Mintis, 1993.
23. *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.)*, vyriausiasis redaktorius Juozapas Romualdas Bagušauskas, Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas, 2003.
24. *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, sudarė Nijolė Gaškaitė [et al.], Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996.

25. *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, sudarė ir parengė Mindaugas Pocius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.
26. *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.: VKP(b) CK dokumentai*, sudarė ir parengė Mindaugas Pocius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2018.
27. *Lietuvos statistikos metraštis, 1939*, Vilnius: Centrinis statistikos biuras, 1940.
28. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (pagrindinis įstatymas), 1978, in: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/00ca15b024e611e58a4198cd62929b7a?jfwid=5v2xfdk63> [žiūrėta 2023-06-28].
29. *Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra: statistikos metraštis, skirtas TSR Sąjungos įkūrimo 50-mečiui*, Vilnius: Statistika, 1972.
30. *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo įsakų ir vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*, t. 1–4, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
31. *Lietuvos TSR kaimo gyvenamosios vietovės 1959 ir 1970 metais (Visasąjunginių gyventojų surašymų duomenys)*, Vilnius: Centrinė statistikos valdyba, 1974.
32. *Lietuvos TSR Liaudies ūkis per 40 metų: jubiliejinis statistikos metraštis*, Vilnius: Mintis, 1980
33. *Lietuvos TSR liaudies ūkio plano vykdymo pagrindiniai rodikliai*, Nr. 1-2, Vilnius: Lietuvos TSR statistikos valdyba, 1941.
34. *Lietuvos TSR valstybinės žemės ūkio komisijos protokolai 1940 m.*, spaudai paruošė Aleksandras Jefremenka, Vilnius: Mintis, 1976.
35. Karl Marx, Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, New York: International Publishers, 2007.
36. Vladas Miniū, *Alkoholizmas ir kova su juo*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.
37. Michail Osadko, *Valdymo sistema kolektyviniame ūkyje: stenograma paskaitos, skaitytos aukštojoje partinėje mokykloje prie VKP(b) CK*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1949.
38. *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save: 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos*, sudarė Nijolė Gaškaitė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
39. *Pavyzdiniai žemės ūkio artelės įstatatai*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1949. Juozas Pričinauskas, *Materialinio suinteresuotumo kėlimas kolūkiuose*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958.

40. Juozas Pričinauskas, *Materialinio suinteresuotumo principo panaudojimas kolūkiuose*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.
41. *Rašytojas pokario metais*, sudarė Laima Arnatkevičiūtė [et al.], Vilnius: Vaga, 1991.
42. Antanas Sniečkus, *Ataskaitinis pranešimas V-me LKP(b) suvažiavime apie LKP(b) CK darbą, 1941 vasario 5 d.*, Kaunas: LTSR valstybinė leidykla.
43. Antanas Sniečkus, *Dėl uždavinių Tarybų Lietuvos žemės ūkį atstatant bei išvystant: pranešimo Lietuvos KP (b) CK XIII plenumo sutrumpinta stenograma*, Vilnius: Tiesa, 1947.
44. *Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje: dokumentų rinkinys*, redakcinė komisija: Eusejus Jacovskis [et al.], Vilnius: Mintis, 1965.
45. *Tauro apygarda (1945–1952 m.)*, sudarytoja Nijolė Maslauskienė, Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas, 2000.
46. *Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) istorija : trumpasis kursas (VKP(b) CK komisijos redaguotas)*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1945.
47. *Žemaičių kankiniai: Rainių miško tragedija, 1941, VI. 24–25*, Telšiai: Žemaičių žemė, 1942.
48. *Žemės ūkis = Selskoe choziastvo*, LTSR valst. Darbo k-tas, LTSR žemės ūkio m-ja; parengė S. Vidugirienė, Ch. Leibzonas, Kaunas: Šviesa, 1982.
49. Данилов В., Маннинг Р., Виола Л. (ред.), *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939. Том 1–5*, Москва: РОССПЭН, 1999–2004.
50. *Молотов, Маленков, Каганович. 1957: Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы*, Под ред. акад. А. Н. Яковлева; Москва: МФД, 1998.

## Literatūra

1. Laimonas Abarius, „Lietuvos partizanų Šiaurės-Rytų srities 3-oji Vytauto apygarda (1945–1952 m.): istorinė apžvalga“, in: *Laisvės kovų archyvas*, nr. 16, 1996.
2. Kastytis Antanaitis, *Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatūra (1953–1990 m.). Dėsningumai ir ypatumai: daktaro disertacija*, Kaunas: Vytauto didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2001.

3. Oskar Anweiler, *The Soviets: The Russian Workers, Peasants, and Soldiers Councils 1905–1921*, New York: Pantheon Books, 1974.
4. Anne Applebaum, *Raudonasis badas: Stalino karas prieš Ukrainą*, iš anglų kalbos vertė Jolita Parvickienė, Vilnius: Tyto alba, 2023.
5. Abraham Ascher, *The Revolution of 1905: a short History*, Stanford: Stanford university press, 2004.
6. *A Researcher's Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s*, edited by Sheila Fitzpatrick, Lynne Viola, Armonk, New York, London: M. E. Sharpe, Inc., 1990.
7. Irena Adomonienė, *Kolektyvizacija Anykščių apskrityje 1948–1950 m.*, Anykščiai: Utenos Indra, 2009.
8. Jurij Afanasjev, „Mes – ne vergai? Istorinis bėgimas vietoje: Rusijos „ypatingasis kelias“ (I), iš rusų kalbos vertė Nerijus Šepetys, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2009, nr. 3–5, p. 88–97.
9. Richard Aldous & Stephen Kotkin, „Studying Stalin“, 2017-11-08, in: <https://www.the-american-interest.com/2017/11/08/studying-stalin/> [tikrinta 2023-06-25].
10. Anušauskas [et al.], *Lietuva 1940-1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
11. Arvydas Anušauskas, Gražina Sviderskytė, *XX amžiaus slaptieji archyvai: dvylika istorijos detektyvų*, Vilnius: Versus Aureus, 2008.
12. Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996.
13. Arvydas Anušauskas, *Lietuvos žvalgyba 1918–1940 metais*, Vilnius: Versus Aureus, 2014.
14. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2013.
15. Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, iš anglų kalbos vertė Arvydas Šliogeris, Vilnius: Tyto alba, 2001.
16. Solomonas Atamukas, *Lietuvos žydų kelias*, Vilnius: Alma littera, 1998.
17. Zenonas Bačelis, *Kolchozai Lietuvoje: Lietuvos žemės ūkio atstatymo klausimais*, Sao Paolo: Garnys, 1955.
18. Alvydas Balažentis, Pranas Sasnauskas, Kazys Starkevičius, *Kolūkmetis okupuotos Lietuvos kaime*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2019.
19. Valerijonas Balčiūnas, „Bolševikinė žemės reforma Lietuvoje“, in: *Lietuvių archyvas: bolševizmo metai*, I tomas, Kaunas: Studijų biuro leidinys, 1942.

20. Tamara Bairašauskaitė, „Kolektyvizavimo užbaigimas pietryčių Lietuvoje: valstiečių šeimų perkėlimas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 1989 metai*, p. 65–78.
21. Yehuda Bauer, *The Death of the Shtetl*, New Haven, London: Yale University Press, 2009.
22. Alain Besançon, „Moralinis žlugdymas“, iš prancūzų kalbos vertė Nijolė Keršytė, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2000, nr. 5, p. 233–241.
23. E. Bilevičius, *Lietuvos TSR maisto pramonės laimėjimai [1940–1955]*, Vilnius: Valstybinė politikos ir mokslo literatūros leidykla, 1955.
24. Tetiana Boriak, „Holodomoras 1932–1933 m.: Ukrainos genocidas dokumentuose, atmintyje, ir sakytiniuose šaltiniuose“, iš ukrainiečių kalbos vertė Vytas Dekšnys, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2022, nr. 5, p. 13–20.
25. Justinas Braslauskas, *Lietuvos socialinė-ekonominė padėtis nacių okupacijos metais: daktaro disertacija*, Vilniaus universitetas, 2001.
26. Mantas Bražiūnas, *Žurnalistikos laukas okupuotoje Lietuvoje (1940–1944): daktaro disertacija*, Vilniaus universitetas, 2017.
27. Arūnas Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
28. Rubenas Bukavickas, *Sovietizacija Klaipėdos krašte: sociokultūrinės ir socioekonominės transformacijos 1945–1960 metais: daktaro disertacija*, Klaipėdos universitetas, 2020.
29. Juozas Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademija. Ekonomikos institutas, 1969.
30. „Buožės“, in: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, I tomas, 1985, p. 307.
31. Izidorius Butkevičius, *Lietuvos socialistinio kaimo gyvenviečių formavimasis*, Vilnius: Mokslas, 1980.
32. Antanina Butkutė-Ramelienė, *Lietuvos KP kova už tarybų valdžios įtvirtinimą respublikoje (1940–1941 m.)*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958.
33. E. H. Carr & R. W. Davies, *Foundations of a planned economy, 1926–1929*, vol. I. London, Basingstoke: The Macmillan Press Ltd, 1978.
34. Dalia Bukelevičiūtė [et. al.], *Lietuvos valstybės kontrolės istorija*, Vilnius: Vilniaus universitetas: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.
35. Giedrius Butkus, *Mašinų-traktorių stotys Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1973.
36. Israel Cohen, *Vilna: žydiškojo Vilniaus istorija*, iš anglų kalbos vertė Miglė Anušauskaitė, Vilnius: Hubris, 2022.
37. Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: a Political Biography*, Vintage Books, 1975.

38. Walter D. Connor, „Alcohol and the Soviet Society“, in: *Slavic Review*, Sep., 1971, Vol. 30, No. 3 (Sep., 1971), p. 570–588.
39. Robert Conquest, *Sielvarto derlius: sovietinė kolektyvizacija ir teroras badu*, iš anglų kalbos vertė Ovidijus Stokys, Vilnius: Briedis, 2017.
40. Stephane Courtois [et al], *Juodoji komunizmo knyga: nusikaltimai, teroras, represijos*, iš prancūzų kalbos vertė Irina Mikalkevičienė [et al.], Vilnius: Vaga, 2000.
41. Norbertas Černiauskas, *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*, Vilnius: Aukso žuvys, 2021.
42. RW Davies, „Viktor Danilov: Bold historian and champion of the Russian Peasantry“, 2004-03-26, in: <https://www.theguardian.com/news/2004/may/26/guardianobituaries.obituaries> [tikrinta 2023-06-25].
43. Violeta Davoliūtė, *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*, London, New York: Routledge, 2013.
44. Marija Drėmaitė, *Baltic Modernism: Architecture and Housing in Soviet Lithuania*, Berlin: DOM publishers, 2017.
45. Evel Economakis, „Soviet Interpretations of Collectivization“, in: *The Slavonic and East European Review*, Apr., 1991, Vol. 69, No. 2 (Apr., 1991), p. 257–281.
46. Michael Ellman, „Did the Agricultural Surplus Provide the Resources for the Increase in Investment in the USSR During the First Five Year Plan?“, in: *The Economic Journal*, Dec., 1975, Vol. 85, No. 340, p. 844–863.
47. Marius Ėmužis, *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas 1944-1974 metais: tarpusavio ryšiai ir jų raiška*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2016.
48. *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, Tallinn: Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009.
49. David Feest, *ZwangsKollektivierung im Baltikum. Die Sowjetisierung des Estnischen Dorfes 1944–1953*, Köln, Wien: Böhlau-Verlag, 2007.
50. Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, Oxford university press, 1996.
51. Sheila Fitzpatrick, *The Russian revolution*, Oxford: Oxford University Press, 2017.
52. Bernardas Gailius, *Partizanai tada ir šiandien*, Vilnius: Versus aureus, 2006.

53. Nijolė Gaškaitė, Dalia Kuodytė, Algis Kašėta, Bonifacas Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, istorijos sekcija, 1996.
54. Nijolė Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija, 1944–1953 metai*, Vilnius: Aidai, 2006.
55. Kęstutis Girmius, „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, nr. 5, p. 268–279.
56. Kęstutis Girmius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas: „Atgimimo“ bendrovė, 1990.
57. Kęstutis Girmius, „The Collectivisation of Lithuanian Agriculture, 1944–1950, in: *Soviet Studies*, Vol. 40, No. 3 (Jul., 1988), p. 460–478.
58. B. Grakauskas, *Šešupės kolūkis*, Vilnius: Valstybinė politikos ir mokslo literatūros leidykla, 1955.
59. Marijonas Gregorauskas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis, 1940–1960*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
60. Saulius Grybkauskas, Rūta Grišinaitytė, *Inžinieriai pagal planą: techninis mokymas ir specialistų rengimas Lietuvoje 1944–1990 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2019.
61. Saulius Grybkauskas, *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
62. Jan Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2002.
63. *Gruzdžiai*, vyr. redaktorius ir sudarytojas Damijonas Šniukas, Vilnius: Versmė, 2009.
64. Eugenijus Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, Pasaulio lietuvių bendruomenė, 1996.
65. Aaron Hale-Dorrell, *Corn Crusade: Khrushchev's Farming Revolution in the Post-Stalin Soviet Union*, New York: Oxford University Press, 2019.
66. Stefan Hedlund, *Crisis in Soviet agriculture*, London, Sydney: Croom Helm; New York: St. Martin's Press, 1984.
67. *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, sudarė Arūnas Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
68. Eric Homberger, „Robert Conquest obituary“, in: <https://www.theguardian.com/books/2015/aug/05/robert-conquest>, 2015-08-05 [žiūrėta 2023-08-14].
69. L. E. Hubbard, *The economics of Soviet agriculture*, London: Macmillan, 1939.

70. Kristy Ironside, *A Full-Value Rouble: The Promise of Prosperity in the Postwar Soviet Union*, Cambridge, Massachusetts & London: Harvard University Press, 2021.
71. Sigitas Jegelevičius, *Nemunaitis ir jo parapija*, II kn., Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 2002.
72. Vytautas Jokubauskas, *Netiesioginis poveikis ir Lietuvos karinis saugumas 1919–1940 m.*, Klaipėda: Druka, 2019.
73. Mingailė Jurkutė, *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išeivijos pasakojimai: daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2016.
74. Mingailė Jurkutė, „Lunarinės istorijos paradokasai“, in: *Knygų aidai*, 2009, nr. 5, p. 18–22.
75. Stanislava Juonienė, *Vietiniai valstybinės valdžios organai Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius: Mintis, 1976.
76. *Kamajai*, vyriausias redaktorius ir sudarytojas Venantas Mačiekus, Vilnius: Versmė, 2016.
77. Kęstutis Kilinskas, *Politikai su antpečiais: civilinės ir karinės valdžios sąveika tarpukario Lietuvoje*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2022.
78. Gail Kligman, Katherine Verdery, *Peasants Under Siege: The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2011.
79. Valdemaras Klumbys, „Po okupacijos ženklų: sąlyginio refleksio nelaisvėje“, in: *Metai*, 2020, nr. 11, p. 120–133.
80. Valdemaras Klumbys, *Stovėję po medžiu: lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2021.
81. Valdemaras Klumbys, „Vincas Mykolaitis-Putinas kaip normalus inteligentas“, in: *Metai*, 2023-1, p. 140–151.
82. Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2022.
83. Leszek Kołakowski, *Main currents of marxism: its 'Origin, Growth and Dissolution*, New York, London: W. W. Norton & Company, 2005.
84. Anu Mai Kõll, *The Village and the Class War: Anti-Kulak Campaign in Estonia*, Budapest: CEU Press, 2013.
85. Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley, California: University of California Press, 1997.
86. Sigita Kraniauskienė, Silva Pocytė, Ruth Leiserowitz, Irena Šutinienė, *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019.

87. Regina Krutulytė, „MTS politinių skyrių veikla Tarybų Lietuvos žemės ūkio ištisinio kolektyvizavimo laikotarpiu“, in: *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorija*, VI, 1965, p. 5–14.
88. Regina Krutulytė, „Tarybų Lietuvos kolūkių šefavimas ištisinio kolektyvizavimo laikotarpiu (1949–1951 m.)“, in: *Istorija*, VIII, 1966, p. 5–16.
89. Regina Laukaitytė, „Didžiausia migracijos į Lietuvą krizė: duoneliautojų antplūdis pokariu“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2021, nr. 7, p. 33–38.
90. Regina Laukaitytė, „Gyvenimas Lietuvos SSR pokariu išvengus tremties“, in: *Istorija*, 2018, t. 111, Nr. 3, p. 61–78.
91. Regina Laukaitytė, „Pavasarij Lietuva bus išvaduota iš bolševikų jungo“: 1955 metų pavasaris“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2020, nr. 7, p. 15–21.
92. Regina Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2022.
93. Izraelis Lempertas, *Fašistinis režimas Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1975.
94. Vylius Leonavičius, Apolonijus Žilys, Giedrė Baltrušaitytė, *Hibridinė sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenės modernizacija*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2021.
95. Moshe Lewin, *Lenin's last struggle*, Ann Arbor: University of Michigan, 2005.
96. Moshe Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*, New York: Norton & Company, 1975.
97. *Lietuva antrajame pasauliniame kare*, sud. Arvydas Anušauskas, Česlovas Laurinavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007.
98. Lietuvos geologijos tarnybos pranešimas spaudai, 2020-11-16, in: <https://www.lgt.lt/images/Pranesimai%20spaudai%202020/Juodliges%20zidiniu%20inventorizavimas%202020-11-16.pdf> [žiūrėta 2023-06-22]
99. *Lietuvos TSR istorija*, IV tomas: 1940–1958 m., vyriausiasis redaktorius Bronius Vaitkevičius, Vilnius: Mokslas, 1975.
100. *Lietuvos TSR istorija: nuo seniausių laikų iki 1957 metų*, vyriausiasis redaktorius Juozas Žiugžda, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958.
101. Petras Liubertas, *Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940–1987*, Vilnius: Versus, 2019.
102. Petras Maldeikis, *Mykolas Krupavičius*, Chicago: Lietuvos krikščionių demokratų sąjunga, 1975.

103. Martin McCauley, *Khrushev and the development of Soviet agriculture: The Virgin Land Programme, 1953–1964*, London, Basingtoke: The Macmillan Press, 1976.
104. Olaf Mertelsmann, *Everyday Life in Stalinist Estonia*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012.
105. Zhores A. Medvedev, *Soviet Agriculture*, New York, London: W. W. Norton & Company, 1987.
106. James Millar, Corinne Guntzel, „The Economics and Politics of Mass Collectivization Reconsidered: A Review Article“, in: *Explorations in Economic History*, Volume 8, Issue 1, Autumn, 1970, p. 103–116.
107. Romuald J. Misiunas, Rein Taagepera, *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980*, Berkeley; Los Angeles: University of California press, 1983.
108. *Nematoma sovietmečio visuomenė*, mokslinė redaktorė Ainė Ramonaitė, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015.
109. Dainius Noreika, *Partizanų karas Lietuvoje (1944–1953): socialinių struktūrų problema*: daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2020.
110. Zenonas Norkus, „Agrarinių reformų Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos respublikose lyginamoji istorinė sociologinė analizė“, in: *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2012/1, p. 5–52.
111. Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios sociologijos istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
112. George Orwell, „Anglų kalba ir politika“, iš anglų kalbos vertė Mantas Tamošaitis, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2023, nr. 2, p. 18–25.
113. Silva Pocytė, *Agluonėnai: kaimas istorijos pagairėje (1939–1990)*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1994.
114. Mindaugas Pocius, *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009.
115. Mindaugas Pocius, „Lietuvos kolektyvizacija 1947–1952 m.: VKP(b) CK sprendimai ir kontrolė“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2018, 2(44), p. 7–14; *Genocidas ir rezistencija*. 2019, 1 (45), p. 72–86.
116. Mindagas Pocius, „Partizanų nepriklausomos Lietuvos valstybės vizija“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2020-1, p. 141–163.
117. „Politologė Ainė Ramonaitė: žmonės jau spėjo primiršti sovietmečio absurda“, 2018-01-17, in: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2018-01-17-politologe-aine-ramonaite-zmones-jau-spejo-primirsti-sovietmecio-absurda/167852?fbclid=IwAR2cfXda7HNFUirMY->

118. Antanas Poviliūnas, *Lietuvos žemės ūkio grįžimas į rinkos santykius ir ūkininkijos ekonominė raida*, Vilnius: Apostrofa, 2008.
119. Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.
120. Nerija Putinaitė, *Skambantis molis: Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinyš-Aidai, 2019.
121. Bronius Puzinavičius, *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*, Vilnius: Lietuvos karo akademija, 2001.
122. Algirdas Rakūnas. *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius: Mokslo, 1976.
123. *Sąjūdžio ištakų beiėskant: nepaklusnių tinklaveikos galia*, mokslinės redaktorės Jūratė Kavaliauskaitė ir Ainė Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
124. Matt Schudel, „Stephen F. Cohen, historian of Soviet Union whose revisionist ideas influenced Gorbachev, dies at 81, in: [https://www.washingtonpost.com/local/obituaries/stephen-f-cohen-historian-of-soviet-union-whose-revisionist-views-influenced-gorbachev-dies-at-81/2020/09/22/b793bd30-fc29-11ea-b555-4d71a9254f4b\\_story.html](https://www.washingtonpost.com/local/obituaries/stephen-f-cohen-historian-of-soviet-union-whose-revisionist-views-influenced-gorbachev-dies-at-81/2020/09/22/b793bd30-fc29-11ea-b555-4d71a9254f4b_story.html), 2020-09-22 [žiūrėta 2023-08-14].
125. James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven, London: Yale University Press, 1998.
126. Alfred Erich Senn, *Lietuva 1940: revoliucija iš viršaus*, iš anglų kalbos vertė Rita Truskauskaitė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009.
127. Ljubo Sirc, „Economics of collectivization“, in: *Soviet Studies*, Jan., 1967, Vol. 18, No. 3, p. 362–370.
128. Vytautas Skebas, „Ekonominės valstiečių genocido prielaidos 1941 m. pirmoje pusėje“, in: *Darbai*, 1996, 1(1), p. 29–42.
129. *Soviet Agriculture: The Permanent Crisis*, edited by Roy D. Laird, New York, Washington, London: Frederick A. Praeger, 1965.
130. *Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškinių ir sąvokos*, sudarytojai Algis Kalėda, Rimantas Kmita, Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.

131. Alexander Shtromas, *Political Change and Social Development: The Case of the Soviet Union*, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris: Verlag Peter Lang, 1990.
132. *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, sudarė Regina Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014.
133. Kęstutis Skrupskelis, *Ignas Skrupskelis: asmenybė ir laikas*, Vilnius: Versus aureus, 2014.
134. Petras Stankevičius, *Lietuvos pramonės transformacijos ir jų socialinės-ekonominės pasekmės*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2009.
135. Rimantas Stankevičius, *Nepadariusi tautai gėdos: Onos Šimaitės gyvenimo fragmentai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021.
136. Juozas Starkauskas, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
137. Juozas Starkauskas, *Stribai: ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizaninio karo laikotarpiu (1944–1953)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2001.
138. Vitalija Stravinskienė, *Migracija: rytų ir pietryčių Lietuva*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2020.
139. Arūnas Streikus, „Politinės ir ekonominės raidos bruožai Lietuvoje 1953–1955 m.“, in: *Darbai*, 1996, Nr. 2, p. 68–84.
140. Arūnas Streikus, „Sovietinis kaimas ir erdvės užvaldymas“, in: *Pasakojimas tęsiasi: modernizacijos traukinyje: Lietuvos šimtmetis, 1918–2018*, sudarytojai Giedrė Jankevičiūtė, Nerijus Šepetys, Arūnas Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002.
141. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2018, p. 108–117.
142. Artūras Svarauskas, „Kodėl dalyvauta ir už ką balsuota rinkimuose į Liaudies Seimą 1940 m.?“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2018-2, p. 101–128.
143. Artūras Svarauskas, Mindaugas Tamošaitis, „Lietuvos politinių partijų jaunosios kartos radikalėjimas XX a. 4-ame dešimtmetyje“, in: *Istorija*, t. 68, 2007, p. 43–57.
144. Geoffrey Swain, „Deciding to Collectivise Latvian agriculture“, in: *Europe-Asia Studies*, vol. 55, No. 1 (Jan, 2003), p. 39–58.

145. Henrikas Šadžius, „Vilniaus pramonės darbininkai kovoje už socialistinę respublikos žemės ūkio pertvarkymą (1944–1953 m.)“, in: *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, Serija A*, 2(15), 1963, p. 123–152.
146. Nerijus Šepetys, „Komunistinė agresija prieš Lietuvą: šešios pastabos apie istorijos supratimo ribas“, in: *Demokratija Lietuvoje: Pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*, sud. Mingailė Jurkutė ir Nerijus Šepetys, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2011, p. 95–105.
147. Nerijus Šepetys, *Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva*, Vilnius: Aidai, 2006.
148. Nerijus Šepetys, „Naisių istorijos migla“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2017, nr. 7, p. 26–34.
149. Nerijus Šepetys, *Holokausto postsekuliarumas: tarp kritikos ir supratimo*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022.
150. Aurimas Švedas, *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius: Aidai, 2009.
151. Julius Tamošiūnas, *Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos (kapitalizmo ir socializmo epocha)*, Vilnius: Mintis, 1974.
152. Mindaugas Tamošaitis, „1940 m. valstybės tragedija JAV istorijos profesoriaus akimis“, in: *Oikos*, 2011, nr. 1, p. 153–158.
153. *Tarybinė lietuvių literatūra*, II tomas, redaktorius Jonas Lankutis, Vilnius: Vaga, 1982.
154. „Tarybiniai ūkiai“, in: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, 4 dalis, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, , 1988, p. 264–265.
155. *Tarybų Lietuvos valstietija: istorijos apybraiža*, atsakingasis redaktorius Henrikas Šadžius, Vilnius: Mokslas, 1979.
156. Antanas Terleckas, *Trys politiniai laišakai*, Vilnius: Lietuvos laisvės lyga, 1992.
157. Vladas Terleckas, *Lietuvos bankininkystės istorija, 1918–1941*, Vilnius: Lietuvos banko leidybos ir poligrafijos skyrius, 2000.
158. Vytautas Tininis, *Prievartinė mobilizacija į Raudonąją Armiją*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2014.
159. Vytautas Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius: Enciklopedija, 1994.
160. *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, ed. by Constantin Iordachi, Arnd Bauerkämper, Budapest, New York: CEU Press, 2013.
161. *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, edited by R. W. Davies, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1994.

162. Liudas Truska, „1940 metų „Liaudies“ Seimo rinkimai. 1. Politinė padėtis Lietuvoje rinkimų išvakarėse“, in: *Lituanistica*, 1995, Nr. 1, p. 14–28.
163. Liudas Truska, „1940 metų „Liaudies“ Seimo rinkimai. 2. Rinkimų rezultatai“, in: *Lituanistica*, 1995, Nr. 1, p. 29–38.
164. Liudas Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996.
165. Liudas Truska, „Lenino kooperacija ir stalininė kolektyvizacija“, in: *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, sud. Alfonsas Eidintas ir Gediminas Rudis, Kaunas: Šviesa, 1989, p. 214–220.
166. Liudas Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas: Šviesa, 1995.
167. Liudas Truska, „Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 1988 metai*, p. 79–90.
168. Liudas Truska, *Tautinis atgimimas ir istorija*, Vilnius: Edukologija, 2012.
169. Liudas Truska, Vyngantas Vareikis, *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje: XIX a. antroji pusė–1941 m. birželis*, Vilnius: Margi raštai, 2004.
170. Robert Tucker, *The Soviet Political Mind*, New York, London: W. W. Norton & Company, 1972.
171. *Už socializmo sukūrimą Lietuvoje: mokslinės konferencijos medžiaga*, atsakingasis redaktorius Mykolas Burokevičius, Vilnius: [s. n.], 1969.
172. *Valia priešintis: paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos*, sudarytojai Hektoras Vitkus, Vyngantas Vareikis, Klaipėda: Druka, 2015.
173. Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinyš-Aidai, 2014.
174. Gediminas Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens..*, Vilnius: Mintis, 1990.
175. Gediminas Vaskela, *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998.
176. Lynne Viola, „Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization“, in: *The Russian Review*, Jan., 1986, Vol. 45, No. 1 (Jan., 1986), p. 23–42.
177. Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, Oxford University Press, 1999.
178. Lynne Viola, *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*, Oxford University Press, 1989.
179. Karl-Eugen Wadekin, *The Private Sector in Soviet Agriculture*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California press, 1973.

180. Andrzej Walicki, *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę: komunizmo utopijos istorija*, iš lenkų kalbos vertė Kazys Uscila, Vilnius: Mintis, 2005.
181. Henryk Ziemiński, *Kolektywizacja rolnictwa na Wileńszczyźnie*, Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2015.
182. Rimantas Zizas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014.
183. Jelena Zubkova, *Pabaltijys ir Kremlius, 1940-1953*, iš rusų kalbos vertė Daina Kasnikovskienė, Vilnius: Mintis, 2010.
184. Pranas Zundė, *Die Landwirtschaft Sowjetlitauens*, Marburg: Johann Gottfried Herder-Institut, 1962.
185. Pranas Zundė, „Sodybinio sklypo reikšmė kolūkiečiui“, in: *Aidai*, 1962, nr. 5, p. 202–206.
186. Pranas Zundė, „Valstiečių atlyginimas okupuotoje Lietuvoje“, in: *Aidai*, 1962, nr. 2, p. 61–64;
187. Александр Ефременко, „Создание и развитие общественного хозяйства колхозов Литвы в период становления колхозного строя (1949–1953 гг)“, in: *LTSR Mokslų akademijos darbai, serija A*, 1(20), 1966, p. 89–105.
188. Юрий Костяшов, „На колхозном собрании. Штрихи к истории заселения Калининградской области в 1946 году“ in: *Вопросы истории*, 2003. № 9, с. 132–138.
189. Алексей Раков *Деревню опустошают: Сталинская коллективизация и раскулачивание на Урале в 1930-х годах*, Москва: РОССПЭН, 2013.
190. Нонна Тархова, *Красная армия и сталинская коллективизация 1928-1933 гг*, Москва: РОССПЭН, 2010.
191. Игорь Чуднов, *Денежная реформа 1947 года*, Москва: РОССПЭН, 2018.

## SUMMARY

The status of peasantry in the Soviet Union was ambiguous at best. Although the Bolsheviks portrayed themselves as defenders of the weak and downtrodden, in their imagination the most important role in the new Soviet society belonged to the most 'revolutionary class', that is, the proletariat, and to the Communist Party, which was supposedly the embodiment of the people's will and the driving force towards communism and a 'brighter tomorrow'. Whereas the peasantry played a secondary, if not a tertiary role in the Soviet perception of the world. For a long time, communists and other revolutionary parties regarded the countryside with great caution and suspicion. The idea of Soviet modernity was not compatible with the traditional, agrarian culture that had prospered in the countryside for ages. Even after the forced transformation of a 'backward' peasant into a more ideologically educated *kolkhoznik* by means of collectivization, living and working in the countryside never became a prestigious lifestyle in the Soviet Union. Moreover, the constantly abysmal state of the Soviet economy meant that the Communist Party had to make compromises and choose its priorities. As a result, the development of rural infrastructure received much less attention than urban infrastructure, which in its own turn created new problems: the Soviet government was less effective in the countryside, and the unending flight of youth to the cities throughout the Soviet era led to the emergence of constant socioeconomic problems.

On the other hand, the Soviet system could not have existed without the social, political, and economic potential of the countryside. For the state to extract and to use this potential, the Soviet countryside was forced to undergo a dramatic transformation that the Bolsheviks named 'collectivization'. This research is an attempt to analyze the history of collectivization in the Soviet-occupied Lithuania. Questions related to the Soviet agrarian policy and its' goals are raised on three levels in this dissertation:

a) The countryside itself, as a space that the Bolsheviks looked down upon with contempt. This perspective has the deepest tradition in the Western historiography and remains the most important one: to speak of the sovietization and collectivization of the countryside as an internal experiment within the Soviet Union. This perspective allows us to raise fundamental questions, related to the nature of communist regimes: why did the Communist Party need *kolkhozes* at all? Was it just another instrument to control the society, or an autonomous, self-sufficient structure that was part of the Soviet

ideology? What was the purpose of collectivization: to fund the development of (war) industry? To subjugate the rural population? To modernise the agrarian sector? What was the result of collectivization, what sort of society did it create, did it create anything new at all? How rational was the decision to create collective farms? Was the experience of the sovietization of the Lithuanian countryside special, exceptional? These questions are fundamental to the history of collectivization and have been raised many times by various historians. Due to the complexity of these questions, this study does not provide definitive answers to them. Some assumptions and assessments are made, however, to answer these questions fully, different approaches and historical sources are needed, and ultimately, it is not in the history of Lithuania that one should look for them. However, without raising these questions, it is difficult to conceptualize the process of rural sovietization in general, and the latter tendency has been largely abandoned in the Lithuanian historiography.

b) The perspective of the occupied state of Lithuania. This approach has been and continues to be dominant in the Lithuanian historiography; a similar tendency prevails in the studies about other Baltic countries, and to a lesser extent in the works on Central and Eastern Europe. It focuses on the political and economic aspects of the history of collectivization, the tensions between Moscow and Vilnius. This perspective allows us to understand how Soviet policy was implemented in the Lithuanian countryside, and to see certain, usually economic, results of it. These historiographical positions, developed by historians like Liudas Truska, Kęstutis Girnius, Gediminas Vaskela and Mindaugas Pocius, are extremely important, but their main shortcoming is that they can barely grasp the third and the most important perspective in the framework of this dissertation, that is, the individual or human perspective. Without it, it is difficult to evaluate the implications of these processes for the rural society, and one is left to rely on assumptions or crude generalizations.

c) The perspective of an individual, that the Soviet government sought to subjugate and ensure its' absolute obedience as part of the collectivization programme. This level is important in this research. This research does not aim to reconstruct the precise mechanisms of the sovietization of the countryside, but rather to analyze how the Lithuanian rural society adapted to these policies since the beginning of the Soviet occupation in 1940. Drawing on sources that have not been used in historiography frequently (namely the minutes of *kolkhoz* meetings), and rethinking the sources that historians

sometimes tend to use rather blindly or without careful consideration, this dissertation follows the perspective on the Soviet countryside that was suggested by such historians as Sheila Fitzpatrick and Lynne Viola, and provides an insight into the Lithuanian perspective that differs from the rest of the USSR. The Lithuanian experience is different from that of the Soviet Union not only because of the fact of occupation, but also because of the differences between societies. Prior to the occupation, Lithuania was a rapidly developing agrarian country on the path of steady, although moderate and not forced modernization. Lithuanian peasantry was not a 'backward' society, which was a trait of the Soviet peasantry that is emphasized in the Western historiography.

This research attempts to grasp more concretely the historical reality that has so far only glimmered in historical research, because it was dominated by the topics of anti-Soviet resistance and Soviet repressions, terror. Moreover, this dissertation does not confine itself to the chronological boundaries of Stalinism. Although collectivization in Lithuania ended by 1953, this study goes beyond the preoccupations that the history of collectivization becomes irrelevant as soon as the *kolkhozes* are created, a view that is ever-present even in current historiography, and tries to grasp what life was like for the rural population in the *kolkhozes*, not only during the years of Stalinist oppression, but also during the seemingly less repressive periods of the USSR history. The research attempted to get as close to reality as possible and not to succumb to the images that have become entrenched in academic literature and collective memory, while at the same time constantly reflecting on the extent to which such an approximation is possible at all due to the lack and imperfection of the historical sources that are available.

This dissertation attempts to look at the sovietization of the countryside as a process of tearing down the inter-war society and the creation of a new, *kolkhoz* society. It does not present a very in-depth analysis of collectivization as a process 'from above', but rather attempts to show how the rural society adapted to this process. The term *kolkhoz* as opposed to 'collective farm' is used consciously in the dissertation, stressing the fact that at the time this was an alien construct, forced upon the local population. Because of that, in this transitional period of sovietization, people for the most part would call the newly established collective farms the Russian form of the word – *kolkhoz*, and not the neutral 'collective farm' or the more engaging Lithuanian form of the word – *kolūkis*. The **object** of the research is the process of conquering and subjugating the rural population of occupied Lithuania, carried out by the

Soviet government. The **aim** of this dissertation is to investigate the social, cultural, economic and political processes and changes that took place in the countryside during the process of sovietization, from 1940 to 1965. In other words, to try and determine whether or not the alien *kolkhoz* became the more captivating *kolūkis*.

To achieve this aim, the following objectives have been outlined: 1) to explore the goals of collectivization as an aesthetic, social, cultural, political and economic programme in the Soviet ideology, and to briefly compare collectivization in Lithuania with the experience of the USSR and other Central-Eastern European countries in the so-called Socialist bloc; 2) to examine and identify the most important aspects of sovietization of the countryside prior to collectivization itself; 3) to examine the course of collectivization in Lithuania, to identify the main factors that led to the creation of *kolkhozes*; 4) to assess and describe the main everyday situations and structures of the collectivized village: labor relations, conditions of farm animals, the role of women in collective farms, and the bureaucratic network that surrounded the *kolkhozes*; 5) to identify the characteristics of the *kolkhoz society* that was created during the process of collectivization in Lithuania.

The dissertation analyses the 25-year historical period that began with the Soviet occupation of Lithuania in June 1940. The choice of the final date of research was determined by several reasons. First, it is usually the 25-year period that sociologists consider necessary for a new generation to form, hence the construct of the *kolkhoz society* is suggested in the title of the dissertation. Second, as was mentioned previously, the processes that occurred after the end of formal collectivization, or collectivization ‘on paper’, are usually ignored both in the Lithuanian and foreign historiography. Third, 1965 is the eve of the second wave of collectivization, that is, the mass creation of collective farm settlements and the destruction of the individual farmsteads that were the economic backbone of independent Lithuania. This process requires a completely different methodology, essentially the application of the theories of urbanization, because it was during this period that Stalin’s maxim of bringing the countryside closer to the city was finally realized. After this reconstruction of the countryside, the collective farm settlements are no longer agrarian, but at least pseudo-urban structures, which have practically nothing in common with the traditional countryside, except for agricultural exploitation. Fourth, this threshold practically coincides with the end of Nikita Khrushchev’s reign. After Leonid Brezhnev overthrew Khrushchev, a series

of reforms transformed the collective farms, starting with the abolition of workdays in 1966. These reforms are not analyzed in the dissertation.

The dissertation text is divided into five parts. The first chapter focuses on ideological sources that demonstrate the Bolsheviks' perspective of people living in the countryside and covers the more theoretical aspects of the topic: it looks back at the experience of the USSR during collectivization and raises the questions about the nature of collectivization and its' essence, going beyond the assessment, prevalent in part of the Lithuanian academic literature and historical sources, that collectivization was a 'second serfdom'. The main sources for the analysis in this chapter are texts of Lenin and Stalin, as well as socialist-realist poetry, written by Lithuanian authors during the Stalinist era, as they very vividly illustrate certain aspects of collectivization that Bolsheviks had in mind, for instance, the transformation of a backward peasant into a modern being, worthy of the name of a *kolkhoznik*, the symbolism behind the forced use of tractors and other machinery in collective farms, the hatred towards the *kulak*, etc.

The second chapter covers the history of the first Soviet occupation in Lithuania and the beginning of the sovietization of agriculture. At the core of this chapter lies the attempt to find an approach to the events of the Soviet occupation that does not imprison historians in a discourse of *mistakes* and *lessons* in the course of the Soviet annexation, finding various culprits not only among the ranks of Soviet executives, but among the political elite of independent Lithuania, as if they were somehow responsible for not foreseeing the Second World War and the invasion by the Soviet Union. This is being done by focusing almost entirely on primary sources, namely, the diaries of various spectators of the events, because testimonies on the matter in memoirs, written years after the events, are very dubious, influenced by the collective trauma of the Soviet occupation and first deportations to Siberia. Other historical sources, such as the documents of the Lithuanian Communist Party and the Lithuanian State Security Department, were used as well, however, the primary focus is on various diaries that are accessible to historians.

Chapter 3 discusses the significance of the Second World War and the Holocaust in the history of sovietization and covers the early post-war years prior to collectivization: the Soviet land reform, the so-called 'mini NEP' and the immediate attempts to antagonize the wealthy peasants against the poor, to force the identities of *kulaks*, *bedniaks* and *seredniaks* upon them, the reaction of the Lithuanian partisans to the initial steps of sovietization as well

as the preparatory work done by the communist executives in order to carry out the collectivization. The main sources used in this segment of the dissertation are the documents of the Lithuanian Communist Party, various periodicals that were the main instruments of the Soviet propaganda, as well as various proclamations and egodocuments of the Lithuanian partisans.

The fourth chapter, drawing on sources, up until now almost unused in the Lithuanian historiography, especially *kolkhoz* documents, attempts to view the subjugation of the countryside not only through the lens of Soviet terror and Lithuanian resistance, but from a more neutral, broader perspective, to talk about a segment of rural society that neither actively participated in the resistance nor directly suffered from the Soviet repressions. It highlights the typical everyday situations and structures, in which rural men and women, their farm animals had found themselves after the establishment of the *kolkhozes*. It mostly focuses on the documents that were not as controlled by the regime as one might think: the minutes of various *kolkhoz* meetings, letters of complaint written by the peasantry, various memoirs belonging to the low-level Soviet executives (chairmen of collective farms, directors of the Machine-Tractor Stations), etc.

The fifth and concluding chapter attempts to assess the results of the sovietization of the countryside up to 1965 and to describe the characteristics of the construct, suggested in the title of the dissertation: the *kolkhoz society*.

## Conclusions

The eclectic memory surrounding the creation of *kolkhozes*, and the scant attention paid by scholars to the sovietization of the Lithuanian countryside mean that even the scholarly literature has a poor grasp of the processes that took place after the Second World War. This period of the Lithuanian history is still overshadowed by more popular topics like partisan warfare, Stalinist repressions, the sovietization of cities and Lithuanian culture, etc. It seems as if everything is self-evident in the history of collectivization in Lithuania, even in the scholarly literature: after the end of the partisan resistance, the countryside was overtaken, and although the *kolkhozes* functioned (very) poorly, people supposedly became more or less obedient cogs in the regime's machine; the telluric link with the land and the culture of work was broken, people drank en masse, and thus the overall degradation of the rural society began in every possible way. Although these images described in historiography and the memoirs of various witnesses have some merit, it still is a grave oversimplification.

The concrete form of *kolkhozes* in the USSR crystallized only around 1930s, after the first Communist Party attempts to secure the submission of the rural population after the October revolution failed. Collectivization was the final stage in the Soviet project of totalitarian control over society, with a pragmatic and ideological rationale, with clear political, social, economic, cultural, and economic aims, which could only be separated from one another in a relative sense.

Economically, the collectivization program was supposed to modernize the Soviet agriculture, transitioning from the small-scale farming to the large agrarian structures, and by means of large machinery and trained agricultural specialists that would serve the collective farms, to obtain high yields of agricultural production. Politically, in order to put this economic potential into the hands of the Communist Party, the sovietization of the countryside had to resolve the question of the subjugation of the peasantry and finally to transform it into an obedient executor of the central government's decrees. The party needed docile and predictable labour force in the agrarian sector – it needed a *kolkhoznik*. On the social plane, collectivization was supposed to change the social fabric of the countryside: to destroy the most affluent part of the rural population, the cultural, social, and economic elite of the countryside, thus limiting the socio-economic independence of the countryside, and to transform the peasant into a more class-conscious and acceptable being, the *kolkhoznik*. Culturally, collectivization, especially in the USSR, was supposed to destroy the old centres of the village life: the church, the marketplace, the institutions of self-government or communities, and to transfer them into the space of the *kolkhoz* board, the reading club, and eventually to the culture house. At the same time, according to Stalin, the countryside was supposed to be brought closer to the city, and in the course of this rapprochement, the peasant class would come closer to the working class, and would gradually be liberated from, in Karl Marx's terms, the idiocy of rural life.

Although all the collectivizations that took place in Europe were carried out according to the Bolshevik plans, with the same rationale and objectives, their course and results differed because of various historical, cultural and political circumstances. The collectivization in Lithuania and throughout the Baltics was not as brutal as that in the USSR in the 1930s, and the scale of terror and rural destruction was much smaller. However, the situation in Lithuania was more similar to that of the USSR than to the experience of the countries of the Socialist bloc.

Although the element of violence was present in all the countries that fell under the control of the Soviet Union, there was no mass terror in the Central-Eastern Europe, and the deportation of the *kulaks* to Siberia was limited to the countries and territories that had been incorporated into the USSR, so the pace of collectivization was much slower in the Socialist bloc. Moreover, after Stalin's death, there was a real opportunity to abandon the idea of collectivization in the Central and Eastern Europe, however, the Baltic states could not avail themselves of this option. Only Poland (and Yugoslavia, but that is a separate case) took advantage of this opportunity. Elsewhere in the DDR, Bulgaria, Romania, Czechoslovakia, and Hungary the reform continued, although it was only completed in the late 1960s/early 1970s, despite the fact that it had started in 1948 or 1949, only one year later than in Lithuania.

Lithuania's experience is more similar to that of the USSR in terms of form, since only one form of collective farming was allowed – the *artel*. Whereas in the Central-Eastern Europe, collective farm models were much more numerous, much looser, and left more economic freedom and initiative to the peasants. Therefore, even after collectivization, peasants in the Central-Eastern Europe retained far more economic autonomy and privileges than in Lithuania. On the other hand, a peasant in Soviet Lithuania had a passport since almost the first post-war years, unlike in the USSR, thus having more freedom and mobility.

The fundamental difference between the experiences of Lithuania and the USSR lies in the different states of the societies. While in the USSR, the collectivization in the 1930s was at the same time a project of educating and culturizing a backward society, in occupied Lithuania this package of the 'welfare state' was much less relevant. Even before the Soviet occupation, in Lithuania, which had a relatively modern agriculture, the *kolkhoz* had already become a joke, a symbol of poverty and hunger. In inter-war Lithuania, the modernization processes had begun even in rural areas, there was no collective ownership or living in communities, and the land reform conducted by the Lithuanian government had laid a strong basis for the establishment of individual farming. The difference in reception is also important: even if the rural population of the USSR disliked or even hated the Soviet rule, in Lithuania this hatred was much stronger, since collectivization was perceived as the occupier's tool to subjugate the society.

The sovietization of the Lithuanian countryside began in the summer of 1940. The initial stage of sovietization aimed to break the Lithuanian society

and to cause animosity among various groups within the society. The Soviet land reform, the introduction of the Soviet worldview through propaganda and the suggested class identities almost destroyed the established socio-economic relations between the farm owners and the agricultural workers, drove a wedge between the rich and the poor, the young and the elderly, led to the disintegration of the relations between the Jews and Lithuanians, and almost destroyed the cultural and social life in the village and thus pushed the society towards a state of atomization. However, rural society partially mobilized itself after the Soviets began the deportations to Siberia in 1941, which traumatized the Lithuanian society, and at the outbreak of the war between Germany and the USSR. After the despised Soviet regime and its accomplices became a catalyst for the massive mobilization of society, the Soviet executives were the primary targets of the Lithuanian insurgents in June 1941. However, the worsened relations between the Lithuanian and Jewish populations in Lithuania during the first years of the Soviet occupation could not be easily restored, which is a testimony to the long-lasting consequences of the first Soviet occupation.

After the beginning of the war between Germany and the Soviet Union, the Nazi regime took a pragmatic and colonialist approach to the Lithuanian countryside, burdening it with enormous economic obligations and taxes. Although the Nazi occupation seemed to put an end to the sovietization of the countryside, it paradoxically facilitated the Bolshevik ambitions, and the Nazis were keen to exploit the previous success of the Soviet regime. Although the results of the land reform were partially revoked soon after the outbreak of the war, the network of the Machine-Tractor Stations and *sovkhoses*, created by the Soviets, was left intact.

If we consider sovietization itself an attempt to break apart the Lithuanian society, much of it was actually carried out by the Nazis, after the extermination of the Jewish population. The most important consequence of Nazi occupation was the Holocaust, which greatly facilitated the sovietization of the countryside for the returning Soviet regime. Although the Jews mainly lived in cities and towns, and did not engage in agriculture, their interactions with the rural population were daily and constituted a significant part of the rural socio-economic relations. With the extermination of the Jewish community, the returning Soviet regime simply did not need to disrupt these socio-economic relations any further. Moreover, after the Holocaust, there was plenty of space in the emptied cities that could be used to attract peasants, fleeing from the collectivization, without creating a new crisis.

This process of subversion continued during the second Soviet occupation that began in 1944, taking on new forms and stages. Although

according to historical research, the first post-war years are considered to be a period of relatively moderate Soviet economic policy, the process of subverting the society continued and took on even more brutal forms than during the first Soviet occupation. At first, in order to gain a foothold in the countryside in general, where a strong, armed anti-Soviet resistance took place, the Soviet executives carried out massive repressions against members of the resistance and their families. Soon afterwards, new targets of these repressions and deportations emerged: the social, cultural, and economic elite of the countryside, or, to use the Bolshevik term, *kulaks*.

Collectivization was supposed to be the final stage in the sovietization of the countryside and the dismantling of the inter-war Lithuanian society. During collectivization, the idea that a part of the society was inherently unworthy, and from the point of view of space, culture, and psychology, was to be destroyed, finally materialized. According to the *Model Kolkhoz Charters*, there was no place in the Soviet society for wealthy farmers, who were not allowed to join the *kolkhozes* at all, which left them facing a permanently hostile environment, struggling to survive, and awaiting inevitable deportation to Siberia. Although it is difficult to ascertain from the sources as to how strictly this decree was actually enforced, and how difficult it was to get rid of one's *kulak* traits, it was a very important part of the sovietization itself. During massive deportations of 1949 and 1951, *kulaks* were the main targets of these repressions, even those that managed to join *kolkhozes*. Periodic 'unmasking' and expulsion of *kulaks* from the *kolkhozes* show that this polarization of society was not just a declaration 'on paper' but had profound consequences. This emerged once again at the end of 1950s, when deportees and political prisoners began to return to Lithuania and were met with hostility not only from the representatives of the Soviet regime, but from a large part of the local population as well.

Economic oppression was the most effective and universal means of forcing people to join *kolkhozes*, however, mass terror, physical violence, fear, the Soviet promise of a peaceful life, and the enthusiasm of Soviet activism in the countryside were important mobilizing factors that influenced the course of collectivization as well.

Throughout the period under study, the *kolkhozes* existed between paper and reality, with the most difficult situation being in farms. It was virtually impossible to force people to work without giving them adequate remuneration, and this was compounded by the extremely rigid network of Soviet bureaucracy that surrounded the *kolkhozes*, one link of which often duplicated or interfered with the other. In terms of work, structures, space and everyday situations, the *kolkhozes* that existed only 'on paper', are a

phenomenon not only of the first years of collectivization, but at least of the first decade after the collectivization.

In terms of everyday life, collectivization in Lithuania only partially transformed the rural landscape and society. The emergence of new, historically alien formations, consisting of several or even several dozen villages, transformed the perception of space. It changed the center of rural life, shifted it to the buildings of *kolkhoz* boards, farm buildings, fields that were cultivated collectively, and created new everyday practices and rituals. However, the traditional centers of rural life, namely, the church and the marketplace, were not yet replaced during the period under discussion and still constituted a very important part of the lives of *kolkhozniki*.

The transformation of space was not absolute as well. For a long time, *kolkhoz* livestock was kept in larger cowsheds or stables that belonged to private farmers up until collectivization, the only thing that changed was the official title of the building. People still lived in their old, wooden houses during this period, and even in 1965 the private plots of 60 ares that the *kolkhozniki* were allowed to keep, generated two thirds of their total income, because work in *kolkhoz* was simply not worth the effort. As a result, people's working habits changed very little, their connection to their home and the land they previously owned had not yet been broken. Working on a private plot, working for oneself was more important, which is probably due not only to the miserable state of the public sector of the *kolkhozes*, but also to the cultural and psychological identity of the rural population. The tradition of collective work did not develop so quickly.

This is one of the main reasons why it is only possible to speak of a partially complete sovietization of the countryside during the period under discussion. The process of dismantling the Lithuanian society was more important than building a Soviet society. After Stalin's death, the Soviet regime secured a minimum of submission from the rural population with the establishment of the *kolkhoz* network, but with the abandonment of mass terror, the system was no longer able to shape society in a significant way. The rural society was left to inertia until the end of the period under study.

This at least partial maintenance of autonomy was paradoxically encouraged by the Soviet system, which transformed the collective farms into a kind of no-man's-land, where the *kolkhozniki*, who came in every day, were able to pick up (or, in the eyes of the Soviet authorities, steal) the economic resources that were used on their own farms, thus reinforcing the individual sector even further, years after collectivization had formally ended.

Therefore, the creation of the *kolkhoz society* – ageing, degrading, but still with little dependence on the Soviet authorities, is not the end of the

history of the sovietization of the countryside, but only an intermediate stage, where there is a structure in the countryside that seems to have features of both inter-war and Soviet society, but is not very similar to either one of them at the same time.

## CURRICULUM VITAE

ANTANAS TERLECKAS

[antanasterleckas@gmail.com](mailto:antanasterleckas@gmail.com)

### **EDUCATION:**

2019–2023 PhD studies: Doctoral studies at the Faculty of History (VU) and the Lithuanian Institute of History.

2017–2019 Masters studies: MA in History at the Faculty of History (VU). Magna Cum Laude.

2013–2017 Bachelor studies: Bachelor of History at the Faculty of History (VU). Cum Laude.

### **WORK:**

2023–present Teaching assistant (VU).

2021–present editor-in-chief of the cultural magazine *Naujasis Židinys-Aidai*.

### **Conferences**

2022 – international conference *The Holodomor in Global Perspective* in Cambridge, United Kingdom.

2022 – international conference *Everyday Militarism: Perspectives and Approaches* in Swansea, United Kingdom.

2022 – international conference *Sixth Annual Tartu Conference on Russian and Eastern European Studies* in Tartu, Estonia.

Languages: English – C1; Italian – A2; Russian – A2, Lithuanian – native

## PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

1. Antanas Terleckas, „Kolektyvizacijos Lietuvoje atspindžiai valstiečių skunduose 1948–1950 m.“, in: Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, t. 43, 2019, 2020, p. 103–133.
2. Antanas Terleckas, „The Sovietisation of rural areas of Lithuania: a case study of the Lenin's Way kolkhoz in Deltuva (1948–1957), in: *Lithuanian Historical Studies*, vol. 25, 2021, no. 1, p. 135–173.

UŽRAŠAMS

UŽRAŠAMS

Vilniaus universiteto leidykla  
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius  
El. p. [info@leidykla.vu.lt](mailto:info@leidykla.vu.lt), [www.leidykla.vu.lt](http://www.leidykla.vu.lt)  
[bookshop.vu.lt](http://bookshop.vu.lt), [journals.vu.lt](http://journals.vu.lt)  
Tiražas 12 egz.